

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Журнал заснований
у 2004 році з ініціативи
генерал-лейтенанта міліції
ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА
ЗАХАРОВА, заслуженого
діяча науки і техніки
України, кандидата
юридичних наук, професора

Свідectво про державну
реєстрацію – серія КВ
№ 11724-595 ПР
від 12.09.2006

Офіційний сайт:
www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції:
49064, м. Дніпро,
вул. Орловська, 1-Б
тел.: (056) 371-51-47

ISSN 2078-3736

У номері

*РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ*

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

*АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО*

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

*ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА*

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ТРИБУНА ЗАРУБІЖНОГО ВЧЕНОГО

3 ч. 2
2017

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет». Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних наук (Постанова Президії ВАК України від 10.03.2010, № 1-05/2). Проведено перереєстрацію видання (Наказ МОН України № 261 від 06.03.2015, додаток № 13).

Головний редактор **М.В. Корнієнко**
Заступники головного редактора:
О.М. Джужа, О.В. Негодченко

Редакційна колегія не завжди
поділяє позицію автора

За точність викладеного
матеріалу відповідальність
покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення,
що не впливають на зміст
матеріалів, а також їх
перейменування вносяться
редакцією без узгодження
з автором

Рукописи не рецензуються
і не повертаються

Ухвалено до друку та поширення
через мережу Internet
Вченою радою Дніпропетровського
гуманітарного університету
(протокол № 7 від 26.04.2017 р.)

Журнал включено до міжнародної
наукометричної бази Index Copernicus
International (Республіка Польща)

Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України;
Биргеу М.М. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Молдова);
Богатирьов І.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Бондаренко Н.Л. – доктор юридичних наук, професор
(Республіка Білорусь);
Вербенський М.Г. – доктор юридичних наук, професор;
Джужа О.М. – доктор юридичних наук, професор;
Ємець Л.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кисельов О.О. – кандидат юридичних наук, доцент;
Колпаков В.К. – доктор юридичних наук, професор;
Корнієнко М.В. – доктор юридичних наук, професор;
Макушев П.В. – кандидат юридичних наук, професор;
Мисливий В.А. – доктор юридичних наук, професор;
Негодченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Недов С.Л. – кандидат юридичних наук, доцент;
Сергєвнін В.А. – доктор юридичних наук, професор
(Сполучені Штати Америки);
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор
Хюльсхерстер Штефан – доктор юридичних наук,
професор (Федеративна Республіка Німеччина);
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, доцент;
Ярмиш О.Н. – доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України.

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ЗУЄВА В. О.,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії
та історії держави і права
(Навчально-науковий юридичний інститут
Національного авіаційного університету)

ПРУДНИКОВ Д. П.,

студент
(Навчально-науковий
аерокосмічний інститут
Національного авіаційного університету)

УДК 351.822:35.078

**ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

У статті проаналізовано проблеми правового регулювання регіональної політики на основі аналізу норм Конституції та інших нормативно-правових актів. Підкреслюється неефективність здійснюваної державою регіональної політики, що має негативні наслідки. Автори наголошують на необхідності конституційно-правового регулювання регіонального питання.

Ключові слова: конституційно-правове регулювання, регіон, регіоналізм, регіоналізація, регіональна політика, регіональне питання.

В статье проанализированы проблемы правового регулирования региональной политики на основе анализа норм Конституции и других нормативно-правовых актов. Подчеркивается неэффективность реализуемой государством региональной политики, которая имеет негативные последствия. Авторы подчеркивают необходимость конституционно-правового регулирования регионального вопроса.

Ключевые слова: конституционно-правовое регулирование, регион, регионализм, регионализация, региональная политика, региональный вопрос.

The article analyzes the problems of the legal regulation of regional policy based on the analysis of the norms of the Constitution and other normative legal acts. It stresses the inefficiency of the regional policy implemented by the state, which has negative consequences. The authors emphasize the need for constitutional and legal regulation of the regional issue.

Key words: constitutional and legal regulation, region, regionalism, regionalization, regional policy, regional issue.

Вступ. Одним з основних аспектів державного регулювання регіональної політики сьогодні є її правове регулювання, тобто діяльність держави щодо встановлення обов'язкових норм та правил поведінки суб'єктів та учасників регіональної взаємодії. Актуальність цих питань зумовлена подіями останніх років, які багато в чому зумовлені відсутністю вираженої регіональної політики держави, неврегульованістю регіонального питання.

У контексті правового забезпечення регіональної політики України слід зазначити, що до сьогодні країна перебуває в колі невирішених проблем, попри величезну кількість нормативно-правових актів, що було прийнято протягом 25 років незалежності. Невдалі спроби подолати регіональний фактор ще з часів СРСР досить болюче відзивається й зараз.

Слід зазначити, що регіональна політика перебуває під пильною увагою вчених різних галузей наукової діяльності: економістів, політологів, філософів, управлінців. Серед доробку останнього часу варто виділити науковців, які досліджували регіональну політику: О. Бабінова, А. Береза, С. Біла, З. Варналій, Д. Задохайло, В. Жук, О. Шевченко, О. Васильєва, В. Керецман, М. Кушнір, У. Мізеровська та інші.

Постановка завдання. Метою статті є розглянути особливості конституційно-правового регулювання регіональної політики в Україні, ґрунтуючись на досвіді останніх двадцяти п'яти років.

Результати дослідження. Перш ніж звертатися до аналізу проблем конституційно-правового регулювання регіональної політики, слід визначитися з тим, що являє собою регіональна політика та поняття, що дозволяють окреслити її правове поле.

Український дослідник Д.Д. Задохайло визначає, що регіональна політика, яка опікується проблематикою гармонійного розвитку всіх територій країни як єдиного суспільно-державного організму, має пряме відношення до найважливіших об'єктів конституційно-правового регулювання [1, с. 71]. Автор підкреслює цей зв'язок зі змістом першої та другої статей Основного закону держави, де Україна проголошується як суверенна та соціальна держава, суверенітет якої поширюється на всю її територію [2].

Колектив експертів групи «Децентралізація Реанімаційного пакета реформ» вважає, що державна регіональна політика (ДРП) є складовою частиною внутрішньої політики держави, спрямованою на посилення конкурентоспроможності економіки держави та її регіонів, підвищення рівня добробуту населення та сприяння інтегрованості її простору. На відміну від галузевих політик, вона, перш за все, має орієнтуватися на просторовий ефект певних політичних дій і заходів, програм та бюджетів, слугувати певним фільтром, крізь який окремі види політики спрямовуються на конкретні території для досягнення оптимального (позитивного) ефекту і компліментарності заходів. ДРП – це політика синергії, яка при правильному плануванні й реалізації забезпечує ефект набагато вищий, ніж ефект від суми окремих заходів галузевих політик [3].

Питанням регіональної політики в Україні присвячено чимало нормативно-правових актів, серед яких найважливішими є Закони України: «Про стимулювання розвитку регіонів», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про Генеральну схему планування території України», «Про державні цільові програми», «Про транскордонне співробітництво», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного та соціального розвитку України» та багато інших.

Цілком зрозуміло, що державна регіональна політика являє собою невіддільну складову частину політики держави, спрямовану на розвиток її складових частин – регіонів. Зумовлює необхідність проведення такого виду політики структурна неоднорідність території країни, яка відображається за допомогою багатьох чинників: природно-географічного, ресурсного, економічного, соціально-культурного, етнічного, політичного, історичного та, можливо, інших. Враховуючи складність політики, що має враховувати більшість з вищенаведених, варто окремо зупинитись на розумінні того поняття, яке покладено в її основу.

Тут варто зазначити, що навколо поняття «регіон» досі триває наукова дискусія. Визначень «регіону» чимало, але таке розмаїття не посилює якості, оскільки сформульоване науковцями з різних галузей науки. Зарубіжні науковці як регіон розглядають просторові ареали, частину певної території [4]. Вітчизняні науковці вважають це поняття багаторівневим, оскільки регіоном може бути: 1) місто та його округи; 2) район і його області; 3) край, республіки, автономні округи; 4) держава і її райони; 5) міжнародне регіональне співтовариство і входні в нього держави, великі регіони світового співтовариства [5, с. 59].

Деякі автори відзначають, що регіон – «це соціально-територіальна спільність, яка відбиває цілісну суспільну систему, володіє адміністративною, господарсько-економічною, соціально-культурною самостійністю, розвивається в специфічних житлових, культурно-побутових умовах» [6, с. 81]. Тут простежується соціальний ухил. Подібну точку зору мають і деякі російські вчені, які розглядають регіон не як територіальну, а як соціально-економічну спільність, обумовлену єдністю економічного, політичного і духовного життя [7, с. 32]. У Великій Радянській енциклопедії регіон визначається як «велика індивідуальна територіальна одиниця (наприклад, природна політична, економічна та інше)» [8, с. 560]. Французький дослідник Жан Лабассе дає таке визначення: «Регіон – це визначена функціональна цілісність, що є сферою діяльності для центра (найчастіше це велике місто) і виступає джерелом інформації, місцем зосередження товарів, організації праці і споживання, де пропонуються послуги» [9, с. 14]. Представники польської школи пропонують поняття «регіон» визначати так, як прийнято на Зборах Ради Європи – це «безпосередньо підлегла центральному рівню територіальна одиниця, що має територіальне представництво» [10, с. 42].

Також існує і законодавче визначення цього поняття, зокрема в Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» [11] ст. 1 визначає, що «регіон – це територія Автономної республіки Крим, області, міст Києва і Севастополя».

З.С. Варналій у своїх працях виділяє різні парадигми визначення регіону. За першою з них регіон постає як квазідержавна, що є відносно відокремленою підсистемою держави і національної економіки. Друга парадигма подає регіон як квазікорпорацію, великий суб'єкт власності та економічної діяльності. Саме в такій якості регіони стають учасниками конкуренції на ринках товарів, послуг, капіталу. Розширення економічної самостійності регіонів (шляхом передання економічних прав від центру) є одним із головних напрямів ринкових реформ. Третя парадигма описує регіон як ринок, що має визначені кордони (ареал) і акцентує увагу на загальних умовах економічної діяльності та особливостях регіональних ринків різних товарів і послуг, праці, кредитно-фінансових послуг, цінних паперів, інформації, знань тощо. За четвертою парадигмою регіон – це соціум, спільнота людей, які живуть на певній території. Це висуває на перший план відтворення соціального життя і розвиток системи розселення [5, с. 41]. З.С. Варналій наголошує, що саме в цьому контексті слід розглядати регіон, оскільки тут найповніше враховуються особливості, специфіка розвитку і єдності регіонів України.

Поряд із поняттям регіону в науковому обігу також використовують терміни «регіоналізм» та «регіоналізація». Частіше за все дослідники ці поняття не розмежовують, використовуючи їх в однаковому значенні [13, 14].

Т. Кучеренко, узагальнюючи підходи вказаних авторів, «регіоналізм» («регіоналізацію») визначає як процес послідовних змін у територіальному поділі суспільства, не завжди врегульований законодавчо, зумовлений соціально-економічними або (і) етнокультурними чинниками [15, с. 6]. Цей процес призваний: по-перше, розподілити владні повноваження всередині єдиного політичного організму; по-друге, розвантажити державний центр через утворення нових субцентрів управління в межах територій; по-третє, поєднати загальнонаціональну політику з територіальною специфікою [15, с. 7].

Політологічний енциклопедичний словник визначає регіоналізм як «стан незадоволення найрозвинутіших країн центральним урядом, який перерозподіляє державний бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політичної стабільності» [14, с. 293]. У цьому трактуванні регіоналізму існує певне конфліктне забарвлення: незадоволення, боротьба, тощо. Деякі вчені наполягають на виділенні кількох напрямків регіоналізму, зокрема «bottom-up» [16, с. 35], що розглядає регіоналізм як показник росту політичної й економічної активності суб'єктів регіону; по-друге, – «top-down» [16, с. 35], де регіоналізм трактується як фактор формування державної регіональної політики з урахуванням специфіки розвитку регіонів; третій – інтеграційний регіоналізм – як бажання модифікувати рівень регіонального розвитку з метою інтеграції регіонів у національну економіку за умови ігнорування регіональної специфіки; четвертий – політичний регіоналізм – бажання регіональних суб'єктів одержати політичну автономію і сприяння зближенню самоврядування й економічної модернізації в умовах твердої міжрегіональної економічної конкуренції. Хоча найбільш розповсюдженим є тлумачення феномена регіоналізму у двох його проявах: у формі національних політичних течій, що дестабілізують розвиток міжнародних і міжрегіональних відносин, і в прогресивній формі регіональної політичної й економічної мобілізації суб'єктів регіону.

Деякі автори поділяють позицію щодо розмежування категорій «регіоналізм» і «регіоналізація» [15]. У цьому випадку про регіоналізацію йдеться лише тоді, коли ідеї регіоналізму отримали втілення в державній політиці і вписані в законодавство. Отже, регіоналізм, на відміну від регіоналізації, не має інституційної складової. У такому випадку можна визначити регіоналізацію як інституційне втілення ідей регіоналізму шляхом удосконалення, осучаснення традиційних інститутів через зміну їх функцій, характеру діяльності, створення нових політичних і соціально-економічних інститутів, формування їхньої розгалуженої мережі.

Один з українських дослідників, М.О.Кушнір, аналізує інституційно-правове середовище вітчизняного регіонального розвитку за період з 1990 до 2011 рік та виділяє п'ять етапів інституційно-правового формування державницьких підходів щодо регіоналізму в Україні. Тобто регіоналізація як процес інституційного втілення ідей регіоналізму поки що, на жаль, знаходиться на початковому рівні, тому варто погодитись з автором у тому, що він використовує поняття регіоналізм для характеристики етапів його розвитку в Україні [16]. Регіоналізація як процес, що є інституційно-правовим продовженням регіоналізму, відбувається через вдосконалення, осучаснення традиційних інститутів, зміну їх функцій, характеру діяльності, створення нових політичних і соціально-економічних інститутів, формування їхньої розгалуженої мережі. На превеликий жаль, доводиться констатувати, що інституції, які створюються задля реалізації регіонального розвитку, залишаються переважно формальними та не мають суттєвого впливу на ситуацію, що складається як в окремих регіонах, так і в країні в цілому.

Були певні сподівання на те, що з прийняттям Закону України «Про засади державної регіональної політики» відбудуться певні зрушення у сфері регіональної політики. Але, як зазначає

дослідниця О. Стойко, він не лише не виправдав сподівань, а є таким, що сприяє централізації [18, с. 16]. У Законі запропоновано нову процедуру розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України, яка суттєво обмежує компетенції суб'єктів регіонального розвитку, зводячи їх лише до погоджувальних [19]. Переважно стратегією займається уряд, тобто думка органів місцевого самоврядування враховується лише на бумазі, оскільки реальні правові механізми, що дозволять певним чином впливати на положення основного документа у сфері регіональної політики, практично відсутні [18]. Щодо внесення змін ситуація також сумна, оскільки вони можливі тільки тоді, коли не суперечать положенням Державної стратегії регіонального розвитку України. Ще одним прихованим важелем, що насправді також спрямований на посилення централізації в країні, слід визнати «розрекламовані» агенції регіонального розвитку, які законом визнано такими, що утворюються на засадах партнерства між державним, приватним та громадським секторами, але підстави регулювання діяльності такого роду організацій чітко не визначено. А затверджене Постановою КМУ від 11 лютого 2016 р. № 258 типові положення про агенцію регіонального розвитку є насправді підтвердженням прихованого бажання влади контролювати процес самоврядування й на місцевому рівні.

Необхідність конституційно-правового регулювання регіональної політики не викликає сумнівів. Цілком зрозумілим є те, що сьогодні регіональне питання потребує не популістських закликів, а постає нагальною проблемою, яка сьогодні вирішується із застосуванням найбільш небезпечних засобів – зброї.

Все вищезазначене свідчить про те, що правове регулювання регіональної політики переживає наступний етап свого розвитку, який позначиться на подальшому житті як України в цілому, так і її складових частин – регіонів. Складність теперішнього етапу полягає в тому, що 2014 році розпочався шостий етап регіоналізму, який є результатом невдалої регіональної політики попередніх п'яти.

Наголошуючи на необхідності здійснення ефективної регіональної політики в Україні, слід звернути увагу на зміст ст. 17 Конституції України, яка покладає захист суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності на Збройні Сили України. Але ж здійснення ефективного конституційно-правового регулювання регіональної політики «дозволить ефективніше реалізувати функцію забезпечення суверенітету та територіальної цілісності, аніж доведення справи до необхідності застосування військових формувань, зокрема в боротьбі з проявами сепаратизму тощо» [1, с. 72].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що на сьогодні окреслені лише загальні риси правового регулювання регіонального розвитку. Попередні етапи в контексті сьогоdnішніх подій наочно демонструють невдалі підходи держави до реалізації регіональної політики. Саме тому в контексті здійснення конституційної реформи слід приділити особливу увагу регіональному питанню, виділити коло проблем, що не знайшли відповідного конституційно-правового забезпечення.

Список використаних джерел:

1. Задохайло Д.Д. Уряд України та регіональна політика держави (конституційно-правові аспекти) / Д.Д. Задохайло // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4. – С. 71.
2. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : за станом на 30.09.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/paran4215#n4215>.
3. Анатолій Ткачук, Колін Меддок, Ольга Мрінська, Юрій Третяк. Державна регіональна політика в Україні: від декларацій до регіонального розвитку // «Дзеркало тижня. Україна» № 41, 8 листопада 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://gazeta.dt.ua/internal/derzhavna-regionalna-politika-v-ukrayini-vid-deklaraciy-do-regionalnogo-r>.
4. Isard Walter. Introduction to Regional Science. New York: Prentice-Hall, 1975. 506 с.
5. Белова В.Л. Регионоведение. Регионообразующие факторы / В.Л. Белова // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 2. – С. 57.
6. Черкашин Г.В. Региональные проблемы социальной политики / Г.В. Черкашин. – Свердловск. – 1991. – 291 с.
7. Аитов Н.А. Социальное развитие регионов / Н.А. Аитов. – М., 1985. – 256 с.
8. Большая советская энциклопедия, т. 21. – М., 1975. – С. 560.
9. Столяров М. Регионализм в Европе и в Российской Федерации / М. Столяров // Международная жизнь. – 1997. – № 9. – С. 101.
10. Marcin Radwan-Rochrenschef. Polityka Regionalna Wspolnot Europejskich-Definicje // Podstawy polityki regionalnej. Reforma Administracji (materiały szkoleniowe). Warszawa: Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, 1999. – S. 42.
11. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII : за станом на 05.02.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/156-19/paran166#n166>.

12. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку / За ред. З.С. Варналія. – К. : Знання України, 2005. – 498 с.
13. Симоненко В.К. Регионы Украины: проблемы развития / В.К. Симоненко. – К. : «Наукова думка», 1997. – 263 с.
14. Снайдер Л. Регіоналізм // Політологічний енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 1997. – С. 293.
15. Кучеренко Т.В. Регіональний фактор у політичному процесі України / Т.В. Кучеренко. – Харків, 2001. – 20 с.
16. Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України (Проект Київського центру Ін-ту Схід–Захід) / С. Максименко, Є. Кім. – К. : Логос, 2000. – С. 31.
17. Кушнір М.О. Етапи розвитку українського регіоналізму: інституційно-правові етапи / М.О. Кушнір // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 4. – С. 56.
18. Стойко О. Регіональна політика України: стан і перспективи / О. Стойко // Віче. – 2015. – № 14. – С. 15.

КАТКОВА Т. Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та історії
(Національний аерокосмічний університет
імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»)

УДК 347.155

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ РОБОТІВ: ВИГАДКА ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Стаття присвячена аналізу сучасного стану та перспектив правового регулювання робототехніки. Розглядається питання про можливість надання роботам правосуб'єктності. Автор вважає, що перспективним є обговорення громадянським суспільством етики робототехніки та підготовка проекту внесення змін до Цивільного кодексу України в частині розвитку робототехніки.

Ключові слова: правосуб'єктність, роботи, права роботів, об'єкт права, суб'єкт права, юридичні особи.

Статья посвящена анализу современного состояния и перспектив правового регулирования робототехники. Рассматривается вопрос о возможности предоставления роботам правосубъектности. Автор считает, что перспективным является обсуждение гражданским обществом этики робототехники и подготовка проекта внесения изменений в Гражданский кодекс Украины в части развития робототехники.

Ключевые слова: правосубъектность, роботы, права роботов, объект права, субъект права, юридические лица.

The article is devoted to the analysis of the current state and prospects of legal regulation of robotics. The question of the possibility of granting legal personality to robots is under consideration. The author believes that it is promising to discuss the ethics of robotics by civil society and prepare a draft amendment to the Civil Code of Ukraine regarding the development of robotics.

Key words: legal personality, robots, robot rights, object of law, subject of law, legal entities.

Вступ. Питання використання роботів набувають особливої актуальності у світлі вибухового росту індустрії робототехніки. Сьогодні роботи залишають заводи та лабораторії та виходять на наші дороги, в наше небо, офіси та дома. Ми знаходимося в центрі революції робототехніки. Популярні технологічні компанії інвестують мільярди в робототехніку та штучний інтелект, збільшилась кількість

патентних заявок на роботів. У ЗМІ майже щодня з'являються статті, присвячені автомобілям без водіїв або дронам.

За таких умов однією з наукових проблем сучасної юриспруденції є проблема визнання право-суб'єктності роботів, яка широко обговорюється по всьому світу. Проблема із законодавчим регулюванням роботів пов'язана із складністю самого об'єкта регулювання. «Роботи», або «роботи-агенти», або «електронні особистості» – це нові істоти, які мають бути введені у правовпорядок, не зашкодивши іншим правовим інститутам та не помилившись із ідентифікацією цієї істоти.

Експертне товариство та законодавці мають відповісти на питання, що таке робот та яке місце повинен займати робот в цивільних правовідносинах. Це суб'єкт або об'єкт права? Хто має нести відповідальність за шкоду, завдану, наприклад, безпілотним літальним апаратом, автомобілем або андроїдом?

Серед науковців та юристів-практиків, які розглядали тему правового регулювання роботів в Україні та Росії, слід відмітити праці: А. Іванова [1], Е.Н. Ірської та К.О. Белякова [2], О. Суліна [3], С. В. Тімінського [4], О. Р. Шишки [5]. Особливої уваги заслуговує праця Района Кало [6], який зробив ґрунтовний аналіз судової практики США за декілька десятиліть щодо використання роботів. І хоча прецедентне право має свою особливу природу, досвід звернення до судів з приводу відшкодування шкоди, завданої роботами, є досить корисним для розгляду питання про правове регулювання статусу роботів.

Постановка проблеми. Отже, мета цієї статті – аналіз сучасного стану правового регулювання використання роботів та перспективи подальшого удосконалення цивільного законодавства у сфері робототехніки.

Результати дослідження. Слід зауважити, що слово «робот» походить від чеського *robot* – тяжкий, підневільний труд. Слово «робот» придумав чеський письменник Карел Чапек та його брат художник Йозеф. Вперше воно було використано в п'єсі Чапека «R.U.R.» (Росумські Універсальні Роботи), написаної в 1920 р. Дія п'єси розгортається на фабриці, що виробляє людиноподібні організми. Роботи Чапека були не скільки машинами, скільки штучно створеними живими істотами. Зовні вони були схожі на людей, вмели думати та розмовляти. Складові частини тіл роботів виготовляли окремо, а потім з'єднували один з одним. Праобразом фабрики став автомобільний завод [7, с. 148].

Родоначалником «етики роботів» став Айзек Азімов. У 1942 р. він вперше точно сформулював та записав в невеликому оповіданні «Хоровод» три головних закони робототехніки: 1. Робот не може спричинити шкоди людині або своєю бездією припустити завдання шкоди людині. 2. Робот має коритися командам людини, якщо вони не суперечать першому закону. 3. Робот повинен піклуватися про свою безпеку, але тільки до тих пір, поки це не суперечить першому і другому законам. Із часом Азімов доповнив до трьох головних законів ще один, нульовий. Його назва вказує на найголовніше положення серед інших. Відповідно до нульового закону робот не повинен спричинити шкоди людству або своєю бездіяльністю допустити, щоб людству була спричинена шкода [7, с. 152].

Ці закони декілька десятиліть активно обговорюються науковою спільнотою та за останній рік ми можемо спостерігати, що на цю тему звернули увагу в ООН та Європейському Союзі.

Так, Всесвітня комісія ЮНЕСКО з етики наукових знань та технологій (КОМЕСТ) в 2016 р. опублікувала «Попередній проект доповіді КОМЕСТ з етики робототехніки», в якому розглядаються етичні питання, пов'язані з використанням автономних роботів та їх взаємодією з людьми. Як відмічається в доповіді, скоріше за все, автономія роботів зросте до такої ступені, що буде необхідно вбудовувати їм систему етичних норм шляхом програмування за допомогою етичних кодів, спеціально розроблених для попередження небезпечної поведінки (наприклад, нанесення шкоди людям або навколишньому середовищу [8]).

Європейський парламент взяв до розгляду проект Резолюції про правовий статус роботів як «електронної особистості (електронної особи)». Проектом Резолюції пропонується покласти основну відповідальність на виробника та зобов'язати виробників та власників таких безпілотних автомобілів мати страховку. Однак він також передбачає розподіл відповідальності між виробником і власником, залежно від ситуації. Документ передбачає наділення роботів статусом «електронних особистостей», які мають специфічні права і обов'язки. Резолюція встановлює загальні етичні принципи розвитку галузі робототехніки і штучного інтелекту для використання в громадянському суспільстві, які мають бути враховані при соціальному, екологічному впливі й впливі на здоров'я людей робототехніки і могли б забезпечити відповідність дій роботів правовим, етичним стандартам і стандартам безпеки. Наприклад, стосовно питань безпеки Резолюція передбачає зобов'язання для розробників роботів інтегрувати в механізм аварійний вимикач із метою їх миттєвого відключення в надзвичайних ситуаціях.

У цілому Резолюція має на меті врегулювати правове становище роботів у людському суспільстві, для чого пропонується:

- 1) створити спеціальне Європейське агентство з робототехніки і штучного інтелекту;

2) дати нормативне визначення «розумному автономному роботу»;
3) розробити систему реєстрації найбільш просунутих роботів разом із системою їх класифікації;
4) зобов'язати розробників роботів надавати гарантії відсутності ризику отримання травм або шкоди від роботів;

5) розробити нову структуру звітів для компаній, які потребують роботів, про вплив робототехніки і штучного інтелекту на економічні результати компаній [9].

Отже, на міжнародному рівні підкреслюється, що здатність роботів до автономності є умовою надання їм етичних норм.

Р. Кало у своїй праці «Роботи в американському праві» надає визначення робота як машини з трьома якостями: 1) робот може відчувати своє середовище; 2) робот має здатність обробляти інформацію, яку він відчуває; 3) робот організований, щоб діяти безпосередньо в середовищі, яке його оточує. Парадигма «почувай, думай, дій» найкращим чином відображає те, як роботи відрізняються від попередніх технологій, таких як ноутбук [6, с. 6].

Ця теза заслуговує на увагу, але за певних умов. Тому що дитина теж може відчувати, думати та діяти. Враховуючи фізичні та психічні особливості зростання людини, закон встановлює коло прав та обов'язків, зокрема часткову дієздатність для малолітніх осіб, неповну дієздатність – для неповнолітніх осіб. За умов, коли андроїди будуть автономними та відчувати, думати і діяти, виникає складне питання, який обсяг правосуб'єктності може надати їм людина в недалекому майбутньому: лише особисті немайнові права або особисті немайнові та особисті майнові права? Робот із моменту створення має набувати повної, часткової або неповної дієздатності? Чи повинен мати робот особисті немайнові права на результати інтелектуальної творчої діяльності?

На сьогодні відповідно до ст. 177 Цивільного кодексу України «об'єктами цивільних прав є речі, в тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага». Відповідно до Розділу II «Особи» Книги першої «Загальні положення» Цивільного кодексу України суб'єкти – це фізичні особи, юридичні особи, держава та територіальні громади [10]. Отже, питання: робот – це об'єкт, із приводу якого здійснюються правочини, або активний суб'єкт, що є учасником цивільного обігу, або дещо інше?

Якщо товариство експертів та законодавці дійдуть висновку, що робот може виступати виключно в якості об'єкта, фактично його роль може бути прирівняна до майна. У цьому випадку зміни, які будуть прийматися в законах різних країн, складно назвати революційними. Перелік об'єктів цивільних прав поповниться ще одним найменуванням, та цим проблема здебільшого буде вичерпана. Кожен об'єкт цивільних прав має свої особливості в правовому регулюванні, такі особливості будуть мати і роботи, але в цілому перевороту в мисленні така ідентифікація роботів не створить [3]. У цій системі юридичних координат будуть визначені права та обов'язки розробників, власників та осіб, що експлуатують роботів. У такий спосіб розв'язується питання використання автономних транспортних засобів, так званих «соціальних» та хірургічних роботів.

Інша справа, якщо роботів віднесуть до суб'єктів права. Суб'єкти володіють правоздатністю, тобто можуть мати права та обов'язки, а в певних випадках – нести відповідальність.

Прихильники визнання правосуб'єктності роботів в якості історичної аналогії приводять приклад саме конструкцію юридичної особи, яка довгий час вважалася штучною конструкцією. Родоначальником такого підходу прийнято вважати римського папу Інокентія IV. В 1245 р. на питання про можливість відлучення корпорації від церкви він заявив, що корпорація не має душі, а існує лише в уявленні людей, будучи *persona ficta* або *corpus mysticum*, тобто фіктивною, не існуючою в реальності особою.

Таким чином, під час вирішення питання про правосуб'єктність робота можна не приймати до уваги такі фактори, як наявність або відсутність у робота внутрішньої волі, самосвідомості та інших подібних якостей. Хоча деякі дослідники цієї проблеми торкаються, пропонуючи гіпотезу про існування деякого морального права для визнання будь-якого суб'єкта права з боку правової системи.

Юридичні особи є соціальними системами, в той же час як комп'ютери – це інформаційні системи. Але існує одна ключова схожість: у випадку з організаціями проблема полягає у відмежуванні сутності та дій юридичної особи від сутності та дій його засновників. Іншими словами, здатність до колективних дій в суспільстві складає її сутність. У випадку з комп'ютерами проблема також полягає у відмежуванні сутності та дій комп'ютера від людей, що здійснюють над ним контроль. Тому завданням для правової політики є надання правосуб'єктності інформаційним системам, які вже мають здатність до автономних дій [4, с. 298].

У професійному співтоваристві активно обговорюється створення першої децентралізованої автономної організації (Decentralized Autonomous Organizations, DAO) – по суті, електронної юрособи. Причина такої уваги очевидна: це одна з перших компаній, яка управляється за допомогою

самовиконуваних розумних контрактів (smart contracts), без традиційних органів, на кшталт генерального директора чи ради директорів. У звичній компанії її діяльність і взаємодія з акціонерами регулюються законом, статутом, корпоративною угодою та іншими документами. У децентралізованій корпоративній правила написані у вигляді програм самовиконуваних контрактів. Наприклад, DAO створюється за допомогою контракту-програми, яка регулює прийом криптовалюти, що використовується для фінансування та діяльності організації, а також конвертацію прийнятої криптовалюти в токени (аналог акцій в традиційній компанії).

Розумні контракти регулюють і управління автономної організації. Код програми визначає, як приймаються рішення про угоди компанії (вона займається інвестуванням в технологічні стартапи), про розподіл прибутку. Код визначає кворум при голосуванні, терміни його проведення і т.д. Правила зміни програмного коду, керуючого DAO, можуть бути такими ж, як і правила щодо статуту і внутрішніх документів звичайної компанії. Невеликі зміни (наприклад, виправлення дрібних помилок) вносяться без голосування акціонерів. Для більш серйозних правок буде вимагатися згода більшості власників токенів. Ці правила будуть вшиті в програму.

Поки DAO не вписується у звичні корпоративні моделі, так як не є юрособою в розумінні держави. Тому її функціонал обмежений автоматизацією відносин, що первісно відбуваються тільки в цифровому світі (наприклад, угоди з криптовалютою) або щодо оцифрованих об'єктів реального світу (наприклад, реєстри майна, бази даних погоди, статистики тощо).

Як зауважує А. Вашкевич, поки непросто уявити, як DAO вбудовується в бізнес. Однак теоретично вже зараз можна пропрацювати такі моделі. Один із підходів — спробувати синхронізувати діяльність DAO і звичайної компанії за допомогою корпоративного договору (наприклад, щодо порядку голосування, переходу акцій при зміні контролю в DAO). Інший варіант — використати поєднання унітарної юридичної особи (в якому засновники не мають такого ж впливу на організацію, як акціонери корпорації) з різними контрактними конструкціями, при яких права власників токенів регулюються загальним для всіх договором приєднання.

Але все це, по суті, є спробами наділити DAO можливостями класичної юрособи. Повноцінний розвиток цифрових корпорацій вже потребує активного сприяння держави. Етапи вбудовування DAO в офлайнову реальність можуть бути такими.

Проміжний етап — наділення DAO обмеженою правоздатністю (як англійські LP — Limited partnership, командитне товариство). Організації зможуть бути акціонерами і виконавчими органами офлайнових компаній, при цьому такі компанії будуть власниками активів у реальному світі, платниками податків і т.д. Це не вимагає істотних змін законодавства, крім перегляду деяких корпоративних інститутів.

Нарешті, DAO набуде повну правоздатність, як у звичайних юрсіб (зможе бути стороною в угодах, виступати в суді тощо). Але це потребує серйозного редизайну правової системи — від змін цивільного, корпоративного та податкового законодавства до переробки всієї інфраструктури (технічних засобів, персоналу) [11].

Висновки. Підсумовуючи, автор вважає, що вкрай актуальним буде розробка проекту внесення змін та доповнень в Цивільний кодекс України в частині розвитку робототехніки. Перед підготовкою такого законопроекту, на думку автора цієї статті, має бути проведено опитування серед усіх зацікавлених осіб з питань, що стосуються штучного інтелекту та статусом роботів, як учасників (або об'єктів) цивільного обігу.

Сподіваємося, що науковцям Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» вдасться підняти тему правового регулювання робототехніки на новий рівень та закласти основи для майбутніх обговорень, яких буде ще багато, враховуючи складність та новизну поставленого завдання.

Список використаних джерел:

1. Иванов А. Мечтают ли андроиды об электроовцах? / А. Иванов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : https://zakon.ru/blog/2017/2/15/mechtayut_li_androidy_ob_elektroovcah.
2. Ирискина Е.Н., Беляков К.О. Правовые аспекты гражданско-правовой ответственности за причинение вреда действиями робота как квазисубъекта гражданско-правовых отношений / Е.Н. Ирискина // Гуманитарная информатика. — 2016. — № 10. — С. 63–72.
3. Сулин А. Законы о роботах: текущее состояние и тренды А. Судин [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.comnews.ru/content/106505/2017-03-30/zakony-o-robotah-tekushchee-sostoyanie-i-trendy-aleksey-sulin-upravlyayushchiy-partner-yuridicheskoy-firmy-axis-pravo>.
4. Тиминский С.В. Может ли компьютер быть субъектом права? / С.В. Тиминский [Электронный ресурс]. — Режим доступа : www.ssc.smr.ru/media/ipuss_conf/06/5_09.pdf.
5. Шишка О.Р. Соматичні права та перспективи розвитку їх в Україні / О.Р. Шишка // Актуальні проблеми держави і права. — 2011. — С. 284.

6. Ryan Calo Robots in American Law. Legal Studies Reserch Paper No.2016-04. – 44 p.
7. Стив Паркер Роботы. Большая энциклопедия. – Machaon, 2016. – 176 с.
8. Preliminary draft report of COMEST on robotic ethics [Електронний ресурс]. – Режим доступу : unesdoc.unesco.org/images/0024/002455/245532E.pdf.
9. Електронна особистість: навіщо ЄС обговорює права роботів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.eurointegration.com.ua/experts/2017/01/24/7060539/view_print/.
10. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ssmr.ru/media/ipuss_conf/06/5_09.pdf.
11. Вашкевич А. Електронна особа / А. Вашкевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zbruc.eu/node/51750>.

ПОЛАТАЙКО І. В.,
аспірант кафедри теорії
та історії держави і права
(Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького)

УДК 340.5

ВТІЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАСАД ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ АНГЛІЇ

У статті досліджено особливості втілення правової ідеології у законодавчих актах та юридичній практиці Англії. Таке дослідження проведене у рамках чотирьох етапів розвитку англійської правової системи. За результатами дослідження автором обґрунтовано вплив правової ідеології Англії на подальший розвиток правової ідеології англо-американської правової сім'ї.

Ключові слова: ідеологія, правова ідеологія, правова ідеологія Англії, англо-американська правова сім'я, правова ідеологія англо-американської правової сім'ї.

В статье исследованы особенности воплощения правовой идеологии в законодательных актах и юридической практике Англии. Такое исследование проведено в рамках четырех этапов развития английской правовой системы. По результатам исследования автором обосновано влияние правовой идеологии Англии на дальнейшее развитие правовой идеологии англо-американской правовой семьи.

Ключевые слова: идеология, правовая идеология, правовая идеология Англии, англо-американская правовая семья, правовая идеология англо-американской правовой семьи.

In the article the features of the embodiment of legal ideology in legislative acts and legal practice of England are investigated. This study was conducted within the four stages of the development of the English legal system. Based on the results of the research, the author substantiated the influence of England's legal ideology on the further development of the legal ideology of the Anglo-American legal family.

Key words: ideology, legal ideology, legal ideology of England, Anglo-American legal family, legal ideology of the Anglo-American legal family.

Вступ. Правові сім'ї сучасності загалом та правові системи окремих держав не можуть розвиватись без ідеологічної підсистеми, основу якої становить правова ідеологія та ідеологічні засади, які до неї входять. Це пов'язано з тим, що державотворчі та правотворчі процеси завжди базуються на певному ідеологічному підґрунті. У такому контексті правова ідеологія окремих розвинутих держав світу може впливати на державотворення та правотворення цілої правової сім'ї чи окремої групи держав,

які до неї входять. Яскравим прикладом цього є правова ідеологія та правова система Англії, які стали основоположними для формування ідеологічно-правових засад англо-американської правової сім'ї.

Варто зауважити, що питання правової ідеології неодноразово виступали предметом наукових досліджень, які здійснили В. Бабкін, М. Гуренко, В. Журавський, О. Зайчук, М. Костицький, А. Луцький, С. Максимов, Н. Оніщенко, В. Селіванов, В. Сіренко, О. Скакун, О. Скрипнюк, С. Сливка, В. Тацій, О. Тихомиров, Ю. Шемшученко та ін.

Однак питання впливу правової ідеології Англії на формування та удосконалення англо-американської правової сім'ї не виступало предметом окремого комплексного дослідження.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження особливостей втілення та розвитку засад правової ідеології у правовій системі Англії як однієї з провідних держав, яка вплинула на формування правової ідеології всієї англо-американської правової сім'ї.

Результати дослідження. На позначення даної правової сім'ї вживаються такі терміни:

- 1) англосаксонська правова сім'я; 2) англо-американська правова сім'я; 3) сім'я прецедентного права; 4) сім'я загального права.

На нашу думку, найбільш доцільним є вживання терміну «англо-американська правова сім'я». Це можна обґрунтувати: 1) термін «англосаксонська правова сім'я» вказує лише на походження, витоки формування даної правової сім'ї у рамках Англії, однак на акцентує на подальшому її розвитку у рамках таких країн, як США, Австралія, Канада, Нова Зеландія і т. д.; 2) категорії «сім'я прецедентного права» та «сім'я загального права» висвітлюють, по-перше, лише зовнішні форми виразу її права (джерела права досліджуваної правової сім'ї). По-друге, як одне, так інше окремо взятє формулювання акцентує або лише на такому джерелі права, як судовий прецедент (право справедливості), або лише на загальному праві (писане чи статутне право); 3) оптимальним, на нашу думку, є формулювання «англо-американська правова сім'я», оскільки, по-перше, воно відображає як її генезу у рамках права Англії, так і подальший розвиток на базі США, Англії та колишніх колоній останньої. По-друге, у назві відсутня жорстка прив'язка до якогось окремого джерела права вказаної правової сім'ї (тобто до судового прецеденту чи загального права).

Далі варто звернути увагу на особливості та етапи розвитку англо-американської правової сім'ї, а отже, й етапи розвитку її правової ідеології. Як зауважили О. Головка, І. Погрібний, О. Волошенюк та ряд інших науковців, право країн англо-американської правової сім'ї історично виникло в Англії в XI ст. До даної правової сім'ї, поряд із правовою системою Англії, входять правові системи США, Австралії, Канади, Нової Зеландії, Північної Ірландії, країн Британської Співдружності. Майже одна третина країн світу відчула на собі вплив англо-американської системи права. Однак домінуюче місце в англо-американській правовій сім'ї завжди посідало саме англійське право [1].

О. Головка, І. Погрібний, О. Волошенюк в історії становлення і розвитку досліджуваної правової сім'ї та її елементів (включаючи і правову ідеологію) виділяють такі етапи: 1) перший етап – етап, що передував нормандському завоюванню (до 1066 р.); 2) другий етап – етап до встановлення династії Тюдорів (1066 – 1485 рр.); 3) третій етап – етап розквіту загального права (1485–1832 рр.); 4) четвертий етап – етап поєднання загального права з розвитком законодавства (з 1832 р. і досі) [1].

Як зауважує К. Волинка, перший етап (до 1066 р.) передувє формуванню загального англійського права. Протягом I – IV ст. Англія входила до складу Римської Імперії, але римське право не справило визначального впливу на подальший розвиток її правової системи. На початку V ст. країну заселяють англосаксонські племена, після чого декілька віків в Англії діють розрізнені звичаї цих племен (англів, саксів, ютів, датчан). Таким чином, для даного періоду характерна розрізнена, не пов'язана між собою локальна нормотворчість, заснована загалом на даних звичаях. Англійське право розвивалося автономним шляхом, зв'язки з континентальною Європою були досить незначними. Рецепція римського права в Європі не торкнулася англійського права [2].

Отже, на першому (донормандському) етапі розвитку досліджуваної правової сім'ї правова ідеологія не була сформована як цілісна система, однак певні її ознаки почали формуватись. До таких ознак можна віднести: 1) роздрібненість ідеологічних засад розвитку суспільства та державності на рівні окремих племен (англів, саксів, ютів, датчан і т. д.); 2) зовнішнє вираження окремих ідеологічних постулатів у формі звичаєвого права; 3) відірваність ідеологічних засад формування та подальшого розвитку суспільства і державності від цінностей романо-германської правової сім'ї, незважаючи на входження у попередні періоди до складу Римської імперії.

На думку К. Волинка, другий етап (1066–1485 рр.) починається з перемоги Вільгельма Завойовника над військами англосаксів та встановлення норманського панування на Британських островах. Даний етап вважається початком формування загального права (common law). Розвитку загального права сприяло створення єдиної централізованої влади та єдиної системи королівських судів. Починаючи з X ст., королівські судді починають формування єдиного для всієї країни прецедентного права. Створені рішення приймаються за основу всіма іншими суддями. За відсутності прецеденту

суддя самостійно формулює рішення у справі і тим самим здійснює нормотворчі функції. Саме в ці часи склалися п'ять основних якостей англійського права: 1) королівське (створене під протекторатом короля); 2) судове (створене судовою практикою); 3) загальне (охоплює територію всієї країни); 4) процесуальне (пріоритет надано не матеріальному, а процесуальному праву); 5) публічне (особливу увагу приділено публічному праву, тоді як приватне право фактично ігнорується).

У цей період формується централізована судова система, з'являються (у період правління Генріха II) королівські роз'їзні судді, що вирішують справи з виїздом на місця від імені Корони. Спочатку група справ, що відносилась до ведення цих суддів, була обмежена, але поступово вона розширювалася. Вироблені суддями рішення бралися за основу іншими судовими інстанціями під час розгляду аналогічних справ. Так стала складатися єдина система прецедентів, спільна для всієї Англії, що одержала назву «загальне право». У рішенні судових спорів брали участь присяжні – вільні громадяни з числа місцевих жителів, що найчастіше не знали прецедентів і актів королів, але добре знали свої звичаї і традиції. Звичаєві норми істотно вплинули на зміст судових рішень.

У XII – XIV ст. система загального права досягла розквіту, але зі зростанням кількості прецедентів у ній стала виявлятися тенденція до консерватизму і формалізації, що в XV ст. підготувало ґрунт для якісно нового етапу її розвитку, пов'язаного з появою «права справедливості» і його протистоянням «загальному праву». Поступово став складатися особливий порядок апеляції до монарха, щоб розглянути справу «по совісті», «по справедливості», а не по прецеденту. Така апеляція здійснювалася через лорда-канцлера, що вирішував питання про передачу скарги королю. Незабаром сама функція розгляду справи, власне кажучи, переходить до лорда-канцлера, і він стає самостійним суддею [2].

Особливу роль на даному етапі розвитку досліджуваної правової сім'ї загалом та правової ідеології зокрема відіграла Велика Хартія вольностей 1225 р. [3]. Зокрема, даний документ було прийнято під час зіткнення між королем Англії Іоанном (Джоном) Безземельним, з одного боку, і баронами, городянами і провінційним дворянством – з другого боку. Ключовими положеннями даної Хартії з ідеологічних позицій стали такі: 1) *зародження та утвердження ідеї англійського парламентаризму*: Зокрема, Хартія передбачала створення ради з 25 баронів для контролю за королівською владою, а також Великої ради королівства з королівських васалів. Рада королівства наділялася фінансовими повноваженнями: «щитові гроші» на утримання армії та інші додаткові збори могли збиратися тільки за згодою ради [3]; 2) *утвердження ідеології справедливого правосуддя*. З цього приводу варто зазначити, що надзвичайне значення для англійської правової системи мали статті, присвячені королівському судочинству. Вони обмежували свавілля чиновників. Заборонялося залучати до судової відповідальності лише на підставі усної заяви і без свідків. Арешт, тюремне ув'язнення, проголошення поза законом, вигнання або позбавлення володарювання допускалися тільки на підставі вироку, постановленого судом рівних відповідно до законів держави. На посади суддів, констеблів, шерифів та бейліфів могли призначатися виключно особи, які знали і виконували закони. Заборонялися довільні і завищені судові збори [3].

Отже, Велика Хартія вольностей увійшла в історію як перший конституційний акт, який має значення для сучасного англійського конституціоналізму. Статті Хартії щодо контрольних і дорадчих функцій Ради королівства підготували правову базу для англійського парламенту. Але найбільше відомі статті, які гарантували вільному населенню Англії недоторканність особи і справедливість правосуддя. Під час вивчення Великої хартії вольностей 1215 р., перш за все, варто звернути увагу на ст. 12 і ст. 14, які стали правовою основою майбутнього англійського парламенту [2].

Третій етап (1485–1832 рр.) у правовому регулюванні та в ідеологічному розумінні характеризується дуалізмом англійського права, який пов'язується з появою так званого «права справедливості». Право справедливості виникло з реалізації повноваження короля через діяльність лорда-канцлера втручатися у здійснення правосуддя шляхом пом'якшення жорстких вироків. При цьому посилення робилися не на прецеденти, а на загальні принципи права, поняття добра, справедливості тощо [3].

На вказаному етапі розвитку державності, правової системи та правової ідеології було прийнято цілу низку нормативно-правових актів, які суттєво вплинули як на характер правової системи, так і на напрями розвитку правової ідеології. Серед них слід загадати, у першу чергу, Петицію про права 1628 р., згідно з якою жодних податків і зборів не можна було стягувати без згоди парламенту. Примусові позики, добровільні приношення і дари підданих королю оголошувались незаконними. Кримінальна відповідальність будь-якої особи могла настати лише тоді, коли караність діяння була встановлена в законі, а покарання настало за вироком суду. Монарх втратив право діяти в обхід встановленого порядку судочинства і звільняти від покарання осіб, винних у вчиненні злочинів [4].

Отже, Петиція про права 1628 р. утвердила такі ідеологічні засади правової системи: 1) ідея економічної свободи (жодних податків і зборів не можна було стягувати без згоди парламенту. Примусові позики, добровільні приношення і дари підданих королю оголошувались незаконними); 2) ідея

особистої свободи та відповідальності (кримінальна відповідальність будь-якої особи могла настати лише тоді, коли караність діяння була встановлена в законі, а покарання настало за вироком суду); 3) ідея обмеженості повноважень королівської влади (монарх втратив право діяти в обхід установленого порядку судочинства і звільняти від покарання осіб, винних у вчиненні злочинів).

На даному етапі також було прийнято такий важливий нормативно-правовий документ, як «Габеас корпус акт» 1679 р. («Акт про краще забезпечення волі підданих та про запобігання ув'язненню за морями»). Даний нормативний документ акцентував увагу на ідеології забезпечення прав внутрідержавної та зовнішньополітичної свободи особи. Він був прийнятий у зв'язку з тим, що застосовуване англійськими судами з XII ст. право видання наказу про доставку заарештованого часто зумовлювало порушення особистої недоторканності: накази видавалися на власний розсуд судді, їх виконання не було зумовлене строками, невиконання не мало наслідком відповідальність. Основною метою прийняття даного акта стало визначення процедури і строків перевірки судом законності та обґрунтованості арешту (затримання) і дальшого перебування особи під вартою. Дія даного акта не поширювалася на арешт у зв'язку з учиненням державної зради і тяжких злочинів. Щодо цього існували особливі правила. Даний акт мав велике значення не тільки у справі гарантування прав на свободу і особисту недоторканність. Він створив для британської (а згодом і для світової) юридичної практики основу для формулювання принципів дотримання законності під час арешту, швидкого та об'єктивного суду, «належної судової процедури» та ін. [5].

Отже, «Габеас корпус акт» втілював у своїх положеннях ідею гарантування особистої свободи, яка згодом стала складовою частиною ідеології гуманізму.

Наступним важливим актом з позицій формування правової ідеології та її основоположних ідей став Білль про права 1689 р. як результат так званої «славної революції» 1688 р. Даний документ став результатом оформлення компромісу між політичними силами Англії – новою промисловою елітою та консервативною аристократією в особі землевласників. Політична влада в центрі і на місцях залишалася в руках земельної аристократії в обмін на гарантії додержання інтересів верхівки фінансової і промислової буржуазії. Цей консенсус позначив тенденцію еволюції англійської державності XVII–XIX ст. від дуалістичної до парламентської монархії [6].

«Білль про права» став основою англійської конституційної монархії, закріпивши верховенство парламенту в галузі законодавства і фінансової політики. Спочатку він називався «Декларація прав», однак у кінцевій редакції отримав назву «Білль про права». Метою його прийняття стало забезпечення відновлення і підтвердження давніх прав і вольностей, які було регламентовано раніше ще у Великій хартії вольностей 1215 р. та у Петиції про права 1628 р.

Основоположними нормами у змісті Білля про права 1689 р. стали такі положення: 1) незаконність призупинення дії будь-якого законодавчого акта з ініціативи короля без згоди парламенту і стягнення зборів та податків без його санкції; 2) обмеження повноважень короля у галузі управління армією і флотом. Зокрема, набір та утримання постійного війська у межах королівства в мирний час могли здійснюватися тільки за згодою парламенту; 3) проголошення низки особистих і політичних прав особи, зокрема, свободи слова (право звернення до короля з петиціями і проголошення незаконності переслідування за це), свободи волевиявлення, політичного плюралізму тощо; 4) проголошення вільних виборів до парламенту, регулярності його скликання, незалежності від виконавчої влади та ін. Згодом ці положення було уточнено, і строк повноважень парламенту визначено спочатку в три роки, а потім – у сім; 5) утвердження ідеї підзаконності королівської влади. Особливо це стосується ст. XI, за якою влада встановлюється в суспільстві внаслідок досягнутого компромісу «на вічні часи за порадою і згодою духовних і світських лордів та общин, які засідають у парламенті» [7].

Таким чином, Білль про права 1689 р. утвердив ідеологію легітимної влади шляхом проголошення пріоритету парламентської влади над королівською, а також ідеологічні засади визнання та юридичного закріплення особистих і політичних прав людини.

Певні ідеологічні засади англо-американської правової сім'ї (у частині Британії та її колоній) також закріпив Акт про престолонаслідування (престолонаступництво) 1701 р. У ньому, зокрема, визначались такі засади: 1) ідеологія подальшого обмеження монаршої влади, яка проявилась у положеннях: а) король не мав права без згоди Парламенту виїждати за межі Англії; б) король не мав права милувати тих своїх міністрів, які були засуджені Парламентом у порядку імпічменту; в) особа, що була народжена за межами Англії, не могла бути членом Таємної ради, депутатом Парламенту, обіймати будь-яку іншу відповідальну посаду в державному апараті; 2) ідеологія подальшого зміцнення англійського парламентаризму, що проявилось у такому: а) усі акти короля потребували підпису відповідного міністра («міністерська відповідальність перед Парламентом»); б) заборонялося обіймати посаду в королівській адміністрації й одночасно бути членом Парламенту; в) судді, призначені короною, залишалися на своїх постах «доки поведуться добре», їх можна було змістити тільки за рішенням Парламенту; 3) ідеологія

тісного поєднання світських та релігійних засад у державотворчих процесах та у розбудові правової системи (зокрема, особа, що вступала на королівський трон, повинна була приєднатися до Англіканської (протестантської) церкви та не підтримувати жодних зв'язків із Папою Римським) [8].

Четвертий етап (з середини XIX ст. донині, або, як свідчать окремі джерела, з 1832 р. донині) характеризується проведенням значних правових реформ. Англійське право модернізується та пристосовується до потреб сьогодення. Серед основних моментів цього етапу варто виділити: 1) об'єднання ідеологічних та нормативних засад загального права і права справедливості. Це проявилось у тому, що внаслідок проведення судової реформи 1873–1875 рр. дві судові системи були об'єднані. За результатами такої реформи англійські суди отримали можливість застосовувати як норми загального права, так і положення права справедливості; 2) зростання значимості статутного права (законів та статутів) у системі джерел англійського права. Незважаючи на те, що судовий прецедент у рамках даної правової системи залишається визначальним джерелом права, активізація законодавчої діяльності частково змінює структуру і зміст англійського права. Це стало результатом часткової рецепції цінностей системи континентального права; 3) ідеологія домінування процесуального права над матеріальним правом. Хоча і до XIX ст. англійське право розвивалося переважно як процесуальне, оскільки було пов'язане, передусім, з судовою процедурою і доказами, однак починає формуватись і матеріальне право, яке, однак, має другорядний характер порівняно з процесуальним правом.

Висновки. Таким чином, за результатами дослідження можна зробити узагальнення:

1) найбільш доцільним для позначення досліджуваної правової сім'ї та її правової ідеології є термін «англо-американська правова сім'я»; 2) в історії становлення і розвитку англо-американська правова сім'ї та її правової ідеології виділяють такі етапи: а) перший етап – етап, що передував нормандському завоюванню (до 1066 р.); б) другий етап – етап до встановлення династії Тюдорів (1066–1485 рр.); в) третій етап – етап розквіту загального права (1485–1832 рр.); г) четвертий етап – етап поєднання загального права з розвитком законодавства (з 1832 р. і донині); 3) правова ідеологія Англії пройшла шлях становлення від ідеології завоювання та домінування монархічної влади і до ідеології утвердження англійського парламентаризму, розширення економічної, політичної та особистої свободи суб'єктів суспільних відносин, а особливо – до ідеології визнання права колишніх британських колоній на самовизначення; 4) наведена вище динаміка розвитку правової ідеології Англії у майбутньому зумовила утвердження засад англо-американської правової сім'ї у новостворених незалежних державах, які раніше входили до складу Британії на правах колоній; 5) вплив правової ідеології Англії на вказану правову сім'ю особливо проявляється у тому, що у правовому регулюванні проявляється домінування процесуального права над матеріальним правом.

Список використаних джерел:

1. Теорія держави і права: навч. посіб. / [О.М. Головка, І.М. Погрібний, О.В. Волошенко та ін.]; за заг. ред. І.М. Погрібного; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х. : ХНУВС, 2010. — 276 с.
2. Волинка К.Г. Ангლოსаксонська правова система / К.Г. Волинка. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/content/view/2426/31/>.
3. Велика Хартія вольностей 1215 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://pravo/velika_hartiya_volnostey_1215.
4. Законодательство Английской революции 1640–1660 гг. / Отв. ред. Е.А. Косминский. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/petition.htm>.
5. Мироненко О.М. Хабеас корпус акт 1679 р. / О.М. Мироненко // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: «Укр. енцикл.», 1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://leksika.com.ua/14170120/legal/habeas_korpus_akt_1679.
6. Англія в XVII – XVIII ст. «Біль про права» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://history.vn.ua/book/world1/610.html>.
7. «Славна революція» – «Біль про права» 22 січня 1689 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/%D183/a-5596792>.
8. Акт про престолонаступництво 1701 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lawbook.online/gosudarstva-zarubejnogo-pravo/151lakt-pro-prestolonastupnitstvo-16681.html>.

СИДОРЧУК Ю. М.,
кандидат юридичних наук,
директор
(ТОВ «Ес Бі Сі Джи»)

УДК 340.12

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті виокремлено та визначено філософсько-правові проблеми використання штучного інтелекту на сучасному етапі розвитку суспільства. Розглядаються різні праці, які присвячені дослідженню штучного інтелекту, що свідчить про глибоке осмислення потреби його використання. Розкрито класифікацію штучного інтелекту. Автором наголошується на необхідності законодавчого врегулювання питання використання штучного інтелекту шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів.

Ключові слова: філософсько-правові проблеми, штучний інтелект, відповідальність.

В статье выделены и определены философско-правовые проблемы использования искусственного интеллекта на современном этапе развития общества. Рассматриваются различные работы, посвященные исследованию искусственного интеллекта, что свидетельствует о глубоком осмыслении необходимости его использования. Раскрыта классификация искусственного интеллекта. Автором подчеркивается необходимость законодательного урегулирования вопроса использования искусственного интеллекта путем принятия соответствующих нормативно-правовых актов.

Ключевые слова: философско-правовые проблемы, искусственный интеллект, ответственность.

The article is allocated and defined philosophical and legal problems using artificial intelligence in modern society. Various works devoted to the research of artificial intelligence, which indicates a deep understanding of the needs of its use. There are revealed the classification of artificial intelligence. The author emphasizes the need of legislative regulation of the use of artificial intelligence through appropriate regulations.

Key words: philosophical and legal problems, artificial intelligence, responsibility.

Вступ. Протягом останніх років завдяки шаленому розвитку людського інтелекту з'явилося багато нових інформаційних технологій, які самостійно функціонують завдяки використанню і розвитку штучного інтелекту. Враховуючи сучасні досягнення у процесі розвитку людства, найголовнішим виворотом людського інтелекту є штучний інтелект.

В одній із своїх праць С.С. Денежников наголошує на тому, що стрімкий розвиток високих технологій, тотальна інформатизація і комп'ютеризація трансформують соціальну, економічну, політичну та духовну сфери сучасного суспільства. На його думку, розвиток нанотехнологій, біотехнологій, нейротехнологій, генної інженерії, широке розповсюдження Інтернету, мережі Grid та інші впливають не лише на соціум, а і трансформують людину, змінюючи її природні якості [2].

Дослідження багатьох учених зосереджені на природі розвитку людського інтелекту, проте єдиної думки щодо визначення і розуміння цього поняття не існує. У 50-х роках минулого століття із появою комп'ютерів почав свій шлях постійно прогресуючого розвитку штучний інтелект.

Проблеми впровадження і використання штучного інтелекту досліджує багато вчених у різних галузях знань. Протягом останніх років виникла потреба вивчення впровадження штучного інтелекту не тільки з погляду науки філософії, а також науки юриспруденції, оскільки в Україні (та і в більшості держав світу) відсутнє належне правове регулювання використання штучного інтелекту.

Вітчизняні вчені правовим аспектам використання штучного інтелекту не приділяли уваги. Дослідження таких учених, як Е. Аблякимов, О. Баранова, Я. Берсуцький, Н. Васильєва, В. Пилипчук, І. Трубін та ін., орієнтовані на вивчення проблем становлення інформаційного суспільства та впровадження ІТ-технологій у різних сферах суспільного життя. Філософському осмисленню проблем штучного інтелекту присвячені праці І. Алексєєва, В. Лекторського, П. Ревко, Л. Ясницького та ін.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення і визначення філософсько-правових проблем використання штучного інтелекту на сучасному етапі розвитку суспільства.

Результати дослідження. Відповідно до довідкової літератури поняття «інтелект» (від лат. intellectus – пізнання, розуміння, розум) трактується як здатність до здійснення процесу пізнання і до ефективного рішення проблем, зокрема під час оволодіння новим колом життєвих завдань [4].

Існує багато визначень інтелекту. На думку Г. Спенсера, інтелект – це вроджена якість, на відміну від здібностей, набутих у процесі навчання. Д. Векслер вважає, що інтелект – це здатність діяти доцільно, думати раціонально й діяти ефективно стосовно навколишнього середовища. С.Дж. Гулд наголошує, що інтелект – це здатність вирішувати проблеми незапрограмованим (творчим) шляхом [4].

В одній із своїх праць К. Хамонд наголошує, що виникнення і розвиток штучного інтелекту став неминучим. Поглянувши навколо себе, ми бачимо безліч інтелектуальних та інтерактивних систем, наприклад, система Siri, яка є персональним помічником, що використовує обробку природного мовлення, щоб відповідати на питання або давати рекомендації. Наприклад, сьогодні водіння машини можливе без людини, авто самостійно може рухатися вулицями, зупинятися на світлофорах і паркуватися [8, с. 5].

Учасники Російської асоціації штучного інтелекту дають такі визначення штучного інтелекту: 1) науковий напрям, у рамках якого ставляться і вирішуються задачі апаратного чи програмного моделювання тих видів людської діяльності, які традиційно вважаються інтелектуальними [1]; 2) властивість інтелектуальних систем виконувати функції (творчі), які традиційно вважаються творчими, належать конкретній предметній сфері, знання про яку зберігаються у пам'яті такої системи [1]; 3) наука під назвою «штучний інтелект» входить у комплекс комп'ютерних наук, а створювані на її основі технології – до інформаційних технологій. Задачею цієї науки є відтворення за допомогою обчислювальних систем та інших штучних пристроїв розумних міркувань і дій [3].

Про ідею штучного інтелекту йдеться у відомій статті А. Тюрінга «Обчислювальні машини та розум», яка опублікована у 1950 р. Головне питання, яке на той час було порушене у статті: чи можуть комп'ютери думати як людина? Деякі вчені ще в 90-ті роки спрогнозували, яким буде розвиток комп'ютерних систем, визначили їх вплив на людську діяльність. На думку відомого американського винахідника і футуролога Р. Курцвейла, злиття між комп'ютерами та людьми йде настільки швидко і глибоко, що є переломним моментом у ході історії [7, с. 5].

Аналізуючи наукові роботи, можна зробити висновок, що єдиного визначення поняття штучного інтелекту не існує, оскільки це дуже молода сфера досліджень. Учені дають визначення цьому поняттю у широкому та вузькому значеннях. Ознайомившись із визначеннями штучного інтелекту, можна підсумувати, що штучний інтелект – це визначення, за допомогою якого описуються інтелектуальні можливості комп'ютерів під час прийняття ними рішень.

Значна кількість різних праць у США присвячена дослідженню штучного інтелекту, що свідчить про глибоке осмислення потреби його використання. Загальновідомо, що уряд США щорічно готує різні звіти щодо впровадження й активного використання нових інформаційних технологій, зокрема штучного інтелекту, з метою удосконалення та полегшення праці людей. Зі змісту цих звітів можна зробити висновок, що США є однією із перших держав, яка на державному рівні замислилася про глобальний розвиток штучного інтелекту.

У жовтні 2016 р. у США на урядовому рівні презентували документ «Підготовка до майбутнього з штучним інтелектом», у якому визначено, що завдяки технології штучного інтелекту відкриваються новий попит і нові можливості для прогресу у критичних сферах, таких як здоров'я, освіта, енергетика та навколишнє середовище [8]. Цей документ складається із рекомендацій майбутніх дій для федеральних органів державної влади та інших учасників. У ньому є декілька визначень поняття «штучний інтелект», де хто визначає його як комп'ютеризовану систему, котра проявляє поведінку, що переважно думає так, як наказують. Інші визначають поняття «штучний інтелект» як систему, яка здатна раціонально вирішити комплекс проблем чи пристосувати дії для досягнення цілей незалежно від реальних світових обставин [8, с. 6].

У популярній книзі С. Рассела та П. Норвіга «Штучний інтелект: сучасні підходи» подано таку класифікацію штучного інтелекту: 1) системи, що думають схоже з людьми (наприклад, когнітивна архітектура та нейронні мережі); 2) система, що діє схоже з людиною (наприклад, складання тесту Тюрінга через природну мову обробки, представлення знань, автоматизоване формування роздумів та вивчення); 3) система, що думає раціонально (наприклад, логічні алгоритми вирішення, висновки й оптимізація); 4) система, що діє раціонально (наприклад, інтелектуальний програмний агент, створення роботів, що досягають цілей через сприйняття, планування, роздуми, вивчення, спілкування, прийняття рішень та дій) [8, с. 6–7].

Дослідник машинного навчання П. Домінгос приписує штучному інтелекту дослідження п'яти видів, що базуються на методах, які вони використовують: «символісти» використовують логічне мислення, що базується на абстрактних символах; «коннекціоністи» будують структури, надихаючись людським розумом; «еволюціоністи» спираються на метод теорії еволюції за Дарвіном; «байесовці»

використовують імовірнісний висновок; «аналогісти» спираються на факти схожих справ із минулого [8, с. 7].

На нашу думку, в умовах гіперактивного розвитку різних інформаційних технологій виникає безліч питань щодо формування, становлення та розвитку штучного інтелекту з погляду науки філософії права, її підходів та методів.

Для розуміння того, на якому етапі у своєму розвитку перебуває штучний інтелект, варто навести декілька прикладів. Наприклад, використання чат-ботів для роботи у певних мережах, системах, створення робототехніки та ін. Звичайно, це є не повний перелік. Використання штучного інтелекту все більше стає нормою.

Сьогодні комп'ютер може написати музику чи якийсь літературний твір. У такому разі питання авторства теж не врегульовано, зокрема у розділі інтелектуальної власності.

Нині у соціальних мережах можна вести діалог із чат-ботом. Людина може цього і не помітити. Можна використовувати бота для пошуку певної інформації у мережі Інтернет. На початку 2017 року українське суспільство сколихнула новина від Сбербанку Росії про використання робота-юриста, який пише позовні заяви, тобто потреби в звичайних працівниках скоро не буде. За словами заступника голови правління Сбербанку В. Кулика, якщо працівник після проходження перекваліфікації і навчання не зможе працювати, то почнуться скорочення. Також необхідно зазначити, що у 2016 році Сбербанк запустив систему штучного інтелекту під назвою Iron Lady [5].

Інститут інженерів електротехніки та електроніки (ІЕЕЕ) у 2016 році підготував документ «Бачення пріоритетизації благополуччя людини зі штучним інтелектом і автономними системами» з метою використання потенціалу штучного інтелекту і автономних систем повною мірою. Головна ідея документа – переконатися, що ці технології орієнтовані на людей, урахувуючи наші моральні й етичні принципи. Як зазначав Арістотель, евідемонізм – це етичний напрям, який визначає добробут людини як найвищу чесноту для суспільства. Наголошується, що такий розвиток штучного інтелекту став причиною виникнення багатьох етичних проблем, які завжди переходять у конкретні правові проблеми чи призводять до виникнення складних супутніх юридичних проблем [6, с. 2].

Із погляду юриспруденції використання штучного інтелекту і результати, створені ним, потребують належного законодавчого закріплення і правового регулювання. Наприклад, автомобіль рухається у режимі автопілота, тобто за допомогою технологій із використанням штучного інтелекту. У випадку дорожньо-транспортної пригоди виникають питання: хто буде нести відповідальність за завдану шкоду здоров'ю чи майну постраждалої людини; який порядок відшкодування завданої шкоди? Проте станом на сьогодні чинним українським законодавством ці питання не врегульовані.

У документі «Бачення пріоритетизації благополуччя людини зі штучним інтелектом і автономними системами» у розділі «Право» зазначається, що розробка, проектування та розподіл штучного інтелекту / автономної системи повинні повністю відповідати чинному міжнародному та національному праву. Тому постає багато проблем для правових систем щодо регулювання дієздатності, індивідуальних прав і свобод на глобальному, національному та місцевому рівнях [6, с. 89].

Викладені у вказаному документі проблеми та рекомендації діляться на такі напрями: управління і відповідальність, соціальний вплив, вираховування з оператором у контурі управління (Human-in-the-loop or HITL). Наголошується на тому, що законодавці на національному та міжнародному рівнях мають сприяти розгляду і ретельному аналізу потенційної потреби ввести нові правила у зв'язку з виходом на ринок технологій із використанням систем зі штучним інтелектом. Як переконатися, що використання штучного інтелекту відбувається прозоро, що дотримуються індивідуальні права? Як уникнути зловживання такими системами з метою незаконних дій? [6, с. 92]

Безперечно, все це свідчить про те, що можливості використання штучного інтелекту не повністю вивчені, більше того, вони не повністю усвідомлені у суспільстві. Враховуючи стрімкий розвиток новітніх інформаційних технологій, дуже важко спрогнозувати майбутнє людини.

Із філософського погляду використання систем зі штучним інтелектом породжує низку незрозуміlostей і проблемних аспектів. Зокрема, серед них можна виокремити нерівність людей і машин із штучним інтелектом. Питання нерівності у світі дуже чітко висвітлено у книзі М. Форда «Пришестя роботів». Річ у тім, що з використанням автоматизованих систем потреба в праці людини протягом останніх 50 років значно зменшилась. Багато підприємств зазнало автоматизації. Роботодавцю зручніше мати невтомного працівника, який буде працювати 24 годин на добу без перерв, відпусток і лікарняних. Звичайно, з етичного погляду порівнювати людину і машину неприйнятно, проте, з іншого боку, без цього не можна обійтися. Це мало статися рано чи пізно.

Ще одним важливим аспектом для людини є необхідність дотримання принципу приватності у її житті. Проте нині межа приватності починає стиратися, можна дізнатися багато речей про людину із соціальних мереж. Завдяки сучасним технологіям можна визначити місцезнаходження людини, а

іноді людина, не усвідомлюючи наслідків, сама позначає на фотографіях у соціальних мережах свої адреси проживання та місця роботи. Так втрачається приватність і виникає незахищеність людини.

Необхідно зазначити, що сьогодні у суспільстві спостерігається шалений розрив у розвитку людей і способі їхнього життя. Для прикладу візьмемо місто Київ і село в Кіровоградській області. У великих містах використання Інтернету і різних технологій усе більше стає нормою і потребою життя, тоді як у селі у людей немає навіть доступу до Інтернету. Це дає можливість припустити, що буде ще більший розрив у розвитку між людьми, зокрема, їхнім інтелектом і сприйняттям світу.

На нашу думку, для філософів права головне питання сьогодні – як можна вдосконалити відповідальність і підконтрольність у системах із штучним інтелектом? Хто нести відповідальність за прийняття рішення машиною, а не людиною, отриманий таким чином результат? Тому виникає потреба якнайшвидшого законодавчого врегулювання цього питання шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів.

Висновки. Використання штучного інтелекту у сучасному житті людей набирає усе більших обертів. Напевно, дуже скоро людина не зможе уявити життя без інформаційних технологій, які базуються на штучному інтелекті. Поняття «штучний інтелект» є багатограним і використовується як визначення, за допомогою якого описуються інтелектуальні можливості комп'ютерів під час прийняття ними рішень.

Із філософського погляду виокремлено проблему сприйняття активного впровадження використання систем із штучним інтелектом у повсякденному житті людини (нерівність людей і машин із штучним інтелектом, роботизація виробництва призводить до втрати людьми роботи, активного використання чат-ботів тощо).

Визначено, що морально-етичні проблеми породжують юридичні питання, які стосуються належного законодавчого врегулювання використання систем із штучним інтелектом у різних галузях. Гостро стоїть питання інтелектуальної власності таких систем, відповідальність за шкоду, завдану ними, зловживання системами із штучним інтелектом тощо.

Із положень статті вбачається, що першочергове завдання, яке стоїть перед суспільством, полягає у необхідності прийняття низки нормативно-правових актів як на національному, так і на міжнародному рівнях із метою сприяння розгляду і ретельному аналізу потенційної потреби ввести нові правила у зв'язку із виходом на ринок технологій із використанням систем із штучним інтелектом. Також наголошується на потребі роботи зі свідомістю людей щодо сприйняття ними нових технологій, зокрема систем зі штучним інтелектом.

Список використаних джерел:

1. Аверкин А.Н. Толковый словарь по искусственному интеллекту / А.Н. Аверкин, М.Г. Гаазе-Рапопорт, Д.А. Поспелов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.raai.org/library/tolk/aivoc.html#L208>.
2. Денежников С.С. Супертехнології штучного інтелекту в трансгуманітарному дискурсі / С.С. Денежников // Філософія науки: традиції та інновації. – 2012. – № 2 (8). – С. 132–141.
3. Осипов Г.С. Искусственный интеллект: состояние исследований и взгляд в будущее / Г.С. Осипов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.raai.org/about/persons/osipov/pages/ai/ai.html>.
4. Романова І.А. Генезис сутності поняття «інтелект» / І.А. Романова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Pipo/2012_36/12giaeci.pdf.
5. Сбербанк уволит 3000 сотрудников из-за работа-юриста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.popmech.ru/technologies/316032-sberbank-uvolit-3000-sotrudnikov-iz-za-robotayurista/>.
6. Ethically Aligned Design: A Vision for Prioritizing Human Wellbeing with Artificial Intelligence and Autonomous Systems (AI/AS) / The Institute of Electrical and Electronics Engineers, Incorporated (IEEE) Global Initiative. – 2016.
7. Practical Artificial Intelligence For Dummies. – John Wiley & Sons, 2015.
8. Preparing for the future of artificial intelligence / Executive Office of the President National Science and Technology Council Committee on Technology. – 2016.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Д. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 342.565.2

СУБ'ЄКТИ ПРАВА НА КОНСТИТУЦІЙНУ СКАРГУ В УКРАЇНІ

У статті критично проаналізовано положення проектів законів України «Про Конституційний Суд України» в частині конкретизації приписів Основного Закону України, якими було запроваджено інститут конституційної скарги, зокрема щодо кола суб'єктів права на конституційну скаргу. Висловлені обґрунтовані зауваження та пропозиції щодо забезпечення належного доступу осіб до конституційного правосуддя.

Ключові слова: конституційна скарга, суб'єкти права на конституційну скаргу, Конституційний Суд України, проект закону.

В статье критически проанализированы положения проектов законов Украины «О Конституционном Суде Украины» в части конкретизации предписаний Основного Закона Украины, которыми был введен институт конституционной жалобы, в частности относительно круга субъектов права на конституционную жалобу. Высказаны обоснованные замечания и предложения по обеспечению надлежащего доступа лиц к конституционному правосудию.

Ключевые слова: конституционная жалоба, субъекты права на конституционную жалобу, Конституционный Суд Украины, проект закона.

This paper contains a critical analysis of the provisions of the draft laws of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine» regarding the specification of the requirements of the Constitution Law of Ukraine. Reasonable comments and suggestions are made to ensure adequate access of individuals to constitutional justice.

Key words: constitutional complaint, Constitutional Court of Ukraine, subjects of the right for constitutional complaint, draft law.

Вступ. 30 вересня 2016 року набув чинності Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», яким було суттєво змінено конституційно-правовий статус Конституційного Суду України. Серед численних нововведень, чи не найбільш значущим виступає впровадження інституту конституційної скарги, яке зумовило зміну інтерпретаційних повноважень Конституційного Суду України і, відповідно, ліквідацію інституту конституційного звернення, що розглядався як «паліатив», замітник конституційної скарги. Втім, майже рік потому, через неприйняття Верховною Радою України передбаченого статтею 153 Конституції України профільного закону, Конституційний Суд України так і не розпочав здійснення оновлених повноважень. Більше того, Конституційний Суд України у 2017 році досі не прийняв жодного акта за результатами розгляду справ і вирішення конституційних спорів по суті.

Постановка завдання. Дискусії у науковому і експертному середовищі щодо запровадження в Україні інституту конституційної скарги як важливого засобу вдосконалення конституційно-правового регулювання, забезпечення належного доступу особи до конституційного правосуддя фактично розпочалися з моменту утворення Конституційного Суду України і тривали до останнього часу, ставши предметом самостійних конституційно-правових досліджень [1-4].

Набуття чинності Законом України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», тим не менш, не зняло питання з порядку денного, особливо зважаючи на його суперечливе врегулювання відповідними проектами законів України [5-6]. Відповідно, метою цієї статті є критичний аналіз положень вказаних законопроектів в частині конкретизації приписів Конституції України щодо запровадження інституту конституційної скарги, зокрема щодо кола суб'єктів права на конституційну скаргу.

Результати дослідження. Характерною ознакою ставлення до інституту конституційної скарги є те, що в країнах, де її немає, прагнуть до її запровадження, а в країнах, де конституційна скарга в тій

чи іншій формі наявна, замислюються про її обмеження. Причинами цього є великий потік індивідуальних звернень осіб до конституційних судів, що становлять 90–97 % кількості всіх справ, та їхня недостатня обґрунтованість – викладені у них факти порушень прав підтверджуються лише в 1–4 % випадків [7, с. 29–37; 8, с. 27].

Втім, вітчизняні науковці слушно наголошували на необхідності введення інституту конституційної скарги в Україні, без якої «захист прав людини і основоположних свобод <...> є неповним» [9, с. 17]. У той же час хоча функціональний наголос на ключовому значенні конституційної скарги у захисті прав і свобод людини при її характеристиці є традиційно визначальним [10–12], функціональне призначення конституційної скарги виходить, власно, за межі захисту прав людини і основоположних свобод і трактується більш широко.

За допомогою конституційної скарги передусім захищається публічний інтерес, оскільки вона надає органу конституційної юрисдикції можливість контролю за дотриманням конституції усіма державними органами, чим сприяє легітимізації держави [13, с. 31–32]. Тут доречно слідом за С. Шевчуком вказати, що «в основу права на конституційну скаргу покладено принцип обмеження державної влади фундаментальними правами та свободами, і це дає змогу стверджувати, що цей фундаментальний конституційний принцип має конкретне правниче значення в країнах розвинутої демократії» [14, с. 49]. Так, в юрисдикційній практиці органів судового конституційного контролю Європи (Федерального Конституційного Суду Німеччини, наприклад) інститут конституційної скарги, як важлива складова судового конституційного контролю, розглядається в контексті судового гарантування зв'язаності держави конституцією, і відповідно, правовий засіб забезпечення принципу правової держави [15, с. 9].

У найбільш загальному вигляді, зважаючи на різноманіття підходів до впровадження інституту конституційної скарги у юрисдикційну практику різних країн, її сутність полягає у безпосередньому ініціюванні, насамперед фізичною особою, перевірки органом конституційної юрисдикції конституційності нормативного або індивідуального акта, в тому числі акта (рішення) суду загальної юрисдикції, що порушує гарантовані конституцією держави її права та свободи [3, с. 63; 15, с. 6; 16, 186; 17, с. 32].

Згідно із доповіддю Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) «Про індивідуальний доступ до конституційного правосуддя», у країнах, які належать або тяжіють до так званої континентальної (європейської) моделі конституційного контролю, саме інститут конституційної скарги, яка може бути повною або нормативною (частковою), набув найбільшого розповсюдження серед різноманітних підходів щодо забезпечення безпосереднього ініціювання особами розгляду і вирішення по суті подібних питань органами конституційної юрисдикції [4, с. 31–35; 18, с. 16, 62–63].

Конституційна скарга як «правовий механізм, за допомогою якого не тільки захищаються права і свободи конкретної людини, але і конституційного правопорядку в цілому» [3, с. 65] нерозривно пов'язана із правозастосовною практикою суб'єктів владних повноважень і розглядається та вирішується по суті органами конституційної юрисдикції в порядку конкретного конституційного контролю [18, с. 21–24].

При цьому у країнах, в яких запроваджено нормативну (часткову) скаргу, перевірки на відповідність конституції держави у разі порушення конституційних прав особи підлягає лише нормативний акт, покладений в основу ухвалення індивідуального акта, тоді як сам правозастосовний акт не може бути предметом конституційного контролю.

Натомість, повна конституційна скарга передбачає право особи оскаржити до органу конституційної юрисдикції в субсидіарному порядку, тобто після використання всіх інших засобів правового захисту, будь-який акт державної влади (як нормативний, так і індивідуальний), який безпосередньо порушує її конституційні права [18, с. 20–24].

Як зазначає М. Гультай, повна та нормативна конституційна скарги, хоча й мають свої модифікації у межах національних правових систем, однак об'єднані спільними ознаками, а саме: направляються індивідуальними чи колективними суб'єктами приватного права з метою захисту конституційно гарантованих прав і свобод; стосуються «приватного інтересу», тобто підставою конституційної скарги виступає безпосереднє та наявне порушення конституційних прав і свобод скажника; передбачають «частковість конституційної перевірки» (тобто конституційний контроль стосується тільки конституційних норм про права і свободи); об'єктом оскарження щодо конституційності виступає нормативно-правовий акт, застосований у конкретній справі, або індивідуально-правовий акт, який є остаточним, тобто не може бути переглянутий із використанням звичайних засобів правового захисту; стосовно конституційних скарг установлюється система досить жорстких вимог до їх прийнятності [19, с. 15].

Наразі Законом України від 02.06.2016 № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» Конституцію України доповнено статтею 151¹, згідно з якою Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону Укра-

їні за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Також доповнено новою частиною статтю 55 Конституції України, відповідно до якої кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом (частина четверта статті 55).

Аналіз наведених приписів Конституції України в редакції 2016 року, засвідчує, що в Україні було запроваджено інститут нормативної (часткової) конституційної скарги. При цьому на рівні приписів Основного Закону України *expressis verbis* визначено лише дві змістовні умови його практичної реалізації:

- об'єктом перевірки на відповідність Конституції України є виключно закон України, застосований в остаточному судовому рішенні у справі заявника;
- перевірка на відповідність Конституції України може бути ініційована лише у разі вичерпання всіх інших національних засобів юридичного захисту.

Наведені умови, що в принципі узгоджуються із конституційно-правовим регулюванням здійснення особою права на конституційну скаргу в інших країнах, покликані забезпечити Конституційний Суд України, принаймні частково, від надмірної кількості звернень та сприяти їхній обґрунтованості. Хоча заради об'єктивності слід вказати, що обмеження видів нормативних актів, які можуть бути оскаржені у Конституційному Суді України, виключно законами України, певною мірою нівелює потенціал інституту конституційної скарги. Не варто також забувати, що зважаючи на обрану модель конституційної скарги, поза межами конституційного контролю залишилося неправильне тлумачення й застосування судами загальної юрисдикції оскаржуваних до Конституційного Суду України законів України.

Оскільки відповідно до частини четвертої статті 55 та статті 153 Конституції України порядок звернення до Конституційного Суду України особи із конституційною скаргою визначається законом, то інші змістовні умови інституту конституційної скарги мають бути визначені законодавчо. Однак майже рік потому, як вже було зазначено, Верховна Рада України так і не спромоглася прийняти відповідний закон, що заблокувало юрисдикційну діяльність Конституційного Суду України.

Серед проектів законів, покликаних врегулювати зазначене питання, на особливу увагу заслуговують відхилений 11 квітня 2017 року парламентом проект Закону «Про Конституційний Суд України» № 5336-1 [5] та прийнятий за основу 22 червня 2017 року проект Закону «Про Конституційний Суд України» № 6427-д [6].

Аналіз положень вказаних проектів в частині конкретизації приписів Конституції України щодо запровадження інституту конституційної скарги дає обґрунтовані, як видається, підстави висловити принципів зауваження щонайменше одного змістовного параметру, чітко не врегульованого на рівні Основного Закону України.

Так, відповідно до законопроектів № 5336-1 та № 6427-д суб'єктами права на конституційну скаргу визначено фізичних та юридичних осіб, але за виключенням юридичних осіб публічного права.

Слід вказати, що свого часу вітчизняні правники висловлювалися з цього приводу різноманітні пропозиції. Так, П. Євграфов пропонував закріпити право на звернення із конституційною скаргою за громадянами, іноземцями, особами без громадянства, об'єднанням громадян (якщо право обумовлено колективним здійсненням конституційного права громадян, які є учасниками (членами), засновниками товариств, організацій) [12, с. 83].

І. Олійник та О. Безбожна вважали за потрібне законодавчо закріпити таке право виключно за фізичними особами, а саме громадянами України, іноземцями, особами без громадянства [20, с. 27].

С. Серьогіна та О. Петришин пропонували визнати суб'єктами конституційної скарги фізичних і юридичних осіб, чиї конституційні права і свободи порушені чи можуть бути порушені правовим актом, застосованим у конкретній справі. Такий статус вони також вважали доцільним надати Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, який має діяти в інтересах громадян [4, с. 67].

М. Гультай пропонував наділити правом звернення у разі порушення закріплених у Конституції України прав і свобод громадян України, іноземців, осіб без громадянства та юридичних осіб [19, с. 29].

На необхідності надання права на звернення з конституційною скаргою з приводу неконституційності правового акта фізичній та юридичній особі, а також прокурорам всіх рівнів та Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини наголошували автори колективної монографії «Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз» [3, с. 185-186].

Вивчення конституційно-правового регулювання в країнах, які запровадили інститут нормативної (часткової) конституційної скарги, засвідчує, що у переважній більшості випадків суб'єктами права на конституційну скаргу визнаються рівною мірою фізичні та юридичні особи. Йдеться, зокрема, про Бельгію, Вірменію, Грузію, Угорщину тощо.

Інтерес у цьому контексті становить приклад конституційно-правового регулювання Польщі. Згідно з частиною першою статті 79 Конституції Республіки Польща «кожен, чий конституційні свободи або права виявились порушеними, має право у визначеному законом порядку звернутись зі скаргою до Конституційного Трибуналу з питань про відповідність Конституції закону чи іншого нормативного акта, на підставі якого суд або орган публічної влади виніс остаточне рішення про його свободи або права чи про його обов'язки, визначені у Конституції» [21]. Однак Конституційний Трибунал у своєму рішенні від 25 лютого 1992 року (sug. akt K 4/91) зазначив, що поняття «кожен», у розумінні звернення з конституційною скаргою, означає будь-яку фізичну особу (громадянина та іноземця), а також юридичну особу [22]. На думку Л. Гарлицького, з конституційною скаргою до Конституційного Трибуналу можуть звертатись фізичні особи (як польські громадяни, так і іноземці), а також юридичні особи (політичні партії, профспілки, а також суб'єкти господарювання), однак тільки у тій сфері, в якій вони можуть бути суб'єктами конституційних прав і свобод (наприклад право на свободу об'єднання, стаття 58 Конституції Республіки Польща) [23, с. 375].

Підтримуючи закріплення права на конституційну скаргу в Україні рівною мірою за фізичними та юридичними особами, водночас, вважаємо за необхідне звернути увагу на такі принципи застереження.

У зв'язку із запровадженням в Україні інституту конституційної скарги інтерпретаційні повноваження Конституційного Суду України було змінено. Відтепер згідно з пунктом 2 частини першої статті 150 Конституції України в редакції 2016 року Конституційний Суд України здійснює офіційне тлумачення виключно Конституції України і лише за конституційним поданням Президента України; щонайменше сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Відповідно, юридичні особи та органи місцевого самоврядування, визначені як суб'єкти права на конституційне подання щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України відповідно до статті 41 Закону України від 16.10.1996 № 422/96-ВР «Про Конституційний Суд України», з набуттям чинності конституційними змінами 2016 року втратили вказане право. При цьому вони прямо та чітко не згадуються в Конституції України як суб'єкти звернення до Конституційного Суду України за жодним з його оновлених повноважень.

Одночасно у контексті рішення Конституційного Суду України у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів Конституції України (пункт 3 мотивувальної частини) [24] обґрунтовано стверджувати, що системний аналіз статей 55 та 1511 Конституції України засвідчує віднесеність права на звернення із конституційною скаргою до прав людини і громадянина. Це не виключає самої можливості поширення права на звернення із конституційною скаргою на юридичних осіб, проте вимагає виваженого та обґрунтованого підходу.

Натомість запропоноване законопроектами № 5336-1 та № 6427-д обмеження кола суб'єктів права на конституційну скаргу «юридичними особами приватного права» видається непередуманим та дискримінаційним.

Відповідно до пункту 6 частини другої статті 55 законопроекту № 5336-1, яка повністю відтворена законопроектом № 6427-д, серед іншого у конституційній скарзі має бути зазначено «обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону».

Здійснення юридичною особою права на конституційну скаргу, цілком очевидно, нашохвнється на суто практичні труднощі, зумовлені двозначністю кола суб'єктів на конституційну скаргу та недосконалістю процедури звернення, виписаної передусім для фізичних осіб.

Вважаємо, що у цьому випадку має бути використаний досвід Польщі і визначені ті сфери суспільних відносин, в яких юридичні особи можуть бути носіями конституційно визначених прав і свобод. Втім, саме ті юридичні особи, які найбільшою мірою пов'язані із сферою конституційно-правового регулювання – територіальні громади, органи місцевого самоврядування та створювані ними юридичні особи – через використання обмежувального застереження «юридичні особи приватного права» позбавлені права на звернення із конституційною скаргою.

Видаються вкрай суперечливими та голосливими у цьому зв'язку твердження В.В. Остапенко, що вказує: «Щодо можливості визнання на законодавчому рівні територіальних громад суб'єктами конституційної скарги <...> то <...> такий підхід можна застосувати <...> лише щодо захисту муніципальних інтересів та після завершення конституційної реформи місцевого самоврядування <...>» [25, с. 242].

Якщо автор в принципі не заперечує визнання територіальних громад суб'єктами конституційної скарги (наприклад, у Вірменії та Грузії органи місцевого самоврядування не є суб'єктами права на конституційну скаргу, але можуть ініціювати здійснення органом конституційної юрисдикції абстрактного конституційного контролю), то чому цього не можна зробити відразу? Аби дочекатися

завершення конституційної реформи місцевого самоврядування? Незрозуміло тоді, чому таке визнання автор розглядає як результат, а не складову реформи місцевого самоврядування? Зважаючи на політично задекларований напрямок на подальшу децентралізацію публічної влади, уявляється принаймні алогічним позбавлення права на конституційну скаргу, наприклад, рад об'єднаних територіальних громад.

Висновки. Дозволимо собі стверджувати, що проаналізовані проекти Законів України «Про Конституційний Суд України» в частині регулювання суб'єктів права на конституційну скаргу замість конкретизації та уточнення положень Конституції України, запроваджують дискримінаційне щодо юридичних осіб регулювання, що порушує принципи їх рівності перед законом.

Вважаємо, що коло суб'єктів права на конституційну скаргу має включати окрім юридичних осіб приватного права, щонайменше представницькі органи місцевого самоврядування.

Список використаних джерел:

1. Айріян К.Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / К.Б. Айріян; М-во внутр. справ України, Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2015. – 20 с.
2. Гультай М.М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя / М.М. Гультай ; НАПрН України, НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування. – Х. : Право, 2013. – 422 с.
3. Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз / [Гецько М. М. та ін] ; за заг. ред. Гецько М. М., Бисаги Ю. М., Белова Д. М. ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Ужгор. нац. ун-т". – Ужгород : Гельветика, 2015. – 225 с.
4. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні: Монографія / О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш, С.Г. Серьогіна, І.І. Бодрова. – К. : Атіка-Н, 2010. – 108 с.
5. Проект Закону про Конституційний Суд України № 5336-І від 17.11.2016 [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60542. – Назва з екрану.
6. Проект Закону про Конституційний Суд України № 6427-д від 07.06.2017 [Електронний ресурс]: Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61971 – Назва з екрану.
7. Пацоллай П. О европейских подходах к доступу к конституционному правосудию / П. Пацоллай // Теоретические и практические аспекты, связанные с индивидуальной конституционной жалобой в европейской модели конституционного правосудия : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. (13–14 мая 2010 г.). – Минск : БДП, 2010. – С. 23-37.
8. Ткачук П. Конституційний Суд України: теоретико-правові питання діяльності / П. Ткачук // Вісник Конституційного Суду України. – 2006. – № 4. – С. 21-37.
9. Кампо В.М. Проблеми становлення і розвитку реалістичної школи конституційного права в Україні / В.М. Кампо // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку. – Х. : Право / за ред. А.П. Гетьман, 2009. – С. 14-20.
10. Радзівська В. В. Конституційна скарга як важлива форма захисту прав і свобод людини у Конституційному Суді України / В. В. Радзівська // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 103–107.
11. Тесленко М.В. Конституційна скарга як один із засобів правозахисту людини і громадянина / М.В. Тесленко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 9. – С. 5–13.
12. Селіванов А., Євграфов П. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності / А. Селіванов, П. Євграфов // Право України. – 2003. – № 4. – С. 80 – 85.
13. Banaszak B. Modele skargi konstytucyjnej // Skarga konstytucyjna. Praca zbiorowa pod red. Janusza Trzcinskiego. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2000. – 230 s. [Цит. за : Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз / [Гецько М. М. та ін] ; за заг. ред. Гецько М. М., Бисаги Ю. М., Белова Д. М. ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Ужгор. нац. ун-т». – Ужгород : Гельветика, 2015. – 225 с. – С. 62.]
14. Шевчук С.В. Порівняльне прецедентне право з прав людини / С.В. Шевчук. – К.: Реферат, 2002. – 343 с.
15. Алексєєнко І.Г. Європейська модель конституційної юстиції: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.Г. Алексєєнко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2001. – 16 с.
16. Бринь Т.О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право муніципальне право» / Т.О. Бринь; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 19 с.

17. Гультай М. Функціональні характеристики інституту конституційної скарги та модель його впровадження в Україні / М.М. Гультай // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 4–5. – С. 185–193.
18. Шаповал В.М. Суд як орган конституційного контролю (із зарубіжного досвіду) /В.М. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 6. – С.20-33.
19. Study on individual access to constitutional justice - Adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session (Venice, 17-18 December 2010) № CDL-AD(2010)039rev-e [Electronic Resource]: Official website of the Venice Commission. – Mode of access: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2010\)039rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2010)039rev-e). – Title from the screen.
20. Гультай М.М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / М.М. Гультай ; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2014. – 41 с.
21. Олійник І. Інституалізація конституційної скарги : новаційний механізм гарантії прав і свобод особистості / І. Олійник, О. Безбожна // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 9. – С. 24-27.
22. The Constitution of the Republic of Poland of 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>. – Title from the screen.
23. Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 lutego 1992 r. (Sygn. akt K. 4/91) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.trybunal.gov.pl/OTK/teksty/otkpdf/1992/K_04_91.pdf. – Назва з екрану.
24. Garlicki L. Polskie prawo konstytucyjne : zarys wykladu / Lezek Garlicki. – Wyd. 10. – Warszawa : Liber, 2006. – 445 s. – с. 375 [Цит. за : Маринів І. І. Конституційний контроль у Республіці Польща : монографія. – Х. : Право, 2013. – 160 с. – С. 110.]
25. Рішення Конституційного Суду України від 09.02.1999 № 1-рп/99 у справі за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України(справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 7. – С. 160.
26. Остапенко В.В. Конституційна скарга у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина / В.В. Остапенко // Форум права. – 2016. – № 4. – С. 240-251.

ТКАЧЕНКО В. І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правознавства
(Київський національний університет
культури і мистецтв)

УДК 340.12

ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ В ГЕНЕЗИСІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІНВЕРСІЯ ІДЕЙ

У статті на основі філософсько-правового аналізу закономірностей досліджується процес упровадження ідеї так званого справедливого соціалістичного суспільства в радянській державі. З огляду на це обґрунтовуються перехідно-інверсійні процеси як шлях до втілення ідеї громадянського суспільства в Україні через народовладдя у формі системи суспільного самоуправління.

Ключові слова: ідеї, природне право, справедливість, причина, наслідок, закономірності, умови, інверсія, перехідні процеси, позитивне право, громадянське суспільство, система суспільного самоуправління.

В статье на основе философско-правового анализа закономерностей исследуется процесс внедрения идеи так называемого справедливого социалистического общества в советском государстве. Исходя из этого обосновываются переходно-инверсионные процессы как путь к воплощению идеи гражданского общества в Украине через народовластие в форме системы общественного самоуправления.

Ключевые слова: идеи, естественное право, справедливость, причина, следствие, закономерности, условия, инверсия, переходные процессы, позитивное право, гражданское общество, система общественного самоуправления.

The article studies the process of introducing the idea of the so-called just socialist society in the Soviet state on the basis of a philosophical and legal analysis of regularities. Proceeding from this, the transitional-inversion processes are justified as the way to the embodiment of the idea of civil society in Ukraine through democracy in the form of a system of public self-government.

Key words: ideas, natural law, justice, cause, effect, regularities, conditions, inversion, transitional processes, positive law, civil society, social self-management system.

Вступ. Важливість реалізації ідеї громадянського суспільства як основи демократії й народовладдя ні в кого не викликає сумніву. Для правильного розуміння цієї ідеї та основ, на яких вона впроваджується, необхідний аналіз причинно-наслідкових зв'язків у розвитку українського суспільства починаючи з недавнього минулого. У зв'язку із цим необхідно дослідити причинно-наслідкові зв'язки під час реалізації ідеї соціалізму «ленінського типу» в радянській державі та перехідно-інверсійні процеси від ідеї соціалізму до відповідного наслідку, а також закономірні наслідки й уроки впровадження цієї досить утопічної ідеї. З огляду на цей досвід розвитку особливе значення, на наше переконання, має дослідження, спрямоване на вивчення причинно-наслідкових зв'язків під час формування громадянського суспільства в Україні та перехідно-інверсійних процесів від ідеї-причини громадянського суспільства до відповідного наслідку в майбутньому.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз причинно-наслідкових зв'язків у ході розвитку українського суспільства та обґрунтування його трансформації до народовладдя у формі системи й структури суспільного самоуправління як основи перехідно-інверсійних процесів щодо втілення ідеї громадянського суспільства.

Результати дослідження. Вивчення причинно-наслідкових зв'язків у генезисі українського суспільства особливо актуальне у зв'язку з реалізацією ідеї побудови громадянського суспільства, що потребує глибокого осмислення. Процес його формування довгостроковий, складний, суперечливий і потребує визначення основних, стратегічно важливих напрямів розвитку, відсутність яких може привести до відхилення від ідеї та до втрати орієнтирів. Варто враховувати, що в завершеному стані

громадянське суспільство не сформоване в жодній із країн світу. Останнім часом у суспільно-правовій думці спостерігається домінування концепції громадянського суспільства як суспільного ідеалу [1, с. 21–46].

Ця обставина потребує філософсько-правового аналізу причинно-наслідкових зв'язків у суспільних явищах для вивчення підвалин українського суспільства, на яких упроваджується ідея формування громадянського суспільства, та визначення перспектив і пріоритетів його розвитку.

Безперечно, філософська категорія причинності відображає один із найбільш загальних, фундаментальних законів буття, а вивчення причинно-наслідкових зв'язків спрямоване на пошуки універсальних понять, основною метою яких є впровадження керівної ідеї в правотворчості й правозастосуванні. У сучасній концепції природного права ідея громадянського суспільства з позиції причинності вимагає оновлення змісту юридичних норм та їх упровадження відповідно до потреб суспільного розвитку, який здійснюється з огляду на керівну ідею.

Загальновідомо, що з'ясування причинних зв'язків є першочерговим завданням філософської та правової науки в поясненні будь-якого явища. Нічого не відбувається без причини, причина завжди передусє наслідку, а кожна причина у свою чергу є наслідком іншої причини.

Ще давньогрецький філософ Платон, обґрунтовуючи закон причинності, сформулював ідею як причину всього суцього, як джерело буття, зразок, дивлячись на який, творять світ речей, що є наслідком упровадження ідеї. Ідея у вченні Платона – це причина, яку не можна сприйняти почуттями, проте можна досягнути розумом. Саме філософсько-правовим ідеям мислитель приділяв особливу увагу, усвідомлюючи, який вплив вони здійснюють на долі країн і народів. Ідея, зі слів Платона, є формою, початком усього [2, с. 125].

Під впливом ідей відбувається інверсія суспільства, його трансформація в новий стан, який є відображенням (віддзеркаленням) ідеї. Ідея, яка несе в собі задум створення справедливого суспільного устрою, породжує цілі та приводить у рух багато суспільних механізмів, наслідком чого є процес відображення ідеї в житті суспільства, яке у свою чергу проходить інверсійні перехідні процеси та формується як відображення ідеї. З огляду на це твердження ідея є причиною створення справедливого суспільного устрою, яка зумовлює детермінуючі причинно-наслідкові зв'язки, а явища, що виникли після її впровадження, є наслідком. Причинність не стверджує, що дещо, породжуване ідеєю-причиною, невідворотно відбудеться за будь-яких суспільно-економічних і політико-правових обставин. Створюваний причиною наслідок залежить від умов: одна й та ж ідея-причина за різних умов викликає в суспільстві неоднакові наслідки. У філософській літературі підкреслюється, що в політико-правових процесах, крім умов до виникнення наслідку, існують детермінуючі зв'язки й відносини, у яких виникає можливість або дійсність появи певного наслідку [3, с. 78]. Названі зв'язки та відносини в суспільних процесах, які певними діями забезпечують перехід від причини до наслідку, ще можна назвати перехідно-інверсійним процесом. Перехідно-інверсійні процеси від причини до наслідку – це шлях об'єднання причини й наслідку, це технологія вибору найбільш ефективного поєднання причини та наслідку [4, с. 9].

Надзвичайно важлива та обставина, що під час неадекватної, обмеженої, помилкової або утопічної трактовки ідеї та відсутності умов її втілення інверсія може відповідним чином відобразити ці викривлення та перейти в протилежність задекларованій ідеї, втративши свій первинний істинний смисл, і перетворитись на щось безглузде, ілюзорне. Зауважимо, що в перехідно-інверсійних процесах основу складають конкретні дії суспільства й держави, які, зокрема, знаходять відображення в законодавстві та управляють втіленням ідеї. Якщо говорити філософськими термінами, це шлях, через який «дух» входить у «матерію». Ідея природного права виникає в уявленнях, свідомості людей, а через перехідно-інверсійні процеси вона відображається в реальних політико-правових процесах суспільства.

Варто зазначити, що в основі перехідно-інверсійних процесів, спрямованих на втілення ідеї, вона впроваджується через позитивне право (законодавчі акти, зокрема й конституцію держави) і відповідний правопорядок, фіксуючи таким чином нові правила поведінки, спрямовані на реформування різних напрямів суспільства, та зумовлює певні передбачувані або неочікувані наслідки в суспільстві. Що ж стосується умов, то вони безпосередньо не зумовлюють наслідки, проте «відкривають шлях» для причини-ідеї, через відповідні кореляційні зв'язки сприяють або ускладнюють її впровадження в суспільстві, тим самим скеровуючи перехідно-інверсійні процеси до певного наслідку. Умови визначають можливість, а в подальшому й дійсність втілення ідеї. Змінюючи суспільно-політичні умови та перехідно-інверсійні, зокрема й правотворчі, процеси, можна змінювати також наслідки цієї причини, призупиняти хід подій у суспільстві, який склався раніше, зупиняти дії попередньої причини та створювати нові можливості для розвитку суспільства.

Під час взаємодії причини-ідеї з наслідком (реальними суспільними політико-правовими процесами, які відбулись унаслідок втілення ідеї) вони не лише визначаються причиною, а й відіграють

активну роль та здійснюють зворотну дію як на саму ідею, так і на процес її втілення. Особливо актуальне визначення причинно-наслідкових зв'язків у суспільно-політичних і правових процесах сьогодення, враховуючи системні кризові явища практично в усіх сферах українського суспільства, фактичне обмеження природних прав людини, зокрема справедливості й рівності, відсторонення більшості людей від реального управління загальними справами суспільства та невизначеність чітких орієнтирів його розвитку.

Підґрунтям вивчення причинності в сучасних кризових явищах у суспільстві є недалеке минуле, коли була здійснена спроба реалізувати керівну ідею справедливого соціалістичного устрою. Ідея соціалізму «ленінського типу» стала головною причиною, що визначила хід розвитку радянського суспільства впродовж майже 70 років. Зауважимо, що наслідки втілення цієї ідеї проявляються донині, а сама ідея ще жива у свідомості та уявленнях значної частини людей нашого суспільства.

Що стосується умов, то насамперед привертають увагу умови, у яких виникла й сформувалась ідея, та умови, у яких відбувається її реалізація. Аналіз умов виникнення й формування ідеї-причини справедливого соціалістичного устрою приводить до висновку, що вона зародилась як форма виявлення протесту проти експлуатації та гніту. В історії соціалізму виділяють декілька етапів формування й розвитку ідеї: а) виникнення ідеї утопічного соціалізму; б) еволюцію утопічного соціалізму від соціалістів-утопістів до прихильників концепції анархізму; в) етап, коли вважалося, що ідею соціалізму нібито перетворено з утопії на науку – марксизм. Соціалістична філософська концепція справедливості ґрунтувалась на вченні К. Маркса й марксистсько-ленінській ідеології та виникла на протидію буржуазним концепціям [5, с. 132].

Суттєвою вадою марксистсько-ленінської ідеї соціалізму була її відірваність від практики реальних життєвих обставин, що зумовило наявність у ній значної частки утопізму. Зокрема, у тій же теорії марксизму-ленізму підтвердження ідеї на практиці є одним з основних критеріїв її істинності. На початку ідея формувалась на ілюзіях всевітньої-історичної місії пролетаріату, пізніше, не враховуючи закономірності розвитку, направляла на всевітню пролетарську революцію, а за зміни обставин скеровувала на втілення ідеї про перемогу соціалізму й досягнення його розвинутого стану в одній окремо взятій країні, якою стала Росія. Загальним для К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна був пункт про диктатуру пролетаріату, насилля як основу примусового впровадження ідеї справедливого соціалістичного устрою.

Утопічність ідеї соціалізму та відсутність умов її формування (перевірки) на практиці поєдналися з умовами, що склалися у суспільстві на період фактичного захоплення влади більшовиками. Варто підкреслити, що жодного соціального, ідеологічного, економічного підґрунтя втілення ідеї соціалізму на той період не існувало. Феодальні відносини в монархічній Росії повністю не трансформувались у капіталістичні, пролетаріат перебував на початковій стадії формування, а країна була аграрною. За таких обставин «достроковий» перехід від формації, у якій не були повністю сформовані капіталістичні відносини, пропустивши певні стадії розвитку, до формації з більш високим рівнем розвитку був неможливим для здійснення. Логічно, що проходження до наступного, більш високого циклу розвитку суспільства стає можливим лише після повного завершення попереднього. На думку К. Маркса, «достроковий» перехід взагалі неможливий, оскільки жодна соціально-економічна формація не загине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає достатньо простору [6, с. 8].

Рис. 1. Причинно-наслідкові зв'язки: А – перехідно-інверсійні процеси від ідеї-причини соціалістичного устрою до наслідку; Б – перехідно-інверсійні процеси від ідеї-причини громадянського суспільства до наслідку

Згідно з діалектикою розвитку суспільства основною умовою впровадження ідеї справедливого соціалістичного устрою повинні бути певні передумови, риси соціалізму, які визрівають у попередній формації. Нові соціалістичні відносини повинні органічно вирости в надрах капіталізму, поступово витісняючи старі відносини, що було відсутнім у Росії того часу. Історія показує, що для втілення ідеї соціалізму немає найменшої необхідності в збройному виступі пролетаріату, перевороті, експропріації, диктатурі, що й підтверджується в сучасний період на прикладі Швеції [7, с. 21].

Незрілість передумов соціалізму, здавалося б, можна замінити «інверсією» історичного процесу, тобто спочатку захопити владу, а потім використати її як засіб для суспільних, економічних і політико-правових перетворень у побудові соціалізму. Саме цим зумовлювався основний акцент на диктатурі пролетаріату та законодавстві тоталітарної держави (позитивному праві) як основі «перехідно-інверсійних» процесів від ідеї-причини до бажаного наслідку – створення соціалістичного суспільства (див. рис. 1, А).

Таким чином, умови для втілення ідеї соціалізму в Росії на той період не визріли, проте історичні обставини сприяли захопленню влади найбільш організованою того часу партією більшовиків, яка мала на озброєнні утопічну ідею соціалізму. Значна частина суспільства була введена в оману його звабливими лозунгами та певний період підтримувала проголошені реформи. Захопленню влади більшовиками сприяла також невизначеність шляхів розвитку суспільства, безсилля царської монархії, а згодом і Тимчасового уряду, що були спричинені низкою поразок у Першій світовій війні та радикалізмом невдоволеної інтелігенції. Низький рівень масової політичної свідомості й культури планувалось компенсувати авангардною роллю пролетарської партії, покликаної внести в робітничий рух соціалістичну свідомість. Таке суспільне середовище дало життя ленінізму як ліворадикальній інтерпретації марксизму.

Тому із самого початку втілення утопічної ідеї соціалізму на практиці постало питання можливості й дійсності, а остання не допускала можливість упровадження ідеї-причини справедливого соціалістичного устрою. З огляду на це основу «перехідно-інверсійних» процесів від ідеї-причини так званого справедливого соціалістичного суспільства до наслідків склали диктатура тоталітарної більшовицької держави, що спиралась на відповідні законодавчі акти (позитивне право), та правопорядок насилля й марксистсько-ленінська доктрина, доведена до рівня релігії (див. рис. 1, А).

Поняття «диктатура пролетаріату» в подальшому термінологічно змінювалось у бік «керівна роль робітничого класу», проте, незважаючи на деякий лібералізм, фактично зберегло елементи диктатури комуністичної партії та створеної нею держави до самого припинення так званої соціалістичної держави. Тому наслідком втілення ідеї соціалізму «ленінського типу», або «інверсії» причини в наслідок, у радянській державі, до складу якої входила й Україна, була поява на карті світу тоталітарної держави з відповідним позитивним правом і «перевернутою» дійсністю, де під лозунгами справедливого соціалістичного устрою будувалось суспільство, діаметрально протилежне проголошеній ідеї, зокрема, суспільство з державним капіталізмом та елементами феодалізму й соціалізму. Економіка радянського зразка була побудована з вираженням набором складників капіталізму, до якого входили відділення засобів виробництва від самих виробників, наймана праця, примус до роботи тощо. Елементи феодалізму знайшли своє відображення, зокрема, у позбавленні права власності селянства на землю та засоби виробництва шляхом колективізації, «закріпленні» за землею селянства шляхом обмеження видачі паспортів, а також обмеженні прав на пересування та вільний вибір місця проживання шляхом прописки, заборони виїзду за кордон більшості населення. Громадянське суспільство того періоду ототожнювалось із державою, а держава поглинала існуючі елементи громадянського суспільства (за винятком деяких елементів, зокрема, інституту сім'ї).

Припинення існування радянської тоталітарної держави та вибір Україною демократичного шляху розвитку, ідей природного права, приватної власності, прав і свобод людини й громадянина є показником засвоєння певних уроків філософсько-правової думки, зокрема, необхідності наслідування закономірних шляхів розвитку суспільства з урахуванням причинності та природного права, які є основоположними під час втілення будь-якої ідеї справедливого суспільства.

Наступним уроком є те, що який би не був суб'єктивний фактор та бажання утриматись за штучні форми соціалізму «ленінського типу», дія об'єктивних законів, зокрема й закону причинності, поновлює порушену в суспільстві рівновагу, у зв'язку із чим українське суспільство стало на шлях демократичних реформ і реалізації ідеї громадянського суспільства. Історично підтверджено, що ідея-причина громадянського суспільства зумовлена умовами самої життєдіяльності людського суспільства, а інтерес до такого суспільства виник ще в Стародавній Греції. Певні риси образу громадянського суспільства як моделі соціального устрою, а водночас і перша практика реалізації цієї ідеї з'явилися у процесі радикальної переорієнтації європейської соціальної думки в XVII – XVIII ст. та на сьогодні є центральною категорією в багатьох країнах світу, зокрема і європейських.

Ідея громадянського суспільства почала визрівати ще в радянській Україні під впливом демократичних процесів у європейських державах, які слугували орієнтиром для окремих найбільш

прогресивних кіл радянської держави. Потяг до справедливості викликав у надрах так званого соціалістичного суспільства ідею справедливого демократичного суспільного устрою. Зокрема, історія дисидентського руху в тоталітарній державі показує прояви суспільної думки щодо природних цінностей людини (прагнення до справедливості, прав і свобод людини й громадянина). Особливо цей рух отримав розвиток у період перебудови 1980-х рр. та з початком демократизації суспільства, економічних реформ, розвитком приватної форми власності. У цей період до значної частини суспільства прийшло усвідомлення стосовно невдалого експерименту з реалізації ідеї соціалізму та пошуку шляхів і напрямів розвитку.

Як зазначив Дж. Кін, оксамитові революції кінця 1980-х рр. у Центральній та Східній Європі зумовили «радикальний інтелектуальний поворот у бік категорії громадянського суспільства» [8, с. 78]. Щось подібне сталося і в Україні. Ідея громадянського суспільства стала популярною в наукових і громадських колах в Україні в 1990-х рр. та відповідала намірам значної частини суспільства сформувати дійсно демократичні інститути влади, кардинально змінити стосунки держави й громадян, дати людям змогу самим робити вибір і на власний розсуд влаштовувати своє життя, що відповідало ідеологічній стадії становлення такого суспільства. Реальне підґрунтя втілення ідеї з'явилося у суспільстві після прийняття Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. та ухвалення нової Конституції України 28 червня 1996 р. Головною в цей період була та обставина, що Україна сформувала конституційні наміри стати демократичною та правовою державою, а обраний шлях ґрунтувався на загальнолюдських цінностях у напрямі розвитку громадянського суспільства. На сьогодні ідея громадянського суспільства та правової держави є домінуючою в Україні.

Ідея формування громадянського суспільства ґрунтується на уявленнях природного права про справедливий суспільний устрій, а суспільство являє собою самостійний системний об'єкт. При цьому закономірні зв'язки, які об'єднують державу й громадянське суспільство, формують стійку основу державно-організованого суспільства. У такому суспільстві держава в перспективі стає одним із рівноправних суб'єктів правовідносин відповідно до чинного законодавства. Однак в Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, умови для втілення ідеї громадянського суспільства інші, ніж на Заході. У нас дотепер переплітаються діаметрально протилежні авторитарні й демократичні характеристики як відображення недалекого минулого, що суттєво впливає на процеси трансформації суспільства. Ці обставини впливають на особливості формування причинно-наслідкових зв'язків під час втілення ідеї громадянського суспільства.

Процеси детермінації визначають основний ланцюг у перехідно-інверсійних процесах, через який буде втілюватись ідея-причина громадянського суспільства. Згадаємо, що в основу перехідно-«інверсійних» процесів ідеї-причини соціалізму «ленінського типу» покладено диктатуру, яка базувалась на відповідному позитивному праві (див. рис. 1, А). Громадянське суспільство спирається на діаметрально протилежний процес – народовладдя, яке здійснюється в певних формах. Справді, досвід показує, що розвиток громадянського суспільства відбувається на основі самоуправління, саморегуляції, самоорганізації, які базуються на ініціативі суспільства «знизу». Суспільство намагається обмежити вплив держави на процеси, які в ньому відбуваються, а держава під впливом громадянського суспільства набуває нових якостей, наприклад, стає правовою державою.

З огляду на ці обставини основою перехідно-інверсійних процесів від ідеї-причини громадянського суспільства до наслідку є народовладдя, виражене у формі самоуправління як системної політико-правової діяльності, закріпленої позитивним правом (див. рис. 1, Б). Тільки створюючи сприятливі умови для розкриття творчого потенціалу громадян і подолання їх соціальної інертності, суспільство одержує могутній імпульс саморозвитку шляхом залучення до демократичного процесу головної діючої сили історії – народу [9, с. 132]. Адже саме завдяки самоуправлінню громадян утворюється «несуча конструкція» громадянського суспільства у вигляді його інститутів та організацій, яка робить його усталеною й стійкою системою.

В енциклопедичній літературі з питань економіки та права самоуправління визначається як самостійність суспільства в управлінні власними справами [10, с. 223]. Р. Дарендорф, окреслюючи суть цього поняття, зазначив інверсію суб'єктно-об'єктних відносин, тобто можливість під час самоуправління бути водночас об'єктом і суб'єктом управління, що саме є суттю самоуправління [11, с. 74]. Зауважимо, що в літературних джерелах із питань самоуправління особлива увага приділяється так званому механізму самоналаштування. У цьому сенсі, на переконання В. Петрова, у суспільстві існує певний закон-тенденція самоорганізації суспільства, через який суспільство не розпадається, а утримується у вигляді організованого суспільства [12, с. 36]. Держава, яка ухиляється від служіння суспільству, рано чи пізно за допомогою повстань, революцій та інших силових складників зворотного зв'язку приходить до розуміння своєї ролі, підпорядковується суспільству або замінюється новою. Таке самоналаштування продовжується до тих пір, доки держава й правовий механізм не буде підпорядковуватись суспільству та не стане проводити курс, який підтримує його більшість. Ця

обставина актуальна для України, де держава значною мірою перебуває у сфері корпоративних інтересів окремих груп суспільства, не зацікавлених у прогресивних реформах.

Особливо важлива така самоорганізація в демократичному суспільстві, де кожна людина має право бути учасником суспільного самоуправління, яке саме є основою філософської універсальної схеми управління, що будується «знизу доверху» та спрямована в майбутнє. Із цього приводу, аналізуючи філософські проблеми самоуправління, А. Мельниченко висловлює думку, що суспільний поступ і відповідні його наукові інтерпретації в перспективі позначаються рухом від управління до самоуправління на основі співтворчості людей [13, с. 84].

В основі теорії самоуправління лежить твердження про самостійну, незалежну від держави додаткову гілку влади – окрему громадську владу. Ця концепція базувалась на ідеї природного права – сукупності «принципів, правил, норм, цінностей, які диктуються природою людини та тим самим є незалежними від конкретних соціальних умов і держави» [14, с. 9]. Тобто право населення самостійно вирішувати свої справи розглядається як природне й невідчужуване та розміщене поряд із правами й свободами людини. Незважаючи на те, що в історії вже була спроба закласти теоретичні та практичні передумови здійснення різних форм суспільного самоуправління, людству доведеться освоювати цей досвід майже із чистого аркуша, оскільки таке «самоуправління» в радянській період здійснювалось за ініціативою тоталітарної держави та спиралось на примусові заходи. У зв'язку із цим дослідження становлення й розвитку суспільного самоуправління, виявлення його сутності, сильних і слабких сторін, а також вплив на весь суспільний «організм» є особливо важливим не лише з наукових, а й із суто практичних позицій сьогодення.

Історія розвинуеного самоуправління, відома із часів Стародавньої Греції, повторювалась у середньовічній історії общини, зокрема й німецькій, російській, українській. Важливий український досвід козацького самоуправління. Результативність суспільного самоуправління можна простежити на прикладах польських профспілок «Солідарність» та американського руху М. Лютера Кінга, які змусили змінити рішення державної влади на шляху до лібералізму [15, с. 24]. Закономірності розвитку суспільства наводять на думку про безальтернативність суспільного самоуправління, до якого з історичною необхідністю прийде людство. В. Білоцерківський із цього приводу висловив більш однозначне твердження: «Із самоуправління почалась історія людства, і до самоуправління, на більш високому витку розвитку, людям судилося знову прийти, якщо вони хочуть уникнути катастрофи» [16, с. 28].

Особливо важливим завданням суспільного самоуправління є залучення кожної людини до життя суспільства та досягнення умов реалізації й захисту ініціатив людей на всіх рівнях суспільства. Як слушно зауважив Р. Дарендорф, головним при цьому є не лише створення умов для управління всіма справами суспільства від імені народу та в інтересах народу, а й здійснення цього управління самим народом. Інакше кажучи, ідеться про перехід до політичної організації, яка робить управління суспільством і державою безпосередньою справою самих громадян [9, с. 135]. Лише за таких обставин буде створено передумови втілення ідеї-причини громадянського суспільства, а філософська категорія можливості перетвориться на дійсність.

Безперечно, важливість самоуправління як основного, універсального методу перехідно-інверсійних процесів від ідеї-причини громадянського суспільства до відповідного наслідку потребує теоретичного обґрунтування й практичної апробації. У цьому разі можна говорити про систему та структуру суспільного самоуправління, яка створюється за ініціативою громадських формувань і їхніх активних учасників. Модель такої системи, що базується на зв'язках між громадськими формуваннями різного напрямку, які охоплюють інтереси всього суспільства, дасть змогу спрямовувати його розвиток у необхідне русло, а рівень взаємодії з державою приведе до максимального узгодження інтересів держави й суспільства.

Враховуючи досвід діяльності громадських формувань, система суспільного самоуправління повинна включати місцевий і центральний рівень суспільства та охоплювати всі сфери його діяльності. На місцевому рівні ця модель включає виробниче, територіальне й соціальне самоуправління [17, с. 18]. Для виробничого самоуправління необхідно, щоб кожний трудовий колектив став осередком самоуправління, а кожний працівник – реальним власником або співвласником. Це має першочергове значення, оскільки економіка є вирішальною сферою життя суспільства. Суть територіального самоуправління складає погодження інтересів жителів, житлово-комунальних установ і місцевої влади, вирішення спільних питань життєдіяльності. В окрему ланку можна виділити соціальне самоуправління – погодження інтересів населення з обов'язками держави перед суспільством у соціальній сфері, а також інтересами охорони здоров'я, освіти, культури, спорту, правоохоронних органів. Названі напрями реалізують відповідні місцеві громадські та благодійні формування, вуличні, домові комітети, об'єднання мешканців багатоквартирних будинків тощо.

Для координації дій ці три напрями місцевого самоуправління самостійно створюють раду (центр) суспільного самоуправління певного району, населеного пункту, міста, у яку входять пред-

ставники всіх громадських місцевих організацій. Створення такої ради самоуправління дає змогу вирішувати завдання територіальної громади району, міста спільними зусиллями та на горизонтальному рівні взаємодіяти з органами місцевої влади. Охоплюючи всі сфери життєдіяльності, система місцевого суспільного самоуправління дасть змогу людині реалізувати всі її природні права [18, с. 120].

Що стосується центрального рівня системи суспільного самоуправління, то вона складається з громадських формувань, які створюються відповідно до системи розподілу влади на загальнодержавному рівні. Відповідним чином створюються громадські організації в напрямі законодавчої, виконавчої та судової влади, які вступають у горизонтальні відносини з відповідними державними органами й політичними партіями. Діяльність цих організацій пов'язана з вищезазначеним місцевим суспільним самоуправлінням, яке зумовлює ініціативу з місцевого рівня, а представники місцевих громадських формувань делегуються до громадських формувань вищого рівня. У свою чергу громадські формування центрального рівня створюють погоджувальну (експертну) раду, до якої входять представники (експерти) від кожного громадського формування вищого рівня. Експерти лише координують роботу трьох напрямів суспільного самоуправління під час вирішення спільних завдань.

Таким чином, система суспільного самоуправління, яка створюється на добровільних засадах, по-перше, дасть змогу структурувати суспільство за напрямками його життєдіяльності, а по-друге, охопить усю країну та дасть змогу демократичним шляхом вирішувати завдання як місцевого, так і загальносуспільного рівня (зокрема, затвердження довгострокової концепції розвитку суспільства, ініціювання референдумів, внесення змін до конституції держави та інших законодавчих актів).

Створення системи суспільного самоуправління є правом, а не обов'язком суспільства та громадських формувань. Однак за цих обставин не можна цілком погодитись з існуючим стереотипом, що громадянське суспільство ніхто не будує, оскільки воно розвивається самостійно. По-перше, основою створення системи та структури громадянського самоуправління є не тільки соціальна активність, а й досить цілеспрямована самоорганізація суспільства та особливо громадських формувань місцевого й центрального рівня, пошук напрямів розвитку, без чого найкраща ідея може перетворитись на утопію. По-друге, для створення теоретичної бази та відповідної методики системи й структури суспільного самоуправління необхідний потенціал не лише громадських формувань, а й науковців відповідного профілю. По-третє, одним із найважливіших чинників у становленні громадянського суспільства, будувannya системи та структури суспільного самоуправління є перетворення державного механізму з перешкоди на важіль цього процесу, поєднання державного управління й самоуправління, створення правового поля, яке спрямоване на розкриття сили та потенціалу громадянського суспільства.

Зауважимо, що в чинній Конституції України немає жодного слова про громадянське суспільство, на формування якого має бути спрямована діяльність суспільства та всього державно-правового механізму. Відсутність такого положення, безумовно, буде негативно позначатись на процесі формування громадянського суспільства як основи правової держави. Тому першими змінами до Конституції України має бути її доповнення новим розділом про громадянське суспільство, у якому доцільно передбачити право суспільства на створення системи суспільного самоуправління як основи його самоорганізації й саморегулювання. Це складатиме основу перехідно-інверсійних процесів від ідеї-причини громадянського суспільства та правової держави до відповідного наслідку.

Події останніх років свідчать про суттєві зміни в українському суспільстві й свідомості населення України, про зростання активності як окремих членів суспільства, так і громадських формувань, а також збільшення їх кількості. Особливістю розвитку українського суспільства на цьому етапі варто вважати те, що воно є надзвичайно активним у період масових заворушень і революційних рухів, коли виявляються окремі факти цілеспрямованого активного супротиву владі. Однак воно є досить пасивним та інертним у повсякденній, детальній, ініціативній організаційній роботі стосовно створення й діяльності системи та структури громадянського суспільства й пошуку стратегії його розвитку.

Варто також зазначити, що українське суспільство перебуває на етапі розвитку, коли члени суспільства здебільшого ще не готові брати всю повноту відповідальності за розвиток колективу, міста, суспільства та не здатні до створення реальної системи й структури суспільного самоуправління з відповідними стратегічними напрямками розвитку. Тому система суспільного самоуправління в громадянському суспільстві – це поки що ідея, а не реальний проект. Проте можна сказати, що це також напрям, орієнтир на шляху до справедливого суспільного устрою.

Висновки. Визначення причинно-наслідкових зв'язків у суспільних процесах недалекого минулого показало, що впровадження утопічної ідеї-причини «справедливого» соціалістичного суспільства із застосуванням диктатури й насилля призвело до створення тоталітарної держави, яка закономірно припинила своє існування. Рух до громадянського суспільства в посттоталітарному суспільстві, яким є Україна, ускладнюється низкою негативних факторів, успадкованих із минуло-

го. За таких обставин основою перехідно-інверсійних процесів від ідеї громадянського суспільства до відповідного наслідку є народовладдя у формі системи суспільного самоуправління, закріплене позитивним правом (див. рис. 1, Б). Саме це становить довгострокову стратегію розвитку суспільства, спрямовану на підтримку соціальної активності та врахування еволюційних пріоритетів кожної людини, дає можливість закономірно відобразити ідеї-причини в наслідку – формуванні громадянського суспільства й правової держави.

Перспективу подальших досліджень становить визначення філософсько-правових основ системи та структури громадського самоуправління.

Список використаних джерел:

1. Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи : [монографія] / за заг. ред. О. Руденко, С. Штурхецького. – Острог : ІГСУ ; Вид-во НУ «Острозька академія», 2013. – 328 с.
2. Татаркевич В. История философии. Античная и средневековая философия / В. Татаркевич. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 2000. – 482 с.
3. Філософія : [навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] / за ред. Ю. Осічнюк. – К. : Атіка, 2003. – 346 с.
4. Поляков В. Інверсологія / В. Поляков, М. Колесник. – Кіровоград, 2015. – 109 с.
5. Яцкевич В. Социализм: что это такое? / В. Яцкевич // Научное наследие К. Маркса и современные социальные процессы : матер. Междунар. науч. конф. – К., 2004. – С. 131–133.
6. Маркс К. Сочинения : в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1955–1981. – Т. 8. – 1957. – 600 с.
7. Волков А. Швеция: социально-экономическая модель / А. Волков. – М. : Мысль, 1991. – 245 с.
8. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення Дж. Кін. – К. : КІС ; АНОД, 2000. – 257 с.
9. Юрій М. Політологія: курс лекцій : [навч. посібник] / М. Юрій. – Тернопіль : Магнолія Плюс, 2004. – 236 с.
10. Шестаков А. Энциклопедический словарь экономики и права / А. Шестаков. – М. : Изд-во «Дашков и К», 2000. – 420 с.
11. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 69–75.
12. Петров В. Комментарии к истмату. Избыточный продукт, стоимость, рыночная и плановая экономические системы / В. Петров. – М. : НИИ «Геодезия», 2004. – 260 с.
13. Мельниченко А. Управління у вимірах гуманізму / А. Мельниченко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». – 2011. – Вип. 2. – С. 83–86.
14. Кириленко О. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика) / О. Кириленко. – К. : НІОС, 2000. – 384 с.
15. Матвеев М. Является ли местное управление в России частью местного государственного управления? / М. Матвеев // Вестник Самарского государственного университета. – 2005. – Т. 38. – № 4. – С. 22–25.
16. Белоцерковский В. Самоуправление: будущее человечества или новая утопия? / В. Белоцерковский. – М. : Интер-Версо, 1992. – 160 с.
17. Поляков В. Философия жизни / В. Поляков. – М., 2014. – 111 с.
18. Філософія права : [підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [О. Данильян, О. Дзьобань, С. Максимов та ін.] ; за ред. О. Данильяна. – Х. : Право, 2009. – 208 с.

ФЕДОРЕНКО В. В.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри правознавства
(Житомирський інститут
Міжрегіональної академії
управління персоналом)

УДК 1:316:930.1+3435

ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВИХОВНОЇ РОБОТИ

У статті запропоновано аналіз сутності, змісту правосвідомості військовослужбовців Збройних Сил України як складного поєднання раціональних і чуттєвих компонентів. Особливу увагу зосереджено на розгляді повсякденного, професійного, наукового і компетентного рівнів правосвідомості в контексті правовиховної роботи.

Ключові слова: *військово-правове виховання, правосвідомість, повсякденний рівень, професійний рівень, науковий рівень, компетентний рівень, цінності.*

В статье предложен анализ сущности и содержания правосознания военнослужащих Вооруженных Сил Украины как сложного соединения рациональных и чувственных компонентов. Особое внимание сосредоточено на рассмотрении повседневного, профессионального, научного и компетентного уровней правосознания в контексте правовоспитательной работы.

Ключевые слова: *военно-правовое воспитание, правосознание, повседневный уровень, профессиональный уровень, научный уровень, компетентный уровень, ценности.*

In the article the analysis of essence of the content of sense of justice of the military personnel of armed forces of Ukraine is offered as complex combination of rational and sensual components. Special attention is concentrated on consideration of daily, professional, scientific and competent levels of sense of justice in the context of rights educational work.

Key words: *military and legal education, sense of justice, daily, professional level, scientific level, competent level, values.*

Вступ. Державна програма реформування і розвитку Збройних Сил України (ЗСУ) як гаранта її оборони, суверенітету й територіальної цілісності поряд із власне військово-організаційними аспектами актуалізує і широкий спектр військово-гуманітарних проблем. Особливе місце у цьому проблемному полі посідають питання військово-правового виховання військовослужбовців Збройних Сил України, формування їх правової свідомості й культури, духовних, патріотичних і військово-моральних цінностей. Тому питання організації і здійснення правовиховної роботи в армійському середовищі набуває великого значення. Від її стану залежить рівень правосвідомості військовослужбовців.

Належний рівень правосвідомості військовослужбовців забезпечить якісне виконання службово-бойових завдань у складних сучасних умовах, пов'язаних з анексією Росією Криму, проведенням антитерористичної операції (АТО) на Сході України, які виявили вразливі місця у життєдіяльності українського війська, зокрема у військово-правовому вихованні.

Проблема формування правосвідомості і правового виховання уже тривалий час перебуває у центрі уваги українських учених-юристів: В.В. Головченка, Ю.М. Грошевого, В.П. Зеніна, А.Ф. Крижанівського, В.В. Оксамитного, С.С. Сливки, Н.Я. Соколова, Г.Ф. Хохрякова та ін. Водночас у межах цих досліджень існує чимало невивчених і суперечливих питань, на що вказують і самі дослідники. До них можна віднести і проблеми, пов'язані з особливостями формування правосвідомості військовослужбовців у сучасних умовах реформування Збройних Сил України.

Постановка завдання. Пропоноване дослідження ставить за мету розглянути механізм формування правосвідомості військовослужбовців Збройних Сил України та його особливості в сучасних умовах трансформації українського суспільства.

Результати дослідження. Важливим складником проведення глибоких перетворень в Україні є реформування її Збройних Сил, формування сучасної концепції правовиховної роботи серед

військовослужбовців. Прийняття кардинальних змін у ЗСУ багато в чому пов'язане з рівнем правосвідомості і правової культури військовослужбовців. Тому питання організації і здійснення правовиховної роботи в армійському середовищі набуває важливого значення. Зміцнення військової дисципліни і правопорядку в кінцевому підсумку сприяє підвищенню бойової готовності армії. Опитування військовослужбовців і працівників ЗСУ засвідчують невисокий рівень їхньої правосвідомості. Сьогодні в українське військо приходять поповнення, значна частина якого увібрала в себе негативні ментальні риси сучасного українського суспільства й певною мірою схильна до протиправної поведінки.

Особливостями правової соціалізації особового складу ЗСУ є те, що в її процесі формується особистість військовослужбовців, відбувається їх адаптація до нормативних вимог, що визначають специфіку військової служби. Правова соціалізація військовослужбовців ЗСУ спрямована на: а) адаптацію воїнів до специфічних умов діяльності військової організації, засвоєння службово-професійних ролей, нормативне регулювання усіх сфер військово-службової діяльності; б) інтеграцію усередині контактної соціальної спільноти (взвод, рота, колектив офіцерів військової частини, штабу та ін.), визначення свого правового статусу у груповому соціальному просторі; в) засвоєння правових норм, цінностей, правових традицій тощо, перетворення їх на внутрішні, інтеризовані регулятори правової поведінки всередині соціальної спільноти; г) орієнтацію у правовому просторі шляхом формування власної системи ціннісних установок, стратегічних життєвих цілей і засобів їх досягнення у багаторівневій перспективі.

У педагогічній системі підготовки майбутніх офіцерів до правовиховної роботи з особовим складом ЗСУ актуальним завданням є підвищення її ефективності, потреба підсилення цивільного контролю і демократичного нагляду за сектором оборони, розбудова спроможностей як інституцій загалом, так і особового складу, а також розвиток цих спроможностей завдяки програмам професійної та правової підготовки, підвищенню якості військової освіти, вихованню доброчесності, програмам щодо підвищення рівня прозорості та підзвітності й боротьби з корупцією в армійському середовищі.

На формування правосвідомості військовослужбовців позитивно впливає і миротворча діяльність ЗСУ. Досвід спілкування із представниками збройних сил демократичних країн збагачує світогляд українських військовослужбовців, впливає на формування у них настанов на правомірну поведінку, підвищує рівень правосвідомості і правової культури. Співробітництво з НАТО потребує не тільки зміни підходів до планування і підготовки ЗСУ, а й суттєвого вдосконалення військово-правового виховання військовослужбовців, військової освіти, низки настанов, рекомендацій та інших розпорядчих документів.

У системі засобів і норм соціального регулювання поведінки військовослужбовців важлива роль належить традиціям, звичаям і ритуалам, які є специфічним різновидом соціальних норм регулювання поведінки і включаються у систему зовнішніх та внутрішніх умов і засобів регулювання їх поведінки, формують та уточнюють її. Традиції і патріотизм – це, з одного боку, важливі засоби в системі військово-правового виховання, а з другого – складні явища духовного життя українського суспільства, фактори національної ідентичності військовослужбовців.

Існує певна близькість військових традицій і військово-правового виховання. Перші характеризуються низкою суттєвих ознак, зокрема: всезагальність, емоційність, міцність і тривалість, спадкоємність і новаторство. На нинішньому етапі становлення і розвитку армії з'являються нові традиції та елементи новизни у старих. На підставі сфер прояву і відносин військовослужбовців розрізняють бойові традиції, службові традиції і традиції військового побуту. Значення правових традицій у ЗСУ виражається у тому, що вони, по-перше, сприяють формуванню єдності і згуртованості військових колективів; по-друге, приписують військовослужбовцям підкорятися наявним правилам і нормам поведінки; по-третє, синтезують і нормативно закріплюють те найкраще, що історично склалося і передається від покоління до покоління військовослужбовців, а професійні й моральні правила стали звичаєм для поведінки військовослужбовців у бойових умовах та в мирний час і, як правило, закріплюються у нормах військового права.

Важливими складниками і пріоритетними напрямками військово-правової роботи є системна робота щодо збереження і культивування у кожному військовому колективі національних традицій і звичаїв; виховання в особового складу почуття гордості за свою країну та ЗСУ; формування у військовослужбовців прихильності до справедливості й унікальності, самобутності соціально-економічних устоїв держави; виховання на прикладах історії з урахуванням традицій ЗСУ, зокрема таких, як вірність своєму виду військового формування, роду військ, частині, підрозділу; формування корпоративного духу особового складу; широкомасштабне рекламування військової служби, мета якого – залучати більше добровольців, а також сприяти продовженню контрактів.

Традиції і патріотизм є важливими чинниками формування національної ідентичності військовослужбовців. Розвиваючи найкращі військові традиції та патріотизм у частині чи підрозділі, командири, офіцери і сержанти структур виховної роботи упорядковують статутну й соціальну регуля-

цію життя військовослужбовців, сприяють організації повноцінного відпочинку, розвитку найкращих морально-правових і бойових якостей воїнів.

На особливу увагу організація правовиховної роботи щодо формування правосвідомості заслуговує у ситуації російської агресії, бойових дій на Сході України. Зміст, форми, напрями і методи правовиховної роботи в умовах АТО детерміновані низкою чинників, зокрема, тероризмом та антитерористичною діяльністю ЗСУ, активним застосуванням із боку супротивника підривних соціальних технологій, складною соціальною структурою особового складу, ставленням місцевого населення (нерідко й ворожим). З іншого боку, діяльність військовослужбовців ЗСУ пов'язана з озброєним захистом держави в умовах, часто пов'язаних із ризиком для життя, високими емоційними і фізичними навантаженнями, побутовими незручностями, обмеженнями щодо вільного пересування і використання особистого часу, наявністю специфічних криміногенних і антикриміногенних чинників, які відсутні в суспільстві, тощо. Стан правосвідомості населення і військовослужбовців у місцях їх тимчасової дислокації залежить від характеру взаємовідносин між воїнами і місцевими жителями, а, відповідно, і від стану військової дисципліни та правопорушень у військах. Тому правовиховна робота пов'язана з проблемою попередження правопорушень у військах загалом і у зоні АТО зокрема.

У діяльності щодо попередження правопорушень у військах під час проведення АТО можна виокремити три блоки: розробка і реалізація державної політики, яка забезпечує утвердження у країні режиму законності та морально-етичних пріоритетів у поведінці громадян; створення оптимального (з погляду співвідношення інтересів держави й особистості) організаційно-правового механізму, що регламентує проходження військової служби в умовах АТО, з урахуванням соціального та правового захисту військовослужбовців; ефективна діяльність системи правоохоронних органів у військах. Крім того, окремим напрямом у діяльності щодо попередження правопорушень слід вважати військово-правове виховання командного складу в умовах АТО.

Під час формування правосвідомості військовослужбовців ЗСУ потрібно враховувати складність цього соціального феномена.

Правосвідомість військовослужбовців як складне поєднання раціональних і чуттєвих компонентів залежно від рівня і глибини відображення правової дійсності дослідники поділяють на повсякденну, професійну, наукову і компетентну [1, с. 34–38; 2, с. 57; 3, с. 7–14].

Повсякденний рівень правосвідомості у ЗСУ, за С. Скурініним, властивий рядовому і сержантському складу. Повсякденна правосвідомість передбачає відображення військовослужбовцями правових явищ під час зіткнення із правом у процесі військового життя і діяльності. Вона органічно пов'язана з безпосередньою повсякденною практикою реалізації права цією категорією військовослужбовців, їхнім емпіричним досвідом, а тому має обмежений характер. Уявлення про право у зазначених груп військовослужбовців обмежується знаннями окремих положень військового законодавства, що безпосередньо регулюють їхню діяльність і взаємовідносини з іншими військовослужбовцями. Первинне ставлення до законності й правопорядку в армійському середовищі виникає на стихійному рівні й виражається у почуттях, емоціях, тому роль чуттєвого у цьому виді правосвідомості є досить значною.

Уявлення про право знаходить своє віддзеркалення і в солдатському фольклорі, що часто розкриває негативні аспекти армійського життя (наприклад: «Командир завжди правий, навіть якщо він неправий»; прагнення командирів навести в підрозділі статутний порядок сприймається у солдатському середовищі як «закручування гайок», замах на їхню «свободу» – «Краще при «дівщині», ніж при «установці» тощо). Дефекти правосвідомості військовослужбовців рядового і сержантського складу часто породжують нестатутні взаємовідносини і можуть призводити до правопорушень, зокрема до злочинів. Вирішенню цієї проблеми має бути приділена особлива увага на сучасному етапі реформування ЗСУ.

Професійна правосвідомість властива офіцерам, які мають юридичну освіту і практикують у галузі права. Невипадково до військових звань офіцерів юридичних служб, відділів дізнання військової служби правопорядку, військових прокуратур додається спеціальна приставка «юстиції» (наприклад, лейтенант юстиції, полковник юстиції). Постаючи складним поєднанням раціональних і чуттєвих елементів, професійна правосвідомість військовослужбовців характеризується домінуванням раціональних компонентів, які вирізняються системністю і конкретністю. Вони містять професійні юридичні навички, вміння користуватись юридичним інструментарієм у практичній діяльності. Тут потрібна не стільки мінімальна сума знань про правові явища, скільки глибоке знання військового законодавства і практики його застосування. У зв'язку з цим правосвідомість цієї категорії військовослужбовців має бути жорстко пов'язана із правовими приписами.

Раціональні компоненти професійної правосвідомості перебувають у тісній взаємодії з емоціями, настроями, звичками, почуттями, а чуттєвий рівень ґрунтується на переживаннях офіцера-юриста з приводу тих або інших правових явищ. Правові почуття, переживання є результатом юри-

дичної практики. Під час зіткнення із конкретними юридичними нормами у свідомості індивіда відображаються емоції, пов'язані з проблемами реалізації цих норм. У процесі юридичної практики офіцери-юристи постійно розширюють обсяг правових знань, підвищують їх рівень. «У результаті у них з'являються пізнавальні судження, пов'язані не лише з формуванням стабільних, стійких оцінок права як надійного регулятивного засобу, а й із становленням зразків належної правомірної поведінки, що знаходять чітке віддзеркалення у правосвідомості» [4, с. 17]. Цими зразками вони керуються у своїй повсякденній діяльності.

Носіями і генераторами наукового рівня правосвідомості в армії є учені-правознавці, що присвятили себе ЗСУ. Правосвідомість цієї категорії військовослужбовців характеризується високим рівнем відображення правової дійсності, глибоким проникненням у сутність правових явищ. Військовослужбовці, що займаються науковою діяльністю у галузі права, розробляють, узагальнюють і систематизують правові ідеї з метою пояснення правової практики в армії, сприяють удосконаленню військового законодавства. Компетентна правосвідомість у ЗСУ властива всьому офіцерському складу (за винятком осіб, що мають юридичну освіту і практикують у галузі права). Для цього виду правосвідомості характерним є високий рівень поінформованості його носіїв у військовій сфері і сфері управління ЗСУ. Компетентна правосвідомість офіцерів містить правові знання, емоційно-почуттєві й вольові стани, а також ціннісні орієнтації, що виражають ставлення офіцерського складу до діючого права й успішного здійснення ними професійної діяльності [2, с. 57; 3, с. 12–13].

Особливості правосвідомості офіцерів зумовлені наявністю двох специфічних ознак. По-перше, носієм компетентної правосвідомості у ЗСУ є спеціальний суб'єкт – громадяни України віком від 21 до 60 років, що мають відповідну військову освіту і військове звання молодшого, старшого або вищого офіцерського складу. У своїй більшості – це особи чоловічої статі, діяльність яких пов'язана з озброєним захистом держави в умовах, часто пов'язаних із ризиком для життя; високими емоційними і фізичними навантаженнями; певними побутовими незручностями; обмеженнями щодо вільного пересування й використання особистого часу; наявністю специфічних криміногенних і антикриміногенних чинників тощо.

Відомий американський політолог С. Хантінгтон так позначив основне призначення офіцерів у збройних силах: «1) формування, оснащення і бойова підготовка особового складу; 2) планування операцій; 3) проведення операцій. Тобто управління операціями й особовим складом під час виконання основної функції – застосування сили» [5, с. 13]. Особливим умінням офіцера, що визначає його специфіку, він називає «уміння управляти агресією» [5, с. 14]. Саме ці аспекти дозволяють відмежувати правосвідомість офіцерського складу від правосвідомості військовослужбовців інших категорій.

Другою ознакою правосвідомості офіцерського складу є спеціальний об'єкт відображення, який характеризує особливості нормативно-правового регулювання у сфері оборони держави і функціонування ЗСУ. Наявність владних повноважень, закріплених нормами військового права, обов'язок віддавати накази в межах своєї компетенції, що мають юридичний зміст і значення, та вимагати їх виконання впливають на формування правової свідомості офіцерського складу. Компетентну правосвідомість офіцерського складу ЗСУ як правосвідомість соціальної групи можна розглядати на різних рівнях. Окрім загальних особливостей, властивих усьому офіцерському корпусу без винятку, є видимими окремі специфічні риси правосвідомості офіцерів, що належать до різних видів і навіть родів військ ЗСУ. Вплив на правосвідомість у такому разі опосередковано здійснюють правові традиції, що склались.

Так, К. Дандекер у роботі «Військова культура і стратегічна миротворчість» зазначає: «військовослужбовці сухопутних сил вимушені входити у безпосереднє зіткнення із противником і знищувати його на значно менших дистанціях, ніж інші роди військ. Ударні підрозділи сухопутних сил повинні виконувати широке коло завдань у недружній обстановці, що змінюється. На флоті особливості функціонування бойового корабля й умови ведення бойових дій на морі сприяють тісному об'єднанню екіпажу. Водночас життя моряків поза службою не так регламентоване, як у військовослужбовців сухопутних сил. Це особливо проявляється, наприклад, в англійській армії через полковий принцип її організації, де кожен полк має своєрідні «племінні» традиції» [6, с. 14–15].

На формування правосвідомості офіцерського складу можуть впливати й особливості мікроколективу (робочої групи офіцерів). Робоча група офіцерів є специфічною спільністю військовослужбовців, об'єднаних спільною діяльністю щодо захисту держави. До її первинних ознак можна віднести єдність основних інтересів і моральних принципів; єдність завдань, цілей і процесу діяльності; систему соціально-психологічних і правових явищ, сформованих на основі різних форм комунікації офіцерського складу, що об'єднує їх у єдиний соціальний організм. Структура робочої групи офіцерів розглядається дослідниками на двох рівнях – формальному і неформальному. Якщо формальна структура пов'язана з правовим статусом членів групи, службовими відносинами підлег-

лості і старшинства, то неформальна структура будується на підставі відносин, зумовлених соціально-психологічними особливостями членів колективу. У робочій групі офіцерів діалектично поєднано два компоненти – матеріальний і духовний. Матеріальний компонент становлять конкретні індивіди, а духовний – ідеологічні й психологічні складники. Раціональні, ідеологічні аспекти правосвідомості офіцерів мають домінуюче значення щодо правової психології. Хоча емоційні, чуттєві компоненти правосвідомості офіцерів мають підпорядковане значення, однак саме позитивні правові переживання створюють сприятливу атмосферу для правозастосовної діяльності офіцерів й у поєднанні із спеціалізованими знаннями сприяють вибору найбільш оптимального рішення у рамках правових приписів.

До позитивних психологічних елементів правосвідомості офіцерського складу належать, зокрема, почуття схвалення і задоволення чинним військовим законодавством і практикою його застосування, що склалася; віра в їх справедливість; нетерпимість до порушення суб'єктивних прав військовослужбовців, невиконання ними юридичних обов'язків; стійка звичка безумовно виконувати приписи правових норм.

Висновки. Отже, правосвідомість військовослужбовців є складним поєднанням раціональних і чуттєвих компонентів. Останній щодо першого має підпорядковане значення, оскільки правові почуття і переживання є результатом юридичної практики. Велике значення у військово-правовому вихованні військовослужбовців має самоосвіта, самозаохочення, самокритика, самопримус і самопокарання як складники правовиховного процесу, спрямованого на формування специфічних морально-правових якостей, і пов'язаної зі становленням правових навичок, переконань і звичок правомірної поведінки. Залежно від глибини відображення правової дійсності правосвідомість військовослужбовців ЗСУ як систему знань, емоційно-чуттєвих і вольових станів, а також ціннісних орієнтацій, що виражають ставлення військовослужбовців до діючого права, законодавчо закріплених вимог і приписів їхньої службово-бойової і загальногромадянської діяльності, умовно поділяють на повсякденну, компетентну, професійну та наукову.

Кожен із зазначених рівнів правосвідомості має особливі риси та обсяг раціональних і чуттєвих компонентів у власній структурі. Відефективності військово-правового виховання військовослужбовців залежить їх орієнтація на правомірну поведінку. Правові й нормативні установки залишаються деклараціями, якщо до їх виконання не будуть залучатися соціальні і соціально-психологічні регулятори, які ґрунтуються на загальноприйнятих закономірностях поведінки і відносин людей.

Список використаних джерел:

1. Крижановський А.Ф. Компетентна правова свідомість: до постановки проблеми / А.Ф. Крижановський // Актуальні проблеми держави і права. – 2001. – № 11. – С. 34–38.
2. Оборотов Ю.Н. Теория государства и права (прагматический курс) / Ю.Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит-ра, 2004. – 184 с.
3. Скуріхін С.М. Правосвідомість військовослужбовців Збройних Сил України: поняття та особливості / С.М. Скуріхін // Юридичні науки. – 2014. – № 4. – С. 7–14.
4. Баранов В.Ф. Правовая психология курсантов вузов МВД России : [монография] / П.П. Баранов, Л.В. Мещерякова. – Ростов-на-Дону : РЮИ МВД России, 2001. – 168 с.
5. Хантингтон С. Солдат и государство: теория и политика гражданско-военных отношений / С. Хантингтон // Социально-политические науки. – 1991. – № 9. – С. 17–24.
6. Дандекер К. Военная культура и стратегическое миротворчество / Кристофер Дандекер // Воины в миротворческих операциях / [под ред. Джинн Каллаган, Матиаса Шенборна]. – М. : Изд-во «Гуманитарий» Академии гуманитар. исслед., 2003. – С. 11–31.

ХОПТА С. Ф.,

здобувач

(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 341.951

ПРОФЕСІЙНИЙ ДОСВІД СУДДІ ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ

У роботі автором узагальнено наукові погляди на питання розуміння професійного досвіду судді. Визначено наукові підходи до розуміння професійного досвіду судді та його впливу на поведінку у процесі прийняття суддею рішень під час здійснення судочинства. Встановлено місце професійного досвіду суддів у системі понятійно-категоріального апарату юридичної науки, уточнено його визначення. З'ясовано специфіку структурної будови професійного досвіду судді та охарактеризовано його складові елементи.

Ключові слова: правосуддя, суддя, внутрішнє переконання судді, правосвідомість судді, професійний досвід судді.

В работе автором обобщены научные взгляды на вопросы понимания профессионального опыта судьи. Определены научные подходы к пониманию профессионального опыта судьи и его влияния на поведение в процессе принятия судьей решений при осуществлении судопроизводства. Установлено место профессионального опыта судей в системе понятийно-категориального аппарата юридической науки, уточнено его определение. Выяснена специфика структурного строения профессионального опыта судьи и охарактеризованы его составляющие элементы.

Ключевые слова: правосудие, судья, внутреннее убеждение судьи, правосознание судьи, профессиональный опыт судьи.

The author summarizes the scientific views on the issues of understanding the professional experience of the judge. Scientific approaches to understanding the professional experience of the judge and his influence on the behavior in the process of making decisions by the judge in the implementation of legal proceedings are defined. The place of professional experience of judges in the system of conceptual-categorical apparatus of legal science is established and its definition is specified. The specifics of the structural structure of the judge's professional experience are clarified and its constituent elements

Key words: judge internal beliefs, judge legal consciousness, justice, judicial practice, judicial decision, mechanism for making of judicial decision.

Вступ. Професійний досвід судді, основу якого становлять ґрунтовна юридична підготовка, розвиненість і гнучкість логічного мислення, володіння навичками застосування набутих знань і норм законодавства, є одним із важливих чинників ефективного здійснення правосуддя, що забезпечується прийняттям законних і обґрунтованих рішень. На думку корифеїв юридичної науки, суддя – це професіонал, глибоко поважаюча себе людина, яка високо цінує своє ремесло і невіддільний від нього спосіб життя. Останній цілком покриває увесь життєвий, тривалий шлях судді, не залишаючи місця і часу для усякого роду улюблених занять, пристрастей, «слабкостей», які б надмірно відволікали від «вічного» ремесла. Звичайно, у житті судді є місце відпочинку «душі», але це не виключає, а, навпаки, запевняє нас у думці, що професіонал – це образ його життя, що включає побут, суспільні справи, стиль і уклад життя, почуття власної гідності [1, с. 42–43].

Постановка завдання. Метою цієї наукової роботи є дослідження професійного досвіду судді та його впливу на поведінку у процесі прийняття рішень під час здійснення судочинства. Означена мета забезпечує постановку та вирішення таких задач: 1) дослідження підходів до розуміння професійного досвіду; 2) визначення структури професійного досвіду судді.

Результати дослідження. Важливого значення для аналізу професійної правосвідомості судді має не лише процес формування, а й реалізації. У цьому аспекті правосвідомість безпосередньо залежить від набутого суддею професійного досвіду. Деякі аспекти вивчення професійного досвіду судді та його впливу на прийняття рішення у справі висвітлювались у роботах таких учених: В.Б. Авер'я-

нова, В.Ф. Бойка, С.В. Ківалова, М.І. Козюбри, Р.О. Куйбіди, В.С. Стефаника, Л.Е. Орбан-Лембрика, І.В. Мартиненка, Н.К. Проценка, В.С. Ковальського, М.В. Оніщука, В.В. Онопенка, А.О. Селіванова, Ю.В. Чуфаровського та ін. Проте наукові розробки означених учених стосуються лише окремих аспектів професійного досвіду. У сучасній науці питання впливу професійного досвіду суддів на прийняття судового рішення залишається поза увагою, а запропонована проблема є актуальною.

Професійний досвід судді починається зі спеціальної освіти, яка дає майбутньому судді певний набір знань і навичок, необхідних у його професії, знайомить із латентними нормами і професійними практиками, сприяє засвоєнню професійного етносу, надає формальне підтвердження професійного статусу у вигляді диплома і, отже, легітимізує претензії судді як професіонала на знання права.

Значущість формування та розвитку професійного досвіду судді, його ролі у прийнятті судового рішення актуалізує розгляд категорії досвіду як особливої психологічної і філософської реальності судді як суб'єкта професійної діяльності. Наділення правом бути суддею означає надання йому суспільної довіри, оскільки займатися суддівською діяльністю може лише людина, яка усвідомлює свій суспільний і професійний обов'язок, виконує його за велінням совісті, виявляючи при цьому глибоку повагу до закону, нетерпимість до правового нігілізму у будь-яких його проявах, правдолюбство і повагу до людини, її честі та гідності, наполегливе прагнення до пошуків і досягнення істини.

Проблема професійного досвіду судді розглядається у юридичній літературі на підставі вчень психологічного та філософського розуміння досвіду і містить різні погляди щодо визначення професійного досвіду судді, серед яких є такі:

- а) професійний досвід судді – це складний психологічний феномен, що складається із сукупності знань, умінь і навичок (К.К. Платонов);
- б) професійний досвід судді розуміється як діяльність, закріплена у свідомості судді (О.В. Турчинов);
- в) професійний досвід судді – це складна система, що складається зі способів, прийомів і правил вирішення професійних завдань (Ю.К. Стрелков);
- г) професійний досвід судді – це впорядковані у свідомості судді образи пережитих подій (А.А. Кронік, Л.Ф. Бурлачук, Є.Ю. Коржова);
- д) професійний досвід судді – це результативна основа психологічних процесів, у якій закріплені всі професійні знання, уміння, навички, способи і технології діяльності, з якими має справу за своє життя суддя (Е.Ф. Зеєр).

На нашу думку, професійний досвід судді є процесом професійного становлення судді як фахівця, який передбачає самоактуалізацію, саморозвиток та самореалізацію у професійному середовищі.

На відміну від загального визначення професійного досвіду судді як сукупності вмінь, знань судді, накопичених під час освоєння професійних завдань і виконання їх [2, с. 157], наукове розуміння поняття професійного досвіду судді більш складне та визначає професійний досвід як частину життєвого досвіду судді [3, с. 304]. Структуру професійного досвіду судді становлять усвідомлені і несвідомі компоненти. До усвідомлених компонентів належать знання, орієнтири, еталони правильного виконання покладених на нього обов'язків та їх результатів, упорядкована система знань про засоби праці, її умови, про трудові відносини, що супроводжують його професійну діяльність. Крім того, суддя зберігає у своїй свідомості різноманітні емоційні переживання, що супроводжували його професійну діяльність у різноманітних ситуаціях. Емоційні переживання впорядковані не випадковим чином, але співвіднесені у свідомості останнього з системою його особистісних цінностей, світоглядом. Накопичений досвід професійної поведінки судді підпорядковується довільній регуляції, становить основу для передбачення, прогнозування, очікування подій у професійному житті.

Несвідома частина професійного досвіду судді охоплює професійні звички, установки, стереотипи, способи оптимізації професійних прийомів. Ці несвідомі механізми розвантажують свідомість судді від необхідності свідомого контролю рутинних, повторюваних форм активності, що дозволяє останньому зосередитися на мінливих моментах, на моментах, що вимагають творчого підходу, або на важливих і небезпечних моментах (наприклад, у разі колізії у нормах права).

Таким чином, професійний досвід судді не можна розуміти просто як сформовану структуру професійно важливих якостей. Із позиції теорії функціональних систем у літературі у досвіді судді як професіонала виокремлюють чотири базових підсистеми:

- 1) підсистема взаємодії судді з предметом діяльності під час виконання професійного обов'язку;
- 2) підсистема енергетичного забезпечення організму судді як працюючої людини (прийоми саморегуляції, що допомагають впоратись із монотонністю, страхом, стресовим навантаженням, налаштуватися на роботу);
- 3) підсистема спонтанної активності судді (забезпечує оперування образами, емоційними переживаннями, творчим підходом до абстрактних норм права);
- 4) підсистема інтегральної саморегуляції (підтримка і координація трьох вищезазначених систем та їх функцій) [4, с. 157].

Професійний досвід є видом індивідуального досвіду судді як особистості та однією із підстав прийняття рішення у справі як психологічної реакції останнього на рішення професійних задач, основними характеристиками якого є мета, спрямованість та компетентність.

Мета як характеристика досвіду є процесом становлення універсальності судді як суб'єкта правосуддя, оскільки власний розвиток є універсальною метою перетворення особистості на професіонала. Саме тому мета формується не в образі предмета, що задовольняє певні потреби, а в образі передбачуваного результату професійної діяльності. Такий результат ще на стадії образу спрямований на формування судді, розвиток його нових здібностей; слугує моментом подальшого розгортання змісту мети, тобто цілеспрямованості [5, с. 81]. Сформована мета реалізується суддею у професійній діяльності як система послідовних дій, що вирішують певний обсяг професійних задач. Вирішення кожної конкретної задачі трансформує мету відповідно до набутого суддею досвіду, розвиваючи його професіоналізм та змінюючи траєкторію професійного розвитку. На думку Н.В. Радутної, у досвіді фіксується схема успішних професійних дій через поєднання зв'язку мети і результатів професійної діяльності. Мета у структурі досвіду судді формує її суб'єктивний сенс, що надає цінність отриманому досвіду, оскільки визначає значення діяльності останнього. Отриманий досвід судді стає фрагментом його «життєвої філософії», сприймається ним як власна цінність, обов'язкова для трансляції і відтворення у майбутньому. Інтеграція та систематизація таких фрагментів утворює «життєву філософію» судді, зокрема й щодо професійної сфери його життєдіяльності. «Життєва філософія» професійної діяльності судді втілюється ним у власну професійну діяльність, скеровуючи напрям траєкторії індивідуального професійного розвитку відповідно до професійної ситуації та його потреб, рівня його професійної спрямованості. Чим вищий рівень професійної спрямованості судді, тим більш значущими є для нього досягнення у професійній сфері. Мотив професійних досягнень перетворюється на сенсоутворюючий мотив усієї життєдіяльності останнього. Професійна кар'єра стає метою його життя. Набутий професійний досвід детермінує індивідуальний стиль професійної діяльності, який, у свою чергу, досить тісно пов'язаний із компетентністю судді [5, с. 82].

Компетентність як характеристика професійного досвіду судді є універсальною психологічною передумовою та інтегральною детермінантою професійної підготовки майбутнього судді й у подальшому визначає його успішність у професійно-практичній діяльності [6, с. 147]. У наукових джерелах компетентність судді розглядають як рівень поінформованості останнього у сфері права і чинного законодавства, який постійно та систематично ним удосконалюється. Специфіка професійного досвіду судді полягає у високому рівні розумових здібностей останнього, що ґрунтуються на здатності до правового аналітичного й абстрактного мислення, інтелектуальної допитливості судді, ясного мислення і вираження власних думок (здорового міркування, обґрунтованості дій); на знаннях про логічні помилки в міркуваннях і можливості їх запобігання. Поряд із питаннями права і законодавства професійний досвід ґрунтується і на власних дослідженнях та висновках етичного характеру, які супроводжують діяльність судді у здійсненні правосуддя [5, с. 82].

Спрямованість як характеристика професійного досвіду судді у наукових джерелах розуміється як сукупність моральних, інтелектуальних, характерологічних і психофізіологічних якостей судді [6, с. 55]. Професійна спрямованість судді містить у собі такі елементи:

1) усвідомлення свого професійного обов'язку. Почуття обов'язку передбачає турботу про професійну честь, постійне вдосконалення своєї професійної майстерності, прагнення виховувати своєю діяльністю шанобливе ставлення до закону, правосуддя. Професійний обов'язок судді поєднується з високими етичними вимогами, серед яких важливе місце посідає суддівська совість. Як поняття моральної свідомості совість виражає здатність особистості здійснювати самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки. Суддівська совість змушує суддю, по-перше, співвідносити свої рішення з нормами права і моралі; по-друге, у своїй діяльності керуватися власними переконаннями і протистояти різноманітним зовнішнім впливам;

2) рівень професійної правосвідомості. Особливість прояву правосвідомості судді полягає у тому, що свої висновки у справі він співвідносить із власною правосвідомістю. У кожному конкретному випадку суддя визначає, чи відповідає його особиста правова оцінка фактів і подій у конкретній справі і рішення, яке ухвалюється, вимогам закону;

3) творчий підхід до здійснення суддівських функцій. Незважаючи на те, що професійна діяльність судді чітко регламентована законом, у роботі досвідчених суддів завжди присутній елемент творчості, оригінальності, неповторності;

4) нетерпимість до порушення вимог законності. Цей елемент професійної спрямованості судді означає, що у своїй роботі він прагне сформувати такий зміст знань про обставини справи, який вірогідний й отриманий відповідно до вимог закону. Крім того, нетерпимість до порушення вимог законності свідчить про чітке виконання усіх процесуальних норм, про відсутність формалізму і поверховості щодо вивчення справи, її розгляду і щодо ухвалення рішення у справі.

О.Є. Куренкова виокремлює чотири компоненти професійного досвіду судді: аксіологічний, пізнавальний, дієвий і комунікативний [7, с. 163]. Науковець розташовує елементи у порядку їх значущості та за кожним із компонентів закріплює певний зміст:

- аксіологічний компонент становлять ціннісні орієнтації, що визначають соціальні установки і спрямованість судді як особистості;
- пізнавальний компонент містить у собі соціальні поняття, уявлення, судження, переконання судді;
- дієвий – містить сукупність історично накопиченої практичної діяльності, а саме вміння та навички судді;
- комунікативний – включає навички соціальної взаємодії, пристосованість, володіння культурою мовлення [7, с. 164].

Професійний досвід судді формується також на підставі таких важливих якостей судді, як чесність, справедливість, принциповість, неупередженість стосовно справи і людей. Саме ці якості судді сприяють повноті, об'єктивності і різнобічності вивчення обставин справи, прийняттю законного рішення і винесенню обґрунтованого вироку. Неприпустимо виникнення у судді такого психологічного феномена, як упереджене ставлення до підсудного або потерпілого.

Уміння керувати своїми почуттями, виявляти витримку, самовладання – ці якості набуваються суддею у процесі професійного досвіду та є необхідними судді, оскільки судова діяльність завжди пов'язана з емоціями, причому часто з негативними, бо злочин і сам злочинець викликають у судді, як і будь-якої людини, почуття обурення, презирства. Проте суддя, внутрішньо переживаючи факти і події, не повинен під час їх сприйняття виявляти свої емоції зовні. Його неупереджена поведінка може сприяти встановленню об'єктивної істини у справі. Крім того, подібна поведінка судді забезпечує і виховний вплив судового розгляду.

Судовий досвід характеризується і такими вольовими якостями останнього, як рішучість, впевненість, самостійність, сміливість. Складно перебороти сумніви і коливання, здійснити конструктивну діяльність і прийняти рішення, якщо суддя не має вольових якостей. Слід мати на увазі і такі фактори у діяльності судді, як дефіцит часу, робота в умовах інформаційних перешкод. Усе це ще раз підкреслює значущість формування і розвитку у судді зазначених вольових якостей, що набуваються із професійним досвідом.

Таким чином, професійний досвід розглядається нами як структурний компонент психологічної системи судді як суб'єкта професійної діяльності, що інтегрує у собі мету як психологічну умову шляху професійної діяльності, спрямованість як сенсоутворюючий мотив професійної діяльності та компетентність як передумову психологічної готовності судді як фахівця до виконання покладених на нього професійних обов'язків.

Професійний досвід судді складається із моральних якостей судді, серед яких ми можемо виокремити усвідомлення соціальної значущості судового рішення і загострене відчуття власного обов'язку щодо справедливого розгляду і вирішення судової справи. Судова істина постає як результат кропіткої роботи зі встановлення причин правопорушення, ознайомлення із характеристикою особи підсудного, визначення вагомості доказів сторін та оцінки дій підсудного з моральної позиції. Судове рішення, вид і міра покарання повинні відповідати встановленій у судовому процесі небезпеці для суспільства як самого правопорушення, так і особи, яка його вчинила.

Суддя об'єктивний і неупереджений створює атмосферу процесуальної рівності сторін, очевидно не тільки для присутніх у залі суду, а й для безпосередніх учасників судового розгляду справи. Недоречним є прояв симпатії або антипатії до будь-якого з учасників судового процесу. Один з обов'язків судді, виконання якого є умовою досягнення об'єктивності правосуддя, на думку А.С. Коблікова, полягає у тому, що суддя повинен переконатись у тому, що: 1) підсудний розуміє звинувачення, висунуті проти нього; 2) відповідь підсудного, якою він визнає або не визнає свою провину, ґрунтується на правильному розумінні суті обвинувачення; 3) юридична необізнаність підсудного не зумовлена його помилковою відповіддю [8, с. 72].

Негативно вплинути на об'єктивність правосуддя може некритичне ставлення судді до матеріалів судової справи, наданих за результатами попередніх слідчих дій. Поверхнєве ознайомлення із матеріалами справи, оцінка її як типової свідчить про формальне ставлення судді до своїх обов'язків. Можливими наслідками цього стають найбільш значущі судові помилки – засудження невинних, а також несправедливо суворе покарання осіб, які справді вчинили правопорушення.

Висновки. На судове рішення впливає багато абсолютно різнопланових чинників – психологічних, виробничих, організаційних, економічних, часових, особових тощо. До них можна віднести професіоналізм судді; організацію судового процесу; склад учасників процесу; територіальне розташування суду; процедурну форму ухвалення рішення – усну або письмову; сімейні й особисті обставини як учасників процесу, так і працівників суду та ін. Отже, професійний досвід судді роз-

глядається нами з урахуванням специфіки й особливостей судової діяльності, яка полягає у правовій регламентації професійної поведінки, екстремальному характері правової діяльності, владному, обов'язковому характері професійних повноважень, нестандартному, творчому характері праці судді, процесуальній самостійності, персональній відповідальності судді за прийняття судових рішень. На підставі цього ми маємо змогу визначити професійний досвід судді як цілісний безперервний процес становлення судді як фахівця, який починається з моменту вибору і прийняття майбутньої професії і закінчується, коли суддя припиняє активну трудову діяльність.

Список використаних джерел:

1. Игнатов В.Г. Профессиональная культура и профессионализм государственной службы: контекст истории и современность / В.Г. Игнатов, В.К. Белолипецкий. – Ростов : МарТ, 2000. – 256 с.
2. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М. : Изд-во Ин-та практической психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
3. Титаренко Т.М. Життєвий шлях / Т.М. Титаренко ; [О.В. Киричук, В.А. Романець, В.О. Татенко В.О. та ін.] // Основи психології. – К. : Либідь, 1995. – 456 с.
4. Холодная М.А. Когнитивные стили о природе индивидуального ума / М.А. Холодная. – 2 изд. – СПб. : Питер, 2004 – 384 с.
5. Радутная Н.В. Этика судьи / Н.В. Радутная // Этика судьи. – М. : Рос. акад. правосудия, 2001. – С. 81–82.
6. Parsons T. The Professions and Social Structure (1939) II Parsons T. Essays in Sociological / T. Parsons. – P. 35. Цит по: Абрамов Р.М. Профессиональный комплекс в социальной структуре общества (по работам Т. Парсонса) / Р.М. Абрамов // Социологические исследования. – 2004. – № 1. – С. 34–36.
7. Куренкова О.Є. Професійний досвід як суб'єктивно-психологічна реальність / О.Є. Куренкова // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : матер. Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Хмельницький, 24–25 квіт. 2014 р.) / [ред. кол.: Є.М. Потапчук (голов. ред.), О.В. Кулешова, Л.О. Подкоритова, В.К. Гаврилькевич, Л.Г. Параскевич]. – Хмельницький : ХНУ, 2014. – С. 163–165.
8. Кобликов А.С. Юридическая этика / А.С. Кобликов. – М. : НОРМА ; ИНФА-М, 2000. – 563 с.

ШЕВЧУК Л. В.,
аспірант кафедри теорії
та історії держави і права
(Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького)

УДК 340.1

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ДЕРЖАВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

У статті здійснюється теоретико-правовий аналіз Конституції України та відображення у ній норм і принципів, що формують правову основу державної ідеології. Особла увага приділяється змісту правової ідеології, обґрунтовується необхідність її взаємозв'язку з Основним Законом держави. Характеризуючи норми Конституції, що гарантують громадянські та соціальні права і свободи, а також забезпечення принципів політичного плюралізму, вказується на декларований ліберальний тип правової ідеології в Україні.

Ключові слова: Конституція України, правова ідеологія, плюралізм, громадянське суспільство, правова держава.

В статье осуществляется теоретико-правовой анализ Конституции Украины и отражение в ней норм и принципов, формирующих правовую основу государственной идеологии. Особое внимание уделяется содержанию правовой идеологии, обосновывается необходимость ее взаимосвязи с Основным Законом государства. Характеризуя нормы Конституции, гарантирующие гражданские и социальные права и свободы, а также обеспечение принципов политического плюрализма, указывается на декларируемый либеральный тип правовой идеологии в Украине.

Ключевые слова: Конституция Украины, правовая идеология, плюрализм, гражданское общество, правовое государство.

The article carries out a theoretical and legal analysis of the Constitution of Ukraine and reflects in it the norms and principles that form the legal basis for state ideology. Particular attention is paid to the content of legal ideology and substantiates the need for its interrelation with the Basic Law of the State. Characterizing the norms of the Constitution, guaranteeing civil and social rights and freedoms, as well as ensuring the principles of political pluralism, is indicated on the declared liberal type of legal ideology in Ukraine.

Key words: Constitution of Ukraine, legal ideology, pluralism, civil society, rule of law.

Вступ. Визначаючи зміст чинної Конституції України як основи формування правової ідеології держави, слід зауважити, що її ст. 15 гарантує ідеологічну багатоманітність та заборону визначення обов'язкової ідеології [2]. Такий підхід є демократичним, але за умов становлення держави й активних пошуків її політичних і правових трансформацій він негативно позначається на розвитку країни. У цьому аспекті ми погоджуємось із твердженням М.П. Недюхи, що правова ідеологія має поставати як моністична в її змістовному та функціональному підпорядкуванні торжеству норми права, зорієнтованості на мету та завдання процесу соціальних змін, засобів їх правового забезпечення тощо [5, с. 55].

Отже, зміст чинної Конституції, забезпечуючи глибокий демократизм щодо вибору ідеологічного спрямування, не сприяє виокремленню чіткої правової ідеології держави, що має стати, на нашу думку, наріжним каменем у процесі не тільки розвитку громадянського суспільства, а й побудови соціальної правової держави.

Актуальність нашого дослідження зумовлюється потребою не тільки визначення ідеологічного характеру змісту Основного Закону України, а й наукового аргументування необхідності формування державної правової ідеології та її подальшого закріплення у нормах Конституції.

Питання правової ідеології упродовж останніх років стали актуальними для української теоретико-правової науки. Варти уваги є, зокрема, праці таких науковців: С. Гусарева, М. Костицького, А. Луцького, М. Недюхи та ін. Їхньою заслугою є систематизація і виокремлення змісту, характерних рис та векторів розвитку правової ідеології в Україні.

Стосовно визначення місця правової ідеології у Конституції цікавими для дослідників є наукові напрацювання О. Костенка, О. Прокопчука, В. Речицького та ін.

Водночас в умовах проведення чергової конституційної реформи видається необхідним дослідити потребу в чіткому закріпленні положення про державну правову ідеологію, визначити її зміст і критерії еволюції в умовах зміни суспільних, економічних і культурних відносин.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз змісту Конституції України як основи правової ідеології держави та відповідне наукове аргументування потреби уточнення монічного характеру правової ідеології.

Результати дослідження. Конституція України, прийнята у 1996 р., незважаючи на значну критику і тривалий процес конституційної реформи, є вкрай вдалим прикладом чіткого визначення усіх основоположних принципів та норм формування і розвитку громадянського суспільства, соціальної правової держави. Ми не будемо зосереджувати увагу на проблемах визначення форми правління в Україні, що є об'єктом наукових і політичних дискусій від початку XXI ст., а спробуємо виокремити ті засадничі норми, що дозволяють охарактеризувати Основний Закон держави як приклад ліберальної моделі державного розвитку та ліберальної правової ідеології. Це є вкрай актуально і важливо, оскільки ліберальний тип властивий для європейських правових систем та ідеологій, а в Україні він, будучи задекларованим у Конституції, тривалий час не реалізовувався з огляду на радянську правову спадщину.

Норма Конституції про плюралізм правової ідеології в Україні викликала критику й обговорення у середовищі науковців. Більше того, кожна конституційна комісія, що скликала для реформування Основного Закону держави, розглядала питання зміни ст. 15. Одним з основних ініціаторів такої ідеї був В. Речицький, який зауважував, що, «оскільки існує конституційна ідеологія, теза про індіферентність держави до ідеології не витримує критики» [1]. Під конституційною ідеологією, як видається, автор розуміє дотримання свободи слова і преси, які називає важливішими за суб'єктивні права людини [1]. Схожого погляду дотримується О. Прокопчук, який вказує на психологічне несприйняття поняття «багатоманітність», яке застосовується у Конституції щодо ідеології, оскільки воно не дає відповіді щодо напрямку подальшого руху. На його думку, це призводить до того, що ми, живучи в одній державі, наділені можливістю йти різними шляхами [6].

Ми цілком погоджуємось із цими висловлюваннями, оскільки Конституція не може існувати без чіткої та єдиної правової ідеології, але теза про дотримання свободи слова і преси не відображає повністю обсягу правової ідеології, яку слід закласти в Основний Закон. Сама правова ідеологія як поняття є ширшим і виходить за межі звичайної систематизованої сукупності ідей.

Слушним є визначення правової ідеології О. Костенка: правова ідеологія – це «уявлення про закони природного права, відповідно до яких упорядковуються воля і свідомість тих, хто, зокрема, застосовує законодавство (Конституцію)» [3]. Особливо актуальним є друга частина визначення, що обов'язковим складником правової ідеології є свідомість тих, хто застосовує законодавство, тобто представників органів державної влади. Таке формулювання нині затребуване суспільством, оскільки численні факти політичних зловживань і приклади корупції породили у суспільства недовіру до права і до закону. Ідеологія має стати правилом дії як для законотворців, так і тих, хто ці закони застосовує. Навіть за глибокого демократичного змісту чинної Конституції її норми не функціонують без інших законів та нормативних актів, а їх недотримання суперечить основоположним принципам Основного Закону. Саме тому в тексті Конституції необхідно чітко визначити характер правової ідеології та сформулювати її зміст.

Зміст правової ідеології, яка має бути закріплена у нормах Конституції, слід поділити на дві рівноправні частини. Перша – це система захисту основоположних прав і свобод; друга – правила поведінки та механізм реалізації законів для тих, хто їх створює та реалізовує.

Характеризуючи першу частину, слід зауважити, що у ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [2]. Отже, всім людям гарантуються однакові права і можливості для розвитку особистості, а ст. 27 Конституції проголошує право на життя невід'ємним і визначає обов'язком держави його захист. Держава зобов'язується гарантувати захист від протиправних посягань і надає широкий спектр соціальних свобод – особистої недоторканності, свободи думки, листування, недоторканності житла, свободи віросповідання та ін.

Однак, незважаючи на гарантування широкого кола соціальних та громадянських прав і свобод, самим громадянам важлива природа, характер і зміст цих свобод. Усе це безпосередньо залежить від ідеології, яку обирає держава для свого розвитку. Як зауважує А. Луцький, сучасну правову ідеологію можна кваліфікувати як поєднання синусоїдних обертів лібералізму та соціальної демократії [4, с. 276]. Водночас дослідник зауважує, що в наш час в Україні активно поширюються ідеї неоконсерватизму, що характеризуються поєднанням консервативного державного контролю із широким соціальним

забезпеченням населення та ідеєю плюралізму (делегованість влади різноманітним соціальним інституціям, зниження цензури тощо) [4, с. 276]. Такі висловлювання підтверджують тезу про необхідність формування політичного плюралізму, а не плюралізму щодо визначення правової ідеології держави.

Також можемо говорити і про посилений інтерес суспільства не до кількості гарантованих йому прав і свобод, а до їх змісту, характеру і процесу реалізації з боку держави. Правова ідеологія, яка відображена у Конституції, має бути складовою частиною конституційного ладу і включати такі основні елементи:

- 1) верховенство права (реально реалізоване);
- 2) гарантування прав людини і формування такого статусу особи, що відповідає загальноприйнятим міжнародним принципам та нормам міжнародного права (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та ін.);
- 3) дотримання принципу стримувань і противаг як найважливішого інструменту протидії встановлення авторитаризму і тиранії;
- 4) політичний плюралізм як різноманіття думок, суджень і поглядів, можливість створення та діяльності політичних партій, які дотримуються різних ідеологічних установок, окрім екстремістських;
- 5) наявність системи суспільних інститутів, що діють у державі, але незалежні від неї, які забезпечують проведення на практиці приватних інтересів громадян, їх об'єднань, тобто інститутів громадянського суспільства, котрі у відповідних ситуаціях можуть бути жорстким опонентом влади.

Наведені вище складники конституційного ладу є фактично мінімальним набором вимог для того, щоб говорити про наявність громадянського суспільства та функціонування правової держави. Водночас для існування соціальної правової держави потрібно більше регулятивних механізмів, які вимагають їх оформлення та включення у правову ідеологію, що має стати основоположною у нормах Конституції. Така ситуація говорить про необхідність відмови від державоцентричного підходу у процесі формування правової держави і формування людиноцентричного типу відносин держави, суспільства та індивіда.

О. Костенко зауважує, що вищими за Конституцію можуть бути тільки закони соціальної природи, під якими він розуміє закони, за якими існує соціальна форма природи, виходячи з ідеї природної цілісності світу [3]. Ця думка заслуговує уваги, але є досить складною для практичної реалізації. Вона, на нашу думку, спрямована на досягнення соціальної гармонії і відновлення довіри суспільства до держави, однак має стати частиною загальної доктрини правової ідеології України, яку слід розробити.

Саме тому правова ідеологія, яку в Україні слід сформувати, повинна орієнтуватися на суспільство і на групи громадян, що є активними учасниками суспільно-політичного життя. Сьогодні ми можемо спостерігати перші кроки до реалізації цієї мети, все більше громадських інституцій долучаються до політичного життя й активніше делегують своїх представників до представницьких органів влади, ліквідуючи таким чином радянський, номенклатурний підхід до визначення кола осіб, що здійснюють політичну владу. Важливим фактором є також національна культура, у рамках якої слід активізувати роботу щодо підвищення рівня саме правової культури населення. Цей крок дозволить вирішити цілу низку проблем, що виникають напередодні та під час виборчих кампаній, коли люди через низьку правову культуру роблять вибір, у якому згодом розчаровуються. Це означає не те, що люди неправильно обирають, а те, що люди не розуміють глибини соціально-політичних процесів і механізмів їх реалізації. Усі ці процеси в Конституції задекларовані, але немає чітких механізмів їх реалізації та визначення певних гарантій перед громадянами у разі їх невиконання. Це має вирішити саме правова ідеологія.

Усе наведене вище і становить проблему ідеологічного оформлення механізмів творення та реалізації законів, що, на нашу думку, є важливішим за декларування широкого кола прав і свобод. По-перше, декларування прав і свобод в умовах функціонування громадянського суспільства є засадничим принципом. По-друге, якщо розглядати закон як інструмент, то чітке визначення процесу його творення і реалізації посприє не тільки гармонізації політичної ситуації, а й відновить довіру суспільства до держави й органів влади. По-третє, сама Конституція є соціальним інститутом [3] і повинна забезпечувати взаємозв'язок процесу творення та реалізації закону, що має своєю основою дотримання прав і свобод. Недотримання цього призводить до того, що законодавство стає інструментом, яким люди зловживають, застосовуючи його всупереч законам соціальної природи відповідно до власних ілюзій [3].

Якщо говорити про майбутній зміст правової ідеології України, то вона однозначно має бути ліберального спрямування, але з наявним механізмом стримування і противаг, оскільки наша держава ще не позбулася тоталітарної правової спадщини. Це є закономірним із кількох причин. По-перше, як

зауважували ідеологи лібералізму, держава не лише залишається арбітром, а й найсильнішим гравцем, який заради певності в результаті переписує правила гри під час дії [7]. По-друге, відсутність чітких політичних регуляторів може призвести до узурпації влади та прийняття недемократичних рішень, що може підтвердити наша історія. Однак такі регулятори мають бути виваженими і досить гнучкими. Досягнення гармонії між дотриманням соціальних прав і свобод та економічним благоенством не може порушувати принципів верховенства права та законності.

Висновки. Таким чином, аналізуючи зміст Конституції України з погляду правової основи державної ідеології, можна сформулювати такі висновки і пропозиції:

1) сучасна правова ідеологія України перебуває у процесі формування і є поєднанням критики радянської ідеології тоталітаризму, відходу від позитивізму та пошуку нових ліберальних ідей розвитку права і держави. Можна спостерігати поєднання неолібералізму, політичного плюралізму та неоконсерватизму. Таке багатоманіття не є позитивним, оскільки позбавляє чіткості розуміння шляху розвитку держави і суспільства;

2) плюралізм у підході до конституційного визначення державної ідеології, що затверджений у ст. 15 Конституції України, зумовлює гостру кризу суспільних відносин і провокує до певної суспільної невизначеності у векторі розвитку самої держави;

3) у ході реформування Конституції України доцільно внести зміни щодо чіткого визначення змісту правової ідеології держави, яка стане керівним фактором розбудови правової держави, утвердження громадянського суспільства і високих соціальних стандартів;

4) основою єдиної правової ідеології, яка, на нашу думку, має ґрунтуватися на засадах лібералізму, повинно бути поєднання гарантій дотримання широких соціальних прав і свобод, а також встановлення механізмів виконання і дотримання законів та норм права з боку законотворців і держави.

Список використаних джерел:

1. Конституційна Комісія: пропозиції Всеволода Речицького щодо внесення змін до Конституції України // Закон і бізнес [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/print/116328-konstituciynna_komisiya_propozicii_vsevoloda_rechickogo_schod.html.
2. Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
3. Костенко О. Конституція і ідеологія: що головніше? Роздуми з приводу ювілею / О. Костенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/06/27/4401407/>.
4. Луцький А.І. Формування та розвиток правової ідеології в Україні : [монографія] / А.І. Луцький. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. – 445 с.
5. Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства : [монографія] / М.П. Недюха. – К. : МП Леся, 2012. – 400 с.
6. Прокопчук О. Конституція без ідеології, або куди і як українці йдуть всліпу / О. Прокопчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-482/>.
7. Речицький В. Українська Конституція в контексті сучасності (Доповідь на міжнародному форумі «Конституційне правосуддя в посткомуністичних країнах» / В. Речицький // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001. – № 21. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/rechyskyj.htm>.

ЦИВІЛІСТИКА

ДЗЮБА І. В.,
старший викладач
кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ЗЄЛЕНІНА М. В.,
студент юридичного факультету
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.1

**ОПІКА ТА ПІКЛУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ОПІКУНІВ ТА ПІКЛУВАЛЬНИКІВ**

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем цивільного права щодо проблемних питань призначення опікунів та піклувальників згідно із законодавством. Одним із показників сучасної демократичної держави є рівень її турботи про осіб, що потребують особливих форм соціально-правової допомоги та захисту. До форм такої турботи в Україні можна віднести опіку та піклування, завданням яких, відповідно до ст. 55 Цивільного Кодексу України, є забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Це категорія громадян, яка потребує окремих гарантій власних прав.

Ключові слова: опіка, піклування, цивільне право, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування.

В статье анализируется одна из актуальных проблем гражданского права относительно проблемных вопросов назначения опекунов и попечителей согласно законодательству. Одним из показателей современного демократического государства является уровень его беспокойства о лицах, которые нуждаются в особенных формах социально-правовой помощи и защиты. К формам такого беспокойства в Украине можно отнести опеку и заботы, заданием которых, в соответствии со ст. 55 Гражданского Кодекса Украины, является обеспечение личных неимущественных и имущественных прав и интересов малолетних, несовершеннолетних лиц, а также совершеннолетних лиц, которые по состоянию здоровья не могут самостоятельно осуществлять свои права и исполнять обязанности. Это категория граждан, которая нуждается в отдельных гарантиях собственных прав.

Ключевые слова: опека, попечительство, гражданское право, дети-сироты, дети, лишенные родительской заботы.

The article is sanctified to illumination of one of issues of the day of civil law in relation to the problem questions of setting of guardians and trustees in obedience to a legislation. One of indexes of the modern democratic state there is a level of her anxiety about persons that need the special forms of sociallegal help and defence. To the forms of such anxiety in Ukraine it is possible to take guardianship and caring by the task of that, in accordance with a article 55 Civil Code of Ukraine, there is providing of the personal unproperty and property rights and interests of very young, minor persons, and also adult persons that on the state a health can not independently carry out the rights and carry out duties. It is a category of citizens, that needs the separate guarantees of own rights.

Key words: guardianship, caring, civil law, children-orphan, to put, confined paternal caring.

Вступ. Відповідно до положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) опіка та піклування встановлюються з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права та обов'язки (ст. 55 ЦК України). Основна відмінність опіки та піклування полягає в обсязі цивільно-правових обов'язків, які закон покладає на опікунів і піклувальників, виходячи з обсягу дієздатності їх підопічних та стану їх здоров'я. Компетенція призначення опікуна або піклувальника покладається переважно на орган опіки та піклування (ст. 63 ЦК України; п. 3 Правил опіки та піклування), в деяких випадках – на суд (ст. 60 ЦК України) та нотаріуса (ст. 44 ЦК України).

Дослідженням даного питання займалися такі вчені, як Ч.Н. Азімова, Д.Н. Боброва, В.І. Борисова, О.В. Дзера, Н.А. Дячкова, О.О.Красавчикова, Н.С. Кузнєцова, Н.О. Саніахметова, Є.О. Харитонов, Ю.С.Червоний, Б.Б. Черепакіна, Я.М. Шевченко.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз питань встановлення опіки та піклування в Україні, історичний досвід та сучасні положення відносно наведеного питання.

Результати дослідження. Для повної характеристики питань опіки та піклування в сучасній Україні необхідно звернутися до історичного досвіду. Вивчення генезису законодавства у сфері регулювання опіки та піклування дало підставу для висновку, що він не пов'язаний із загальною історією розвитку України як держави. Періодизація розвитку законодавства у сфері регулювання опіки та піклування пов'язана з прийняттям законодавчих актів про опіку і піклування, яке висвітлює якісні зміни в розвитку цього інституту. Виходячи з такого критерію, автор пропонує умовно виділяти два етапи розвитку вітчизняного інституту опіки та піклування: 1) дореволюційний етап, який, у свою чергу, поділяється на: а) період звичаєвого права; б) період історії Російської імперії; 2) післяреволюційний етап, який поділяється на: а) радянський період; б) період незалежності України.

Проаналізувавши декілька джерел, можна зазначити, що опіка привілейованих станів у пізньофеодалному суспільстві характеризувалась ієрархічною структурою. Опікунів було кілька – хтось із них відповідав за виховання дітей, більш сильні та заможні стежили за збереженням і примноженням майна, а на чолі цієї вертикалі стояв монарх. Ця система дуже нагадує європейську систему «сеньйорату-васалітету», відповідно до якої монарх роздавав землі герцогам, ті, зі свого боку, – баронам, а від баронів землю отримували рицарі. Тим самим було вибудовано владну вертикаль у феодальному суспільстві. На нашу думку, в українському феодальному суспільстві опіка прив'язана до владної ієрархічної системи, що давало змогу не лише зберегти майно, а й виховати дитину в традиціях феодального суспільства. Тому обґрунтованою буде думка, що центром права феодального суспільства є людина з визначеними правами й обов'язками, які зумовлювалися належністю до певної соціальної категорії та були визначальними для поведінки індивіда впродовж усього життя [6, с. 20].

Заруба В.М. у праці «Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі» зазначає, що у кріпосній Росії піклування про дітей-сиріт було розподілене між окремими відомствами [6, с. 26]. 3 18 грудня 1890 року з'явилися Тимчасові правила про прийом немовлят. Незабаром, в 1894 році, вони були замінені правилами постійними, такими, що діяли до жовтня 1917 року [6, с. 27]. Після революції 1917 р., коли молода радянська республіка зіткнулася з масовим осиротінням і безпритульністю, основною (якщо не єдиною) формою влаштування стали державні дитячі будинки. У 1918 році всі діти були оголошені державними і до 1989 року розширювалася мережа різноманітних форм дитячих будинків. Ця ідеологія позначилася і на тому законодавстві, яке почала приймати нова радянська держава.

Перший сімейний кодекс РРФСР 1918 року відображав негативне ставлення до усиновлення і практично забороняв його. Це пояснювали тим, що нібито усиновлення використовувалося як замаскована форма експлуатації праці неповнолітніх сиріт та бездоглядних дітей [6, с. 30].

В Україні перший Кодекс законів про сім'ю, шлюб, опіку та акти громадянського стану був прийнятий у липні 1919 року. Він містив дві статті про усиновлення, які наголошували, що усиновлені, прийомні діти та приймаки по відношенню до усиновителя та усиновителі по відношенню до всиновлених, прийомних дітей та приймаків, якщо усиновлення мало місце до видання цього Кодексу, прирівнюються до родичів за походженням, а усиновлення, яке мало місце після набрання чинності цим Кодексом, не породжує ніяких цивільних обов'язків і прав для усиновителів та усиновлених.

Видом соціального піклування є опіка (піклування) над дітьми як форма найвдалішого вирішення проблем влаштування малолітніх та неповнолітніх, забезпечення їх належними умовами життя, харчування, освіти, виховання. Ця форма піклування над дітьми є одним з традиційних інститутів забезпечення гарантованих державою конституційних прав громадян на захист їх законних інтересів [4, с. 320]. Необхідно наголосити на тому, що інститут опіки та піклування надає додаткову можливість захисту суб'єктивних прав дітей, позбавлених батьківського піклування. Такими визнаються діти, батьки яких померли, невідомі, визнані в судовому порядку безвісно відсутніми або померлими. Проте опіка і піклування можуть встановлюватися і за життя батьків неповнолітніх дітей у передбачених законом спеціальних випадках.

Встановлення опіки та піклування – це юридичний акт, складний за своїм фактичним складом і включає волевиявлення опікуна (піклувальника) (ч. 1 ст. 244 СК України) та рішення органу опіки та піклування (ст. 61 ЦК України), або рішення суду (ч. 3 ст. 60 СК України). Відносно бажання малолітньої або неповнолітньої дитини на встановлення опіки та піклування (п. 2 ч. 4 ст. 63 ЦК України), то воно не входить до складу юридичних фактів, що породжують виникнення опіки та піклування [2].

Питання опіки, піклування регулюються трьома основними нормативними документами: Цивільним та Сімейним кодексами України, а також Порядком провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р.

У чинному цивільному законодавстві зазначено, що правовідносини з опіки виникають на підставі певних юридичних фактів. Першим із них є коло осіб, над якими встановлюється опіка. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо визначення органів опіки та піклування та уточнення категорій осіб над якими встановлюється опіка та піклування» від 21.12.2010 р. [1] опіка встановлюється над малолітніми особами, які є сиротами або позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, які визнані недієздатними. Другим юридичним фактом є рішення відповідного органу про встановлення опіки. Відповідно до ст.ст. 60 та 61 Цивільного кодексу України (ЦК України) [2] такими компетентними органами є суд або орган опіки та піклування.

На сьогодні відповідно до ч.ч. 1 та 3 ст. 60 ЦК України суд встановлює опіку над фізичною особою в разі визнання її недієздатною і призначає опікуна за поданням органу опіки та піклування. Суд встановлює опіку над малолітньою особою, якщо під час розгляду справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування, і призначає опікуна за поданням органу опіки та піклування. Правило ч. 1 ст. 60 ЦК України є імперативним. Це означає, що в разі визнання особи недієздатною опіка над нею встановлюється лише судом (ст. 43 Цивільного процесуального кодексу України) [5]. Встановлення опіки над підопічним провадиться в одному провадженні з визнанням.

Слід зазначити, що на відміну від інших форм сімейного виховання, опікуни, піклувальники призначаються переважно з осіб, які перебувають з дитиною у родинних, сімейних відносинах. Саме тому із загальної кількості дітей, що сьогодні виховуються під опікою, піклуванням понад 57 тисяч (91%) проживають у сім'ях родичів. Проте не всі громадяни можуть бути опікунами, піклувальниками. З огляду на необхідність забезпечення найкращих інтересів дитини, створення їй необхідних умов для повноцінного розвитку та виховання, державою встановлено певні вимоги щодо осіб, які виявили бажання взяти на виховання дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування.

Якщо громадянин виявив бажання стати опікуном, піклувальником дитини, але не перебуває з нею в родинних стосунках, він зобов'язаний пройти курс навчання з проблем виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Навчання проводиться в обласному центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді за направленням районної служби в справах дітей за місцем проживання особи, яка виявила бажання стати опікуном, піклувальником.

На суд покладається обов'язок призначати опікуна (піклувальника) за поданням органу опіки та піклування: над фізичною особою – в разі визнання її недієздатною (ч. 1 ст. 60 ЦК України) (опікун); над малолітньою особою, якщо під час розгляду справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування (ч. 3 ст. 60 ЦК України) (опікун); над фізичною особою – в разі обмеження її цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 60 ЦК України) (піклувальник); над неповнолітньою особою, якщо під час розгляду справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування (ч. 4 ст. 60 ЦК України) (піклувальник).

На нотаріуса покладається обов'язок призначити опікуна над майном фізичної особи в разі: визнання фізичної особи безвісно відсутньою (ч. 1 ст. 44 ЦК України); визнання фізичної особи, місце перебування якої невідоме (ч. 2 ст. 44 ЦК України).

В усіх інших випадках опікуна або піклувальника призначає орган опіки та піклування (ст. 63 ЦК України, п. 3 Правил опіки та піклування). Навіть у разі призначення опікуна (піклувальника) судом кандидатуру особи, яка претендує на призначення її опікуном (піклувальником), підбирає орган опіки та піклування і готує подання до суду про це. Винятком із цього правила є положення ст. 44 ЦК України, яке не містить вказівки щодо підбору кандидатури опікуна над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, а також фізичної особи, місце перебування якої невідоме [2].

Фізичній особі може бути призначено одного або кількох опікунів чи піклувальників, якщо цього вимагають її інтереси. У разі призначення особі кількох опікунів (піклувальників) їх дії повинні бути певним чином узгоджені з метою більш повного захисту майнових і особистих немайнових прав та інтересів підопічного, а також виключення існування в опікунів (піклувальників) конкуруючих інтересів, конфліктів. Для представництва інтересів підопічної особи має бути виявлена воля всіх опікунів (піклувальників), а не одного з них [2].

Помилковою є позиція, що призначення фізичній особі декількох опікунів чи піклувальників можливо в разі, якщо в особі є нерухоме або рухоме майно, яке знаходиться в іншому місці, значно віддаленому від місця проживання підопічного, і тому один опікун або піклувальник буде здійснювати функції із забезпечення інтересів підопічного, а інший буде здійснювати управління майном в інтересах підопічного. Однак у ст. 63 ЦК України [2] мова йде про встановлення опіки не над майном, а щодо фізичної особи. У разі призначення особі декількох опікунів або піклувальників їх дії повинні бути узгоджені. Опікуни або піклувальники повинні визначитися самостійно стосовно їх функцій, розподілу функцій між ними. Розподіл прав та обов'язків опікунів (піклувальників) можуть бути визначені в договорі. Таким чином, опікун та піклувальник – це особи, які особисто здійснюють опіку, безпосередньо спілкуються з підопічним, діють у його інтересах та на його користь.

Необхідно звернути увагу на той факт, що законодавче регулювання правовідносин у сфері опіки та піклування має низку проблемних та неузгоджених питань, що має наслідком незавершеність даного інституту. Перш за все, перешкодою для створення замкнутої системи нормативно-правових актів для регулювання відносин з опіки та піклування є відсутність спеціального закону, який міг би регулювати та вдосконалювати відносини в зазначеній сфері, інших нормативно-правових актів, які надади б можливість регулювати відносини опіки та піклування найбільш оптимальними шляхами. Зокрема, на нашу думку, значним кроком у розвитку правовідносин опіки та піклування було прийняття Закону України «Про правове регулювання опіки та піклування», який зміг би ширше тлумачити та розкрити норми, закріплені в Цивільному кодексі з даного питання. Також новий нормативно-правовий акт зміг би усунути суперечності між Цивільним та Сімейним кодексами в регулюванні відносин опіки та піклування.

У праці Надьон В.В. «Умови призначення опікуна (піклувальника), реалізація їх прав та обов'язків» [8, с. 29] наведена теза відносно того факту, що опікуном або піклувальником може бути лише фізична особа з повною цивільною дієздатністю, не є повністю розкритою. Зазначається, що недієздатні особи, обмежені в цивільній дієздатності фізичні особи не можуть призначатися опікунами, піклувальниками. З приводу емансипованих осіб, тобто фізичних осіб, які набули за певних обставин повну цивільну дієздатність з 16-ти років, а саме: працюють за трудовим договором; записані матір'ю або батьком дитини; бажають займатися підприємницькою діяльністю (ст. 35 ЦК), – то в ЦК України залишається незрозумілим можливість даної категорії осіб виступати опікунами (піклувальниками). Але за аналогією закону можна стверджувати, що дана категорія осіб не має права призначатися опікунами (піклувальниками).

Такий висновок можна зробити, проводячи аналогію, наприклад, із нормами СК України ч. 1 ст. 244, в якій зазначено, що опікуном, піклувальником може бути повнолітня, дієздатна особа; п. 3.2 Правил опіки та піклування вказує, що опікуном (піклувальником) не можуть бути особи, які не досягли 18-ти років; відповідно до п. 38 Постанови КМУ «Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24.09.2008 р. № 866 діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, можуть бути влаштовані тільки в сім'ї повнолітніх осіб [3]. Саме із цих положень знімається питання з приводу емансипованих фізичних осіб, відповідно до їх прав та обов'язків стати опікунами, піклувальниками.

Висновки. Таким чином, тільки повнолітня особа з повною цивільною дієздатністю може призначатися опікуном, піклувальником. Вважаємо за необхідне внести певні доповнення до п. 2 ст. 63 ЦК України такого змісту: «Опікуном або піклувальником може бути лише повнолітня фізична особа з повною цивільною дієздатністю».

Отже, у висновку хочемо зазначити, що опіка та піклування являє собою важливий інститут у демократичній та соціальній державі, що визнає найголовнішою цінністю людину. Українське цивільне законодавство передбачає норми, які регулюють суспільні відносини у сфері опіки та піклування, проте вони потребують подальшого вдосконалення та опрацювання. Зокрема, на нашу думку, новий етап у розвитку зазначеного інституту поклав би Закон України «Про правове регулювання опіки та піклування», який зумовив би розширення норм відносно опіки та піклування. До того ж, зміни в суб'єктному складі окреслених відносин створили б ширше коло повноважень та покращили б становище опікунів та піклувальників під час встановлення, зміни чи припинення відносин опіки та піклування.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо визначення органів опіки та піклування та уточнення категорій осіб над якими встановлюється опіка та піклування : Закон України від 21.12.2010 р. [Текст] // ОВУ. – 2011. – № 2. – Ст. 97.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. [Текст] // ВВР. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. [Текст] // ВВР. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.

4. Дутко А.О. Опіка (підклування) над дітьми як вид соціального підклування / А.О. Дутко // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 1. – С. 319.
5. Дячкова Н.О. Деякі проблеми правового регулювання опіки та підклування над неповнолітніми / Н.О. Дячкова // Держава і право. – 2001. – № 12. – С. 305.
6. Заруба В.М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.) / В.М. Заруба. – К. : Істина, 2007. – 128 с.
7. Крестовська Н.М. Дитина у правовому житті українського суспільства в добу високого Середньовіччя / Н.М. Крестовська // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2008. – Т. 21(60). – № 1. – С. 30–36.
8. Надьон В.В. Умови призначення опікуна (підкувальника), реалізація їх прав та обов'язків / В.В. Надьон // Теорія і практика правознавства. – 2015. – № 7. – С. 25.
9. Рудий Н.Я. Організація опіки та підклування у пізньофеодальному українському суспільстві / Н.Я. Рудий // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2012. – № 1. – С. 22.
10. Свіжа О.О. Історичні аспекти виникнення та становлення дитячого будинку сімейного типу на українських землях у XX ст. / О.О. Свіжа // Юридичний вісник – 2010. – № 15. – С. 30.
11. Філіпішина А.А. Опіка, підклування як форма виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського підклування / А.А. Філіпішина // Сучасна педіатрія – 2011. – № 6. – С. 187.

КОРШАКОВА О. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правового
регулювання економіки
(Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця)

УДК 344.77

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОМЕННИХ ІМЕН В УКРАЇНІ

Досліджено правову природу доменних імен. Здійснено аналіз положень законодавства та точок зору вчених щодо охорони доменного імені та визнання його окремим об'єктом права інтелектуальної власності. Наведено судову практику з питань регулювання відносин щодо використання доменних імен.

Ключові слова: інтелектуальна власність, доменне ім'я, торговельна марка, правове регулювання.

Исследована правовая сущность доменных имен. Осуществлен анализ положений законодательства и точек зрения ученых по охране доменного имени и признанию его отдельным объектом права интеллектуальной собственности. Приведена судебная практика по вопросам регулирования отношений относительно использования доменных имен.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, доменное имя, торговая марка, правовое регулирование.

The legal nature of domain names is present. The analysis of legislation and perspectives of scientists to protect the domain name and its recognition as a separate subject of intellectual property rights are given in article. An jurisprudence on the regulation of relations on the use of domain names.

Key words: intellectual property, domain name, trademark, legal regulation.

Вступ. З появою нових способів передачі інформації отримали свій розвиток нові системи електронного зв'язку – Інтернет, електронна пошта, локальні і глобальні інформаційні мережі, мобільний зв'язок, сучасні бази даних, активно розвиваються соціальні мережі. У зв'язку із цим особливої

актуальності набуває проблема правового регулювання міждержавних відносин, що виникають у зв'язку з розвитком систем електронного зв'язку, зокрема використання доменних імен.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження правових аспектів захисту та охорони доменних імен та їх місце серед об'єктів права інтелектуальної власності.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини з приводу доменних імен, що складаються між суб'єктами права інтелектуальної власності.

Результати дослідження. У сучасних ринкових відносинах одним із найважливіших завдань для підприємств у здійсненні ними підприємницької діяльності є можливість виділення своєї продукції з маси однорідних товарів інших осіб і захисту її від дій недобросовісних конкурентів. Вирішити цю проблему в значній мірі покликані засоби індивідуалізації товарів, робіт та послуг. Відповідно до положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) засобами індивідуалізації, або маркетинговими позначеннями є комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення (ст. 420) [1]. Даний перелік засобів індивідуалізації є таким, що не відповідає сучасним реаліям. Так, законодавством не віднесено до них доменне ім'я та назва засобу масової інформації.

Поява нових засобів і способів індивідуалізації, раніше не відомих чинному законодавству (наприклад, доменного імені), і їх застосування веде до виникнення спірних ситуацій і необхідності їх ретельного врегулювання.

М.С. Бобров [2] відмічає, що доменне ім'я являє собою позначення, яке використовується для індивідуалізації інформаційного ресурсу в мережі Інтернет (наприклад, ukr.net, apple.com). Варто зазначити, що в даний час законодавство не містить норм, які визначають правовий режим доменного імені, та не містить конкретних механізмів вирішення спорів між власниками торгових марок і доменних імен. У силу недостатнього нормативного регулювання судова практика по зазначених спорах складається вкрай неоднорідно, суди використовують різні, часто протилежні підходи в розгляді справ зі схожими обставинами.

С.В. Лукашевич [3] доменне ім'я визначає як унікальне, відмінне від зареєстрованих раніше фірмових найменувань, торгових марок і знаків обслуговування символічне позначення, сформоване відповідно до правил адресації мережі «Інтернет», що є відповідною мережевою адресою і зареєстроване в установленому законом порядку. Д.В. Бойко [4, с. 17] під доменним ім'ям розуміє буквенну адресу-ідентифікатор ресурсу в мережі. Схоже визначення надає і О.В. Дзера [5], характеризуючи доменне ім'я як словесне позначення, що використовується для ідентифікації частини інформаційного простору та орієнтації користувачів у Всесвітній мережі, пошуку інформації про товари, послуги, характер чи сферу діяльності юридичної або фізичної особи. А.О. Серго [6] доменом визнає унікальне позначення, яке знаходиться в системі доменних імен (DNS) та ідентифікує (індивідуалізує) інформаційний ресурс, належний фізичним або юридичним особам у міжнародній комп'ютерній мережі Інтернет.

Законодавче визначення доменного імені міститься в ст. 1 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [7]. Так, під доменним іменем розуміється ім'я, що використовується для адресації комп'ютерів і ресурсів в Інтернеті.

Н. Майданик [8] головними функцією доменних імен вважає здійснення ідентифікації ресурсу в мережі Інтернет і забезпечення адресації в цій мережі. На нашу думку, функції доменних імен значно ширші. Так, домени виконують асоціативну функцію щодо власників ресурсу, характеризуючи їх діяльність, авторитет, репутацію. Варто зазначити, що вдало підібране доменне ім'я надає можливість легкого пошуку його в мережі Інтернет серед аналогічних інформаційних ресурсів.

Право реєстрації доменних імен в Україні, що здійснюється в зоні .ua, мають лише власники відповідних торгових марок чи суб'єкти, які отримали право на їх використання відповідно до укладених ліцензійних договорів. Така позиція протидіє кіберсквотингу, але одночасно унеможливає реєстрацію доменного імені без попередньої реєстрації торговельної марки. Така політика зони .ua серйозно гальмує розвиток національної доменної зони, оскільки не в кожного бажаного займатися розвитком інформаційних технологій є можливість одержати свідоцтво про реєстрацію торговельної марки. Крім того, досить довго може тривати процес оформлення відповідних прав.

У той же час дані Правила не поширюються на реєстрацію доменних імен третього і нижчих підрівнів, у рамках яких можливі порушення прав на торговельні марки, оскільки для їх реєстрації заявник доменного імені не повинен бути правовласником відповідної торговельної марки.

З метою вдосконалення регулювання відносин із доменними іменами вважаємо за доцільне визнати доменне ім'я самостійним об'єктом інтелектуальних прав, а також ввести правило, згідно з яким у випадку виникнення питання про відповідальність у суперечках між власниками торгових марок і доменного імені порушником повинен визнаватися той, чие право на позначення виникло пізніше. Тобто торговельна марка і доменне ім'я є рівнозначними об'єктами права інтелектуальної власності.

Ю.Т. Гульбін [9] з метою усунення колізії між правовим режимом торгових марок і поки ще не усталеним режимом регулювання доменних імен та вдосконалення інституту прав на результати інтелектуальної діяльності пропонує ввести такий об'єкт, як персональний знак (персональне доменне позначення, персональний доменний знак), і поширити на нього правовий режим торгової марки в частині, що не суперечить суті такого позначення. Т. Кудрицька [10] відмічає, що учасники правовідносин у сфері використання доменів активно намагаються відстояти свої інтереси, подаючи позови до суду (насамперед, про захист прав інтелектуальної власності у зв'язку з неправомірним використанням відповідних об'єктів у доменних іменах), не менш важливим залишається питання застосування в Україні альтернативних способів вирішення доменних спорів. Законодавче регулювання правовідносин у сфері доменних імен має свою специфіку. По-перше, таке регулювання є досить обмеженим, що зумовлено природою мережі Інтернет та своєрідністю адміністрування системи доменних імен, яка історично склалась. Вчена зауважує, що статут корпорації ICANN (Інтернет-корпорація з призначення доменних імен та номерів) установлює, що «корпорація діє на користь Інтернет-товариства в цілому та для благодійних і громадських цілей має на меті зменшення тягаря уряду та підвищення глобальної громадської заінтересованості у функціональній стабільності Інтернету, виконуючи й координуючи функції, пов'язані з технічним управлінням імен та адрес в Інтернеті». Зазначений статут також встановив, що система найменування та адресації в Інтернеті є суспільним ресурсом, яким слід управляти в інтересах світової Інтернет-спільноти.

Варто погодитись із думкою Т. Кудрицької, що регулювання правовідносин у сфері доменних імен переважно знаходиться поза правовим полем суто державного характеру.

Через відсутність законодавчого закріплення сутності та особливостей відносин із доменними іменами виникають спори між останніми та торговельними марками щодо первинності та їх належного використання. У зв'язку зі спорами, що виникають між власниками торгових марок та доменних імен, пропонується під час вирішення зазначених спорів враховувати сумлінність дій осіб у момент реєстрації і використання доменних імен. У цих випадках пропонується керуватися критеріями оцінки, зазначеними в Єдиній політиці розгляду спорів про доменні імена, розробленій Міжнародною корпорацією з розподілу адресного простору мережі Інтернет (ICANN), а саме:

- доменне ім'я ідентичне або схоже до ступеня змішування з торговою маркою або знаком обслуговування, на який позивач має права;
- у відповідача немає прав або законних інтересів щодо доменного імені;
- доменне ім'я було зареєстровано і використовується недобросовісно.

Так, наприклад, у справі № 760/9381/16-ц [11] за позовом Компанії Exxon Mobil Corporation/Корпорація Екссон Мобіл до Товариства з обмеженою відповідальністю «Інтернет Інвест» та Товариства з обмеженою відповідальністю «Дельта-Х» про припинення порушення прав та зобов'язання вчинити дії виник спір щодо змішування торговельної марки та доменних імен. Відповідно до матеріалів справи позивач є власником раніше зареєстрованих торговельних марок за свідоцтвами України від 15.04.1994 р. та 27.04.2009 р., які зареєстровані для товарів 4 класу Міжнародної класифікації товарів і послуг, у той час як в мережі Інтернет здійснюється делегування доменних імен mobil-1.com.ua та mobil-1.in.ua, які є схожими до ступеня змішування з торговельними марками і за допомогою яких здійснюється пропонування до продажу та продаж товарів, які є тотожними та спорідненими з товарами, для яких зареєстровані торговельні марки позивача.

Для встановлення, чи є схожими зазначені доменні імена, судом було залучено судового експерта. Назви доменних імен mobil-1.com.ua та mobil-1.in.ua є схожими із знаками для товарів та послуг за зазначеними свідоцтвами настільки, що їх можна сплутати. Виходячи з того, що законодавством України не передбачено, який саме спосіб захисту має бути застосований у справі про порушення прав інтелектуальної власності на торговельну марку в доменному імені, суд визнав обгрунтованим твердження позивача про необхідність застосування принципу найбільш справедливого та ефективного способу захисту, а саме переделегування оскаржуваних доменних імен на користь позивача.

Аналогічною є справа №760/10914/16-ц [12]. Виходячи з матеріалів справи, позивач просить припинити порушення прав інтелектуальної власності компанії The Coca-Cola Company на знаки для товарів і послуг за свідоцтвами України №№ 535 та 538, а також на добре відому торговельну марку «СОСА-COLA», зокрема, шляхом припинення використання даних об'єктів інтелектуальної власності та схожих з ними позначень всіма наступними способами: застосування їх у мережі Інтернет; застосування їх у назві доменних імен; скасувати делегування доменного імені coca-cola.ho.ua. В обгрунтуванні позовних вимог позивач зазначив, що він є власником раніше зареєстрованих торговельних марок, які зареєстровані для товарів 32 класу Міжнародної класифікації товарів і послуг. Також Позивач є власником і словесного знаку «СОСА-COLA», який визнаний добре відомим в Україні станом на 31.12.2008 р., для таких товарів, як «безалкогольні газовані напої». Позивач зазначає, що на сайті за доменним іменем coca-cola.ho.ua назва є схожою до ступеня змішування з його торговельною

маркою та добре відомою торговельною маркою «COCA-COLA». Дослідивши матеріали справи, суд прийняв рішення на користь позивача, зобов'язавши відповідача припинити порушення прав інтелектуальної власності The Coca-Cola Company шляхом припинення використання даних об'єктів інтелектуальної власності та схожих з ними позначеннями шляхом застосування їх в мережі Інтернет; застосування їх в назві доменних імен.

Висновки. Таким чином, за відсутності положень законодавства щодо доменних імен та виходячи із судової практики, є очевидним, що на сьогодні торговельні марки мають більш вагоме значення під час виникнення спорів щодо тотожності доменного імені та торговельної марки.

За таких обставин суди повинні виходити з того, що доводи позивача про наявність у нього права інтелектуальної власності на доменні імена повинні братися до уваги за наявності належного підтвердження набуття (виникнення) позивачем права інтелектуальної власності на доменне ім'я, а позовні вимоги в цій частині підлягають задоволенню. Водночас відсутність зазначення в законі про доменні імена як різновиду об'єкта інтелектуальної власності зумовлює можливість лише поширення на них положень про право інтелектуальної власності і визнання його непоіменованим у законі нетрадиційним об'єктом права інтелектуальної власності [13].

У свою чергу, така позиція законодавців створює сприятливу базу для шахрайств та зловживань із доменними іменами. Крім того, залишаються неврегульованими питання, пов'язані зі спадкуванням доменних імен, що належали фізичним особам та фізичним особам-підприємцям, а також їх правонаступництво під час ліквідації або реорганізації юридичних осіб. Таким чином, специфіка доменного імені як об'єкта права інтелектуальної власності, відсутність законодавчо визначеного правового режиму та зростаюча кількість конфліктів прав на доменні імена зумовлюють потребу вироблення єдиної законодавчої позиції щодо застосування до цього об'єкта певного правового режиму.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : Закон, Кодекс від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України від 03.10.2003 р. – № 40. – Ст. 356.
2. Бобров М.Е. Средства индивидуализации товаров, работ и услуг как объекты интеллектуальных прав / Е.М. Бобров. – М., 2013. – 34 с.
3. Лукашевич С.В. Система средств индивидуализации физических лиц как субъектов гражданского права / С.В. Лукашевич. – Казань, 2014. – 21 с.
4. Бойко Д.В. Правова природа доменних імен Інтернет / Д.В. Бойко. – К. : Ред. журн. «Право України», 2013. – 164 с.
5. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / за ред. О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 1. – 639 с.
6. Серго А.О. некоторых подходах к понятию и правовому регулированию доменного имени / А.О. Серго // Хозяйство и право. – 2005. – № 3. – С. 59.
7. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг : Закон України від 15.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 36.
8. Майданник Н. Право на доменне ім'я в мережі інтернет: поняття і правова природа / Н. Майданник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravnik.info/urukrain/1020-pravo-na-domenne-im-ya-v-merezhi-internet-ponyattya-i-pravova-priroda.html>.
9. Гульбин Ю.Т. Гражданско-правовая охрана средств индивидуализации товаров в рыночных условиях / Ю.Т. Гульбин. – М., 2010. – 64 с.
10. Кудрицька Т. Доменні спори в Україні: останні тенденції та перспективи застосування альтернативних способів вирішення / Т. Кудрицька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vkp.ua/ua/publications/articles/domain_disputes_in_ukraine_latest_trends_and_perspectives_of_alternative_dispute_resolution/.
11. Рішення суду за справою № 760/9381/16-ц від 24.04.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66507100>.
12. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 20.03.2017 р. за справою № 760/10914/16-ц [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65926220>.
13. Науменко Ю.М. Кіберсквоттинг як загроза системі правової охорони доменних імен в Україні / Ю.М. Науменко // Право та інноваційне суспільство. – 2016. – № 2. – С. 86–90.

МАЗУР В. В.,
аспірант
(Інститут законодавства
Верховної Ради України)

УДК 347.1+347.26

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СЕРВІТУТНИХ ВІДНОСИН У СТРУКТУРІ МЕХАНІЗМУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню принципів правового регулювання сервітутних відносин як окремого складового елементу механізму цивільно-правового регулювання. З'ясовується сутність категорії «принципи правового регулювання». Основна увага зосереджується на аналізі спеціальних принципів правового регулювання сервітутних відносин.

Ключові слова: механізм цивільно-правового регулювання, механізм цивільно-правового регулювання сервітутних відносин, принципи правового регулювання, сервітутні відносини, сервітут.

Статья посвящена исследованию принципов правового регулирования сервитутных отношений как отдельного составляющего элемента механизма гражданско-правового регулирования. Выясняется сущность категории «принципы правового регулирования». Основное внимание сосредотачивается на анализе специальных принципов правового регулирования сервитутных отношений.

Ключевые слова: механизм гражданско-правового регулирования, механизм гражданско-правового регулирования сервитутных отношений, принципы правового регулирования, сервитутные отношения, сервитут.

The article is dedicated to the study of the principles of legal regulation of easement relations as a separate component of the mechanism of civil regulation. The essence of the category «principles of legal regulation» is determined. The main focus is placed on analyzing special principles of the legal regulation of easement relations.

Key words: mechanism of civil regulation, mechanism of civil regulation of easement relations, principles of legal regulation of easement relations, easement relations, easement.

Вступ. У контексті дослідження питань структури механізму цивільно-правового регулювання, ґрунтуючись на позиціях інструментального вчення, необхідним є виявлення та характеристика відповідних складових елементів, що системно утворюють внутрішню будову згаданого механізму. При цьому здатність окремих принципів цивільного права забезпечувати безпосереднє регулювання сервітутних відносин зумовлює можливість та доцільність їхнього аналізу в структурі механізму цивільно-правового регулювання як одного з регулятивних інструментів, що завдяки своїй всезагальності пронизує всі інші елементи даного механізму, забезпечує їх ефективну взаємодію і діє на всіх стадіях процесу цивільно-правового регулювання. Принципи правового регулювання кожного окремого виду цивільних відносин, зокрема сервітутних відносин, завжди характеризуються певною своєрідністю, зумовленою здебільшого природою самих регульованих відносин.

Дослідженням правових принципів у сфері сервітутного користування певною мірою займалися наступні вітчизняні та зарубіжні вчені-цивілісти, а саме: А.Г. Ананьєв, О.О. Бірюков, Д.В. Ларін, В.І. Нагнибіда, Я.С. Солодова та ін. Водночас питання принципів правового регулювання власне сервітутних відносин як складового елементу механізму цивільно-правового регулювання залишаються малодослідженими.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення та характеристика принципів правового регулювання сервітутних відносин як окремого цивільно-правового засобу та відповідно складового елементу механізму цивільно-правового регулювання.

Результати дослідження. У доктрині цивільного права, як і в правовій доктрині в цілому, основна увага науковців зосереджується на дослідженні сутності такої категорії, як «принципи цивільного права» та відповідно «принципи права» [1]. Поняття ж «принципи правового регулювання»

періодично зустрічається в науковому обігу, але не є предметом активних наукових розвідок. А тому цілком закономірно постає питання: чи є поняття «принципи правового регулювання» та «принципи права» («принципи цивільного права») тотожними, чи це зовсім різні правові явища. Деякі вчені-правники та цивілісти певною мірою порушували дане питання та звертали увагу на можливі шляхи його вирішення.

Так, А.М. Колодій вказує, що принципи правового регулювання відрізняються від принципів права своєю більшою конкретністю, динамізмом та націленістю на конкретні життєві ситуації, що потребують правового регулювання. Вчений пов'язує принципи правового регулювання зі сферою реалізації права, із застосуванням їх у реальній дійсності. Механізм правового регулювання – це юридично значимі дії з реалізації норм права, які мають свої власні принципи [2, с. 1, 8]. В іншій своїй науковій праці А.М. Колодій, проводячи класифікацію принципів права, зазначає, що принципи правового регулювання охоплюють собою принципи системи права (загальноправові (основні), міжгалузеві, галузеві, принципи інститутів права), принципи структури права (загальносоціального і юридичного, публічного і приватного, регулятивного і охоронного, матеріального і процесуального, об'єктивного і суб'єктивного права), які заломлюються в принципи правоутворення, правореалізації та правоохорони [3, с. 20].

Спробу обґрунтувати принципи правового регулювання як самостійну юридичну категорію, що не є тотожною принципам права, здійснила Н.О. Саглаєва. На її думку, принципи правового регулювання постають як система специфічних нормативно-правових регулятивних засобів, які залучаються до багатьох конкретних механізмів правового регулювання в залежності від специфіки предмета та мети правового регулювання [4]. З відповідною думкою досить важко погодитися, адже зазначене розуміння сутності принципів правового регулювання веде до повного їх ототожнення з механізмом цивільно-правового регулювання як системи цивільно-правових засобів (що утворюють його структуру). Принципи правового регулювання не є системою правових засобів, їх можна розглядати лише як окремий своєрідний цивільно-правовий засіб.

Зустрічаються й випадки ототожнення принципів правового регулювання з принципами права (у нашому випадку з принципами цивільного права), використання їх як синонімічних понять [5, с. 33].

І.А. Діковська, досліджуючи проблематику принципів правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань, вважає, що дані принципи зумовлюються стабільністю процесу правового регулювання. Базуючись на цьому, І.А. Діковська серед принципів правового регулювання зазначених відносин виділяє: принципи правової регламентації міжнародних приватних договірних зобов'язань, принципи виникнення міжнародних приватних договірних зобов'язань, принципи реалізації міжнародних приватних договірних зобов'язань та принципи застосування регуляторів міжнародних приватних договірних зобов'язань [6, с. 6].

На наш погляд, під час співвідношення категорій «принципи правового регулювання» та «принципи цивільного права» необхідно виходити з того, що основними функціями цивільного права як однієї з галузей права є регулятивна та охоронна функції. При цьому реалізація останньої досить часто є можливою завдяки реалізації регулятивної функції. А тому і принципи цивільного права спрямовуються на здійснення регулятивної функції. І в цій частині принципи правового регулювання співпадають із принципами цивільного права. Разом із тим значення цивільного права не обмежується лише виконанням регулятивної функції. Звідси поняття «принципи цивільного права» ширше, ніж поняття «принципи правового регулювання», оскільки охоплює собою всі можливі принципи, які функціонують у галузі цивільного права. Так, цивільне право, як галузь права, має свою внутрішню будову, що ґрунтується на відповідних принципах, воно охоплює собою й процеси створення цивільно-правових норм, які також підпорядковані певним принципам (принципи правотворчості) тощо. Крім того, поряд із категорією «правове регулювання» використовується категорія «правовий вплив», яка є ширшою за першу. Тому можна стверджувати, що існують й принципи правового впливу, який здійснює цивільне право на суспільні відносини, що складають його предмет. Тобто ведучи мову про принципи правового регулювання будь-яких цивільних, зокрема сервітутних, відносин, необхідно зосереджувати увагу виключно на одному аспекті принципів цивільного права – їх участі в регулюванні цивільних відносин. Ті принципи цивільного права, які отримали законодавче закріплення та забезпечують регулятивний вплив цивільного права на відповідні відносини, і є принципами правового регулювання. Принципи цивільно-правового регулювання сервітутних відносин охоплюють собою загальні принципи, що діють на всіх стадіях регулювання зазначених відносин, а також принципи виникнення сервітутних правовідносин, принципи реалізації сервітуту та принципи захисту сервітуту. У цьому й виявляється зміст поняття «принципи правового регулювання».

Таким чином, принципи цивільно-правового регулювання (або принципи правового регулювання цивільних відносин) є одночасно й принципами цивільного права, але не всі принципи цивільного права можуть мати статус принципів цивільно-правового регулювання. Тому під час з'ясування

сутності принципів правового регулювання сервітутних відносин (як окремого різновиду цивільних відносин) цілком можна спиратися на положення, вироблені цивілістичною наукою в частині розуміння принципів цивільного права з обов'язковою вказівкою на їх участь у забезпеченні регулювання цих відносин та законодавче закріплення.

Аналіз юридичної літератури цивілістичного спрямування свідчить, що переважна більшість науковців розглядають принципи цивільного права через такі формулювання, як «ідеї» [7, с. 8], або «положення» [8, с. 135]. Зустрічаються також випадки визначення принципів цивільного права через категорію «засади» або «начала» [9, с. 29].

Враховуючи те, що терміни «принцип», «засада» та «начало» фактично є синонімами, то видається не зовсім доцільним їх використання для визначення поняття «принципи цивільного права», а відтак і «принципи правового регулювання», оскільки вони не розкривають їх сутності. Щодо такого терміну, як «ідея», то слід відзначити, якщо для розкриття природи принципів цивільного права він є певною мірою придатним, то цього не можна сказати по відношенню до принципів правового регулювання сервітутних відносин. Адже коли мова йде про принципи правового регулювання, то дослідника повинні цікавити насамперед ті принципи, які мають регулятивний потенціал, здійснюють пряму регулятивну дію на поведінку учасників сервітутних відносин (при цьому не лише під час аналогії права), тобто забезпечують правове регулювання останніх. Безумовно, в такому контексті увага повинна бути зосереджена на тих принципах цивільного права, які прямо чи побічно знайшли своє закріплення в чинному цивільному законодавстві. При цьому під прямим закріпленням мається на увазі випадок, коли в законі прямо визначено, що відповідне положення є принципом (засадою), а побічне – коли в законі прямо не вказано, що дане положення є принципом (засадою), але через свою значущість для реалізації прав та обов'язків, формування моделі поведінки, в межах певних цивільних відносин є таким (наприклад, ст. 526 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) – принцип належного виконання зобов'язання). Ті ж принципи, які не одержали законодавчого закріплення, за своєю природою виступають в якості правових ідей або ідей права. Тому принципи правового регулювання як сервітутних відносин, так і будь-яких інших цивільних відносин недоцільно визначати через категорії «правові ідеї» або «ідеї права». Оскільки останні, як зазначається в юридичній літературі, є категоріями правосвідомості. Відтак можна констатувати, що вони лише створюють відповідне середовище, в межах якого відбувається цивільно-правове регулювання (наприклад, шляхом впливу на формування різних психологічних процесів у певного індивіда, що можуть детермінувати його поведінку як учасника сервітутних відносин, визначення його цінностей та орієнтації у суспільстві). Однак безпосереднього регулятивного впливу в спеціально-юридичному значенні правові ідеї (як принципи цивільного права) не здійснюють. Такі явища повинні охоплюватися категорією «механізм правового впливу», але не категорією «механізм цивільно-правового регулювання». Крім того, ведучи мову про принципи правового регулювання сервітутних відносин (як і будь-яких інших цивільних відносин), необхідно досліджувати виключно регулятивну властивість принципів цивільного права, адже навіть ті з них, які отримали законодавче закріплення, виконують також й інші функції (наприклад, вплив на створення та прийняття майбутніх цивільно-правових норм).

На наш погляд, найбільш прийнятним є визначення принципів правового регулювання сервітутних відносин через такий термін, як «положення», або ж через термін «вимоги». Обидва терміни якнайповніше розкривають правову природу принципів правового регулювання як окремого своєрідного регулятора сервітутних відносин.

Усі принципи правового регулювання сервітутних відносин можна поділити на дві основні групи:

1. Загальні принципи (засади) правового регулювання сервітутних відносин;
2. Спеціальні принципи (засади) правового регулювання сервітутних відносин.

Загальні принципи правового регулювання сервітутних відносин не мають жорсткої прив'язки до останніх. Вони поширюють свою дію на всі суспільні відносини, що складають предмет цивільного права. Ця група принципів уособлює в собі всі суттєві характеристики галузевого процесу цивільно-правового регулювання. Разом із тим, оскільки сервітутні відносини є різновидом цивільних відносин взагалі, то зазначені принципи знаходять свій прояв і в даній сфері. Цей прояв має свої особливості, зумовлені природою власне сервітутних відносин. Загальні принципи (засади) правового регулювання сервітутних відносин діють на всіх стадіях процесу їх цивільно-правового регулювання. До загальних принципів (засад) правового регулювання сервітутних відносин належать ті принципи, які знайшли своє відображення на рівні ст. 3 ЦК України.

Спеціальні принципи (засади) правового регулювання сервітутних відносин повністю зумовлені самим фактом існування зазначених відносин, їх властивостями, а тому жорстко прив'язані до них. Поза сервітутними відносинами необхідність у них відпадає. А тому дана група принципів (засад) складає «фундамент» цивільно-правового регулювання виключно сервітутних відносин. Спеці-

альні принципи (засади) є важливими лише для окремих стадій процесу цивільно-правового регулювання сервітутних відносин, зокрема для стадії виникнення прав та обов'язків, що становлять зміст сервітутних правовідносин, або ж для стадії їх реалізації.

Важливою виявляється оцінка прояву загальних засад цивільного законодавства – загальних принципів правового регулювання власне у сфері сервітутного користування, що не отримала свого належного висвітлення. Однак виходячи з обмеженого обсягу даного дослідження, основна увага в межах цієї статті буде приділена характеристиці саме спеціальних принципів (засад) правового регулювання сервітутних відносин.

Слід відзначити, що проблематика принципів встановлення та реалізації сервітуту певною мірою вже розглядалася вченими-цивілістами. Проте однастайності в розумінні їх переліку та змісту досягнуто не було. Наприклад, В.І. Нагнибіда виділяє принцип об'єктивної обумовленості сервітутних прав, принцип економічності здійснення сервітутних прав та принцип невичерпності прав власника [10, с. 9]. Водночас А.Г. Ананьїв, говорячи про принципи встановлення сервітуту, відносить до них принципи законності, обґрунтованості, пропорційності, найменшого опору, абсолютності та обмеженості [11, с. 52].

На наш погляд, групу спеціальних принципів (засад) правового регулювання сервітутних відносин, виходячи з положень ЦК України та Земельного кодексу України (далі – ЗК України), присвячених питанням сервітуту, а також враховуючи правову природу останнього та напрацювання судової практики, складають такі принципи: 1) принцип об'єктивної обумовленості сервітуту; 2) принцип найменшої обтяжливості сервітуту; 3) принцип невідчужуваності сервітуту. Проаналізуємо кожен із цих принципів окремо.

Принцип об'єктивної обумовленості сервітуту знайшов своє відображення в положеннях ч. 1 ст. 401 ЦК України через правило щодо встановлення сервітуту лише в разі неможливості задоволення певних потреб (наприклад, прохід, проїзд, прокладення водопроводу тощо) особи (потенційного сервітуарія) будь-яким іншим способом. Даний принцип правового регулювання сервітутних відносин діє на стадії виникнення сервітуту як суб'єктивного цивільного права. При цьому в юридичній літературі вказується, що «об'єктивна обумовленість сервітуту властива виключно земельним сервітутам» і не стосується особистого сервітуту [12, с. 564]. Така позиція підлягає уточненню в частині того, що принцип об'єктивної обумовленості не діє лише в частині такого виду особистого сервітуту, як право проживання (ст. 405 ЦК України). Інші ж особисті сервітути повністю підпорядковані даному принципу.

Принцип об'єктивної обумовленості сервітуту вимагає доведення наявності двох фактів юридичного значення, що є обов'язковими для його встановлення, зокрема: 1) доведення неможливості повноцінного використання власного нерухомого майна за відсутності сервітуту по відношенню до чужого нерухомого майна; 2) доведення неможливості задоволення потреб потенційного сервітуарія в інший спосіб (абз. 4 п. 38 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 р. № 5 «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав»). Крім того, в назві даного принципу не випадково підкреслено, що обумовленість у встановленні сервітуту має бути саме об'єктивною, тобто незалежною від примх та бажань потенційного сервітуарія (неможливе посилання виключно на вигідність, зручність сервітуту). Суб'єктивний елемент наявний і у випадку, коли особа завідомо створює умови, які в подальшому можуть призвести до необхідності встановлення сервітуту. Наприклад, здійснюючи будівництво житлового будинку впритул до межі сусідньої земельної ділянки, очевидно, потенційний сервітуарій мав би передбачити, необхідність періодичного ремонту даної будівлі, а відтак і те, що будівництво в такий спосіб унеможливить доступ до стінки будинку, яка знаходиться на межі земельної ділянки без встановлення сервітуту. У такій ситуації наявний елемент недобросовісності, і заявлені позовні вимоги про встановлення сервітуту не підлягають задоволенню (абз. 2 п. 2.34 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 17.05.2011 р. № 6 «Про деякі питання практики розгляду справ у спорах, що виникають із земельних правовідносин»).

Слід відзначити, на практиці більша частина позовних вимог про встановлення сервітуту не задовольняються судами саме через недодержання позивачами принципу об'єктивної обумовленості сервітуту. Прикладом може бути справа, в якій позивач вимагав встановлення земельного сервітуту на право прокладення лінії газопроводу через земельну ділянку відповідачки. Судом першої інстанції було винесено заочне рішення, яким задоволено позовні вимоги позивача. Апеляційний суд скасував згадане заочне рішення суду першої інстанції та відмовив у задоволенні позову. В обґрунтування цього суд вказав, що відповідно до листа Хустської філії ПАТ «Закарпатгаз», крім обраного позивачем способу газифікації свого будинку шляхом отримання земельного сервітуту на сусідню земельну ділянку, існує також інша технічна можливість прокладання газопроводу – через ділянку самого позивача, що є технічно можливим, але більш затратним. При цьому апеляційний суд підкреслив, що затратність робіт для позивача немає вирішального значення в даних правовідносинах [13].

На наш погляд, принцип об'єктивної обумовленості сервітуту має враховуватися не лише в разі його встановлення в судовому порядку, але й у випадку укладення договору про встановлення сервітуту, що обумовлено самою природою даних відносин.

Принцип найменшої обтяжливості сервітуту, як би це не було парадоксально, нині не відображений на рівні ЦК України, що є основним актом у регулюванні цивільних відносин, а відтак і сервітутних. Разом із тим даний принцип закріплено в ч. 4 ст. 98 ЗК України та в ч. 5 ст. 23 Лісового кодексу України. Така ситуація може бути оцінена лише як недолік чинного законодавства у сфері регулювання відносин сервітутного користування, який потребує негайного усунення шляхом включення в главу 32 ЦК України відповідних положень. Адже існування принципу найменшої обтяжливості сервітуту не обумовлено виключно особливостями об'єкту сервітуту – земельної ділянки, а є вимогою, що випливає із самої природи сервітутних відносин. Відтак дія даного принципу в повній мірі поширюється на всі види сервітутів, об'єктом яких можуть бути як земельні ділянки, так і інше нерухоме майно (будівлі, споруди, залізничні колії тощо).

Зміст даного принципу виявляється у вимозі здійснення сервітуту способом, найменш обтяжливим для власника обтяженого нерухомого майна. При цьому оцінка ступеня обтяження має визначатись у кожному конкретному випадку з урахуванням конкретних обставин. Слід підкреслити, що даний принцип має значення як на стадії реалізації прав та обов'язків, які складають зміст сервітуту, так і на стадії встановлення сервітуту, оскільки саме на початку виникнення сервітутних прав необхідно передбачити оптимальний шлях їх майбутньої реалізації для забезпечення балансу інтересів усіх учасників сервітутних правовідносин. За наявності декількох можливих варіантів встановлення сервітуту обраний має бути не той, що є вигідним для потенційного сервітуарія, а той, що завдає менше шкоди та незручностей для власника нерухомого майна, щодо якого встановлюється сервітут. Для виявлення найменш обтяжливого варіанту встановлення сервітуту доцільно проводити експертизу, наприклад земельно-технічну експертизу. У момент же реалізації сервітуту дія цього принципу виявляється в тому, що, наприклад, «право проходу має здійснюватися таким чином, щоб завдати найменшої шкоди насадженням, які розташовані на земельній ділянці, не перешкоджати господарській діяльності, що ведеться на земельній ділянці» [14, с. 266], в обранні найбільш зручних для власника обтяженого нерухомого майна часу та способів виконання робіт, зумовлених сервітутом [15, с. 15] тощо.

Принцип невідчужуваності сервітуту знаходить свій прояв на стадії реалізації прав та обов'язків, що складають зміст сервітуту. Нині даний принцип відображено в узагальненому вигляді в ч. 4 ст. 403 ЦК України та більш конкретно в ч. 2 ст. 101 ЗК України. Сервітут як суб'єктивне цивільне право з урахуванням положень ст. 395 та ч. 2 ст. 190 ЦК України є майновим правом. Як відомо, чинний ЦК України передбачає можливість майнових прав бути самостійним предметом окремих цивільно-правових договорів. Разом із тим сервітут у цій частині є винятком. З урахуванням цього зміст принципу невідчужуваності сервітуту фактично зводиться до того, що останній не може бути предметом договору застави, договору купівлі-продажу, договору дарування, договору найму (оренди), договору управління майном, а також будь-якого іншого цивільно-правового договору, який допускає відчуження майнових прав будь-якій іншій особі. Земельний сервітут сам по собі не відчужується, відчужуватися може лише земельна ділянка, для забезпечення обслуговування якої його було встановлено (мова йде про земельну ділянку сервітуарія). У такому разі до нового власника земельної ділянки переходить також і сервітут як суб'єктивне цивільне право, та він набуває статусу сервітуарія, що випливає з властивості права слідування. Аналогічна ситуація має місце у випадку спадкування – сам земельний сервітут не може входити до складу спадщини. Особистий сервітут через його нерозривний зв'язок із конкретною особою (на користь якої його встановлено) взагалі не підлягає відчуженню та спадкуванню.

Висновки. Таким чином, принципи правового регулювання сервітутних відносин відіграють концептуальну роль у механізмі цивільно-правового регулювання, визначаючи найбільш загальні межі реалізації учасниками сервітутних правовідносин своїх прав та обов'язків. Усі принципи правового регулювання сервітутних відносин можуть бути поділені на дві групи: загальні (визначені на рівні ст. 3 ЦК України) та спеціальні (принцип об'єктивної обумовленості сервітуту, принцип найменшої обтяжливості сервітуту та принцип невідчужуваності сервітуту).

Список використаних джерел:

1. Басай О.В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 / О.В. Басай. – О., 2014. – 36 с.
2. Колодій А.Н. Принципы правового регулирования и их реализация в деятельности милиции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / А.Н. Колодій. – К., 1991. – 17 с.
3. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 ; 12.00.02 / А.М. Колодій. – К., 1999. – 36 с.
4. Сагласва Н.О. Принципи правового регулювання як самостійна юридична категорія / Н.О. Сагласва // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юридична літ-ра, 2012. – Вип. 64. – С. 110.
5. Панченко В.Ю. Принципы правового регулирования как средство обеспечения беспроблемности права / В.Ю. Панченко // Пробелы в российском законодательстве. – 2012. – № 1. – С. 32.

6. Діковська І.А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань : теоретичні та практичні аспекти : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 / І.А. Діковська. – К., 2014. – 36 с.
7. Харитонов Є.О. Принципи цивільного права України : до постановки проблеми / Є.О. Харитонов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – О. : Юридична літ-ра, 2008. – Вип. 38. – С. 7.
8. Майданик Р.А. Цивільне право. Загальна частина / Р.А. Майданик. – К. : Алерта, 2012. – Т. I. Вступ у цивільне право. – 2012. – 472 с.
9. Гражданское право. Часть первая / Отв. ред. В.П. Мозолин, А.И. Масляев. – М. : Юристъ, 2007. – 719 с.
10. Нагнибіда В.І. Речові права на чуже майно : порівняльно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.І. Нагнибіда. – К., 2010. – 20 с.
11. Ананьев А.Г. Сервитутное правоотношение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А.Г. Ананьев. – Рязань, 2005. – 200 с.
12. Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / За ред. проф. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х. : ФО-П Лисяк Л.С., 2011. – Т. 5 : Право власності та інші речові права. – 2011. – 624 с.
13. Рішення Апеляційного суду Закарпатської області від 21.01.2016 р. у справі № 309/1144/14-ц [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55144752>.
14. Мірошніченко А.М. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України, 5-те видання, змінене і доповнене / А.М. Мірошніченко, Р.І. Марусенко. – К. : Алерта, 2013. – 544 с.
15. Солодова Я.С. Обязательства из договора об установлении сервитута : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Я.С. Солодова. – Томск, 2010. – 19 с.

МИКИТИН В. І.,кандидат юридичних наук,
викладач кафедри цивільного права і процесу
юридичного факультету
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 347.64

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ УСИНОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню деяких аспектів одного з найважливіших інститутів сімейного права – усиновлення. Досліджено усиновлення як форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, яка найбільш сприяє виконанню завдань сімейного законодавства щодо забезпечення кожної дитини сімейним вихованням.

Ключові слова: усиновлення, усиновлювач, усиновлений, принципи усиновлення, влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, таємниця усиновлення.

Статья посвящена исследованию некоторых аспектов одного из важнейших институтов семейного права – усыновления. Исследовано усыновление как форма устройства детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения, которая наиболее способствует решению задач семейного законодательства по обеспечению каждого ребенка семейным воспитанием.

Ключевые слова: усыновление, усыновитель, усыновленный, принципы усыновления, устройство детей, лишенных родительской опеки, тайна усыновления.

The article is devoted to some aspects of one of the most important institutions of family law – adoptions. Investigational adoption as form of arranging of children-orphan and children, deprived paternal anxiety, which is most instrumental in implementation of tasks of domestic legislation in relation to providing of every child domestic education.

Key words: adoption, adopted, principles of adoption, device of children deprived of parental care, secrecy of adoption.

Вступ. Діти – головне надбання кожного народу, щасливе дитинство – запорука майбутнього нації. Інститут усиновлення посідає особливе місце серед форм постійного влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування. Усиновлення є оптимальною формою влаштування дітей-сиріт та покинутих дітей, оскільки в результаті для дитини, як правило, створюються такі умови виховання, що наближаються до умов у рідній сім'ї, а часом і значно кращі. Саме шляхом усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, можна виконати вимоги міжнародних документів щодо забезпечення права дитини, у тому числі дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, – зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та взаєморозуміння.

Науково-теоретичне підґрунтя статті склали наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених радянського й сучасного періодів у галузях сімейного, адміністративного, цивільного, конституційного права та державного управління. Правовому регулюванню усиновлення присвячено праці таких українських науковців, як Г.І. Абраменко, О.Ф. Андрійко, О.О. Бандурка, Ю.П. Битяк, Г.І. Вершиніна, О.О. Грабовська, О.І. Карпенко, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, О.Ю. Князева, Н.В. Лєтова, А.В. Матіос, Л.А. Савченко, О.Ю. Ситкова та інші.

Проблеми усиновлення аналізуються в наукових працях із позиції настання встановлених законом правових наслідків, водночас поза увагою науковців залишається сама процедура усиновлення, яка здійснюється уповноваженими на те державними органами. Але, незважаючи на значний науковий інтерес до зазначеного кола проблем, не проводилось комплексне всебічне дослідження основних питань щодо особливостей усиновлення дітей громадянами України.

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні основних питань щодо особливостей усиновлення дітей громадянами України в контексті влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

Результати дослідження. Усиновлення як важливий інститут сімейно-правових відносин закріплюється в гл. 18 Сімейного кодексу України. Ця глава встановлює поняття усиновлення; осіб, які можуть бути усиновленими та усиновлювачами; осіб, які не можуть бути усиновлювачами; осіб, які мають переважне право на усиновлення; заборону комерційної, посередницької діяльності щодо усиновлення дітей тощо. Разом з усиновленням Сімейний кодекс України (далі – СКУ) закріплює також інші форми сімейного виховання, зокрема опіку та піклування (гл. 19), патронат над дітьми (гл. 20), прийомну сім'ю (гл. 20-1), дитячий будинок сімейного типу (гл. 20-2) [1].

Так, поняття усиновлення подано в ст. 207 СКУ: усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку, передбаченого ст. 282 СКУ. Українські та російські вчені дають різноманітні й більш розгорнуті визначення інституту усиновлення. Так, А.М. Нечаєва розглядає усиновлення як форму влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, як адміністративний акт та як факт, який має юридичне значення [2, с. 104]. І.М. Кузнецова розуміє усиновлення як встановлення між усиновлювачем (його родичами) та усиновленою дитиною (її нащадками) правовідносин (особистих і майнових), що є однаковими з правами, які існують між рідними (біологічними) батьками та дітьми [3, с. 83]. В.І. Борисова та І.В. Жилінкова визначають усиновлення як правовий інститут, що функціонує в інтересах дитини, єдиний або обидва батьки якої померли, невідомі, позбавлені батьківських прав, визнані в судовому порядку невіддатними, безвісно відсутніми або оголошені померлими; дали згоду на усиновлення; понад шість місяців не проживали разом із дитиною та без поважних причини не брали участь у її вихованні [4, с. 58]. В.В. Рязанцев наголошує, що усиновлення – це складний юридичний акт: у ньому знаходять своє відображення воля осіб, які висловили бажання усиновити дитину; батьків, які дали згоду на усиновлення своєї дитини; самої дитини; інших осіб, установлених законом; воля держави, виражена у відповідному судовому рішенні. Таким чином, вияв державної волі певною мірою впливає на виникнення відносин, зумовлених усиновленням. Держава за допомогою судових органів безпосередньо виражає свою волю та бере участь у здійсненні юридичного акту усиновлення. Без чітко вираженої волі держави на здійснення усиновлення відповідні цьому акту відносини виникнути не можуть [5, с. 9]. З огляду на наведене рішення суду входить до змісту акту усиновлення як невід'ємна його частина.

Усиновлення дитини провадиться в її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя. При цьому в ст. 208 СКУ наголошується на тому, що усиновленою може бути дитина, а у виняткових випадках суд може постановити рішення про усиновлення повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування. У цьому разі суд бере до уваги сімейний стан усиновлювача, зокрема, відсутність у нього своїх дітей, та інші обставини, що мають істотне значення.

Стаття 209 СКУ встановлює особливості усиновлення дитини, яку не забрали з пологового будинку чи підкинули або яка була знайдена. Так, дитина, покинута в пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я або яку відмовились забрати з них батьки, інші родичі, може бути усиновлена після досягнення нею двомісячного віку. Дитина, яку було підкинута чи знайдено, може бути усиновлена після спливу двох місяців із часу її знайдення. Крім того, у сімейному законодавстві України регламентовано порядок усиновлення братів та сестер. Так, згідно із ч. 1 ст. 210 СКУ, якщо на обліку для можливого усиновлення перебувають рідні брати та сестри, вони не можуть бути роз'єднані під час їх усиновлення. Це положення закріплене з метою недопущення розриву родинних зв'язків. Водночас за наявності обставин, що мають істотне значення, суд за згодою органу опіки та піклування може постановити рішення про усиновлення когось із зазначених осіб або про усиновлення їх різними особами [6, с. 389].

Стаття 213 СКУ наголошує на особливостях переважного перед іншими права на усиновлення дитини. Так, за наявності декількох осіб, які виявили бажання усиновити одну й ту ж дитину, переважне право на її усиновлення має такий громадянин України:

- у сім'ї якого виховується дитина;
- який є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яка усиновлюється;
- який усиновлює декількох дітей, які є братами, сестрами;
- який є родичем дитини.

Облік громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину, в Україні здійснює виключно Міністерство соціальної політики України.

Основу організаційно-правового механізму усиновлення в Україні складають принципи, що підпорядковуються вимогам міжнародних стандартів:

- кожна дитина має право на виховання в сім'ї;
- пріоритетним є національне усиновлення;
- міжнародне усиновлення розглядається як альтернатива тільки тоді, коли були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України;

- вирішення всіх процедурних питань усиновлення дитини з дотриманням чинного законодавства України;
- заборона посередницької комерційної діяльності щодо усиновлення дітей;
- укладення з іноземними державами договорів про правову допомогу;
- здійснення контролю за умовами утримання та виховання дітей у сім'ях іноземців.

Юридичними підставами для усиновлення дитини є такі документи: свідоцтво про смерть одного або обох батьків; копія рішення суду про позбавлення батьківських прав одного або обох батьків; рішення суду про визнання батьків недієздатними, безвісно відсутніми або оголошення їх померлими; письмова згода батьків на усиновлення дитини; документи, які підтверджують, що батьки ухиляються без поважних причин від участі у вихованні та утриманні; відповідні документи, що з достовірністю підтверджують той факт, що дитина підкинута, або факт знайдення дитини. Якщо дитина хвора, потрібний висновок лікувально-профілактичної установи про те, що перебіг хвороби не потребує в подальшому довічного перебування й лікування в спеціалізованих лікувально-профілактичних закладах [7, с. 309].

Суб'єктами відносин щодо усиновлення виступають усиновлювачі та усиновлені. Відповідно до ст. 208 СКУ усиновленою може бути дитина, а згідно зі ст. 6 СКУ, яка встановлює, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, усиновлення зазвичай відбувається щодо неповнолітніх дітей. Це є виправданим тому, що саме неповнолітня дитина потребує належного забезпечення та сімейного виховання.

Громадяни України, які мають бажання усиновити дитину, звертаються з письмовою заявою до служби в справах дітей за місцем свого проживання. Заява складається в довільній формі та підписується подружжям. Заява може бути написана в присутності працівника служби в справах дітей та засвідчена ним. Але якщо один із подружжя не може особисто з'явитись до служби в справах дітей для написання заяви, його заяву, засвідчену нотаріально, може подати дружина або чоловік.

Кандидати в усиновлювачі, які за результатами ознайомлення з інформацією про дітей, які перебувають на місцевому обліку, не виявили бажання отримати направлення для знайомства з дитиною, можуть звернутись до служб у справах дітей обласних та Київської міської держадміністрацій для ознайомлення з інформацією про дітей, які перебувають на регіональному обліку, або за їх бажанням до Департаменту захисту прав дітей та усиновлення Міністерства соціальної політики України для ознайомлення з інформацією про дітей, які перебувають на централізованому обліку.

Після ознайомлення з інформацією про дітей, які можуть бути усиновлені, кандидатам в усиновлювачі, які виявили намір особисто познайомитись із дитиною, видається направлення до служби в справах дітей за місцем проживання (перебування) дитини для організації знайомства з нею. Строк дії направлення становить 10 робочих днів із дати видачі. У разі потреби строк дії направлення може бути продовжений органом, який його видав, але не більше ніж на 10 робочих днів. Направлення видається особисто кандидатам в усиновлювачі. Знайомство з дитиною відбувається в присутності працівників закладу та служби в справах дітей за місцем проживання дитини, про що складається акт. Після встановлення контакту з дитиною кандидати в усиновлювачі звертаються до служби в справах дітей за місцем проживання дитини із заявою про бажання усиновити її [8].

Служба в справах дітей за місцем проживання дитини протягом 10 робочих днів із дня надходження заяви кандидатів в усиновлювачі готує висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини. Рішення щодо усиновлення дитини постановляється в Україні тільки в судовому порядку. Для прийняття рішення про усиновлення кандидати в усиновлювачі звертаються із заявою про усиновлення до суду за місцем проживання (перебування) дитини. Процедура усиновлення – це порядок здійснення органами державної влади встановлених законом послідовних дій щодо постановлення на облік дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, постановлення на облік осіб, які бажають усиновити дитину, ведення такого обліку з метою інформування кандидатів в усиновлювачі про дітей, які можуть бути усиновлені, для подальшого звернення до суду цих осіб із заявою про усиновлення та прийняття відповідного рішення.

Основним правовим наслідком усиновлення є те, що усиновлені діти і їхні нащадки щодо усиновлювачів та їхніх родичів, а усиновлювачі та їхні родичі щодо усиновлених і їхніх нащадків повністю прирівняні в особистих і майнових правах та обов'язках до родичів за походженням. Таким чином, права усиновлювачів і усиновлених та батьків і дітей за походженням нічим не відрізняються – це права й обов'язки, які передбачені законом для батьків щодо їхніх кровних дітей. На підтвердження такого висновку можна навести міркування В. Шахматова та Б. Хаскельберга, які зазначали, що з актом усиновлення закон пов'язує правові наслідки, виникнення сімейних правовідносин, за своїм змістом тотожних правовідносинам, що виникають на підставі факту родинності; акт усиновлення зумовлює правові наслідки у сфері відносин, що регулюються не тільки сімейним правом, але й іншими галузями, насамперед цивільним правом [9, с. 355].

До прав усиновлювачів віднесено такі:

- право на таємницю усиновлення, тобто особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення;

- право на приховання факту усиновлення від дитини, яка усиновлена, тобто усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Усиновлювач має право приховувати від дитини факт її усиновлення, якщо розкриття таємниці усиновлення може завдати шкоди її інтересам;

- право бути записаним матір'ю (батьком) дитини. Тобто особа, яка подала заяву про усиновлення, може виявити бажання бути записаною в книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини (або повнолітньої особи). Усиновлювачі мають право на зміну відомостей про місце народження та дату народження дитини (така зміна допускається судом, якщо буде встановлено, що це відповідає інтересам дитини);

- право на зміну прізвища, імені та по батькові особи, яка усиновлена, тобто якщо усиновлювачами є одночасно жінка та чоловік і якщо вони записуються батьками дитини, відповідно змінюються прізвище та по батькові дитини. За заявою усиновлювачів може бути змінено ім'я дитини. Для такої зміни потрібна згода дитини. Така згода не вимагається, якщо дитина живе в сім'ї усиновлювача та звикла до нового імені. Якщо усиновлювач записується батьком дитини, відповідно змінюється по батькові дитини. Якщо усиновлюється повнолітня особа, її прізвище, ім'я та по батькові можуть бути змінені у зв'язку з усиновленням за заявою усиновлювача та усиновленої особи.

Обов'язками усиновлювачів вважаються такі: виховувати дитину; піклуватись про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; захищати права та інтереси дитини; управляти майном дитини; надавати матеріальну та моральну підтримку, сплачувати аліменти на утримання; брати участь у додаткових витратах щодо утримання дітей; інші обов'язки, передбачені законом.

Під час усиновлення не тільки усиновлювачі набувають певні права та обов'язки, усиновлена дитина також набуває певні права, але головне – за нею зберігаються деякі права, які існували до усиновлення. Згідно зі ст. 234 СКУ усиновлена дитина зберігає за собою права на пенсію, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника. Збереження пенсії усиновленим – це виняток із загального права про втрату усиновленими прав щодо своїх батьків чи їхніх родичів, адже мета збереження цього права – не допустити погіршення матеріального становища цих дітей, навіть у тих випадках, коли усиновлювачі записані як їхні батьки. Крім того, варто підкреслити, що право на пенсію зберігається за неповнолітніми дітьми під час їх усиновлення незалежно від того, чи була їм уже призначена пенсія та чи фактично отримували вони її. Важливо, щоб на момент усиновлення (винесення рішення про усиновлення) існували умови, які надають право на отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника. Водночас варто погодитись із О.В. Кудрявцем, який вказує, що якщо смерть батьків або їхніх родичів, на утриманні яких перебувала неповнолітня дитина, настала після її усиновлення, то дитина не набуває право на отримання пенсії.

Виходячи з наведених положень, оскільки з юридичної позиції внаслідок усиновлення дитина набуває нових батьків та інших родичів, актом усиновлення одночасно припиняється правовий зв'язок дитини з її батьками та іншими родичами за походженням. Таким чином, усиновлення – це водночас правоутворювальний та правоприпиняльний юридичний факт.

На нашу думку, найважливішою вимогою закону, що спрямована на створення найбільш сприятливої сімейної обстановки для виховання усиновлених, можна назвати таємницю усиновлення. Українське законодавство дає змогу виділити два види таємниці усиновлення: від дитини та від інших сторонніх осіб. Збереження таємниці усиновлення необхідне для того, щоб дитина могла повною мірою відчувати, що набула нею сім'я є її рідною сім'єю. Необережність і байдужість до інтересів дитини й усиновлювачів, втручання сторонніх осіб можуть порушити ті ще не зовсім міцні особисті зв'язки, які виникли між усиновлювачами та дитиною. Власне, збереження таємниці усиновлення полягає в попередженні розголошення усиновленій дитині того, що її вихователі, яких вона визнає своїми батьками, фактично не пов'язані з нею кровним спорідненням. Саме для забезпечення таємниці усиновлення законодавством передбачено можливість усиновлювачів, по-перше, бути записаними як батьки дитини, по-друге, змінити ім'я (прізвище, власне ім'я, по батькові), дату та місце народження усиновлюваної дитини [10, с. 67].

Варто наголосити на тому, що Сімейний кодекс України закріплює спеціальні заходи, які спрямовані на збереження таємниці усиновлення. Так, особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто хоче усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, на таємницю рішення суду про усиновлення (ст. 226 СКУ). Усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, якщо розкриття таємниці

усиновлення може завдати шкоди її інтересам, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття (ст. 228 СКУ). Особи, які розголосили таємницю усиновлення, несуть відповідальність, встановлену законом. Особи, яким у зв'язку з виконанням службових обов'язків доступна інформація щодо усиновлення, зобов'язані не розголошувати її, зокрема й тоді, коли усиновлення для самої дитини не є таємним (ст. 228 СКУ), а також надано право усиновлювачу бути записаним матір'ю, батьком дитини (ст. 229 СКУ). Вищенаведені положення Сімейного кодексу України про осіб, яким відома таємниця усиновлення, можна пояснити таким чином. Наприклад, повідомлення громадськості про факт усиновлення дитини (що є сімейною таємницею) може призвести не лише до заподіяння моральної шкоди як самому усиновленому, так і членам його нової сім'ї, а й до матеріальних втрат (витрат на лікування та переїзд сім'ї в іншу місцевість із метою уникнення негативного впливу з боку населення, де сім'я проживає). Тобто за відсутності права кожного члена сім'ї на зберігання таємниці свого особистого й сімейного життя ці особи позбавлені правового захисту. Унаслідок цього норми сімейного права не будуть виконувати свою «святую місію» – захищати права громадян [11, с. 341]. Як бачимо, сімейна таємниця втілюється в праві, яке має гарантуватись кожній особі. Як наголошують Л.А. Савченко та Т.В. Шевченко, право на сімейну таємницю можна розуміти в суб'єктивному й об'єктивному значеннях. В об'єктивному розумінні право на сімейну таємницю – це сукупність сімейно-правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері володіння та розпорядження інформацією, що становить сімейну таємницю, визначеним законом колом суб'єктів (членів сім'ї та спеціально уповноважених сімейних осіб) через визначення режиму доступу до цієї інформації для інших осіб і встановлення вимоги не розголошувати цю інформацію тими, кому вона була повідомлена. У суб'єктивному розумінні право на сімейну таємницю – це передбачене й гарантоване законом право конкретного члена сім'ї володіти та розпоряджатись інформацією, що становить сімейну таємницю, не допускати її незаконне отримання з боку інших осіб і вимагати нерозголошення цієї інформації в разі її отримання з метою захисту як своїх інтересів, так і інтересів інших членів сім'ї [12, с. 122].

Висновки. Отже, однією з форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є усиновлення. З огляду на наведене усиновлення є правовим інститутом, що здійснюється в інтересах дитини, єдиний або обидва батьки якої померли, невідомі, позбавлені батьківських прав, визнані в судовому порядку недієздатними, безвісно відсутніми чи оголошені померлими; дали згоду на усиновлення; понад шість місяців не проживають разом із дитиною та без поважних причин не беруть участь у її вихованні та утриманні, не виявляють щодо дитини батьківської уваги й турботи. Під усиновленням розуміють юридичний факт, який передбачає появу правового зв'язку між усиновлювачем та усиновителем, адже з моменту проведення акту усиновлення припиняється правовий зв'язок дитини з її батьками та виникає новий зв'язок між дитиною й усиновлювачем.

Список використаних джерел:

1. Сімейний кодекс України: офіційний текст : станом на 8 березня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
2. Нечаева А.М. Охрана детей-сирот в России: история и современность / А.М. Нечаева. – М., 1996. – 193 с.
3. Кузнецова И.М. Охрана интересов детей при усыновлении / И.М. Кузнецова // Законодательство о браке и семье и практика его применения. – Свердловск, 1989. – С. 83–96.
4. Сімейне право України : [підручник] / за ред. В.І. Борисової, І.В. Жилінкової. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 263 с.
5. Рязанцев В.В. Правоотношения усыновления в российском семейном праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.В. Рязанцев. – М., 2001. – 18 с.
6. Яніцька А.І. Процесуальні особливості оформлення усиновлення громадянами України та іноземними громадянами / А.І. Яніцька // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 66. – С. 389–394. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_66_59.
7. Кушніренко Ю.М. Усиновлення як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Ю.М. Кушніренко // Митна справа. – 2013. – № 4(2). – С. 309–313. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2013_4\(2\)_56](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2013_4(2)_56).
8. Процедура усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, громадянами України / Міністерство соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=184888&cat_id=159873.
9. Косенко Н.П. Правові наслідки здійснення усиновлення / Н.П. Косенко // Митна справа. – 2013. – № 6(2.1). – С. 355–359. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ms_2013_6.
10. Косенко Н.П. Умови здійснення усиновлення в Україні / Н.П. Косенко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 67–74. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2013_3_10.

11. Ватрас В.А. До питання про поняття сімейних правовідносин / В.А. Ватрас // Держава і право. – Вип. 23. – К., 2004. – С. 371.

12. Савченко Л.А. Таємниця усиновлення. За і проти / Л.А. Савченко, Т.В. Шевченко // Сучасні питання економіки і права. – 2013. – Вип. 2. – С. 122–126. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sper_2013_2_23.

НІВНЯ М. І.,
помічник адвоката
(Адвокатське об'єднання «Юрлайн»)

УДК 347.234.1

ПРАВО НА ЗБІЛЬШЕННЯ ОБ'ЄКТА ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ СУСПІЛЬНОЮ НЕОБХІДНІСТЮ

Стаття присвячена дослідженню проблеми виникнення права на збільшення розміру об'єкта примусового відчуження нерухомого майна у зв'язку із суспільною необхідністю. Зокрема, визначаються умови, наявність яких потрібна для виникнення в особи, що зазнає відчуження, права на збільшення об'єкта примусового відчуження.

Ключові слова: примусове відчуження, суспільна необхідність, нерухоме майно.

Статья посвящена исследованию проблемы возникновения права на увеличение размера объекта принудительного отчуждения недвижимого имущества в связи с общественной необходимостью. В частности, определяются условия, наличие которых необходимо для возникновения у лица, претерпевающего отчуждение, права на увеличение размера объекта принудительного отчуждения.

Ключевые слова: принудительное отчуждение, общественная необходимость, недвижимое имущество.

The article is devoted to the study of the problem of emergence of the right to increase the size of the object of compulsory alienation of immovable property in connection with public need. In particular, there are defined conditions that are necessary for the emergence of the right of an alienated subject to an increase in the size of the object of compulsory alienation

Key words: compulsory alienation, social necessity, real estate.

Вступ. Дотримуючись принципу непорушності права власності, держава має гарантувати особі не лише можливість безпосереднього захисту приватної власності від посягань, а й можливість опосередкованого захисту власності, власності у широкому сенсі, як-от добробут особи.

Право на збільшення об'єкта примусового відчуження і є можливістю особи запобігти матеріальних втрат під час примусового відчуження нерухомого майна у зв'язку із суспільною необхідністю.

На проблему збільшення об'єкта експропріації звернули увагу ще дореволюційні вчені. Зокрема, дослідженнями у цій сфері займалися такі науковці, як Грюнгут, Венеціанов, Роланд тощо. Однак у сучасних працях це питання не отримало розвитку.

У дореволюційній літературі мова йшла про збільшення обсягу експропріації, і під цим вчені розуміли збільшення не тільки розміру експропрійованого об'єкта, а й збільшення прав, що підлягали відчуженню. Наприклад, коли для реалізації суспільно необхідного проекту потрібно лише право користування земельною ділянкою, а власник наполягає на передачі цієї ділянки у власність [1, с. 108].

Оскільки сучасний інститут примусового відчуження нерухомого майна у зв'язку із суспільною необхідністю не передбачає відчуження іншого права, крім права власності, є доцільним писати саме про збільшення розміру об'єкта примусового відчуження, а не про розширення обсягу примусового відчуження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблеми виникнення права на збільшення розміру об'єкта примусового відчуження нерухомого майна у зв'язку із суспільною необхідністю. Зокрема, визначаються умови, наявність яких потрібна для виникнення в особи, що зазнає відчуження, права на збільшення об'єкта примусового відчуження.

Результати дослідження. У дореволюційних працях, присвячених експропріації (примусовому відчуженню нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності), докладно досліджується право попереднього власника вимагати відчуження усієї нерухомості, якщо для експропріації достатньо відчужити лише частину.

Таке право попереднього власника є доцільним, оскільки після відчуження частини власності інша частина, що залишилась, не завжди зберігає свою цінність.

Фіксація такого права мала місце і в законодавствах того часу. Зокрема, французький закон передбачав: якщо для суспільної необхідності потрібно відчужити частину будівлі, за вимогою власника відчужується уся будівля.

Якщо для задоволення суспільної необхідності потрібна частина земельної ділянки, тоді право збільшення об'єкта експропріації виникало у власника, лише коли після відчуження у нього залишалась одна чверть дійсної площі земельної ділянки, при цьому якщо власнику не належала інша земельна ділянка, що межувала з частиною ділянки, що залишилась [1, с. 110].

М. Венеціанов наводить приклади положень і інших законодавств, зокрема Пруського та Російського: «Цілком відповідає теорії Пруський закон 1874 р. «Якщо примусовому відчуженню підлягає лише частина нерухомого майна, і таким відчуженням частки майно так роздроблюється, що доцільне використання частини що залишилась відповідно її попереднього призначення робиться неможливим, тоді власник вправі вимагати відчуження усього майна на користь підприємця за належну винагороду».

Якщо зменшується придатність лише певних частин нерухомості, що залишилась, тоді відчуженню підлягають саме ці частки. Якщо відчуженню підлягає частина будівлі, тоді відчуженню завжди підлягає уся будівля. У Руському законодавстві з цього приводу ми знаходимо коротке положення: «Власник може вимагати відчуження майна у повному складі, якщо частина що залишилась після відчуження робиться безкорисною для власника». [1, с. 110].

Як ми бачимо, незважаючи на нібито схожість положень, насправді законодавства передбачають різні умови, які мають виконуватись для виникнення у власника права на збільшення об'єкта експропріації.

Що стосується відчуження частини будівлі, що розташована на земельній ділянці, позиція різних законодавств та вчених єдина і полягає в тому, що якщо для задоволення суспільної необхідності потрібна лише частина об'єкта, на вимогу власника варто відчужити увесь об'єкт без будь-яких додаткових вимог до власника.

Інша справа, коли відчужується частина земельної ділянки.

Як ми зазначали, Французький закон пов'язував виникнення права на збільшення об'єму експропріації з площею, що залишається у власника.

Пруський закон визначав, що підлягає відчуженню уся земельна ділянка, якщо частину, що залишилась, не доцільно використовувати за попереднім призначенням.

Руське законодавство передбачало, що власник нерухомого майна має право вимагати відчуження усього майна, якщо частина, що залишилась після відчуження, є безкорисною для нього.

Сучасні вчені майже не цікавляться проблемою збільшення розміру об'єкта примусового відчуження, отже, залишається лише аналіз законодавств з цього питання.

В українському законодавстві питання врегульовано майже аналогічно до дореволюційного Пруського закону, що додатково свідчить про відсутність сучасних досліджень з цієї проблеми, а саме у Законі України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» зазначено: «Особа має право вимагати відчуження усього майна, якщо раціональне використання за цільовим призначенням частини ділянки, що залишилась, неможливо» [2].

Ще менш детальне положення ми можемо бачити у Законі Республіки Молдова «Об експропріації для общественно-полезных целей» від 08.07.1999 р.

Зокрема, ч.4 ст. 2 зазначає: «Если для общественно-полезных целей необходимо экспроприировать часть сооружения, а его собственник ходатайствует путем подачи заявления в судебную инстанцию об экспроприации его целиком, судебная инстанция определяет возможность частичной экспроприации. Если таковая невозможна, осуществляется экспроприация сооружения целиком. На таких же условиях экспроприируются и земельные участки» [3].

На наш погляд, власник повинен мати право на збільшення розміру об'єкта примусового відчуження завжди та без будь-яких додаткових умов.

Реалізація суспільно необхідного проекту може впливати на цінність частини ділянки, що залишилась, або позитивно (підвищувати її цінність), негативно (знижувати цінність) та не впливати жодним чином.

Власник сам має вирішувати, чи завдає йому реалізація проекту якихось збитків.

Якщо частина ділянки, що залишилась, на думку власника, стає менш цінною, то він може наполягати на тому, щоб вона була також відчужена.

Для власника примусове відчуження майна – це не лише матеріальні втрати, які можуть бути відшкодовані, а і моральні страждання та дії, які власник не має бажання здійснювати, і тому, на наш погляд, процедура примусового відчуження нерухомого майна має не лише передбачати компенсацію збитків, вона також має бути націлена на те, щоб завдавати власнику якомога менше клопоту, що взагалі не можуть бути компенсовані.

З огляду на такі міркування, ми вважаємо, що власник без будь-яких додаткових умов повинен мати право на збільшення об'єкта, що у нього примусово відчужують. Оскільки частина ділянки, що залишилась, під час збільшення об'єкта примусового відчуження передається за волею власника, то держава зразу після реєстрації свого права на частину може визначати її долю без тих обмежень, які діють стосовно примусово відчуженої частини. Якщо така частина їй не потрібна, вона її може продати, подарувати тощо. Тобто положення щодо повернення відчужуваного майна на цю частину не поширюються.

Також варто зазначити, що право на збільшення об'єкта примусового відчуження є правом власника, а не обов'язком, і тому власник може не скористатись ним, а вимагати замість цього компенсацію різниці – суми, на яку зменшилась ціна частини майна, що залишилась після відчуження першої.

Однак вважаємо, що право на збільшення об'єкта примусового відчуження є більш бажаним, ніж можливість отримання компенсації, особливо в умовах, що характеризуються низькою довірою особи до держави.

Висновки. Той факт, що у сучасних законодавствах положення стосовно збільшення розміру об'єкта примусового відчуження такі самі, як і двісті років тому, свідчить про те, що це питання досі залишається актуальним і потребує законодавчого регулювання. Водночас це свідчить і про те, що наукова думка у цій сфері не просунулась вперед жодним чином, незважаючи на те, що оціночні поняття, що використовуються законодавцями, роблять проблематичним застосування відповідних норм права.

Запропонований у цій роботі підхід, на наш погляд, дає змогу вважати вирішеною проблему збільшення розміру об'єкта примусового відчуження у зв'язку із суспільною необхідністю.

Список використаних джерел:

1. Венецианов М.В. Экспроприация с точки зрения гражданского права / М.В. Венецианов. – Казань: Тип. Импер. Ун-та, 1891. – 114 с.
2. Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17 листопада 2009 р. № 1559-VI (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1559-17>.
3. Об экспроприации для общественно-полезных целей : Закон республики Молдова Nr. 488 от 08.07.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=311674&lang=2>.

ПІЧКО Р. С.,

здобувач

*(Придніпровський науковий центр
Національної академії наук України
Міністерства освіти і науки України)*

УДК 347.7

СТРАХОВИЙ ІНТЕРЕС ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ СТРАХУВАННЯ

У статті досліджується поняття «страховий інтерес» як базова категорія страхування, що формалізується у договорі страхування. Пропонується авторське визначення страхового інтересу.

Ключові слова: *інтерес, страхування, ознаки інтересу, страховий інтерес.*

В статье исследуется понятие «страховой интерес» как базовая категория страхования, которая формализуется в договоре страхования. Предлагается авторское определение страхового интереса.

Ключевые слова: *интерес, страхование, признаки интереса, страховой интерес.*

The article explores the concept of insurance interest as the basic category of insurance that is formalized in the insurance contract. The author's definition of insurance interest is proposed.

Key words: *interest, insurance, attributes of interest, insurable interest.*

Вступ. Страховий інтерес як категорія, що є базисом страхування як суспільно-правового явища, завжди був предметом пильної уваги науковців та правників, які досліджували, систематизували та розбудовували теорію страхування. Страховий інтерес як такий є певним феноменом суспільних правовідносин, оскільки саме він є джерелом тих зобов'язальних відносин, що складаються між страховиком та страхувальником із приводу певних об'єктів матеріального світу, діяльності тощо. Питання визначення страхового інтересу, його місця в системі страхування залишається актуальним і нині, про що свідчать тривалі дискусії щодо поняття страхового інтересу, його місця і ролі у страховому праві, а також судова практика, яка теж не має єдиного підходу стосовно страхового інтересу.

Постановка завдання. На сучасному етапі в чинному законодавстві України відсутнє будь-яке визначення страхового інтересу, що, безумовно, потребує відповідного законодавчого врегулювання. Удосконалення чинного законодавства в цьому напрямі є пріоритетним у дослідженні страхування як правової та суспільної категорії.

Питання визначення «інтересу» як цілісної категорії та поняття «страхового інтересу» як окремого виду інтересу у цивільному праві знайшло своє відображення у численних публікаціях таких вчених-правників Г.Ф. Шершеневич, А.В. Венедіктова, В.І. Сінайського, Є.О. Харитонова, О.І. Харитонова, О.В. Старцева, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького, Н.С. Кузнєцової тощо. Дослідженню страхового інтересу, визначенню його місця у страховому праві відповідно присвячені праці таких вчених, як В.Р. Ідельсон, В.І. Серебровський, В.К. Райхер, К.А. Граве, Л.А. Лунц, О.С. Іоффе, В.Ю. Абрамов, А.І. Худяков, О.А. Беляневич та інших. Разом з цим можна стверджувати, що зазначені питання залишаються недостатньо висвітленими.

Результати дослідження. У 1806 р. англійським суддею Лоуренсом по справі (Liscena v Craufurd) було сформульовано: «Та особа може вважатися зацікавленою в чому-небудь, якій обставини, що супутні предмету його інтересу, можуть створити переваги або завдати шкоди <...> і для якого важливо, щоб стан предмета його інтересу, як з точки зору збереження, так і з точки зору інших його якостей, залишався незмінним» [3].

«Без інтересу немає страхування», – свідчить старе страхове правило. Однак вже В.І. Серебровський зазначав, що це правило не має універсального значення, яке колись йому було притаманне. Зарубіжний історично-правовий досвід, набутий у сфері страхування, свідчить про те, що під час страхування особи зарубіжне законодавство йде шляхом елімінування страхового інтересу як одного з реквізитів страхового договору, замінивши страховий інтерес іншими формальними моментами – письмовою згодою застрахованої особи. Так, наприклад, Jambling Act 1774 р. виставив вимогу наявності страхового

інтересу як неодмінної умови договору страхування рівною мірою як для страхування особи, так і для страхування майна. У країнах континенту, за винятком Італії, Бельгії і Голландії, під час страхування особи вже не вимагається наявності страхового інтересу (Швейц. закон, § 74; нім. закон, § 159; австр. закон, § 131; ЦК, ст. 374). Тим не менш, доводиться відзначити, що в новітніх страхових актах, що стосуються особистого страхування, знову ніби висувається поняття «страховий інтерес». Згідно з німецькими полісними умовами 1920 р. по страхуванню від нещасних випадків (§ 17), зазначалося, що наступ відомих хвороб конструється як відпадання страхового інтересу [1, с. 366].

З того часу категорія інтересу становить одну з фундаментальних категорій цивілістики. Слово «інтерес» походить від латинського «interesse», що означає «мати значення», «важливо» або «бути всередині».

Соціологічний енциклопедичний словник визначає інтерес як: 1) спрямованість соціальних дій індивіда з метою задоволення його потреб; намагання, прагнення; 2) реальна спонукальна причина діяльності соціальних суб'єктів, мотив соціальної діяльності [4, с. 147].

Радянськими і вітчизняними правниками, зокрема, О.С. Іоффе, зазначалось, що інтерес, який охороняється правом, становить мету і передумову суб'єктивної волі (волі учасників цивільних правовідносин), яка формується під впливом інтересу, зміцнюється у процесі його усвідомлення, виступає як усвідомлений інтерес та є засобом його задоволення. Н.С. Кузнецова зазначала, що саме цивільне право дає як окремій особі, так і будь-яким об'єднанням осіб реалізувати ініціативу, спрямовану на реалізацію передусім і головним чином приватного інтересу. [6, с. 24].

У сучасній науці прийнято виділяти кілька суттєвих ознак, що становлять інтерес як термін, що вживається в широкому сенсі, визначає інтерес як причину діяльності суб'єктів, спрямованої на задоволення певних соціальних потреб, що лежить в основі безпосередніх спонукань, мотивів, ідей тощо. Таким чином, категорія «інтерес» визначається такими ознаками:

- об'єктивність інтересу;
- суб'єктивність інтересу;
- потреба в інтересі;
- усвідомленість інтересу;
- матеріальна вигода інтересу;
- правомірність інтересу.

1. Об'єктивність, або об'єктивна сторона категорії інтересу, характеризується реальністю навколишнього світу, що відбивається у свідомості людей, а також їх взаємовідносини з приводу перерозподілу матеріальних цінностей. Це, зокрема:

- предмети і об'єкти навколишнього матеріального світу, які є об'єктами уваги людей (економічна складова частина інтересу);
- модель суспільних відносин між людьми, групами людей, соціальними верствами суспільства, різними державами, громадянином і державою (соціальна, філософська, політична, економічна та юридична складові частини інтересу).

2. Суб'єктивність, або суб'єктивний ознака категорії інтересу, характеризується ставленням громадян, групи людей і суспільства загалом до предметів матеріального світу, до сформованих у суспільстві відносин.

3. Категорія інтересу є формою вираження потреби суб'єктів у предметах матеріального світу, об'єкти нематеріального значення, певних суспільних відносинах, а також у дотриманні встановлених норм і правил поведінки тощо.

4. Інтерес як категорія є продуктом розумового процесу, свідомості людей.

5. Метою інтересу, зрештою, є отримання певної вигоди, як матеріальної, так і нематеріальної.

6. Інтерес має свої межі дозволеного, які визначені рамками державного правопорядку.

Викладені загальні риси характеризують інтерес як поєднання об'єктивних і суб'єктивних ознак, що відбиває психологічне ставлення людини до навколишнього середовища, тобто матеріального світу та суспільних відносин [5, с. 102].

В юридичній літературі єдиний підхід до поняття «інтерес» у правовій площині відсутній, зокрема, у сучасній цивілістичній науці сформувались два концептуальних підходи до визначення інтересу у праві. Прибічники одного з них вважають інтерес складовою частиною, наповненням самого суб'єктивного права, сутнісним моментом цього права, інші ж вбачають в інтересі зовнішній щодо суб'єктивного права момент, явище, яке до складу суб'єктивного права не входить. Таким чином, інтерес постає як «усічена правова можливість», певна «правова дозволеність», не забезпечена юридичним обов'язком. При цьому здебільшого правознавці не проводять істотних термінологічних розмежувань, і терміни «інтерес», «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес» зазвичай вживаються в літературі як синонімічні [7, с. 166–167].

Є.О. Харитонов зазначає, що визначення поняття «інтерес» або «цивільний інтерес» ЦК України не містить, хоча згадка про цю категорію міститься у низці статей цього кодексу. Навіть найбільша

конкретна з цих норм – ч. 2 ст. 15 ЦК України – обмежується лише згадкою про те, що «кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства». Таким чином, підсумовує Є.О. Харитонов, замість визначення поняття «інтерес» маємо лише вказівку на можливість правового захисту інтересу та формулювання вимоги такого захисту – інтерес має «не суперечити загальним засадам цивільного законодавства».

Є.О. Харитонов визначає цивільний інтерес як прагнення, намагання, потреби особи, які не визначені законом або угодою сторін як цивільні права, але спрямовані на виникнення або збереження останніх [9, с. 23].

І.В. Венедиктова, описуючи форму змісту охоронюваного законом інтересу, зазначає, що така форма має виглядати так:

1) наявність усвідомленої суб'єктом необхідності – домагання у володінні соціальним благом – рушійна сила процесу реалізації інтересу. Необхідність стосується фізичних або моральних уподобань чи бажань особи. Наявність цілі дає змогу визначити необхідні та можливі дії для реалізації інтересу в задоволенні потреби;

2) наявність законної (легітимної) охорони інтересу, яка відображається в певній юридичній нормі – статична складова частина процесу реалізації інтересу. Цілком зрозуміло, що, запроваджуючи правову норму, якою охороняється приватний інтерес, держава визнає цей інтерес як законний, належний, доктринально відповідний. Невідповідність конкретного індивідуального інтересу формальному, якому надано законного захисту, позбавляє цей індивідуальний інтерес захисту, а за певного збігу обставин може перевести його в ранг протизаконного;

3) усвідомлені дії носія стосовно отримання певного матеріального (нематеріального) блага або зміни правового статусу, що перетворюються на відповідний інтерес, якому нормою права надано законну (легітимну) охорону, – динамічна складова частина процесу реалізації інтересу. Щоб реалізувати інтерес або отримати його законний захист, замало лише усвідомлення приватного інтересу – носієві інтересу необхідно вчинити певні дії досить широкого спектру: від дій із відображення інтересу (реалізація можливостей, наданих матеріальними правами) до дій із захисту прав, що є втіленням інтересу (користування процесуальними правами) [10, с. 148].

Аналізі судової практики Верховного Суду України з розгляду цивільних справ, що виникають із договорів страхування свідчить, що страхування як система захисту майнових інтересів фізичних, юридичних осіб та держави – необхідний елемент соціально-економічної системи суспільства. Страхування є інститутом гарантування поновлення майнових інтересів та одним із найбільш стабільних джерел довгострокових інвестицій [2].

У Рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. у справі № 1-10/2004 щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) зазначається, що поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається в ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України та інших законах України у логічно-смысловому зв'язку з поняттям «права», треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам [11].

У ч. 1 ст. 177 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначається, що об'єктами цивільних прав є речі, зокрема гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

Права та обов'язки суб'єктів цивільного права встановлюються, існують, реалізуються, змінюються та припиняються з приводу відповідних об'єктів. Як правило, об'єкт набуває значення елемента структури цивільних правовідносин у випадках, коли він становить інтерес для учасників цивільних відносин. Цей висновок ґрунтується на тому, що об'єкти, зокрема природні, які не залучені у сферу людської діяльності й інтересів, не можуть визнаватись елементом структури цивільних правовідносин. Інтерес як міра зацікавленості може розглядатися під різними кутами зору. Для людини (фізичної особи) він може бути, перш за все, приватним, наприклад, суто побутовим (або споживчим), який полягає у зацікавленості у задоволенні відповідних її потреб. Крім цього, приватний інтерес фізичної особи може полягати у зацікавленості в отриманні прибутку шляхом здійснення підприємницької діяльності (підприємницький інтерес). Інтерес юридичних осіб може бути як суспільним, так і приватним (для юридичних осіб публічного і приватного права, відповідно) [12, с. 214].

Усі наведені різновиди інтересу споріднені і визначають окремі аспекти міри зацікавленості окремих учасників цивільних правовідносин. Зокрема, правовий інтерес, що полягає у зацікавленості у

вчиненні того чи іншого правочину, формується побутовим або підприємницьким інтересом у придбанні майна, оренди приміщення тощо. Правовий та побутовий інтерес за своїм правовим значенням не завжди збігаються. Правовий інтерес до відповідного об'єкта, як правило, визначає зміст та характер правочинів та інших правомірних дій учасників цивільних відносин. Варто зауважити, що втрата учасником цивільних правовідносин побутового (підприємницького тощо) інтересу до відповідного об'єкта не означає втрати правового інтересу і не призводить до автоматичного припинення суб'єктивного цивільного права. Учасник цивільних відносин може тимчасово або повністю втратити побутовий (підприємницький тощо) інтерес до речі як одного з найпоширеніших різновидів об'єктів цивільних прав. Однак те, що він, про всяк випадок, залишає її у складі свого майна або господарстві (обліковує на балансі стосовно комерційних юридичних осіб), свідчить про наявність його зацікавленості у збереженні права власності на річ (тобто правового інтересу). Суб'єктивне цивільне право на певний об'єкт цивільних прав (не беручи до уваги випадок його загибелі) може припинитися шляхом вчинення уповноваженою особою відповідного правочину або у примусовому порядку на підставах, визначених положеннями актів чинного цивільного законодавства України [12, с. 215].

З метою реалізації суб'єктивного інтересу, тобто задоволення конкретної майнової потреби, суб'єкт має виявити свою волю до даного інтересу через активні дії. Зокрема, йому належить вступити в певні цивільно-правові відносини. До тих пір, поки суб'єкт не висловить свою волю і не вчинить певні дії шляхом укладання необхідного цивільно-правового договору, зокрема договору страхування, інтерес залишається об'єктивним. Але як тільки суб'єкт проявляє волевиявлення до тієї або іншої потреби щодо певного майна чи іншого майнового інтересу, укладаючи певний цивільно-правовий договір, об'єктивний інтерес, який був об'єктом споживчої уваги суб'єкта, припиняє своє існування і стає суб'єктивним майновим інтересом, що належить певній особі.

Особливе значення категорія інтересу набула у страховій галузі цивільного права. У даній галузі інтерес розглядається одночасно в двох значеннях: в першому – як майновий інтерес, а у другому значенні категорія інтересу розглядається як суб'єктивна категорія у поєднанні з об'єктивним правом. Тому категорія інтересу, з урахуванням сукупності зазначених ознак, у доктрині страхового права отримала самостійне позначення та іменується страховим інтересом. Дійсно можна зазначати, що страховий інтерес є різновидом інтересу юридичної чи фізичної особи, що мають різні статуси у правовідносинах, наприклад, власник, користувач, наймач, ліцензіат, покупець тощо.

Окремо хотілося б зупинитися на аспектах об'єктивної категорії страхового інтересу. Сам по собі інтерес є об'єктивною категорією. Але страховий інтерес, як справедливо зауважує С.В. Михайлов, варто розглядати як ставлення суб'єкта до оточуючих його умов. Ці умови завжди вказують на свого носія – суб'єкта страхових правовідносин. Адже страхується не сам по собі інтерес, а інтерес певної особи. Страховий інтерес є суб'єктивним у сенсі неможливості отримання страхового відшкодування особами, які не мають страхового титулу (юридичного інтересу), тобто особами, які не є суб'єктами страхового правовідношення [13, с. 23].

О.А. Беляневич зазначає, що об'єктом страхування виступає певний майновий (страховий) інтерес, який притаманний суб'єкту страхових відносин і формується через наявні страхові потреби з приводу подолання та/або зменшення негативних наслідків стихійних лих і нещасних випадків [14, с. 659].

Зрештою, метою реалізації будь-якої страхової угоди є задоволення потреб у грошових коштах осіб, зацікавлених у страхуванні, які необхідні їм для різних цілей, зокрема для забезпечення безбідної старості, на лікування, тощо. Всі зазначені витрати так чи інакше пов'язані з зацікавленістю осіб у наявності реальної можливості здійснення цих витрат незалежно від виду страхування, бо різновид страхування (мається на увазі майновий чи особистий) є лише правовим механізмом задоволення інтересу. Інтерес у даному випадку виконує в деякому роді роль локомотива, що призводить до страхової угоди. Але як тільки інтерес відпадає, локомотив зупиняється, страхова угода припиняє рух і, відповідно, подальше існування. Тут вже не має значення, який вид страхування передбачався, якщо джерело його руху (інтерес) припинило існувати. Тому інтерес – це зміст будь-якої страхової угоди, а різновид страхування є способом реалізації інтересу.

Що стосується загальних майнових інтересів, передбачається сукупність суб'єктивних майнових інтересів незалежно від виду потреб. Спеціальна потреба, про яку згадує К.Е. Турбіна, – це конкретна цільова потреба в страховому захисті, зокрема потреба в особистому страхуванні, що виявляється у формі зацікавленості у грошових засобах. Тут майновий характер інтересу виражає матеріальні потреби страхувальника на певному рівні свого існування. Ці потреби будуть задовольнятися за допомогою виплати йому коштів у вигляді страхової суми, де така виплата покликана забезпечити майнове становище страхувальника (застрахованої особи) на певному рівні [4, с. 338].

Враховуючи вищевикладене, вважаємо за потрібне доповнити ст. 177 ЦК України другою частиною у такій редакції: страховим інтересом є специфічний вид цивільного інтересу, що окреслює потребу особи у встановленні охорони та захисту належного їй предмету та пов'язаних із ним право-

мочностей, а потреба визначається сукупністю зовнішніх умов буття такої особи і виражена у її діях, спрямованих на задоволення цієї потреби шляхом укладання відповідного договору страхування.

Висновки. У статті розглянуті такі поняття цивілістики, як інтерес та страховий інтерес, історія розгляду страхового інтересу як правового терміну, а також запропоноване визначення страхового інтересу.

Список використаних джерел:

1. Серебровский В. Избранные труды по наследственному и страховому праву / В. Серебровский. – Изд. 2-е, испр. – М.: «Статут», 2003. – 558 с.
2. Судова практика розгляду цивільних справ, що виникають з договорів страхування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/647151BD4CCE00E7C2257B7C004A8B79](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/647151BD4CCE00E7C2257B7C004A8B79).
3. 2 Bos. & P.N.R. – p. 269.
4. Кравченко С. Социологический энциклопедический русско-английский словарь: более 10 000 единиц / С. Кравченко. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 511 с.
5. Абрамов В. Страхование: теория и практика / В. Абрамов. – М.: «Волтерс Клувер», 2007. – 512 с.
6. Кузнецова Н. Развитие гражданского законодательства Украины: проблемы и перспективы / Н. Кузнецова // Альманах цивилистики: сб.ст., под ред. Р.А. Майданика. – Вып. 1. – К., 2008. – С. 23–31.
7. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 1: Загальні положення / За ред. проф. І. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х.: ФОП Колісник А.А., 2010 – 320 с.
8. Субочев В. Законные интересы / В. Субочев // Проблемы теории государства и права. Учебник / Под ред. А. Малько. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 375 с.
9. Харитонов Є., Харитонova О., Старцев О. Цивільне право України : Підручник / Є. Харитонов, О. Харитонova, О. Старцев. – Вид. 3, перероб. і доп. – К. : Істина, 2011. – 808 с.
10. Венедиктова І. Категорія охоронюваного законом інтересу в цивільному праві України / І. Венедиктова // Приватне право. – 2013. – № 1. – С. 148.
11. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. у справі № 1-10/2004 (№ 18-рп/2004) за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04/conv>.
12. Цивільне право: підручник у 2 т. / [В. Борисова (кер. авт. кол.), Л. Баранова, Т. Бєгова та ін.]; за ред. В. Борисової, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
13. Михайлов С. Категория интереса в российском гражданском праве / С. Михайлов. – М.: «Статут», 2002. – 205 с.
14. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: / [О. Беляневич, О. Вінник, В. Щербина та ін.]; / за заг. ред. Г. Знаменського, В. Щербини. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 776 с.

ПРУЖАНСЬКА Т. П.,
старший викладач кафедри цивільного
та трудового права
(Академія праці, соціальних відносин і туризму)

УДК 347.91/95(477)

ОСОБЛИВІСТЬ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВ У РІЗНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто ряд процесуальних особливостей, пов'язаних із судовим розглядом справ у порядку позовного, наказного та окремого провадження. На підставі аналізу цих питань визначено спільні та відмітні риси судового розгляду справ позовного, наказного та окремого провадження і сформульовано власні висновки.

Ключові слова: *судовий розгляд, позовне провадження, наказне провадження, окреме провадження, безспірність, присяжні.*

В статье рассмотрен ряд процессуальных особенностей, связанных с судебным разбирательством дел в порядке искового, приказного и особого производства. На основании анализа этих вопросов определены общие и отличительные черты судебного рассмотрения дел искового, приказного и особого производства и сформулированы собственные выводы.

Ключевые слова: *судебное разбирательство, исковое производство, приказное производство, отдельное производство, бесспорность, присяжные.*

In the article deals with a number of procedural features associated with the trial in accordance with the claim, writ and special proceedings and on the analysis of these issues the common and distinctive features of claim, writ and special court proceedings are identified and their own conclusions are formulated.

Key words: *trial proceedings, action proceedings, writ proceedings, special proceedings, non divisiveness, jury.*

Вступ. Положення Цивільного процесуального кодексу виокремлюють три види проваджень, в яких здійснюється розгляд і вирішення справ у суді: позовне, наказне та окреме [1]. Кожен із видів указаних проваджень наділений процесуальною метою, завданням і особливим стадійним порядком розгляду і вирішенням цивільних справ. Стадії, які проходить фактично кожна цивільна справа цивільного судочинства, мають свої процесуальні особливості. Зокрема і стадія судового розгляду, яка застосовується практично в усіх видах проваджень цивільного судочинства. Однак властива судовій діяльності з розгляду і вирішення цивільних справ цивільна процесуальна форма суттєво вирізняє наказне й окреме провадження від позовного через те, що в їх основі наявний спрощений порядок вирішення справ через відсутність у них спору про право цивільне. Саме тому доцільно приділити окрему увагу дослідженню особливостей судового розгляду під час здійснення цивільного судочинства в зазначених провадженнях, що, у свою чергу, слугує запорукою ефективності вирішення справи.

Доктрина цивільного процесу відтворює досить суперечливі підходи до пояснення судового розгляду. Не можна заперечити наявність ґрунтовних досліджень, присвячених дії принципів, порядку проведення судового засідання, доказовій діяльності, фіксуванню та іншим важливим сторонам процесуальної діяльності на етапі судового розгляду. Зокрема, варто назвати ґрунтовні праці Г.А. Жиліна, Г.О. Світличної, С.А. Ташназарова, В.Ф. Ковіна, монографії В.К. Пучинського, П.В. Логінова, а також наукові праці Л.Є. Гузь, С.В. Бирдіна, С.С. Бичкова, В.І. Бобрик, С.В. Васильєв, В.В. Комаров, С.Я. Фурса, С.В. Щербак, М.М. Ясинок та багатьох інших авторів.

Незважаючи на широкий спектр таких досліджень, у теорії цивільного процесуального права є багато спірних питань, що стосуються процесуальних особливостей судового розгляду справ у контексті позовного, наказного та окремого провадження.

Постановка завдання. Теоретичне вирішення ряду питань щодо процесуальних особливостей судового розгляду справ у порядку позовного, наказного та окремого провадження в цивільному судочинстві, що дасть змогу виробити необхідні практичні рекомендації.

Результати дослідження. Законом передбачено, що суди в порядку цивільного судочинства розглядають справи щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, у порядку позовного, наказного та окремого провадження [1]. Розгляд справ у цивільному процесі послідовно проходить низку етапів, які називаються стадіями цивільного процесу (сукупність процесуальних дій, об'єднаних певною процесуальною метою). Усі стадії цивільного судочинства скеровані на досягнення загальної мети – здійснення правосуддя, що є особливою для кожної окремої стадії цивільного процесу (М.Й. Штефан). Зокрема, мова піде про стадію – судовий розгляд.

Традиційно в науці судовий розгляд кваліфікується як стадія цивільного судочинства [3, с. 159] і це система процесуальних дій суду та інших учасників процесу, спрямована на розгляд і вирішення цивільно-правового спору. Ця стадія є головною стадією цивільного судочинства, оскільки в ній найбільш повно реалізуються завдання і принципи цивільного процесуального права, що стоять перед судом, справа розглядається та вирішується по суті в судовому засіданні, і здебільшого закінчується ухвалою рішення. Отже, судовий розгляд справи – це сукупність визначених законом послідовних та впорядкованих процесуальних дій, спрямованих на здійснення цивільного судочинства в конкретній справі, надання та забезпечення особам, які беруть участь у справі, можливості для здійснення своїх суб'єктивних прав та обов'язків, дослідження та оцінювання доказів, з'ясування фактичних обставин справи й ухвалення обґрунтованого та законного судового рішення.[2, с. 290].

Метою цієї стадії є безпосередньо здійснення правосуддя, де суд установлює об'єктивну істину в справі та застосовує до тих правовідносин, що встановлені ним, відповідне матеріальне право.

Характерним є також те, що стадія судового розгляду складається з чотирьох частин, кожна з яких має свої значення, зміст і призначена для вирішення певного кола питань. Це підготовча частина, розгляд справи по суті, судові дебати, ухвалення та оголошення рішення.

Варто зазначити, що з-поміж визначених цивільним процесуальним законодавством проваджень, на яких розглядаються і вирішуються справи, стадія судового розгляду в повному обсязі має місце в позовному та окремому провадженні, у наказного провадження лише в частині ухвалення судового рішення – судового наказу. Тому коло досліджуваних нами питань щодо наказного провадження буде дещо звужене.

Як вже зазначалось, задля виконання основних завдань цивільного судочинства і забезпечення справедливого та своєчасного розгляду і вирішення справи по суті стадія судового розгляду справи проводиться поетапно та послідовно й складається з чотирьох таких частин: підготовча, розгляд справи по суті, судові дебати, ухвалення та проголошення рішення суду.

Зазначені складові частини судового розгляду спрямовані на досягнення проміжних цілей судового розгляду та об'єднують процесуальні дії суду й інших осіб, які беруть участь у справі, в один системний процес. На кожному з цих етапів суд здійснює визначені законом процесуальні дії задля виконання конкретного завдання.

Зокрема, на підготовчому етапі відбуваються процесуальні дії, спрямовані на з'ясування можливості розгляду справи по суті, вирішується питання про те, чи можливий розгляд цієї справи по суті таким складом суду, а також чи можливий розгляд справи в разі неявки осіб, які беруть участь у справі, свідків, експертів тощо.

Такі загальні положення здійснення процесуальних дій притаманні як позовному провадженню, так і окремому, але з певними особливостями. Особливістю і водночас відмінністю можна вважати той факт, що, на відміну від позовного провадження, в окремому провадженні за наявності чітко визначених категорій справ є деякі справи, які розглядаються судом у складі одного судді і двох присяжних, а не одноособово суддею (ст. 15 ЦПК України). Така особливість спрямована на забезпечення самостійності та незалежності судових органів, гарантування права громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом у змагальному процесі.

У зв'язку з цим є необхідність акцентувати увагу на механізмі відводу таких учасників судового розгляду, як присяжні. Адже на підготовчому етапі в позовному провадженні особи, які беруть участь у розгляді справи, можуть заявляти клопотання про відвід судді або інших учасників і порядок такого відводу закріплено положеннях в чинному законодавстві. Згідно із ст. 20, 22, 23 ЦПК України, в позовному провадженні можна заявляти відводи стосовно судді, секретаря, експерта, перекладача та самовідвід, але присяжні не є суддями і в жодному разі не є секретарями, перекладачами і експертами. Проте чинним законодавством для розгляду певних справ в окремому провадженні все ж заявлені такі суб'єкти, але не зрозуміло, чи можна заявляти клопотання про їх відвід і чи можуть вони заявляти самовідводи. Саме тому пропонується питання відводу присяжних конкретизувати, розробивши певний механізм і внести відповідні корективи (зміни) до чинного законодавства.

Ще однією особливістю, а також і відмінністю позовного провадження від окремого і наказного можна вважати питання безспірності. Безспірність – відсутність спору про право цивільне.

Адже, за загальним правилом цивільного судочинства, спір розглядається в позовному провадженні з обов'язковим виконанням основних принципів змагальності і диспозитивності процесу під час розгляду цивільних справ задля забезпечення гарантій захисту прав і законних інтересів учасників процесу. На відміну від позовного, в наказному та окремому провадженні відсутній і не проявляється повною мірою, це пояснюється тим, що в даному провадженні відсутні такі інструментарії, як мирова угода, забезпечення доказів тощо.

Наступною особливістю і водночас відмінністю окремого провадження від позовного є те, що суд може залучати до участі всіх заінтересованих осіб окремого провадження з власної ініціативи (ст. 235 ЦПК). Проте порядок залучення таких осіб у позовному провадженні здійснюється за заявою самої особи або за ініціативою однієї зі сторін і чітко визначеними особами (треті особи). Притягнення чи допущення до процесу цих осіб оформлюється ухвалою судді. Така особливість окремого провадження розширює права суду в питанні залучення заінтересованих осіб, але в питанні формування кола таких заінтересованих осіб є певні недоліки. Зокрема, цивільне процесуальне законодавство не надає і не може надати вичерпного переліку суб'єктів, яких необхідно залучати під час розгляду справ окремого провадження як заінтересованих осіб. До зацікавлених осіб належать особи, які беруть участь у справі та мають у ній юридичну заінтересованість. Коло заінтересованих осіб визначається взаємовідносинами із заявником у зв'язку з обставинами, які підлягають встановленню і можуть вплинути на їх права та обов'язки.

У розгляді справи по суті встановлюються всі обставини цивільної справи, зокрема, з'ясовується сутність спору та позиції сторін, досліджуються докази, тобто визначається фактична сторона справи.

Відповідно до ч. 2 ст. 235 ЦПК, на відміну від позовного провадження, суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази. Це нормативне положення є підставою активності суду у збиранні доказів і, так би мовити, підсилює роль суду у розгляді справ окремого провадження. Якщо у позовному провадженні судочинство ведеться сторонами, а суд у доказовій діяльності є пасивним, то в окремому провадженні – навпаки. У коментованій нормі є і зворотний бік – оскільки вона має правозобов'язуючий характер для суду під час реалізації його повноважень щодо витребування доказів, зрозуміло, це свідчить про те, що пом'якшується обов'язок зацікавлених осіб надавати докази у справі для підтвердження своїх вимог щодо встановлення певних фактів, що є предметом судового розгляду. Крім того, оскільки існує така законодавча вимога, варто дійти висновку, що невитребування доказів по справі судом і, зрештою, неповне з'ясування обставин справи має бути підставою для скасування рішення як необґрунтованого. Тому пасивність заінтересованих осіб законодавчо урівноважена активністю суду і не тягне ніяких негативних наслідків, які б впливали на долю справи.

Судові дебати є тим етапом судового розгляду, на якому після розгляду справи по суті підбиваються підсумки проведеного дослідження доказів, а особам, які беруть участь у справі, надається можливість викласти свою повну, умотивовану та обґрунтовану позицію. Особливостей як таких немає, оскільки процедура здійснення цього етапу відбувається у двох провадженнях однаково.

Ухвалення та проголошення рішення суду є заключним етапом судового розгляду, в якій суд вирішує справу по суті та оголошує прийняте рішення.

Враховуючи, що, на відміну від позовного, в окремому провадженні не може розглядатись спір про право, і це є принциповим. Тому особливістю можна вважати і той факт, що безспірність окремого провадження визначає і те, що справи окремого провадження не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди (ч. 5 ст. 235 ЦПК). Ця норма не має реального регламентуючого ефекту, оскільки за визначенням на підставі загальної конструкції правового регулювання окремого провадження за умов відсутності у даному провадженні спору про право та сторін у справі, правові норми про мирову угоду та наслідки її укладення не діють в окремому провадженні.

Не буде зайвим зазначити, що наслідком безспірності окремого провадження є те, що справи окремого провадження не можуть бути передані на розгляд третейського суду (ч. 5 ст. 235 ЦПК). Третейське судочинство є однією з процесуальних форм захисту приватного права й альтернативою для цивільного судочинства на підставі того, що і третейське судочинство, і цивільне судочинство мають у принципі тотожні предмети правового захисту.

Відмінністю наказного провадження від позовного і окремого провадження є наявність особливої форми судового рішення – судового наказу. Так, з одного боку, судовий наказ є особливою формою судового рішення і підлягає виконанню за правилами, встановленими для виконання судових рішень, а з іншого, він водночас є виконавчим документом. Отже, особливість судового наказу полягає у його подвійності, яка є винятком із загального правила та зумовлена необхідністю захисту безспірних прав стягувача у спрощеному порядку на підставі безспірних доказів [5; с. 178]. До такого висновку також призводить аналіз ч. 2 ст. 103 ЦПК України, яка вказує на те, що судовий наказ має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим Законом України «Про виконавче

провадження». Ще однією особливістю, що відрізняє судовий наказ від судового рішення, є процедура видачі цих процесуальних документів. Відповідно до ч. 2 ст. 102 ЦПК України, видача судового наказу проводиться без судового засідання і виклику стягувача і боржника для заслуховування їх пояснень. Судовий наказ видається за спрощеними правилами цивільного судочинства, і пояснюється це тим, що в наказному провадженні немає багатьох процесуальних засобів, які властиві для інших видів провадження. Зокрема відсутність судового розгляду і виклику сторін у судові засідання, що є серцевиною спрощених проваджень у цивільному процесі багатьох країн світу, являє собою важливу вирізняльну ознаку наказного провадження порівняно з іншими видами цивільного судочинства в Україні.

Стосовно процедури окремого провадження, порівняно із позовним, судові витрати по справі не відшкодовуються. Відповідно до ч. 7 ст. 235 ЦПК, у справах окремого провадження у разі ухвалення судового рішення судові витрати не відшкодовуються, якщо інше не встановлено законом. За логікою цієї норми, зацікавлені особи в окремому провадженні звільняються від судових витрат. Тому застосування цієї статті можливе лише у системному зв'язку із загальними нормами, які регламентують судові витрати. Доречно також зауважити, що інститут судових витрат як загальний інститут цивільного судочинства має спеціальні норми, які передбачають підстави та випадки звільнення від відшкодування певних судових витрат (ст. 81 ЦПК). У контексті цього очевидно, що ч. 7 ст. 235 по суті дублює у формі загальних відсилань більш конкретну норму, що міститься у ст. 81 ЦПК.

Висновки. Судовий розгляд є обов'язковою стадією цивільного процесу і займає важливе місце в ланці, оскільки на цій стадії розвитку цивільної процесуальної діяльності суд виконує завдання цивільного судочинства, що були поставлені перед ним і полягають у справедливому, неупередженому та своєчасному розгляді і вирішенні цивільних справ та може здійснюватись, щонайменше, у двох провадженнях цивільного судочинства (позовному й окремому).

Вищенаведене дає підстави зазначити, що через провадження цивільного судочинства безперечно реалізовується стадія судового розгляду, але з достатніми особливостями, які, на наш погляд, потребують змін.

Список використаних джерел:

1. Цивільний процесуальний Кодекс України від 18 березня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
2. Цивільне процесуальне право : підручник / [І. С. Ярошенко, І. О. Ізарова, О. М. Єфімов та ін.] ; за заг. ред. І. С. Ярошенко. – К. : КНЕУ, 2014. – 519, [1] с.
3. Гражданский процесс / под ред. М.К. Треушникова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Городец, 2007. – 784 с.
4. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс / М.Й. Штефан. – К.: Ін Юре, 2005. – 624 с.
5. Комаров В.В. Окреме провадження : [монографія] / В.В. Комаров, Г.О. Світлична, І.В. Удальцова ; за ред. В.В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 312 с.
6. Цивільний процес України. Академічний курс : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] ; за ред. С.Я. Фурси. – К. : Вид. Фурса С.Я. ; КНТ, 2009. – 610 с.

СЕНЮТА В. О.,
суддя
(Деснянський районний суд)

УДК 347.77

НАРОДЖЕННЯ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ВЕНЕЦІЙСЬКИЙ ФЕНОМЕН

Статтю присвячено питанню формування права інтелектуальної власності. Викладається позиція, що ідея патентного права була вперше реалізована у XV столітті у Венеційській республіці. Аналізуються особливості правової охорони винаходів і вплив, який справив «венеційський феномен» на правопорядок країн Заходу.

Ключові слова: інтелектуальна власність, патенти, майнові права.

Статья посвящена вопросу формирования интеллектуальной собственности. Излагается позиция, в соответствии с которой идея патентного права была впервые реализована в XV веке в Венецианской республике. Анализируются особенности правовой охраны изобретений и влияние, которое оказал «венецианский феномен» на правопорядок стран Запада.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, патенты, имущественные права.

The article deals with the formation of intellectual property rights. It sets out the position that the idea of patent law was first implemented in the fifteenth century in Venice republic. The author analyzes the features of legal protection of inventions and the impact that “Venetian Phenomenon” had on the states of the West.

Key words: intellectual property, patents, proprietary intellectual rights.

Вступ. Роль права інтелектуальної власності як економіко-правового феномена зростає і шириться з року в рік. Економіки розвинених держав світу все більше ґрунтуються на продукції, що має у своїй основі «інтелектуальний складник» – охоронювані законом знання й інформацію. Однак не буде перебільшенням сказати, що витокам права інтелектуальної власності присвячується досить мало уваги. Зокрема, впадає в око та обставина, що в Україні з означеного питання нині не було виконано жодного монографічного дослідження (хоча деякі аспекти означеної проблематики розглядалися у дисертаційному дослідженні Г. Довгань [1]).

Утім, розуміння інтелектуальної власності та її витоків є надзвичайно важливим для прогнозування її розвитку у майбутньому. Вже нині суспільство має справу із вкрай проблематичним феноменом: гроші справляють надзвичайно двоякий вплив на розвиток культури. Скажімо, в умовах, у яких автор твору отримує лише 10% із тиражу книги (а перекладач такого твору часто-густо навіть менше 1%), виникає т.зв. «конвеєрне виробництво». Ця ситуація не стимулює авторів до творчої роботи. З іншого боку, компанії, які скуповують авторські «копірайти», теж не зацікавлені в урізноманітненні ринку за рахунок нових авторів. І все це лише симптоми недуги, що вже міцно вкоренилась у сучасній економіці: інтелектуальна власність і наявний механізм дистрибуції інтелектуальних продуктів перестають виконувати свої завдання в умовах того, що О. Долгін називає економікою символічного обміну: економіка комунікації, що ведеться через обмін творів/висловлювань і супроводжується витратанням особистих і грошових ресурсів [2, с. 16].

Є усі підстави вважати, що незабаром система права інтелектуальної власності, котра успішно функціонувала в деяких державах протягом століть, зазнає метаморфоз. У зв'язку з цим підвищується актуальність дослідження витоків права інтелектуальної власності і, зокрема, такої малодослідженої на вітчизняних теренах теми, як «венеційський феномен».

Постановка завдання. Пропоноване дослідження переслідує кілька цілей. Насамперед ми намагатимось розкрити виклики, які спричинили появу першої у світі системи права промислової власності на теренах середньовічної Венеційської республіки. Надалі ми намагатимось продемонструвати, який вплив – бодай і опосередкований – справила ця модель правопорядку на сучасне законодавство України.

Результати дослідження. У середні віки в Європі майже не застосовувалася практика захисту авторських прав за моделлю Стародавнього Риму. Втім, економіка Середньовіччя не могла цілком уникнути правового регулювання інтелектуальної власності. Зокрема, як відомо, відмінна риса економіки Середньовіччя стосувалась інституту гільдій. Гільдії були професійними організаціями, що об'єднували людей, причетних до певного ремесла чи заняття. Держава часто надавала гільдіям монополне право на виробництво товарів або виконання робіт, натомість держава отримувала контроль над економікою загалом і доходами гільдій зокрема.

Відомо, що середньовічні гільдії встановлювали два види марок: купецькі (свідчили про право власності) і марки продукції (схожі на сучасні торговельні марки) [3, с. 51]. Купецька марка використовувалася для товарів, що вже перебували на консигнації, з метою засвідчити власника в разі крадіжки, або ж коли після корабельної аварії вдавалося відновити вантаж. Марки продукції використовувалися головним чином із тією ж метою, з якою нині використовуються торговельні марки. Всі члени гільдії ремісників були зобов'язані вказувати на товарі знак його виробника. Таким чином гільдія могла реагувати і, зокрема, карати своїх членів за неякісний товар, виробництво якого кидало тінь на гільдію. Крім знака члена гільдії, товар повинен був, як правило, містити знак самої гільдії. На думку К. Мея, знак гільдії свідчив не лише про походження товару, а й був своєрідним сертифікатом якості [3, с. 51].

Порушення правил маркування товарів суворо припинялись і карались. Френк Д. Прегер вказував, що у середньовічних гільдіях існували норми, які встановлювали щось на кшталт виключних майнових прав на власні твори: наприклад, із 1432 р. у Генуї гільдія виробників шовку забороняла запозичувати у члена гільдії його унікальний малюнок тканини; схоже регулювання існувало щодо гільдії виробників вовни у Флоренції з 1474 р. [4].

І задовго до того, як правове регулювання інтелектуальної власності в Європі почало набувати сучасних форм і змісту, монархи Європи нерідко вдавалися до видачі «охоронних грамот» – виняткових привілеїв щодо виробництва певних товарів, виконання робіт чи надання послуг. Гранти такого гатунку дещо нагадують сучасні патенти, оскільки і там, і тут ідеться про виняткове становище правовласника. Виникнення патентів пов'язане з особливостями середньовічної економіки. Держави в усі часи мали на меті посилити приплив капіталу в країну і одночасно зменшити його відтік за кордон, у зв'язку з чим необхідно було створювати умови, за яких експорт буде перевищувати імпорт. Засобами досягнення цієї досить зрозумілої мети були охоронні документи, які правителі дарували тим, кого треба було привернути для виробництва у своїй країні. Можливо, перша згадка про грамоти такого роду – це надання королем Едуардом III у 1331 р. охоронної грамоти фламандським ткачам на чолі з Джоном Кемпом; також відома грамота Джону Шідаму на виробництво солі (1440 р.). Однак саме надання Джону Утінему монопольної грамоти на виробництво кольорового скла (1449 р.) прийнято вважати першим справжнім патентом. Термін його сили закінчувався через 20 років із дня видачі, після чого люди, яких був зобов'язаний навчити Утінем, могли самостійно використовувати отримані знання [5]. Існує також думка, що надання патентів є дещо модифікованою традицією надавати монополію на видобуток корисних копалин першовідкривачу шахти, щоб заохотити їх виявлення [6, с. 103].

Отже, що важливо відзначити у пропонованому вище аналізі середньовічних монопольних грамот? По-перше, ці грамоти закріплювали виключне право займатися певним видом діяльності. По-друге, вони забороняли іншим займатися цим же видом діяльності. По-третє, ці грамоти не захищали винаходи у сучасному розумінні – рішення конкретних технічних проблем.

Цікаво поміркувати над тим, до якого виду права можна віднести правове регулювання за посередництва монопольних грамот. Так, нині законодавство більшості держав розглядає право інтелектуальної власності переважно саме як приватно-правовий інститут (хоча воно становить комплексний правовий інститут, котрий поєднує норми приватного і публічного права). Норми публічного права (котрі стосуються регулювання лише окремих підінститутів, як-от реєстрація об'єктів промислової власності) лише дозволяють здійснити норми приватного. Простіше кажучи, нині право інтелектуальної власності загалом – це інститут цивільного (приватного) права, а в середньовічній Англії це був інститут публічного права, що існував із подвійною метою: контролювати економіку та створювати прибутки для корони і залучати капітал (зокрема, інтелектуальний) у державу. Таким чином, ми не можемо говорити про середньовічні монопольні грамоти як про різновид патентів. А хтось навіть може цілком слушно ставити під сумнів, чи були такі грамоти «родичами» сучасних патентів.

Систематичне регулювання прав на винаходи через режим патентування слід вважати творінням середньовічної Венеції. Єдиним відомим нам дослідником цієї маловідомої вітчизняному читачу теми був італійський правник Г. Мандіч. Його дослідження патентів середньовічної Венеції, яке побачило світ у 1948 р., було виконано за архівними джерелами, що зберігалися переважно в бібліотеках Венеції, й охоплювало широке коло питань. У пропонованій статті ми будемо спиратися на висновки Г. Мандіча, після чого перейдемо до власних узагальнень.

Перші патенти на винаходи з'явилися у Венеції у першій половині XV століття. Г. Мандіч говорить про патенти 1409, 1425, 1429, 1430, 1443, 1460 і 1473 рр. [7, с. 169, 171]. Це ще не зовсім патенти у сучасному розумінні, оскільки, з одного боку, вони надавали захист саме винахідникам, з іншого – мали ознаки монополії. Їх можна було відчужувати за життя і після смерті (*inter vivos et mortis causa*). Мета надання таких патентів полягала у тому, щоб унеможливити конкуренцію між підприємствами [7, с. 172]. Мабуть, причину цього можна пояснити тим, що сам процес винахідництва був досить дорогим, а держава переслідувала мету отримання максимального прибутку. От приклад одного з таких патентів, котрий було надано п. Якобу (*Jacobus*) у 1460 р. за винахід «приладу» (*device*), що мав меліоративний ефект: «Протягом життя означеного Якоба ніхто з тих, хто бачив подібні прилади, не може їх побудувати на наших територіях без прямої ліцензії (*expressa licentia*) і дозволу Якоба, його першого винахідника і творця (*primus inventor et architectus*) <...>; невиконання цього припису карається покаранням кожного порушника у 1 000 золотих дукатів за кожен випадок порушення» [7, с. 174]. Венеція утримала за собою право використовувати прилад Якоба для власних потреб фортифікації чи для іншої оборонної мети. Грамота надавалась під умову, що експериментальний зразок буде підготовлено у шестимісячний строк.

Однак найбільший розквіт практики патентування припав на кінець XV – XVI ст., після того як сенат Венеції у 1474 р. видав спеціальний акт. Звернімося тепер до процедури отримання патенту.

Звернення на отримання патенту мало назву прошення або прохання. Дослідження Г. Мандіча демонструє, що таке прошення подавала велика кількість різноманітних суб'єктів права: громадяни Венеції, іноземці, особи шляхетного роду й навіть одного разу євреї, що досить незвично для тодішнього правопорядку. Прошення стосувалося видачі виключного права й містило викладення новизни винаходу та його корисності. При цьому саме корисності надавалось особливе значення. До всього тут на розсуд винахідника зазначалося, чи може Венеція застосовувати винахід для власних потреб, коли буде створено перший робочий зразок тощо. Траплялося, що винахідник побоювався конкуренції з іншим винаходом і жадав, щоб попередній винахідник продемонстрував робочий зразок винаходу, а коли він це зробити неспроможний, то просили визнати цей попередній патент недійсним чи відкликати його. Як уже зазначалося, головний наголос робився на корисності винаходу, це виражалось в оптимізації праці чи збільшенні надходжень до бюджету.

Магістратури, до яких надсилали прошення, організовували перевірку описаного винаходу. Вимога новизни на той час не була надто жорсткою і спеціальна перевірка її відбувалась лише в тому разі, коли на цьому наполягав конкурент. Іноді патенти надавались безвідносно до новизни винаходу, коли пропонувалося перенести у Венецію досвід виробництва з іншої держави.

Таким чином, головною вимогою до надання патентів була корисність винаходу. Однак, як зазначає Г. Мандіч, оскільки на момент подання прошення здебільшого ще не існувало зразка описаного виробу чи приладу, магістратури обмежувались поверхневою оцінкою [7, с. 188].

Якщо в магістратури виникали сумніви стосовно патентоздатності винаходу, ті вирішувались на користь винахідника. Однак оскільки, як щойно зазначалось, оцінка корисності винаходу була досить приблизною, патенти надавались, як правило, з умовою – продемонструвати через певний проміжок часу експериментальний зразок. Є також свідчення того, що патент подекуди набував чинності лише з моменту демонстрації такого зразка.

Видані сенатом Венеції патенти мали назву «привілеї» або «грамоти» [7, с. 190]. Привілеї були двох видів. Перший і основний полягав у праві монопольного виробництва виробу (застосування процесу тощо). Другий вид привілеїв був спеціальним, наприклад, звільнення від оподаткування (повне або часткове). «Усі патенти надавали виключне право на виробництво <...>. Деякі патенти також вміщували виключне право використовувати й продавати виріб» [7, с. 191]. Патент міг бути відчужений за згодою його власника на користь іншої особи.

Що стосується строків охорони, то вони значно відрізняються. Після видання Акту 1474 р. строк дії патенту становив, як правило, 10 років. Винахідники ж просили строк від 25 до 50 років. Відомо лише декілька випадків, коли магістратура обмежувала чинність патенту 5-річним строком, небагато випадків є і з 10-річним строком правової охорони. Протягом 1474–1500 рр. переважно патенти надавались на 50 років, а у 1500–1550 рр. – на 25 років [7, с. 192].

Патентна система Венеції знала і пролонгацію патенту. Відомий випадок, коли п. Мауро просив продовжити строк дії грамоти у зв'язку з тим, що війна не дала йому можливості втілити його задуми і він поніс значні збитки. Патент було пролонговано на 25 років [7, с. 196].

У поодиноких випадках винахідники взагалі не просили права виключного виробництва, перетворюючи винахід на суспільне надбання, а просили лише компенсації за свої винахідницькі зусилля і принесену корисність для Венеції.

Висновки. Система патентного права Венеції, попри властиву їй гнучкість і часом непослідовність, була першим стійким правовим режимом захисту прав винахідників, що справив значний вплив на пра-

вові системи держав Європи, Англію і згодом на Сполучені Штати Америки. Інститут пролонгації патенту був позитивно сприйнятий державами загального права. Крім того, впадає в око той факт, що патенти Венеції захищали лише майнові права винахідників, тоді як немайнові залишались поза правовим регулюванням. Із цього можна зробити висновок, що венеційський патентний режим справив значно більший вплив саме на системи загального права, що історично не визнавали інститут немайнових прав.

Список використаних джерел:

1. Довгань Г.В. Становлення та розвиток законодавства України про інтелектуальну власність (історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Г.В. Довгань ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2009. – 16 с.
2. Долгин А.Б. Экономика символического обмена / А.Б. Долгин. – М. : Инфра-М, 2006. – 632 с.
3. May C. Intellectual Property Rights: A Critical History / Christopher May, Susan K. Sell. – Lynne Rienner Publishers, 2006 – 253 p.
4. Prager Frank D. A History of Intellectual Property from 1545 to 1787 / Frank D. Prager // Journal of the Patent Office Society. – 1944. – 26 (no. 11, November). – P. 711–760.
5. The History of Patents [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.patentsoffice.ie/en/Student-Zone/Posters-and-Publications/01-History-of-Patents-in-Europe.pdf>.
6. Poppow M. Protection and Promotion: Privileges for Inventions and Books of Machines in the Early Modern Period / Marcus Poppow. – History of Technology 20. – P. 103–124.
7. Mandich G. Venetian Patents / Giulio Mandich // Journal of the Patent Office Society. – 1948. – Vol. XXX. – No. 3. – P. 166–224.

УРАЗОВА А. А.,

кандидат юридических наук,
ассистент кафедры гражданского права № 1
(Национальный юридический университет
имени Ярослава Мудрого)

УДК 347.77

**ОТКАЗ ОТ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ
КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ИХ ДОСРОЧНОГО ПРЕКРАЩЕНИЯ**

Рассматривается отказ от имущественных прав интеллектуальной собственности. С учетом особенностей права интеллектуальной собственности анализируется его правовая природа, предмет, условия осуществления, момент совершения, а также его правовые последствия.

Ключевые слова: отказ от имущественных прав интеллектуальной собственности, патент, свидетельство, полный, частичный отказ, прекращение имущественных прав интеллектуальной собственности.

Розглядається відмова від майнових прав інтелектуальної власності. З урахуванням особливостей права інтелектуальної власності аналізується її правова природа, предмет, умови здійснення, момент учинення, а також її правові наслідки.

Ключові слова: відмова від майнових прав інтелектуальної власності, патент, свідоцтво, повна, часткова відмова, припинення майнових прав інтелектуальної власності.

The article deals with the renunciation of property rights of intellectual property. Its legal nature, subject, conditions of implementation, taking into account the peculiarities of the intellectual property right, the moment of its fulfillment, as well as legal consequences are analyzed.

Key words: renunciation of property rights of intellectual property, patent, certificate, full, partial refusal, termination of property rights of intellectual property.

Введение. Существование имущественных прав интеллектуальной собственности ограничено сроком их действия, которые устанавливаются ГК Украины, законами или договором. Однако в некоторых случаях такие права могут быть прекращены досрочно (ч.ч. 2, 3 ст. 425 ГК Украины). В ч. 3 ст. 12 ГК Украины закреплено правило, согласно которому лицо может отказаться от своего имущественного права. Соответственно, одним из оснований досрочного прекращения имущественных прав интеллектуальной собственности является реализация права на отказ лицом, которому они принадлежат.

Общетеоретические аспекты отказа от имущественных прав интеллектуальной собственности исследуются в работах отечественных и зарубежных ученых Н.И. Марышевой, А.Э. Нольде, Н.С. Кузнецовой, Sean Wilken QC, Karim Ghaly и др. Между тем, проблема осуществления отказа от имущественных прав интеллектуальной собственности остается недостаточно исследованной и наиболее дискуссионной в цивилистике.

Постановка задачи. Целью данного исследования является анализ особенностей отказа от имущественных прав интеллектуальной собственности: его правовая природа, предмет, объем, в котором может быть совершен отказ, порядок его реализации, момент прекращения имущественных прав интеллектуальной собственности, его правовые последствия.

Результаты исследования. Учитывая, что права интеллектуальной собственности состоят не только из имущественных, но и из личных неимущественных прав (ч. 2 ст. 418 ГК Украины), возникает вопрос, возможен ли отказ от последних. По общему правилу, предусмотренному ч. 4 ст. 423 ГК Украины, личные неимущественные права интеллектуальной собственности не могут отчуждаться (передаваться), а исключения устанавливаются законом, поэтому ответ должен быть отрицательным. Иными словами, личные неимущественные права, в отличие от имущественных прав интеллектуальной собственности (ч. 3 ст. 424, ст. 427 ГК Украины), не являются оборотоспособными, поэтому совершение сделок, в частности и отказ от этих прав, не представляется возможным.

Для дальнейшего анализа отказа от имущественного права интеллектуальной собственности считаем необходимым выяснить суть этого понятия. По своей юридической природе отказ является односторонней сделкой, направленной на прекращение субъективных гражданских прав. Осуществление права на отказ возможно: а) в случаях, предусмотренных договором или законом; б) путем активного поведения – действия, последствием которого является прекращение права лица.

В законах, которыми обеспечивается правовая охрана объектов интеллектуальной собственности, предусмотрено право на отказ. Например, в ч. 1 ст. 32 Закона Украины «Об охране прав на изобретения и полезные модели» сказано, что собственник патента в любое время может отказаться от него. Другой пример: согласно ч. 1 ст. 18 Закона Украины «Об охране прав на знаки для товаров и услуг» собственник свидетельства в любое время может отказаться от него. Таким образом, в законодательстве содержится правило, в соответствии с которым лицо может отказаться от патента или свидетельства. Однако в ч. 1 ст. 50 Закона Украины «Об охране прав на сорта растений» речь идет не только об отказе от патента, но и от имущественных прав интеллектуальной собственности на сорт растений. Согласно ч. 3 ст. 423 ГК Украины имущественные права интеллектуальной собственности могут быть прекращены досрочно в случаях, установленных настоящим кодексом, другим законом либо договором. Такая неоднозначная позиция законодателя порождает вопрос: что же является предметом отказа в праве интеллектуальной собственности – имущественные права интеллектуальной собственности или документы (патент, свидетельство)?

Для ответа на данный вопрос считаем необходимым выяснить, что выступает предметом категории отказа. Ученые отмечают, что такой предмет охватывает различные права, полномочия, привилегии, возможности приобретения [1, с. 18]. Такая позиция находит подтверждение и в ГК Украины, из анализа норм которого следует, что предметом отказа являются различные права [2, с. 51–52]. Например, отказ от права (ч. 3 ст. 12, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 338, ч. 2 ст. 341 ГК Украины и др.), в том числе от вещного права на чужое имущество (п. 1 ч. 1 ст. 399, п. 2 ч. 1 ст. 406 ГК Украины и др.), а также от осуществления преимущественного права (ч. 2 ст. 362 ГК Украины и др.).

Таким образом, предметом отказа в праве интеллектуальной собственности являются имущественные права интеллектуальной собственности. Использование законодателем выражения «отказ от патента, свидетельства» следует понимать как «отказ от права», поскольку в таких случаях имеет место отказ от имущественных прав интеллектуальной собственности.

В обоснование изложенного выше приведем следующие аргументы. Во-первых, из анализа действующего законодательства следует, что под патентом или свидетельством необходимо понимать документы, удостоверяющие имущественные права интеллектуальной собственности лица на определенные объекты. Во-вторых, отказ от патента, удостоверяющего исключительное имущественное право, как и от имущественных прав, имеет одно следствие – досрочное прекращение действия имущественных прав интеллектуальной собственности. В-третьих, ст. 51 Закона Украины «Об охране

прав на сорта растений» называется «Отказ от имущественных прав интеллектуальной собственности на сорт растений», но речь идет об отказе от исключительных имущественных прав и патента. Это свидетельствует о том, что законодатель отождествляет такие понятия.

Далее возникает вопрос, в каком объеме владелец патента или свидетельства может отказаться от имущественных прав интеллектуальной собственности.

Лицо может полностью или частично отказаться от имущественных прав интеллектуальной собственности на изобретение, полезную модель, промышленный образец, сорт растений, породу животных, торговую марку и другие объекты права интеллектуальной собственности (ч. 1 ст. 32 Закона Украины «Об охране прав на изобретения и полезные модели», ч. 1 ст. 18 Закона Украины «Об охране прав на знаки для товаров и услуг», ст.ст. 50, 51 Закона Украины «Об охране прав на сорта растений»). Отличие таких видов отказов состоит в том, что в случае первого (полного) отказа имущественные права интеллектуальной собственности прекращаются по всем объектам права интеллектуальной собственности, в случае второго (частичного) – только по некоторым из таких объектов либо пунктам формулы (например, если таким объектом является полезная модель). Следовательно, в этих правоотношениях законодатель под частичным отказом подразумевает не изменение объема исключительных имущественных прав [2, с. 96], а их прекращение на некоторые объекты (в частности, пункты формулы) права интеллектуальной собственности.

Анализ судебных решений свидетельствует о том, что частичный отказ от имущественных прав интеллектуальной собственности неправильно квалифицируют на практике.

Так, Хозяйственный суд г. Киева удовлетворил иск ООО «Гуала Кложерс Украина» к Государственной службе интеллектуальной собственности Украины (далее – ГСИСУ) и зарубежному частному производственному унитарному предприятию «Алкопак» (далее – предприятие «Алкопак») о признании недействительными изменений. Судом установлено, что 25 марта 2015 г. ГСИСУ на основании заявления предприятия «Алкопак» о частичном отказе от патента Украины № 81597 в формулу полезной модели по указанному патенту были внесены изменения, в результате которых к формуле добавлено два новых признака, ранее не содержащихся в формуле полезной модели. Суд с учетом ч. 5 ст. 6, ч. 1 ст. 32 Закона Украины «Об охране прав на изобретения и полезные модели» пришел к обоснованному выводу о том, что отказаться от патента частично можно только путем отказа от конкретных пунктов формулы (независимых или зависимых), поскольку именно формула определяет объем правовой охраны полезной модели. Однако любое другое изменение формулы полезной модели не является частичным отказом от патента в понимании предписаний ч. 5 ст. 6, ч. 1 ст. 32 Закона Украины «Об охране прав на изобретения и полезные модели». Суд считает, что изменение формулы полезной модели, в частности, путем добавления к ней дополнительных признаков, содержащихся в описании полезной модели, приводит исключительно к замене объема правовой охраны, по которому выдан патент на полезную модель, совсем другим объемом, по которому патент не выдавался, и фактически к замене одного патента на полезную модель другим патентом с другим объемом правовой охраны. Следовательно, ГСИСУ неправильно квалифицировала изменения в формуле полезной модели по патенту Украины № 81597 как частичный отказ от патента, чем нарушила предписания ч. 5 ст. 6, ч. 1 ст. 32 Закона Украины «Об охране прав на изобретения и полезные модели».

Кроме того, внесение изменений в формулу полезной модели по патенту Украины № 81597 произошло с нарушением предписаний п. 2.5 Положения о Государственном реестре патентов Украины на полезные модели, поскольку в представленном предприятием «Алкопак» ходатайстве о частичном отказе от патента не был указан конкретный объем прав, а именно пункты формулы, в отношении которых осуществляется частичный отказ от патента, а указана вся формула полезной модели. Однако предприятие «Алкопак» полностью оставило данную формулу, добавив к ней другие дополнительные признаки, которых раньше не было в формуле полезной модели (ни в независимом, ни в зависимых пунктах формулы), в результате чего появился совершенно новый объект для патентования, а не частичный отказ от указанного патента [3].

В ГК Украины не регулируется порядок осуществления права на отказ от имущественных прав интеллектуальной собственности, в частности, если патентообладатель заключил лицензионный договор. Такой порядок устанавливается специальными законами. Так, по общему правилу владелец патента или свидетельства может отказаться от имущественных прав интеллектуальной собственности в любое время. Необходимо заметить, что в законодательстве отсутствует единый подход к осуществлению отказа в случае заключения патентообладателем лицензионного договора. Например, у владельца патента или свидетельства возникает обязанность предупредить о своем решении (о намерении отказаться от имущественных прав) лицо (лицензиата), с которым он заключил лицензионный договор, в силу которого лицензиату принадлежит право использования изобретения или полезной модели (абз. 2 ч. 1 ст. 32 Закона Украины «Об охране прав на изобретения и полезные модели»). Следует учитывать, что срок уведомления законом не определен, поэтому, чтобы избежать возникновения противоречий между

сторонами, им необходимо его оговорить в договоре. Однако законодатель не всегда придерживается правила об оповещении лицензиата о намерении владельца патента или свидетельства отказаться от имущественных прав интеллектуальной собственности. Так, в Законе Украины «Об охране прав на знаки для товаров и услуг» не предусмотрена такая обязанность владельца свидетельства, хотя в ч. 8 ст. 16 этого Закона закреплено право владельца свидетельства передать имущественные права на использование знака любому лицу на основании лицензионного договора. Совсем иной подход к осуществлению отказа от имущественных прав интеллектуальной собственности предусмотрен в ч. 5 ст. 51 Закона Украины «Об охране прав на сорта растений». Так, когда действует любой лицензионный договор с владельцем патента, отказ от имущественных прав интеллектуальной собственности на сорт растений и патент возможен только при условии согласия лицензиата, если иное не предусмотрено договором.

Такой же подход используется иногда в зарубежном патентном законодательстве. Например, специальные правила предусматривают, что без согласия лицензиатов отказ от патента не регистрируется. Патентообладатель должен предоставить доказательства, подтверждающие, что он согласовал отказ с заинтересованным лицом. В противном случае отказ регистрируется через определенный срок, в течение которого могут быть заявлены возражения третьих лиц против досрочного прекращения действия патента [4, с. 657].

Однако такое правило (получение согласия лицензиата) противоречит сущности отказа как односторонней сделки, для совершения которой необходимым является волеизъявление лица, совершающего сделку. Как указывается в литературе, отказ является односторонним выявлением воли, не зависит от принятия другим лицом, а должен быть только доведен до его сведения – воспринят им [5, с. 130]. Так, считаем достаточным закрепить обязанность владельца патента, свидетельства в случае заключения лицензионного договора заранее уведомить об отказе от имущественных прав интеллектуальной собственности лицензиата, поскольку вопрос осведомленности последнего о таком действии имеет важное практическое значение. Для осуществления своих прав и выполнения обязанностей лицо должно знать об их возникновении, изменении или прекращении, иначе оно может понести убытки в виде реальных потерь или упущенной выгоды. Этот вывод подтверждается в нормах ГК Украины. В ч. 2 ст. 467, ст. 477, ч. 3 ст. 497 ГК Украины предусмотрено общее правило: если в связи с досрочным прекращением действия исключительных имущественных прав интеллектуальной собственности причинены убытки лицу, которому было предоставлено разрешение на использование объекта права интеллектуальной собственности (например, торговую марку, компонование интегральной микросхемы, изобретение, полезную модель и т. д.), то такие убытки возмещаются лицом, предоставившим указанное разрешение, если иное не установлено договором или законом.

Таким образом, поскольку в законодательстве не установлен единый подход к осуществлению отказа от имущественных прав, то в случае заключения лицензионного договора сторонам необходимо предусматривать его в договоре во избежание нарушения прав лицензиата.

Процедура отказа от патента или свидетельства частично урегулирована законами и подзаконными нормативно-правовыми актами Украины. Так, отказ осуществляется путем подачи заявления владельца патента или свидетельства в ГСИСУ. Сразу следует заметить, что нельзя согласиться с утверждением, что отказ от исключительных имущественных прав может осуществляться путем неуплаты в установленный срок годового сбора за поддержание патента или действия свидетельства [6, с. 773]. Этим владелец патента или свидетельства воздерживается от совершения определенного действия (уплаты в установленный срок годового сбора), а, как было нами установлено, отказ всегда является односторонним волевым действием (сделкой), направленным на наступление определенных правовых последствий.

Кроме того, в законодательстве Украины в большинстве случаев не определены требования к форме и содержанию заявления об отказе от патента или свидетельства. Что касается формы, то заявление должно иметь обязательно письменную форму. Так, согласно ч. 1 ст. 51 Закона Украины «Об охране прав на сорта растений» отказ происходит путем подачи письменного уведомления, подписанного владельцем патента или свидетельства. В содержании же заявления должен указываться объем отказа (полный или частичный) от исключительных имущественных прав. В случае частичного отказа должен быть указан перечень объектов интеллектуальной собственности – как охватываемых таким отказом от патента или свидетельства, так и остающихся. В заявлении должны быть сведения о том, что лицо, использующее объект права интеллектуальной собственности по лицензионному договору, предупреждено об отказе, а также об отсутствии наложенного ареста на имущество, в состав которого входят имущественные права интеллектуальной собственности на указанный объект (п. 2.6 Положения о Государственном реестре свидетельств Украины на знаки для товаров и услуг; абз. 2 ч. 1 ст. 32 Закона Украины «Об охране прав на изобретения и полезные модели»).

Моментом прекращения действия свидетельства или патента, а следовательно, и исключительных имущественных прав является вступление в силу отказа от них. Последнее происходит с даты

публикации сведений об этом в официальном бюллетене ГСИСУ. Эти правила не распространяются на момент прекращения исключительных имущественных прав на сорт растений, поскольку он определяется со дня получения ГСИСУ письменного уведомления, на основании чего вносятся изменения в реестр патентов и осуществляется публикация в официальном издании ГСИСУ (ч. 3 ст. 51 Закона Украины «Об охране прав на сорта растений»). Значит, моментом прекращения исключительных имущественных прав путем отказа от них может быть одна из таких дат: а) публикации сведений об этом в официальном бюллетене ГСИСУ; б) получения ГСИСУ письменного уведомления от владельца патента или свидетельства.

Выводы. Последствиями полного или частичного отказа от исключительных имущественных прав является их досрочное прекращение действия на определенный(-е) объект(ы). При этом отказ не влияет на физические свойства объекта права интеллектуальной собственности. Так, он продолжает сохранять свое техническое значение, экономический или любой другой эффект, не теряет своей ценности. Однако меняется его правовой режим, поскольку, как правило, вследствие отказа от исключительных имущественных прав объект права интеллектуальной собственности может свободно и бесплатно использовать любое лицо (ч. 1 ст. 467, ч. 1 ст. 477 ГК Украины). Исключением являются случаи, когда право на объект права интеллектуальной собственности возникает одновременно у нескольких лиц (совладельцев). Так, в ч. 2 ст. 51 Закона Украины «Об охране прав на сорта растений» указано, что отказ от имущественных прав интеллектуальной собственности на сорт растений и патента со стороны одного из владельцев патента не приводит к прекращению действия прав и патента – они остаются собственностью других совладельцев сорта. Таким образом, для того патентообладателя, который заявил об отказе от имущественных прав интеллектуальной собственности, их действие прекращается, а для других совладельцев сорта таких последствий не наступает.

Список использованных источников:

1. Wilken Sean QC. The Law of Waiver, Variathion, and Estoppel / Sean Wilken QC and Karim Ghaly. – N.Y. : Oxford University Press Inc., 2012. – 81 p.
2. Уразова А.А. Категория отказа в гражданском праве Украины : [монография] / А.А. Уразова. – Харьков : Право, 2016. – 248 с.
3. Решение Хозяйственного суда г. Киева от 11.03.2016 по делу № 910/1328/16 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56577716>.
4. Международное частное право : [учеб.] / под ред. Н.И. Марышевой. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 928 с.
5. Нольде А.Э. Очередные вопросы в литературе гражданского права / А.Э. Нольде // Вестник гражданского права. – 1913. – № 3. – С. 121–137.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. Т. 1 / під ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 832 с.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ЗАМРИГА А. В.,
кандидат економічних наук, доцент
кафедри правового регулювання економіки
(Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана)

УДК 346.2(477):338.436

ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОНТРАКТАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Досліджено правові засади договору контрактації сільськогосподарської продукції. Виявлено проблемні аспекти реалізації договору контрактації сільськогосподарської продукції. Запропоновано перспективи правового регулювання контрактації сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: *контрактація, сільське господарство, сільськогосподарська продукція, виробництво сільськогосподарської продукції, правове регулювання, типовий договір.*

Исследованы правовые основы договора контрактации сельскохозяйственной продукции. Выявлены проблемные аспекты реализации договора контрактации сельскохозяйственной продукции. Предложены перспективы правового регулирования контрактации сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: *контрактация, сельское хозяйство, сельскохозяйственная продукция, производство сельскохозяйственной продукции, правовое регулирование, типичный договор.*

The legal principles of contract contracting agricultural products. The identified aspects of contract contracting agricultural products. A perspective of legal regulation of contracts of agricultural products.

Key words: *contract of procurement, agriculture, agricultural products, agricultural production, law regulation, standard contract.*

Вступ. У сфері реалізації сільськогосподарської продукції використовуються різні договори, одним з яких є договір контрактації сільськогосподарської продукції. У зв'язку з тим, що сфера застосування даного договору є досить специфічною – сільськогосподарське товаровиробництво, існує необхідність спеціального правового регулювання договірних відносин контрактації сільськогосподарської продукції. В Україні сільське господарство визнане пріоритетною галуззю господарства. Тому впродовж останніх двадцяти років приймалося чимало спеціальних нормативно-правових актів різного рівня, що встановлювали особливості укладання, виконання та визначали права і обов'язки сторін договору контрактації сільськогосподарської продукції зокрема.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення та детальне дослідження проблемних аспектів договору контрактації сільськогосподарської продукції та формування на їх основі теоретичних висновків та пропозицій для вдосконалення чинного законодавства України.

Результати дослідження. Від самого початку договір контрактації сільськогосподарської продукції був інструментом радянської влади для утримання населення в напругі та виконання п'ятирічок та інших державних планів. З переходом України до ринкової економіки зменшився адміністративний вплив держави на відносини, у тому числі договірні. В умовах ринку виробництво продукції здійснюється не заради виконання планів, а задля можливої реалізації цієї продукції та отримання прибутку сільськогосподарськими виробниками.

Зараз відносини контрактації сільськогосподарської продукції регулюються Цивільним кодексом України, а саме відповідно до ч. 1 ст. 713 за договором контрактації сільськогосподарської

продукції виробник зобов'язується виробити визначену договором сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору.

Частина 2 статті 272 Господарського кодексу України надає ширше визначення відносно обсягу обов'язків контрактанта, відповідно до якого за договором контрактації виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується передати заготівельному (закупівельному) або переробному підприємству чи організації (контрактанту) вироблену ним продукцію в строки, кількості, асортименті, що передбачені договором, а контрактант зобов'язується сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийняти і оплатити її. Тобто таке визначення закріплює обов'язок контрактанта сприяти виробникові у виробництві продукції.

У договорі контрактації сільськогосподарської продукції (далі – договір контрактації) обов'язок з виробництва такої продукції може включати в себе обов'язок виробника здійснити необхідний обсяг дій, що стосується також її обробки та переробки. Як зазначає у своїй статті «Права та обов'язки сторін у договорі контрактації сільськогосподарської продукції» Анастасія Мартинюк, «обробка сільськогосподарської продукції окремих видів буде не правом, а саме обов'язком виробника з метою збереження необхідних якісних та видових показників контрактованої продукції (наприклад, обробка від шкідників та хвороб). Для цілей договору контрактації сільськогосподарська продукція може бути перероблена чи оброблена залежно від потреб контрактанта».

Відповідно до цього можна зробити висновок, що стаття 272 ГК України обтяжує поняття договору сільськогосподарської продукції обсягом дій зобов'язаних сторін.

З нашої точки зору, законодавець має лише вказати на особливості виробництва шляхом зазначення, що обсяг дій зобов'язаних сторін повинен визначатися відповідно до цілей договору контрактації.

Також проблемним питанням є визначення поняття категорії «сільськогосподарська продукція», а також її класифікації на різні групи поки що немає. Якщо ж звернутися до легального визначення категорії, яка розглядається, то слід зазначити, що в нормативно-правових актах України поняття «сільськогосподарська продукція» визначається як:

1) продукція (товари), що підпадають під визначення груп 1–24 Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності, якщо при цьому такі товари (продукція) вирощуються, відгодовуються, виловлюються, збираються, виготовляються, виробляються, переробляються безпосередньо виробником цих товарів (продукції), а також продукти обробки та переробки цих товарів (продукції), якщо вони були придбані або вироблені на власних або орендованих потужностях (площах) для продажу, переробки або внутрішньогосподарського споживання (пп. 14.1.234. п. 14.1. ст. 14 Податкового кодексу України, п. 2.15. ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України, п.1.2. Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні);

2) продукція, перелік якої визначений у групах 01–14 розділів I та II Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності згідно із Законом України «Про Митний тариф України» (ст. 1 Закону України «Про аграрні розписки»);

3) продукція, що виробляється в сільському господарстві та відповідає кодам 01.11 – 01.42 та 05.00.1 – 05.00.42 Державного класифікатора продукції та послуг ДК 016-97 (ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років»);

4) актив, одержаний у результаті відокремлення від біологічного активу, призначений для продажу, переробки або внутрішньогосподарського споживання (п. 4 Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 30 «Біологічні активи»).

М. Чабаненко у своїй статті «Сільськогосподарська продукція як категорія аграрного права України» вважає, що такий стан речей неприпустимим, адже одна й та ж категорія (у даному випадку поняття «сільськогосподарська продукція») не може мати різний зміст (обсяг), навіть незважаючи на те, що вона використовується в різних видах суспільних відносин. Варто зазначити, що закріплення поняття «сільськогосподарська продукція» в ГК України, а також в ЦК України відсутнє.

Ще одним недоліком законодавчої бази є термін «виробництво сільськогосподарської продукції», а саме відсутність тлумачення цього поняття. У законі України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» (втрапив чинність 20.03.2015) містилось єдине законодавче визначення поняття «виробництво», відповідно до якого виробництво (виготовлення) – діяльність, пов'язана з випуском продукції, яка включає всі стадії технологічного процесу, а також реалізацію продукції власного виробництва.

У чинному ж Законі України «Про ліцензування видів господарської діяльності» поняття «виробництво» законодавець не зафіксував.

Академічний тлумачний словник української мови містить таке визначення: «Виробляти – виготовляти що-небудь, робити якісь речі, предмети і т. ін.; виконувати певну кількість роботи». Отже, виробництво, у свою чергу, може включати дії з вирощування, виготовлення, вилову, вигодовування, переробки чи обробки продукції. Наприклад, виробництво такої сільськогосподарської продукції, як зерно пшениці, потребує додаткового здійснення великої кількості дій виробника (підготовка посівної площі, посів насіннєвого матеріалу, обробка, догляд за рослинами для отримання продукції обумовленої договором якості та кількості, збір урожаю), які необхідні для вирощування контракованої продукції.

Вважаю доцільним введення вищевказаного поняття до нормативно-правової бази з метою чіткого тлумачення і попередження колізій.

Велике значення у практиці укладання договорів контрактації має Типовий договір контрактації сільськогосподарської продукції. Який відображає найбільш суттєві загальні питання, без яких є неможливим укладення договору і оскільки Типовий договір є нормативно-правовим актом, а тому обов'язковим для учасників договірних відносин.

Типові договори контрактації сприяють як нормативно-правові акти належному правовому регулюванню договірних відносин, пов'язаних із контрактацією, тому що:

1) норми, зафіксовані в Типових договорах, є обов'язковими для учасників правовідносин, пов'язаних із контрактацією сільськогосподарської продукції;

2) якщо сторони не включають у конкретний договір норми, необхідні для регулювання цих відносин, то діють обов'язкові норми Типового договору;

3) в разі включення сторонами в конкретний договір норм, що суперечать Типовому договору, ці норми визнаються недійсними, тому належить застосовувати норми Типового договору.

Типовий договір значно полегшує правовідносини щодо укладення договорів контрактації. Саме в цьому питанні і є один із нагальних недоліків нашого законодавства, оскільки самого Типового договору контрактації сільськогосподарської продукції немає.

Посилаючись на Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 20.07.1994 № 02-5/467 «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з укладанням договорів контрактації сільськогосподарської продукції на 1994 рік», в якому зазначається, що реалізація сільськогосподарської продукції її виробниками за договором контрактації регулюється законодавством України, Положення про порядок укладання і виконання договорів контрактації сільськогосподарської продукції, затверджене Міністерством заготівель СРСР, та додані до нього Типові договори контрактації на території України не застосовуються.

У тому ж нормативно-правовому акті зазначається, що під час вирішення спорів, пов'язаних з укладанням державного договору, заснованого на державному замовленні, слід мати на увазі, що Міністерством сільського господарства і продовольства розроблені примірні, а не Типові контракти (договори). Таким чином, під час укладання контракту (договору) сторони мають право самостійно визначати умови контракту або договору, крім тих, що передбачені чинним законодавством.

Це роз'яснення втратило чинність від 07.04.1998, із чого можна зробити висновок, що регулювання вказаних правовідносин за цим нормативним актом здійснювалось не лише щодо 1994 року (як зазначено в назві), а й наступні чотири роки. Підставою для втрати чинності стало роз'яснення Вищого арбітражного суду України № 02-5/128 від 07.04.98, в якому просто зазначено, що попереднє роз'яснення втратило чинність.

Тобто не зрозуміло, чому законодавець не публікує Типові договори, які б відповідали сучасним умовам ринкової економіки в Україні, а також з якої причини розроблені примірні договори можуть бути застосовані виключно до державних договорів.

З нашої точки зору, фіксація в нормативно-правових актах договору контрактації як такого, в якому однією зі сторін не обов'язково має бути держава, повинна бути забезпечена відповідним правовим регулюванням. У нашому випадку правовідносини у сфері контрактації потребують більш повного тлумачення.

Ще однією особливістю реалізації сільськогосподарської продукції за договором контрактації, яка стосується об'єкта, є те, що така продукція має бути вироблена (вирощена) в майбутньому, тобто на момент укладення цього договору у виробника такої продукції немає. Христина Марич у своїй статті «Договір контрактації сільськогосподарської продукції» вказує, що це спеціальна ознака, яка відмежовує договірні відносини контрактації від суміжних, адже наявність продукції на момент укладення договору дає можливість оформити такі відносини за договором поставки чи купівлі-продажу.

Таким чином, на законодавчому рівні необхідно уточнити, що предметом договору контрактації є відносини щодо реалізації сільськогосподарської продукції та відповідні дії сторін; при цьому об'єктом такого договору є вироблена (вирощена) в майбутньому стороною договору (виробником) сільськогосподарська продукція, як в сирому вигляді, так і така, що пройшла первинну обробку.

Висновки. Таким чином, договір контрактації сільськогосподарської продукції – це самостійний вид договору, якому притаманні спеціальні юридичні ознаки й окрема правова регламентація, що зумовлюється особливостями виробництва, збереження, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції. В Україні законодавство, яке регулює договірні відносини контрактації сільськогосподарської продукції, потребує вдосконалення. Насамперед, визначення такої категорії як «сільськогосподарська продукція» не лише в окремих нормативно-правових актах, які тільки згадують про договір контрактації сільськогосподарської продукції, а й спеціальних кодифікованих актах Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України.

А також визначення поняття «виробництво сільськогосподарської продукції», яке потребує тлумачення на законодавчому рівні, оскільки під час застосування тлумачного словника розглядається поняття «виробництво» як загальне поняття, а не як правова категорія.

Завдяки висвітленню позитивних рис Типових договорів контрактації сільськогосподарської продукції можна побачити, що застосування таких нормативно-правових актів значно полегшує та стабілізує правове регулювання контрактації сільськогосподарської продукції.

Але такі договори не розробляються та не затверджуються законодавцем і до цього часу.

Договір контрактації сільськогосподарської продукції не має достатньої правової регламентації, а також не має чіткого визначення та обсягу.

Сільське господарство й досі є пріоритетною галуззю господарства. Проаналізувавши законодавчу базу, можна зробити висновок про часткову відсутність правового регулювання договору контрактації сільськогосподарської продукції.

Тому вважаю за доцільне регламентацію всіх правових категорій, що стосуються договору контрактації сільськогосподарської продукції та потребують тлумачення, а також створення нормативного підґрунтя для регулювання діяльності суб'єктів господарювання.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. Tsivilniy kodeks Ukraini vid 16.01.2003 № 435-IV // Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini (VVR), 2003, №№ 40-44, st.356.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144. Gospodarskiy kodeks Ukraini vid 16.01.2003 № 436-IV // Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini (VVR), 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, st.144.
3. Мартинюк А. Права та обов'язки сторін у договорі контрактації сільськогосподарської продукції / А. Мартинюк // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 8. – ст. 23. Martinyuk, A. Prava ta obov'yazki storin u dogovori kontraktatsiyi silskogospodarskoyi produktsiyi / A. Martinyuk // Pidpriemnitstvo, gospodarstvo i pravo. – 2016. – № 8. – st. 23.
4. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, ст.112. Podatkoviy kodeks Ukraini vid 02.12.2010 № 2755-VI // Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini (VVR), 2011, № 13-14, № 15-16, № 17, st.112.
5. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1877-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 49. – Ст. 527. Pro derzhavnu pidtrimku silskogo gospodarstva Ukraini : Zakon Ukraini vid 24 chervnya 2004 r. № 1877-IV // Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini. – 2004. – № 49. – St. 527.
6. Про затвердження Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні : Постанова Правління Національного банку України від 15 грудня 2004 р. № 637 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 3. – Ст. 155. Pro zatverdzhennya Polozhennya pro vedennya kasovih operatsiy u natsionalniy valyuti v Ukraini : Postanova Pravlinnya Natsionalnogo banku Ukraini vid 15 grudnya 2004 r. № 637 // Ofitsiyiniy visnik Ukraini. – 2005. – № 3. – St. 155.
7. Про аграрні розписки : Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5479- VI // Офіційний вісник України. – 2013. – № 5. – Ст. 146. Pro agrarni rozpiski : Zakon Ukraini vid 6 listopada 2012 r. № 5479- VI // Ofitsiyiniy visnik Ukraini. – 2013. – № 5. – St. 146.
8. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001– 2004 років : Закон України від 18 січня 2001 р. № 2238-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 11. – Ст. 52. Pro stimulyuvannya rozvitku silskogo gospodarstva na period 2001– 2004 roki : Zakon Ukraini vid 18 sichnya 2001 r. № 2238-III // Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukraini. – 2001. – № 11. – St. 52.
9. Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 30 «Біологічні активи» : Наказ Міністерства фінансів України від 18 листопада 2005 р. № 790// Офіційний вісник України. – 2005. – № 49. – Ст. 3090. Pro zatverdzhennya Polozhennya (standartu) buhgalterskogo obliku 30 «Biologichni aktivy» : Nakaz Ministerstva finansiv Ukraini vid 18 listopada 2005 r. № 790// Ofitsiyiniy visnik Ukraini. – 2005. – № 49. – St. 3090.

10. Чабаненко М. Сільськогосподарська продукція як категорія аграрного права України / М. Чабаненко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2014. – Вип. 197. – Ч. 2. Chabanenko, M. Silskogospodarska produktsiya yak kategoriya agramogo prava Ukrayini / M. Chabanenko // Naukoviy visnik Natsionalnogo universitetu bioresursiv i prirodokoristuvannya Ukrayini. – 2014. – Vip. 197. – Ch. 2.

11. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України від 01.06.2000 № 1775-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, N 36, ст.299. Pro litsenzuvannya певних видів gospodarskoyi diyalnosti : Zakon Ukrayini vid 01.06.2000 № 1775-III // Vidomosti Verhovnoyi Radi Ukrayini (VVR), 2000, N 36, st. 299.

12. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 23, ст.158. Pro litsenzuvannya vidiv gospodarskoyi diyalnosti : Zakon Ukrayini vid 02.03.2015 № 222-VIII // Vidomosti Verhovnoyi Radi (VVR), 2015, № 23, st.158.

13. Академічний тлумачний словник української мови : в 11-ти т. – Том 1. – 1970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/vyrobljaty>. Akademichniy tlumachniy slovník ukrayinskoyi movi : v 11-ti t. – Tom 1. – 1970. [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://sum.in.ua/s/vyrobljaty>.

14. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з укладанням договорів контрактиції сільськогосподарської продукції на 1994 рік: Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 20.07.1994 № 02-5/467. Pro deyaki pitannya praktiki virishennya sporiv, pov'yazanih z ukladannyam dogovoriv kontraktatsiyi silskogospodarskoyi produktsiyi na 1994 rik: Roz'yasnennya Vishchogo arbitrazhnogo sudu Ukrayini vid 20.07.1994 № 02-5/467.

15. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких роз'яснень президії Вищого арбітражного суду України : Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 07.04.1998 № 02-5/128. Pro viznannya takimi, shcho vtratili chinnist, deyakih roz'yasnen prezidiyi Vishchogo arbitrazhnogo sudu Ukrayini: Roz'yasnennya Vishchogo arbitrazhnogo sudu Ukrayini vid 07.04.1998 № 02-5/128.

16. Марич Х. Договір контрактиції сільськогосподарської продукції / Х. Марич // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 3. – ст. 88. Marich H. Dogovir kontraktatsiyi silskogospodarskoyi produktsiyi / H. Marich // Pidpriemnitstvo, gospodarstvo i pravo. – 2016. – № 3. – st. 88.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ВИШНОВЕЦЬКА С. В.,доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільного права і процесу
(Національний авіаційний університет)**ДРОБОВИЧ Т. М.,**студентка
(Навчально-науковий юридичний інститут
Національного авіаційного університету)

УДК 349.24

**ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ МОЛОДІ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ**

У статті розглянуто особливості працевлаштування молоді. У процесі дослідження автори визначають основні проблеми працевлаштування молоді, а також формують пропозиції щодо вирішення виявлених проблем.

Ключові слова: працевлаштування молоді, молодіжний ринок праці, конкурентоздатність молоді, стимулювання працевлаштування молоді, професійна адаптація.

В статье рассмотрены особенности трудоустройства молодежи. В процессе исследования авторы определяют основные проблемы трудоустройства молодежи, а также формируют предложения по решению выявленных проблем.

Ключевые слова: трудоустройство молодежи, молодежный рынок труда, конкурентоспособность молодежи, стимулирование трудоустройства молодежи, профессиональная адаптация.

The article analyzes the specifics of youth employment. In the research process, the authors identify the main youth employment problems and generate proposals for addressing the identified problems.

Key words: youth employment, youth labour market, competitiveness of youth, stimulation of youth employment, professional adaptation.

Вступ. Ліквідація системи державного розподілу випускників установ професійної освіти й економічна криза 90-х рр. привели до значних змін на ринку праці: до зниження попиту на молодих спеціалістів і зміни вимог до їх професійної підготовки, до втрати зв'язку між установами професійної освіти і організаціями – споживачами підготовлених спеціалістів. У результаті випускники вузів зіткнулися із проблемою працевлаштування, самостійного пошуку робочого місця, до чого більшість із них не була готова, насамперед через невідповідність якості отриманої освіти вимогам ринку праці. Утворився розрив між вузами і роботодавцями, у ряді випадків не заповнений донині.

Проблема працевлаштування молодих спеціалістів ускладнюється сьогодні тим, що фактично існують два незалежні ринки: ринок освіти і ринок праці. У сучасних умовах розвиток вищої освіти визначається не потребою суспільства у спеціалістах, а попитом на нього з боку людей, до того ж все більшою мірою безвідносно до професії. Після приєднання України до Болонського процесу виявився ряд системних проблем у діяльності освітніх організацій, зростання безробіття серед молоді з дипломами вузів.

За даними міжнародних експертів, близько половини випускників працює не за фахом, а кожен третій іде змінювати професію одразу після закінчення вищого навчального закладу. Тому Державна служба зайнятості розпочинає загальнонаціональну інформаційну кампанію із професійної орієнтації абітурієнтів та старшокласників.

Останніми роками в Україні спостерігається тенденція до збільшення кількості наукових досліджень із проблем працевлаштування молоді, причин та шляхів подолання наявних проблем. Вищевказані питання висвітлюються у працях Н.В. Клімової, І.В. Мартинюк, О.С. Пескової, Н.І. Черншової та ін. Правове регулювання працевлаштування молоді в Україні було предметом дисертаційного дослідження Ю.М. Щотової [1]. Проблеми працевлаштування аспіранта та докторанта, підготовленого за рахунок державного замовлення, досліджувались Є.А. Безкровним [2]. Проте вдосконалення системи освіти і підготовки молоді, яка б сприяла відтворенню і розвитку трудового потенціалу країни, не втрачає своєї актуальності.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей молодіжного ринку праці та можливих шляхів розв'язання проблеми працевлаштування молоді для підвищення ефективності молодіжної зайнятості.

Результати дослідження. У сучасних соціально-економічних умовах основними складниками конкурентоздатності індивіда на ринку праці є: кваліфікація, досвід роботи за спеціальністю, рівень освіти і вік. Безперечно, молоді спеціалісти не завжди відповідають цим вимогам ринку праці, зокрема кваліфікація, як правило, мінімальна, а досвід роботи за професією найчастіше відсутній. Тому проблема працевлаштування спеціалістів полягає не у відсутності вакансій, а в тому, що всі організації, роботодавці за значної кількості незайнятих громадян, які претендують на певну вакансію, часто роблять вибір не на користь випускника, а на користь спеціаліста, що має досвід роботи за спеціальністю [3, с. 243–247].

За даними спеціалістів, молодь являє найчисленнішу групу безробітних. Крім того, близько 50% молоді, що працює, становлять групу з низьким професійним статусом, тобто працює не за спеціальністю. Аналіз якісних характеристик молоді дозволяє зробити висновок, що проблеми молодіжного безробіття відрізняються від проблем безробіття інших груп населення. Так, будучи більш мобільними, перспективними і працездатними, молоді люди є слабо соціалізованою і низько продуктивною частиною трудових ресурсів країни. Оцінюючи молодіжний ринок праці, можна відзначити, що його особливістю є низька конкурентоздатність молоді порівняно зі старшими віковими групами. Роботодавці не хочуть брати на роботу початківців, мотивуючи це відсутністю у них досвіду. На думку О.М. Ярошенка, основною причиною низької конкурентоздатності молоді на ринку праці є брак професійних знань, відсутність необхідної кваліфікації і трудових навичок. Поряд із цим молодь досить вигідно відрізняється від інших категорій населення своєю здатністю до творчої діяльності, високою працездатністю і мобільністю, сприйнятливістю до інновацій, міцним здоров'ям, тривалим періодом майбутньої працездатності [4, с. 275].

І.В. Мартинюк слушно вказує на те, що стимулювання працевлаштування осіб, що є недостатньо конкурентоспроможними на ринку праці, має ґрунтуватись на таких принципах [5, с. 182]:

1. Прозорість та доступність – за цим принципом стимули повинні бути зрозумілими для кожного роботодавця (підприємця): активно проводиться роз'яснювальна робота серед власників підприємств, відповідні рішення (проекти рішень) оприлюднюються в засобах масової інформації.

2. Реальність та дієвість – стимул повинен передбачати реальні механізми реалізації, які, по-перше, відповідали б актуальному стану ринку праці, по-друге, розроблялися з урахуванням тенденцій розвитку економіки, адже відірваність стимулів від сучасного стану речей не тільки знизить їх дієвість, а й підвищить тінізацію ринку праці.

3. Поступовість – роль стимулу полягає не тільки в тому, щоб надати матеріальну компенсацію роботодавцю за працевлаштування певних категорій осіб, а й сприяти їх подальшій праці на конкретному робочому місці. Тому, незважаючи на максимальну дію стимулу за умови жорсткого зв'язку «виконав умови – отримав преференції», ефективніше розтягти в часі застосування заохочення, реалізовувати його через певний період часу після виконання умов.

4. Взаємні гарантії сторін – зафіксовані державою гарантії отримання компенсації у разі виконання умов працевлаштування осіб, що є недостатньо конкурентоспроможні на ринку праці, протиставляються гарантіям роботодавця виплачувати зарплату, не нижчу визначеного розміру, та не ініціювати припинення трудових відносин із власної волі протягом певного періоду часу. За порушення взаємних гарантій передбачена відповідальність: у разі невиконання гарантій роботодавцем він повинен повернути отриману компенсацію; у разі невиконання гарантій працівник може захищати свої права в судовому порядку.

5. Комплексність та системність – за цим принципом визнається необхідність врахування всіх можливих чинників (організаційних, моральних, соціологічних, економічних, правових тощо) під час введення в дію стимулу. Застосування чинників не по одному, а в сукупності сприятиме найбільш оптимальному результату. Водночас потрібно постійно виявляти та усувати суперечності між чинниками, сприяти створенню системи стимулювання, яка є внутрішньо збалансованою за рахунок взаємного узгодження її елементів.

6. Регламентация – застосування стимулів повинно визначатися за допомогою різних інструкцій, положень, правил. Саме чітка регламентация прав і обов'язків сторін, закріплення їх на нормативному рівні сприятиме не декларативній, а реальній дії механізму стимулювання.

Ще однією проблемою є офіційне працевлаштування, точніше його відсутність. Через велику кількість пільг, гарантій та обмежень щодо праці осіб, які поєднують роботу з навчанням, роботодавці не оформлюють таких працівників із причин «невигідності» для роботодавця і пропонують їм працювати неофіційно, на що інші швидко погоджуються, оскільки іншого виходу не бачать.

На думку Ю.М. Щотової, у сучасних умовах доцільним є зниження мінімального віку отримання допомоги для організації підприємницької діяльності з вісімнадцяти до шістнадцяти років, що надасть можливість неповнолітнім у виключних випадках самостійно забезпечувати себе роботою з допомогою служби зайнятості, необхідно створити новий механізм надання першого робочого місця – систему стажування майбутніх кваліфікованих працівників на підприємствах та в установах під час навчання на останньому курсі та гарантоване працевлаштування [1, с. 12].

Не менш актуальними сьогодні є й проблеми неповної, неформальної зайнятості молоді.

Згідно з даними Єврокомісії безробіття серед молоді щорічно обходиться Євросоюзу в 150 млрд євро, тобто в 1,2% загального ВВП ЄС [6].

За результатами досліджень причинами високого безробіття серед молоді є [7, с. 62–63]:

- відсутність системи розподілу випускників вищих навчальних закладів на робочі місця згідно з отриманою спеціальністю;
- невідповідність між тим, які спеціальності на конкретний момент потрібні на ринку праці, і тим, спеціалістів яких спеціальностей випускають вузи;
- низька конкурентоздатність молоді, зумовлена високими затратами на їх адаптацію і ризиками роботодавців у разі їх найму;
- небажання роботодавців приймати на роботу молодих, як правило, недосвідчених працівників;
- недостатня мотивація молоді до трудової діяльності;
- високі вимоги представників молоді до оплати праці;
- відсутність достатньої програмної і фінансової основи в діяльності служби зайнятості із працевлаштування молоді.

Серед факторів, які ускладнюють працевлаштування молоді, варто виділити: неповна відповідність підготовки спеціаліста навчального закладу сучасному ринку праці; дефіцит робочих місць за отриманою спеціальністю; невідповідність компетенції випускників вимогам роботодавця; недостатній рівень взаємодії між навчальними закладами і роботодавцями; державне замовлення на підготовку кадрів не відповідає сучасним вимогам ринку праці; низькі офіційні зарплати молодих працівників; низький суспільний статус деяких спеціальностей; завищений рівень прагнень; недостатній рівень професійних знань; відсутність бажання підвищувати кваліфікацію [8, с. 86].

Освітні установи недостатньо орієнтовані на підготовку випускників, які володіють тими професійними й особистісними якостями, які дійсно затребувані роботодавцями. Одна з головних претензій роботодавців до навчальних закладів – відірваність теоретичних знань молодих спеціалістів від практики. Положення посилюється низьким рівнем взаємодії роботодавців і навчальних закладів щодо розроблення навчальних програм, сприяння працевлаштуванню випускників [9, с. 5].

Отже, молодіжний ринок праці має ряд особливостей:

1. Неузгодженість соціальної і професійної орієнтації молоді з потребами ринку праці. Кожен другий випускник школи обирає навчальний заклад і майбутню спеціальність найчастіше випадково. Наслідком цього випадкового вибору є небажання працювати за отриманою спеціальністю. Тільки 20–25% школярів під час вибору майбутньої професії аналізували перспективи, можливості кар'єрного росту. Основним аспектом у працевлаштуванні молодих спеціалістів слугує рівень заробітної плати. Виходячи із цього, багато випускників вузів і середніх спеціальних навчальних закладів готові працювати не за отриманою спеціальністю, а там, де вища оплата праці.

2. Високі вимоги роботодавців до потенційних працівників. Багато роботодавців намагаються приймати на роботу випускників із досвідом роботи. Проте далеко не у всіх студентів є можливість у період навчання проходити виробничу практику за своєю спеціальністю. Випускникам середніх спеціальних навчальних закладів дуже складно зайняти на підприємствах керівні посади. Наслідком цього є або рішення про отримання вищої освіти, або, через незгоду працювати простим робітником, звільнення з місця роботи.

3. Небажання і неготовність молодих спеціалістів до активного пошуку роботи. Через відсутність достовірної інформації про стан ринку праці міста чи регіону, про правила поведінки на цьому ринку знижується конкурентоздатність молоді. Нині на ринку праці змінились вимоги до персоналу за різними спеціальностями, що не завжди відображено в чинних освітніх стандартах. В останні 5–7 років спостерігається тенденція самостійного працевлаштування випускників.

4. Вплив на молодіжний сегмент ринку праці з боку засобів масової інформації. Більшість ЗМІ активно пропагандують певні спеціальності, що призводить до розвитку однобокого уявлення про освіту й успішну кар'єру.

Відсутність будь-якого механізму, що дозволяє знаходити баланс між попитом на ринку праці і пропозицією з боку молодих спеціалістів, призводить до відсутності інформації про наявні вакансії, що, зокрема, є причиною перенасиченості випускників за однією спеціальністю і нехватки за іншою [3, с. 245].

Висновки. Отже, зміна умов соціально-економічного, соціокультурного і технологічного розвитку країни вимагає нового підходу до встановлення взаємодії сфер освіти, організацій-роботодавців і органів виконавчої влади. Головний зміст такої взаємодії – підготовка спеціалістів, здатних на високому професійному рівні вирішувати складні сучасні завдання в умовах науково-технічного прогресу, диференціації й інтеграції виробництва.

Для підвищення ефективності молодіжної зайнятості необхідне використання також економічних стимулів, зокрема податкових пільг, які збільшують зацікавленість підприємств у наданні послуг із працевлаштування і прийнятті на роботу молоді, їх професійному навчанні, підвищенні кваліфікації і перепідготовці, встановленні квот для прийняття на роботу молоді.

На сьогодні існує незадіяний ресурс у вирішенні проблеми – це освітні установи, які можуть надати підтримку випускникам у працевлаштуванні. Необхідні перетворення в освітній діяльності сучасних навчальних закладів. Нинішній вуз повинен випускати якісно іншого спеціаліста. Зусилля вузу повинні бути спрямовані не тільки на набір абітурієнтів, а й на випуск спеціалістів, на сприяння адаптації до ринку праці. Оскільки найвищі вимоги з боку підприємств і організацій висуваються до практичної підготовки випускника, вузам доцільно значно розширити практичну сторону в навчальних програмах. Необхідно зацікавити організації і фірми у співпраці, надавши їм можливість відбирати для себе студентів, розширюючи для цього тривалість навчальної практики в цих фірмах.

Роботодавець, зокрема, повинен не лише здійснювати професійний відбір і підбір кадрів на робочі місця, а й створити систему роботи з кадрами, професійно адаптувати спеціаліста.

До можливих шляхів розв'язання проблеми працевлаштування молоді, на нашу думку, можна віднести:

- надання випускникам навчальних закладів першого робочого місця у рамках державного замовлення на підготовку кваліфікованих робітників і спеціалістів;
- збори-семінари керівників підприємств, установ, організацій із питань працевлаштування та проходження практики студентів влітку;
- бронювання на підприємствах, в установах та організаціях, незалежно від форми власності із чисельністю понад 20 осіб, до 5% загальної кількості робочих місць за робітничими професіями для молоді, яка закінчила загальноосвітні, професійно-технічні навчальні заклади, звільнилася зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби та якій надається перше робоче місце; адресного бронювання на підприємствах робочих місць для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- створення маркетингових служб навчальних закладів для сприяння працевлаштуванню випускників;
- на регіональному рівні повинні проводитись маркетингові дослідження ринку праці щодо визначення пропозиції та попиту на робочу силу для складання програм зайнятості;
- проведення профорієнтаційної роботи серед випускників навчальних закладів;
- створення роботодавцями додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних, насамперед випускників навчальних закладів і жінок, зареєстрованих у державній службі зайнятості, та надання роботодавцями дотацій у розмірі витрат на заробітну плату працівників, прийнятих на роботу із цієї категорії осіб;
- виплачування дотацій роботодавцям, які беруть на роботу молодих спеціалістів без досвіду роботи. На рівні підприємств необхідно надавати молодим спеціалістам можливість першого працевлаштування, систематично здійснювати прогнозування у сфері кадрів;
- залучення молодіжних центрів праці до вирішення питань працевлаштування, навчання новим професіям та підвищення кваліфікації молоді; надання підтримки підприємцям-початківцям;
- формування підприємницької ініціативи молоді.

Необхідно розробити ефективніші механізми, які б стимулювали працевлаштування молоді і сприяли б розвитку молодіжних підприємницьких ініціатив. Це повинно знайти відображення у державній молодіжній політиці. Зокрема, доцільно фінансувати молодіжні програми за рахунок бюджетів усіх рівнів та проводити конкурси програм на державному рівні, в основу яких входило б надання пільгових державних кредитів на придбання житла, надання одноразової допомоги під час переїзду на постійне місце проживання в сільську місцевість, прогнозувати потреби ринку у кваліфікованих спеціалістах.

Немає сумніву, що впровадження та розвиток програм державою і всебічне сприяння їм є важливим заходом у поліпшенні зайнятості молоді. Допомога молодим людям правильно почати свою трудову діяльність сприяє забезпеченню їх успішного руху на шляху до гідної праці. Чим більше часу витрачається для того, щоб стати на цей шлях, тим складнішою стає ця проблема, особливо якщо такий шлях взагалі відсутній.

Список використаних джерел:

1. Щотова Ю.М. Правове регулювання працевлаштування молоді в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право трудового забезпечення» / Ю.М. Щотова. – Х., 2006. – 19 с.
2. Безкровний Є.А. Працевлаштування аспіранта та докторанта, підготовленого за рахунок державного замовлення / Є.А. Безкровний // Проблеми кодифікації трудового законодавства України : тези допов. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 квітня 2017 р.) / за ред. проф. М.І. Іншина, відпов. ред. к. ю. н. І.С. Сахарук. – К. : Прінт-Сервіс, 2017. – С. 21–23.
3. Медведева И.В. Поиск работы молодыми специалистами: проблемы и их решения / И.В. Медведева, В.В. Баркова // Вестник КемГУ. – 2013. – № 4 (56). – Т. 1. – С. 243–247.
4. Трудове право України у схемах і таблицях : [навчальний посібник] / О.М. Ярошенко та ін. – Х. : ФІНН, 2010. – 560 с.
5. Мартинюк І.В. Поняття та значення стимулювання працевлаштування громадян, які є недостатньо конкурентоспроможними на ринку праці / І.В. Мартинюк // Митна справа. – 2013. – № 5 (2.2). – С. 178–185.
6. Безработица молодежи в Европе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://voprosik.net/bezrabotica-molodezhi-v-evrope/>.
7. Чернышева Н.И. Проблема трудоустройства выпускников учебных заведений и поиск путей ее решения / Н.И. Чернышева // Наука и экономика: научно-информационный журнал. – 2011. – № 1 (5). – С. 62–63.
8. Пескова О.С. Взаимодействие рынка образовательных услуг и рынка труда как следствие развития экономики знаний / О.С. Пескова // Вестник СГУТиКД. – 2014. – № 2. – С. 84–88.
9. Климова Н.В. Проблема молодежной занятости в контексте несоответствия рынка образовательных услуг и рынка труда / Н.В. Климова // Научный журнал КубГАУ. – 2016. – № 120(6). – С. 5.

СОЛОВЕЙ А. А.,

аспірант

(Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України)

УДК 349.2

ЦІННІСНИЙ ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ

Статтю присвячено дослідженню справедливості загалом та її різновиду – соціальної справедливості, виокремленню ціннісного аспекту останньої, аналізу її відображення у трудовому праві та пошуку критеріїв оцінки трудових правовідносин на предмет відповідності соціальній справедливості.

Ключові слова: *справедливість, соціальна справедливість, цінність, трудове право, критерії соціальної справедливості.*

Статья посвящена исследованию справедливости и ее вида – социальной справедливости, выделению ценностного аспекта последней через призму трудового права и обращению внимания на критерии оценки трудовых правоотношений на предмет соответствия социальной справедливости.

Ключевые слова: *справедливость, социальная справедливость, ценность, трудовое право, критерии социальной справедливости.*

The article is devoted to justice exploration and its species – social justice, identification valuable aspect in the light of labor law and drawing attention to the criteria for assessing labor relations for compliance with social justice.

Key words: *justice, social justice, value, labor law, social justice criteria.*

Вступ. У сучасний період складних трансформаційних процесів у соціальній, політичній, правовій та інших сферах особливо актуалізується питання формулювання критеріїв оцінки вчинків людей, подій, явищ і загалом суспільної дійсності. На нашу думку, одним з-поміж них є соціальна справедливість, оскільки всі сфери життєдіяльності людини можуть бути оцінені з використанням щойно зазначеного ідеалу. Трудове право не є винятком, адже чітке розуміння ціннісного характеру та змісту соціальної справедливості сприятиме більш ефективній його реалізації.

Відомо, що трудове право є інструментом, який покликаний нейтралізувати чинники, що зумовлюють класову нерівність, а також здатне стимулювати таку поведінку учасників трудових правовідносин, яка призведе до взаємоузгодженості, оптимального поєднання потреб і суспільної злагоди загалом. Незважаючи на достатнє вивчення науковцями різних галузей права змісту справедливості загалом і соціальної справедливості зокрема, він досі залишається не повністю дослідженим у сфері трудового права. Крім того, свою увагу вчені не зосереджували на аналізі ціннісного характеру соціальної справедливості у трудовому праві, що й зумовило предмет нашого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження розуміння змісту справедливості та її різновиду – соціальної справедливості, виокремлення ціннісного аспекту останньої через призму трудового права та пошук критеріїв оцінки трудових правовідносин на предмет відповідності соціальній справедливості.

Результати дослідження. Поняттям справедливості позначається суспільний ідеал, принцип належного, вимога відповідності між практичною роллю різних соціальних прошарків, груп, індивідів у житті суспільства та їх соціальним становищем, баланс між їхніми правами та обов'язками, працею і винагородою, заслугами та громадським визнанням, злочином і покаранням. Залежно від ціннісних пріоритетів, які використовуються у тій чи іншій концепції справедливості, вона розуміється переважно як: 1) рівність; 2) пропорційність заслугам; 3) гарантії невід'ємних прав [1, с. 26].

Зародження справедливості відбулось ще за часів Римської імперії та пов'язане з таким терміном, як «*aequitas*», яким спочатку йменувалася співрозмірність і рівність, а згодом він набув значення «справедливості» і почав конкретизувати поняття «*justitia*». Цицерон підкреслював, що в основі права лежить властива природі справедливість, яка є вічною, незмінною і невід'ємною її властивістю загалом. Ульпіан характеризував справедливість як постійне та незмінне прагнення надати кожному

своє право. Із цього загального розуміння справедливості Ульпіан виводив такі приписи: жити чесно, не чинити шкоди іншому, кожному надавати те, що йому належить [2].

Будучи моральною категорією, справедливість також є цінністю, наголошує С.І. Максимов, яка посідає пріоритетне місце у системі критичних оцінок (легітимації) правових інститутів [3, с. 198].

Із розвитком правової думки з'являються дослідження взаємозв'язку права і справедливості. Наприклад, німецький науковець Густав Радбрух писав: «Право за своєю суттю спрямоване на досягнення справедливості. У нас є всі підстави розглядати справедливість як вихідний пункт, адже Справедливість, як і Добро, Істина, Прекрасне, – абсолютні, вони є цінностями, які неможливо вивести з будь-якої іншої цінності» [4, с. 42].

Про таку змістову властивість і якість права, як справедливість, розмірковував також В.С. Нерсесянц. На його думку, справедливість тому і справедлива, бо вона здійснює і виражає загальнозначущу правильність, а це у своєму раціоналізованому і формалізованому вигляді означає всезагальну правомірність, тобто сутність і початок права, зміст правового принципу всезагальної рівності і свободи [5, с. 44].

М.О. Момот наголошує, що суттєва єдність права і справедливості виявляється уже в етимології цих слів. Невипадково багато давніх пам'яток права так і називалися – «Правди». Справедливість виражена в праві, а воно існує лише як справедливе. Несправедливим може бути законодавство, але у такому разі воно є свавіллям державної влади, яка позбавляє себе підтримки в суспільній правосвідомості [6, с. 41].

Право сприймається суспільством тією мірою, якою воно забезпечує справедливість, котру воно гарантує настільки, наскільки йому відкрита істина, наскільки воно пізнаване й пізнане, наскільки воно є пізнанням. Кінцевою метою правового пізнання є забезпечення умов для максимальної творчої самореалізації людини. Принцип справедливості проголошує: «Не всім одне й те ж, а кожному своє, оскільки для нерівних рівне стало б нерівним». Ця вимога зобов'язує суспільство й державу прагнути до досягнення справедливості. У цьому вбачається глибокий сенс правового регулювання, спрямованого на реалізацію торжества справедливості як правової цінності й морального імперативу. Із поняття справедливості випливає, що рівні вимагають рівного ставлення з боку права, а різні – відмінного ставлення відповідно до різниці між ними [7, с. 341–342].

Аналогічну думку висловлюють О.В. Гришук та З.А. Добош. На їхній погляд, мінімум справедливості в суспільстві гарантується правом. Однак право ґрунтується на усередненій нормі справедливості, а тому чим більш багатоманітним є суспільство, тим відчутнішим є дефіцит справедливості і тенденції її перетворення на свою протилежність [8, с. 7].

У процесі історичного розвитку науковці почали розрізняти види та прояви справедливості, виокремлювати соціальну справедливість.

Ґрунтуючись на історії формування уявлень про справедливість, можна вважати, що справедливість зароджувалась як відчуття, зберігалась протягом розвитку суспільства, набувала раціонального характеру, ставала ідеєю, ідеалом і мрією людства, формувалась як поняття про належне, відповідаючи уявленню про сутність людини, її взаємозв'язок з іншими членами суспільства. Соціальна справедливість є ціннісною категорією, оскільки виробляється у суспільстві відповідно до уявлень, які склалися щодо моральності та норм поведінки. При цьому, оскільки загальна категорія «справедливість» переважно лежить за сферою правового регулювання, у царині моралі, остільки ця обставина дозволяє назвати її соціальною [9, с. 53, 56].

З погляду філософії досліджувана категорія оцінює, наскільки поставлені перед суспільством, соціальними суб'єктами цілі адекватні реальним суспільним потребам і можливостям та відповідають вимогам гуманізації суспільних відносин; який рівень гуманізму цих цілей і засобів, обраних для їх досягнення; чи відповідають результати діяльності гуманістичним соціальним цінностям; чи існують необхідні умови для вирішення поставлених задач; у якому становищі перебуває особистість щодо засобів виробництва матеріальних благ та їх розподілу; настільки інтереси громадян ураховані в чинних законах держави; які можливості для вільного розвитку людей, забезпечення гідного рівня і якості їхнього життя у цьому суспільстві тощо [10, с. 49–50].

На думку В.В. Сокурєнка, соціальну справедливість слід розглядати як зумовлену природним правом загальнолюдську цінність, яка є захищеною правом і суспільним ладом рівними можливостями доступу кожної людини до соціальних благ та інших життєвих цінностей, а також розподілом на законне їх використання з урахуванням власного внеску в суспільство і збереження гідності людини [11, с. 8].

Як вказував А.І. Екімов, соціальна справедливість – це моральний критерій для порівняння дій суб'єктів, відповідно до яких здійснюється відплата кожному за його вчинки у вигляді настання тих чи інших наслідків [12, с. 49].

І.П. Жигалкін переконаний, що поняття соціальної справедливості відображає не просто можливий ідеальний стан життя, а й фактичні умови, в яких доводиться винагороджувати та карати, розподіляти блага, оцінювати ту чи іншу поведінку [7, с. 342].

Беззаперечним є той факт, що сутність поняття «соціальна справедливість» трансформується разом із соціально-економічним розвитком держави, то ж воно постає оціночним поняттям, розуміння якого залежить і від соціально-правового статусу громадян у державі [13, с. 120].

Розглядаючи соціальну справедливість через призму системи правових цінностей, О.О. Бандура звертає увагу на соціальну справедливість як не лише на правильний розподіл між людьми продуктів виробництва і різноманітних благ, а і як на однакову можливість користуватися соціальними та політичними правами. Соціальну справедливість можна розглядати як першу добродішність законів та інститутів суспільства [14, с. 31].

Г.О. Беланова зазначає, що всі суспільні відносини формуються з урахуванням соціальної справедливості, проте не всі вони знаходять своє безпосереднє закріплення у нормах права. Але саме законодавчо закріплена частина створює основні критерії оцінки поведінки індивідів у суспільстві, оскільки за цією оцінкою стоїть сила примусу держави [9, с. 60].

В узагальненому вигляді погляди науковців свідчать про зосередження уваги на ціннісному характері справедливості. Саме тому слід проаналізувати, що взагалі вчені розуміють під цінностями із філософського та правового погляду.

Із позиції аксіології сутнісною характеристикою того чи іншого явища є його цінності. Останні підкреслюють значимість предмета для людини, але тільки ту значимість, яка має позитивний характер. У деяких визначеннях цінностей увага концентрується на властивостях речей, явищ, процесів, ідей, ідеалів бути засобом задоволення потреб та інтересів людей, служити суспільному прогресу і всебічному розвитку особистості. Згідно з іншими визначеннями цінність – це своєрідна форма прояву відносин між суб'єктом і об'єктом, відповідно до якої властивості об'єкта зазнають оцінки згідно з тим, як вони задовольняють потреби суб'єкта. Іноді цінність трактується як суб'єктивна категорія, як узагальнені, стійкі уявлення про блага і прийнятні способи їх одержання, у яких сконцентрований попередній досвід суб'єкта, на основі чого приймається рішення про його подальшу поведінку. У юридичній науці застосовується таке розуміння цінностей, відповідно до якого наголошується на здатності явища бути метою та задовольнити інтереси, а також потреби людей, служити суспільному прогресу й розвитку особистості [15, с. 70].

Висновок про те, що цінності є суб'єктивними умовами можливості існування права, обґрунтовує М.І. Козлов. Його позиція зумовлена таким: «Існує думка, що цінності є необхідними атрибутами права, завдяки яким право набуває свого змісту, формуються дозволи, заборони, зобов'язання. Вони виключають момент байдужості у поведінці правового суб'єкта, без яких феномен права був би неможливим. Цінності й оцінки мають регулятивне значення у правовій свідомості. При цьому правові норми набувають значення цінностей і також стають об'єктом оцінки. Їм не можна дати точного і повного пояснення, не звертаючись до понять аксіології» [10, с. 205].

Цікаву думку висловлює Г.В. Мальцев, для якого соціальна справедливість раціонально непередбачувана. Будь-який висновок щодо соціальної справедливості не є ані істинним, ані хибним, тобто його неможливо верифікувати чи спростувати методами виключно наукового аналізу.

Він переконаний, що всі відомі науці підходи вчених до розуміння феномена соціальної справедливості можна упорядкувати на такі три групи. Перша: об'єктивних засобів перевірити правильність наших уявлень про соціальну справедливість не існує, для кожного справедливим є те, що сам він називає справедливістю. Другу схематично можна представити так: ставлення людини до цінностей узагалі не підлягає раціоналістичному обґрунтуванню через те, що це сфера почуттів, емоцій, а не розуму; оскільки ціннісні уявлення неможливо визначити як істинні чи хибні, ніхто не може претендувати на те, що він має рацію у своєму визначенні та розумінні змісту соціальної справедливості, а тому всі ці визначення нічого не варті (ціннісний нігілізм). І остання, третя група: якщо всі цінності однаковою мірою недоказові, то для практичних цілей людина вправі довільно обирати будь-яку з них, а отже, кожен суб'єкт, котрий формулює власне поняття соціальної справедливості, по-своєму має рацію (ціннісний релятивізм). Учений, узагальнюючи вищевикладене, наголошує, що всі ці погляди єднає основне: поняття і критерії справедливості не можуть бути встановлені на об'єктивній основі та науковими методами [16, с. 105–106].

Для того, щоб говорити про ціннісний характер соціальної справедливості у трудовому праві, звернемо увагу, що ця категорія утілюється у ньому завдяки механізму реалізації, складниками якого є: а) пізнання змісту інтересів усіх суб'єктів трудових відносин; б) пізнання відмінностей у житті суб'єктів праці (що дає можливість визначити суперечності в інтересах як джерела розвитку всіх інтересів); в) вироблення засобів, що дозволяють збалансувати шляхом компромісу публічні та приватні інтереси. На думку Н.О. Луніної, соціально справедливим визнається такий стан трудових відносин, коли інтереси працівника і роботодавця реалізуються на основі компромісу [17, с. 4].

Специфічність соціальної справедливості у трудовому праві пов'язана з дотриманням таких вимог: створення і забезпечення рівних для усіх працездатних громадян можливостей реалізації своїх

трудових прав в обсязі, передбаченому законом; неприпустимість незаконного звуження змісту та обсягу їхніх прав у трудових правовідносинах; надання їм свободи вибору засобів і способів реалізації цих прав шляхом учинення будь-яких юридичних і фактичних дій з-поміж тих, що допускаються законом; залежність соціального становища кожної особи від результатів трудового внеску в підвищення життєвого рівня суспільства [18, с. 9–10].

Тому, на нашу думку, розкриваючи ціннісний характер соціальної справедливості у трудовому праві через загальне поняття цінностей і розуміння соціальної справедливості взагалі, слід наголосити, що вона характеризується певною суб'єктивністю. Проте це не заперечує той факт, що завдяки цій категорії можна визначити основні критерії оцінки дій чи бездіяльності суб'єктів трудового права і максимально збалансувати їхні інтереси. Соціальна справедливість у трудовому праві дає змогу оцінити зобов'язання, дозволи та заборони, тобто вона є своєрідним орієнтиром у взаємодії між суб'єктами трудових правовідносин. Ціннісний характер соціальної справедливості у трудовому праві полягає також у тому, що вона спрямовує ефективний розвиток трудового права, адже, будучи за своєю суттю ідеалом, саме вона задає вектор у напрямі забезпечення рівних трудових прав для усіх працездатних громадян, можливостей для їхнього вільного вибору засобів і способів їх реалізації, а також недопустимості обмежень таких прав.

Досі актуальним є питання щодо пошуку критеріїв оцінки трудових правовідносин на предмет відповідності їх соціальній справедливості та застосування чи не застосування останньої як цінності в таких правовідносинах. Для трудового права США, наприклад, відоме поняття якості трудового життя («quality of work life»). Воно було опрацьоване у другій половині XX століття такими організаціями, як Національний центр якості трудового життя, Інститут праці Америки, Огайський центр трудового життя. Діяльність цих організацій спрямована на розроблення методів і критеріїв гідного рівня трудового життя, на задоволення потреб та інтересів працівників [19, с. 15].

В іноземній літературі поняття якості трудового життя розкривається як сприятливі умови праці та трудове середовище, що підтримує і задовольняє інтереси працівників, забезпечуючи їх належною охороною праці, системою оплати праці та можливістю професійного зростання [20, с. 1]. Отже, соціальна справедливість тут оцінюється з огляду на ступінь реалізації вказаних вище категорій. Слід відзначити однобічність такого підходу, оскільки ми говоримо про соціальну справедливість як регулятор інтересів не лише працівників, а й роботодавців, адже останні також є суб'єктами трудового права.

Висновки. Таким чином, слід наголосити на єдності розуміння ученими поняття справедливості загалом та такого її різновиду, як соціальна справедливість, зокрема. Завдяки тісному взаємозв'язку із правом вона використовується для оцінки правових явищ.

Водночас соціальна справедливість є необхідним атрибутом трудового права, яка формує правосвідомість його суб'єктів завдяки ціннісному характеру, котрий полягає у тому, щоб спрямовувати розвиток трудового права у прогресивному напрямі, адже, будучи за своєю суттю ідеалом, вона задає вектор у напрямі забезпечення рівних трудових прав для усіх працездатних громадян, можливостей для їхнього вільного вибору засобів та способів їх реалізації, а також недопустимості обмежень таких прав. Для того, щоб констатувати втілення соціальної справедливості у трудових правовідносинах, необхідне формулювання певних критеріїв. У дослідженні наведено приклад США щодо розробки таких критеріїв. Можна погодитись, що аналізувати трудове право на предмет соціальної справедливості загалом важко, значно краще це робити в межах окремих інститутів трудового права (охорона праці, оплата праці тощо). Але варто враховувати і те, що соціальна справедливість формує «сприятливе робоче середовище» не лише для одного суб'єкта трудових правовідносин – працівників, а й для роботодавців. Тому необхідно комплексно підходити до визначення і використання таких критеріїв, що й стане предметом подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Крылов К.Д. К вопросу об общем понятии и правовом содержании социальной справедливости / К.Д. Крылов // Социальная справедливость и право: проблемы теории и практики : матер. Междунар. науч.-практ. конфер. / отв. ред. Т.А. Сошникова. – М. : Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2016. – С. 26–31.
2. Аксенова О.В. Aequitas как важнейший принцип римского права / О.В. Аксенова // Вестник ТИСБИ. – 2005. – № 3.
3. Максимов С.И. Справедливость и эффективность как критерии оценки права / С.И. Максимов // Проблемы законности : респ. міжвідом. наук. зб. – Харків, 2001. – Вип. 49. – С. 195–204.
4. Радбрух Г. Философия права / Г. Радбрух ; пер. с нем. – М. : Междунар. отношения, 2004. – 240 с.
5. Нерсисянц В.С. Философия права : [учеб.] / В.С. Нерсисянц. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2009. – 644 с.

6. Момот М.О. Реалізація принципу справедливості в правотворчій діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / М.О. Момот ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 210 с.
7. Жигалкін І.П. Система принципів трудового права в умовах формування нової правової доктрини України : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.05 / І.П. Жигалкін ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Северодонецьк, 2016. – 449 с.
8. Гришук О.В. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект : [монографія] / О.В. Гришук, З.А. Добош. – Хмельницький : Хмельницьк. ун-т упр-ня та права, 2013. – 268 с.
9. Беланова Г.О. Понятие юридической справедливости как основания правоприменительного акта : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Г.О. Беланова. – М. : РГБ, 2003. – 192 с.
10. Козлов М.И. Социальная справедливость в контексте русской традиции / М.И. Козлов ; М-во образования и науки РФ, Федер. гос. авт. образоват. учреждение высш. проф. образования «Сев. (Аркт.) федер. ун-т». – Архангельск, 2010. – 201 с.
11. Сокурєнко В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В.В. Сокурєнко. – К., 2002. – 16 с.
12. Экимов А.И. Справедливость и социалистическое право / А.И. Экимов. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1980. – 120 с.
13. Тищенко Е. Социальная справедливость как основа социальной политики цивилизованого государства / Е. Тищенко // *Legea si viata*. – 2015. – С. 117–121.
14. Бандура О.О. Справедливість та її роль у системі цінностей права / О.О. Бандура / *Закон и жизнь*. – 2012. – № 11. – С. 31–34.
15. Донченко О.П. Аксиологічний зміст категорії свободи у праві: взаємозв'язок принципів свободи, рівності й справедливості / О.П. Донченко / *Актуальні проблеми держави і права*. – 2008. – С. 69–74.
16. Мальцев Г.В. Социальная справедливость и право / Г.В. Мальцев. – М. : Мысль, 1977. – 216 с.
17. Лунина Н.А. Реализация идеи социальной справедливости в трудовом праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Н.А. Лунина ; Рос. АН, Ин-т государства и права. – М., 1994. – С. 20.
18. Иванова С.А. Социальная справедливость в трудовом законодательстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / С.А. Иванова ; Акад. труда и соц. отношений. – М., 1992. – С. 20.
19. Шипунова Т.В. Социальная справедливость: понятие, виды, критерии оценки / Т.В. Шипунова // *Проблемы теоретической социологии*. Вып. 5: Межвуз. сб. – СПб. : Астерион, 2005. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Shipunova-Sotsialnaya_spravedlivost.pdf.
20. Sundaray B.K. Employee relations initiatives and quality of work life: a study in power sector units / B.K. Sundaray, C.K. Sahoo, S.K. Tripathy [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.nitrkl.ac.in/dspace/bitstream/2080/1341/1/Conference%20Paper.pdf>.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БРАГА І. Ю.,

аспірант юридичного факультету
(Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара)

УДК 342.9

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
ПАСПОРТНО-РЕЄСТРАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У статті проаналізовано окремі питання становлення і розвитку паспортно-реєстраційної системи та основні етапи виникнення такого документа, як паспорт, на території українських земель. Також автором визначено основні важливі завдання функціонування паспортно-реєстраційної системи на різних етапах розвитку українського суспільства.

Ключові слова: паспортна система, паспортно-реєстраційна система, паспорт, обмеження прав, право в'їзду, «відпускні», «проїзні грамоти», «відпускні жалувані грамоти», «диплом на дворянство», «абишит».

В статье проанализированы отдельные вопросы становления и развития паспортно-регистрационной системы и основные этапы возникновения такого документа, как паспорт, на территории украинских земель. Также автором определены основные важные задания функционирования паспортно-регистрационной системы на разных этапах развития украинского общества.

Ключевые слова: паспортная система, паспортно-регистрационная система, паспорт, ограничения прав, право въезда, «отпускные», «проезжие грамоты», «отпускные жалованные грамоты», «диплом на дворянство», «абишит».

In the article the separate questions of becoming and development are analysed passport-registration system and the basic stages of origin of such document as passport on territory of Ukrainian earths. The basic important tasks of functioning are also certain an author passport-registration system on the different stages of development of Ukrainian society.

Key words: passport system, passport is the registration system, passport, limitations of rights, right entrance, "vacations", "person passing by deeds", "vacation granted deeds", "diploma on the nobility", "abshit".

Вступ. Кожне суспільне явище має свою історичну спадщину, аналіз якої допомагає визначити основні напрями і тенденції його подальшого розвитку.

Постановка завдання. Історія виникнення паспортної системи та власне паспортів на території українських земель є цікавою і необхідною для всестороннього і наукового розуміння значення останніх для розвитку та вдосконалення паспортної системи України на сьогодні [9].

Зокрема, питання розвитку та становлення паспортної системи розглядалися не тільки науковцями-юристами, а й науковцями-істориками, науковцями-політологами. Насамперед серед розвідок вітчизняних юристів можна визначити роботи таких учених: В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, Є.В. Додіна, С.В. Ківалова, Л.В. Ковалюк, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, А.П. Коренева, Є.В. Курінного, Р.С. Мельника, О.В. Негодченка, О.І. Остапенка, Д.В. Приймаєнко, О.Ф. Скакун, М.М. Тищенко.

Результати дослідження. Під паспортно-реєстраційною системою Х.П. Ярмачук визначає сукупність урегульованих нормами права відносин щодо вирішення питань громадянства України, організації імміграційної роботи, реєстрації та обліку фізичних осіб за місцем їх проживання (перебування), нагляду за забезпеченням реалізації останніми передбачених нормативними актами прав, свобод та інтересів, а також за виконанням покладених на них обов'язків [11].

Зокрема, документ, що посвідчує особу, також визначає її правовий статус у державі: громадянина України, іноземця чи особи без громадянства [7, с. 174]. Саме наявність у фізичної особи відповідного документа, що посвідчує її особу, надає змогу ідентифікувати її, реалізувати особі свої права (на свободу пересування, отримання ліцензій, вчинення правочинів та ін.) і мати певні обов'язки.

Паспортно-реєстраційна система (в тому вигляді, в якому вона існувала раніше) вирішувала різноманітні окремі функціональні завдання, такі як облік осіб за критерієм приналежності їх до окремих територій або людей (стосовно рабів), що виражає правовий зв'язок особи та держави; облік осіб для здійснення фіскальної функції, для визначення правосуб'єктності особи (наділення її відповідними правами або обов'язками), а також для здійснення міждержавної торгівлі та упорядкування пересування населення («подорожні посвідчення») тощо.

Зокрема, паспорт є одним із найважливіших документів суворого обліку та звітності, який має широке соціальне і правове значення ще з давніх часів і до сьогодні. Він за своєю природою є своєрідним матеріальним вираженням юридичного поєднання особи та держави. На історичне становлення паспорта вплинула також поява писемності. Саме із цього періоду починається інший виток паспортизації.

Слово «паспорт» італійського походження. Воно складається із двох слів – «пасу» (проходити) і «порто» (гавань, порт). На територію наших земель слово «паспорт» потрапило через Польщу та Німеччину. У зв'язку із цим наприкінці XVIII ст. існували дві форми його написання: «пашпорт» та «паспорт» [5]. Саме слово «паспорт» було вперше використано у 1633 р.

Отже, розглянемо важливі історико-правові аспекти розвитку паспортно-реєстраційної системи на українських землях (також визначимо документи, що посвідчували особу, і нормативно-правові акти, що регулювали відносини у цій сфері) та основні функціональні завдання останньої.

Першими свідченнями, які підтверджували особу на певній території, були предмети, що мали культовий характер, такі як клеймо, тамга, перстень. У Київській Русі своєрідним посвідченням особи в деяких племенах був пояс (за орнаментом пояса визначалися вік та місце проживання його власника) [4].

Указані предмети свідчили про приналежність осіб до окремої території або племені. Наявність зазначених культових предметів як знаків ідентифікаційного характеру надавала можливість їх власнику здійснювати визначені цим знаком функції: перетинати кордон, везти депешу і т. д., зокрема передавати такі мітки іншим особам для здійснення вже ними певних дій [8]. Отже, наявний широкий спектр функціонального призначення такого роду посвідчення особи: ідентифікація особи та її місця проживання, визначення соціального статусу особи, право пересування осіб через кордон та визначення інших правомочностей.

Треба зазначити, що через паспортно-реєстраційну систему в різні часи здійснювалось як обмеження правового статусу осіб (наприклад, на пересування окремих осіб через кордон, вигнання їх із місця проживання або інших економічних чи політичних прав), так і його розширення (наприклад, право на виїзд за кордон, надання волі холопам у формі «відпускних», забезпечення свободи пересування всередині держави, а також відповідні посвідчення особи надавали право виступати від свого імені у правовідносинах із державою).

Перша інформація про зародження паспортної системи на Русі знайдена у Лаврентіївському літописі й датується вона 945 р. Вважається, що саме Київське та Новгородське князівства поклали початок обліку населення на Русі.

Ще до прийняття християнства, у період правління княгині Ольги, обліку підлягали двори, люди, з яких збирався регулярний оброк, а також худоба племен. Тобто можна говорити про існування в той час певної системи обліку людей для виконання фіскальної функції.

Проаналізувавши такий кодифікований нормативно-правовий документ, що має велике історичне значення, як «Руська Правда» Ярослава Мудрого, можна зробити висновок, що в ній відображений поділ людей на різні соціальні категорії (вільні, залежні, невольні та ізгої). Так, можна стверджувати про існування певної системи обліку людей, у якій наявні принципи визначення правового становища кожної людини (наприклад, закупи, які брали майнову позику (купу), за її несплату відповідали втратою особистої свободи). Отже, від правового становища особи в суспільстві (залежно від категорії, до якої вона належить) залежала її правосуб'єктність [2].

Наприкінці XIII ст. в Новгороді особам, які виїжджають в інші держави, і приїжджим іноземцям видавали «проїзні грамоти», які були своєрідним посвідченням особи.

Треба зазначити, що на території Київської Русі головним функціональним призначенням обліку населення було справляння податків.

Для обліку земельних ділянок (сохи, чверті, десятини) як об'єктів оподаткування у XIV ст. на слов'янських землях складались так звані «сошні листи», а результати описів заносилися до писцевої книги, у якій відбивалися відомості про населення, містилися записи, що характеризують становище селян, а також виконувани ними повинності та інші дані.

Наприкінці XIII ст. в Новгороді особам, що виїжджають в інші країни, видавали «проїзні грамоти», які були своєрідним посвідченням особи (тобто виконували функцію нинішніх закордонних паспортів). Схожі документи видавали й особам, які приїжджали з інших держав. У XIV ст. руські князі видавали такі документи: «проїзні грамоти» і «відпускні жалувані грамоти».

Ще одним юридичним документом, який можна вважати схожим на паспорт і який викликає інтерес, є «відпускні». Першу згадку про них відносять до 1482 р. Цей документ відображав надання волі холопам та певним чином посвідчував особу.

Із законодавчих документів, що існували в цей період та регулювали питання посвідчення особи, доцільно зазначити такі:

- «Судебник» 1550 р. (за цим нормативно-правовим актом холоповласники позбавлялись права видачі «відпускних» без рішення відповідного суду);

- «Стоглав» 1551 р. (важливий нормативно-правовий акт церковного права). Відповідно до «Стоглава» «приймати на службу священників і дияконів, що прийшли з інших єпархій, можна тільки в тому разі, якщо вони мають відпускні грамоти від архієрея за попереднім місцем служби. Попів і дияконів, які не пред'являли таких грамот, до служби допускати заборонялося».

- «Соборное Уложение» 1649 р. вперше законодавчо закріпило вимогу посвідчення особи. За всього різноманіття документів, що свідчили про звільнення селян і холопів (записи в переписних книгах, у духовних, купчих та інших грамотах), «відпускні» залишалися основними документами, що засвідчують особу відпущеної на волю людини. «Соборное Уложение» 1649 р. встановило «вільну й обов'язкову видачу проїзних грамот тим, хто їде в інші мирні з Московською державою країни для торгового промислу чи іншої якоїсь своєї справи» [3]. Процес закріпачення селян супроводжувався посиленням методів регулювання обліку та переміщення осіб (як населення країни, так і іноземців).

Щодо становища населення українських земель на той час, то паспортна система, як і становище самого народу, мала двоїтий характер, оскільки одна частина території була під владою Польщі та Литви, інша – Московії. Українці, прилеглі до польських земель, мали змогу отримати паспорти раніше, ніж українці, які проживали на території Московії.

Щодо правового становища міського населення, то воно залежало від категорії міста, майнового стану та сфери діяльності особи.

Так, на територіях, що були прилеглі до Речі Посполитої, обмеження прав осіб були більш лояльними, ніж на територіях у складі Московського царства (прикладом є міста, де існувало Магдебурзьке право; жителі цих міст мали свідоцтва особи, за допомогою яких могли перетинати кордони окремих міст) [10].

З нормативно-правових актів, що регулювали суспільні відносини (зокрема, облік населення), треба відзначити Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 р.

Доцільно розглянути також період реєстрового козацтва. Потрібно відзначити такий юридичний документ, як реєстр, що посвідчував особу реєстрового козака, підтверджував його правовий статус та наділяв майновими правами. Козакам також видавались клейноди. Надалі козаки почали отримувати паспорти, які давали їм право перетинати кордон.

В історичних джерелах існує позиція, що остаточно паспортна система на цих землях сформувалась за часів правління Петра I. У цей період з'являються нові документи, що засвідчують особу громадянина, а жорсткий контроль держави за пересуванням населення спричинив створення паспортної системи. Купцям, як і раніше, видавались проїзні грамоти, котрі Указом Петра I від 30 жовтня 1719 р. були запроваджені як загальне правило. Військовослужбовцям, тимчасово відпущеним зі служби, видавались «письмові відпустки» [1, с. 94–95].

Також за часів царювання Петра I більш детально почали регламентуватись правила в'їзду (реєстрації та обліку іноземців) Указом «О приезжих иномземцах». Цим нормативно-правовим актом усі, хто прибував до країни, зобов'язувались реєструватись відповідним чином («в канцелярии полиции – меистерских дел»). Посвідченням реєстрації був «абшит», який давав право, зокрема, на виїзд. Указані «абшити» були прототипом сучасних віз [1].

Велике значення для становлення та розвитку паспортної системи XVIII ст. мали такі нормативно-правові акти:

- «Плакати 1724 року»;
- укази Петра I 1719, 1720 та 1723 рр., відповідно до яких паспорти отримували також особи недворянського походження;

- Указ Петра I 1722 р., відповідно до якого усім відпущеним на волю селянам повинні були видаватись паспорти. Фахівці в різних ремеслах, які в молодості приїхали до Росії і працювали тут майже все своє життя, обзавівшись сім'єю і майном, не хотіли їхати на батьківщину і залишалися як пенсіонери держави, отримували особливі «відставні паспорти», або «абшити» (від німецького

abschied – прощання, відставка), які поєднували в собі властивості декількох документів: посвідчення особи, «трудової книжки», характеристики і паспорта [8];

– «Городовое положение» 1785 р., яке було прийняте для більш детальної регламентації питання паспортизації та виокремлення категорій осіб, які мали змогу пересуватись по території країни без паспорта (треба зазначити, що це право було привілеєм, на відміну від наявності паспорта, що вважалось обмеженням).

Також треба зазначити, що дворяни все ж таки мали відповідний документ, що виконував роль паспорта, – «диплом на дворянство» (цей документ посвідчував приналежність особи до знатного роду).

За часів правління Миколи I в губерніях держави з'явилися циркуляри про вдосконалення видачі паспортів зразка 1826 р. у вигляді паперової сторінки. Так, існувало декілька видів паспортів: для купців 1, 2 та 3 ґільдії, міщан і селян.

У ці часи також були прийняті нормативно-правові акти, що регламентували питання реєстраційно-паспортної системи та видачі паспортів:

– «Положення про види на проживання» 1884 р., згідно з яким за місцем проживання мати паспорт не було необхідності; паспорт був потрібен для виїзду за понад 50 верст і більше, ніж на 6 місяців;

– Звід законів «О состояниях» 1899 р. регламентував статус іноземців;

– «Устав о паспортах» 1903 р. (вводилась видача паспортів та паспортних книжечок);

– «Таможенный устав» 1903 р. [1].

Висновки. Отже, історико-правовий аналіз становлення адміністративно-правового режиму паспортизації та реєстрації осіб (що відповідав рівню розвитку суспільства того часу) на території українських земель дає змогу зробити такі висновки:

1. Паспортно-реєстраційна система на всіх етапах розвитку українського суспільства та держави відігравала важливу роль у процесі упорядкування суспільних відносин.

2. Можна визначити такі функціональні завдання паспортно-реєстраційної системи, що мали місце на різних етапах її розвитку:

– посвідчення особи для її ідентифікації;

– своєчасний та повний облік населення (осіб, що були невільними та служили певним людям) певної території. Він здійснювався відповідно до принципів, що діяли на той час у суспільстві, та для визначення приналежності певного населення до певної території, а також в деякі часи приналежності осіб до певних верст населення (зокрема, вільних, залежних, невільних та ізгоїв).

– справляння податків;

– урегулювання процесу пересування жителів певної території всередині країни та через кордон, а також в'їзду та виїзду іноземних громадян;

– визначення правового статусу особи. Паспорт був посвідченням наявності певних прав у особи (у деяких випадках обмеження окремих прав).

3. Необхідно відзначити зв'язок паспортної системи з економічним становищем країни. Так, на окремих етапах розвитку суспільства посилення паспортної системи негативно впливало на розвиток економіки, послаблення, навпаки, здійснювало позитивний вплив. У цьому контексті доцільно відмітити розвиток міждержавної торгівлі, де такий документ, як паспорт (в тому вигляді, у якому він існував на той час), набував важливого юридичного змісту (зокрема, для упорядкування процесу перетину кордону).

4. З появою поліцейських органів паспортна система відігравала важливу роль у процесі забезпечення правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Гіжевський В.К. Адміністративно-правове регулювання міграції та реєстрації фізичних осіб в Україні : [навч. посіб. для ВНЗ] / В.К. Гіжевський, С.Я. Мосьондз. – К. : Магістр – сторіччя, 2008. – С. 93.

2. Іванов В.М. Історія держави і права України : [підручник] / В.М. Іванов. – К. : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.

3. Паспортно-визовая служба: как все начиналось [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.fms.aov.ru/about/-history/index.php>.

4. Полукарова Н. История паспорта. Второй паспорт / Н. Полукарова. – М. : Деловые страницы, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.citizenship.ru/index.php?art=202&no=11>.

5. Похлебкин В.В. Паспорт в России / В.В. Похлебкин // Сибирские огни. – 2006. – № 7 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.siboani.ru/archive/61/731>.

6. Патик Л.Л. Техніко-криміналістична характеристика підробленого паспорта громадянина України : [навчальний посібник] / Л.Л. Патик. – К. : Центр учбової літератури, 2013 – 142 с.

7. Ростовська К.В. Забезпечення режиму паспортизації органами внутрішніх справ / К.В. Ростовська // Актуальні проблеми правоохоронної діяльності : матер. конф. 26–27 вересня 2008 р. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 172–177.
8. Савранчук Л.Л. Історія становлення та розвитку дозволу на в'їзд та виїзд іноземних громадян з України / Л.Л. Савранчук // Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки». – 2010. – Вип. 48. – С. 101–106.
9. Тимофеева Т.В. История создания паспортной системы / Т.В. Тимофеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.info-library.com.ua/l>.
10. Хрестоматія з історії держави і права України : навчальний посібник / упоряд. : А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін. – Х. : Юрінком Інтер, 2033. – 656 с.
11. Ярмачі Х.П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Х.П. Ярмачі. – Х., 2007. – 41 с.

ГОЛОДНИК Ю. А.,

здобувач

(Національний університет біоресурсів
і природокористування)

УДК 342.951

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

У статті розглянуто поняття житлово-комунального господарства, які пропонують різні науковці. Виділено ознаки, які містяться у вказаних визначеннях. Проаналізовано як спільні ознаки, з якими погоджуються більшість авторів, так і риси, щодо яких науковці так і не дійшли згоди та які суттєво різняться в різних визначеннях. На підставі досліджених рис пропонується авторське визначення розглядуваного поняття.

Ключові слова: житлово-комунальне господарство, галузь, ознаки, право на житло.

В статье рассмотрены понятия жилищно-коммунального хозяйства, которые предлагают различные ученые. Выделены признаки, содержащиеся в указанных определениях. Проанализированы как общие признаки, с которыми соглашается большинство авторов, так и черты, по которым ученые так и не пришли к согласию и которые существенно различаются в разных определениях. На основании исследованных признаков предлагается авторское определение рассматриваемого понятия.

Ключевые слова: жилищно-коммунальное хозяйство, отрасль, признаки, право на жилье.

The article deals with the concept of housing and communal services offered by different scientists. Stand out features that appear in these definitions. Analyzed how common features with which most authors agree and features for which scientists have not agreed and are significantly different in definitions. Based on research features offered author's definition of the proposed concept.

Key words: housing and communal services, industry, sign, right to housing.

Вступ. Останнім часом все більше уваги громадськості звертається до житлово-комунального господарства (далі – ЖКГ). Це зумовлено не тільки непомірно високими тарифами на відповідні послуги, але й численними прогалинами у правовому регулюванні в цій сфері. Однією з таких прогалин, на наш погляд, є відсутність на законодавчому рівні тлумачення поняття «житлово-комунальне господарство», що породжує багато різних підходів та поглядів на розуміння цього терміна.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження наявних у науковій літературі тлумачень поняття «житлово-комунальне господарство», аналіз особливостей цих тлумачень та на підставі комплексного аналізу усіх наукових поглядів із цього питання надання авторського бачення поняття «житлово-комунальне господарство».

Результати дослідження. Науковці по-різному трактують поняття житлово-комунального господарства. Наведемо деякі з них.

Житлово-комунальне господарство – це галузь народного господарства, представлена розгорнутою інфраструктурною мережею, що має життєзабезпечувальний характер та важливу соціально-економічну значимість для особи (фізичної, юридичної), міста, регіону, держави, та яка здійснює суттєвий вплив на створення необхідних інституційних умов функціонування народного господарського комплексу загалом [1, с. 20].

Житлово-комунальне господарство – це важлива соціальна галузь, що впливає на розвиток економічних взаємовідносин у державі й віддзеркалює проблеми, які існують у суспільстві, та основним завданням якого є забезпечення населення, підприємств й організацій необхідними житлово-комунальними послугами [2].

Житлово-комунальне господарство – це сфера економічної діяльності, до складу якої входять підгалузі, що забезпечують життя і роботу населення країни в нормальних умовах, а також постачання підприємствам галузей народного господарства необхідних ресурсів води, газу, тепла й електроенергії [3, с. 103].

Житлово-комунальне господарство є комплексом галузей, що забезпечує житловий фонд послугами, необхідними для цивілізованого проживання в ньому людей [4, с. 21].

Житлово-комунальне господарство – галузь господарства, що забезпечує житлово-побутові потреби населення шляхом підтримання у належному стані приміщень та будинків, здійснює обслуговування побутових потреб населення, вирішує питання благоустрою та впорядкування населених місць, а також постачання необхідних ресурсів води, газу, тепла й електроенергії [5, с. 583].

Житлово-комунальне господарство – це багатогалузева сфера господарювання, що являє собою комплекс підприємств і організацій, які забезпечують комунально-побутові потреби населення: утримання житла, споруджень інженерної і соціальної інфраструктури, управління житловим фондом і його ремонт, забезпечення послугами тепlopостачання, газопостачання, водопостачання і водовідводу, електропостачання, експлуатація ліфтів і радіомереж, вивезення та знезаражування сміття, послуги телефонного зв'язку і кабельного телебачення та ін. [6, с. 9].

Існує багато інших визначень розглядуваного поняття [7, с. 6–7; 8, с. 27–32; 9, с. 12; 10–14].

Ці та інші тлумачення поняття «житлово-комунальне господарство» мають декілька спільних ознак, які характеризують сутність та призначення цього утворення. Кім того, залежно від підходу до розуміння поняття ЖКГ різними науковцями (наприклад, з погляду його призначення, структури, місця у системі народного господарства тощо) усі визначення містять особливі характеристики розглядуваного терміна, визначальні з позиції цих науковців в аспекті обраного підходу. І, нарешті, є окремі ознаки, щодо яких науковці так і не дійшли згоди та які суттєво різняться в різних визначеннях. Для можливості надання науково обґрунтованого власного визначення поняття житлово-комунального господарства вбачаємо необхідним виділити такі загальні риси, проаналізувати ті ознаки, які виділяють окремі науковці та надати вмотивовану відповідь щодо розбіжностей у позиціях різних науковців стосовно низки ознак.

Так, усі науковці, які пропонували власні визначення поняття ЖКГ, одностайно визнавали надзвичайно важливе значення впливу житлово-комунального господарства на різні процеси, що відбуваються у суспільстві і державі: «має життєзабезпечувальний характер» [1, с. 20], «істотно впливає на розвиток економічних взаємовідносин у державі» [8], «забезпечує життя і роботу населення країни в нормальних умовах» [3, с. 103], «для створення комфортних умов проживання та роботи» [10].

Крім того, не викликає сумнівів у науковців призначення цієї галузі – забезпечення населення, підприємств й організацій необхідними житлово-комунальними послугами (необхідними ресурсами) [2; 9, с. 12].

До особливостей, які виділяють окремі науковці, можна віднести:

- має складну внутрішню структуру, що ускладнює процес управління цією галуззю («представлена розгорнутою інфраструктурною мережею» [1, с. 20], «являє собою комплекс підприємств і організацій» [6, с. 9; 15, с. 6.];

- має здебільшого місцевий характер функціонування, підвищуючи значення органів місцевого самоврядування («надає послуги в межах населеного пункту» [7, с. 6–7]);

- максимально наближена до споживачів («задовольняє першочергові потреби громадян» [7, с. 6–7], «здійснює обслуговування побутових потреб населення» [5, с. 583]);

- перебуває в серйозній залежності від багатьох процесів, що відбуваються в суспільстві та державі («віддзеркалює проблеми, які існують у суспільстві» [2]).

– має різноманітність споживачів («населення, підприємства й організації» [2; 8], «населення, а також підприємства різних галузей народного господарства» [9, с. 12]).

Щодо розбіжностей, то в науковців відсутня єдина думка стосовно місця житлово-комунального господарства у структурі народного господарства. Так, одні автори відносять ЖКГ до сфери економічної діяльності [3, с. 103], інші розглядають його як соціальну галузь [2; 8]. Деякі вчені вбачають ЖКГ елементом як соціального, так і економічного середовища. [4, с. 21; 9, с. 12]. Більшість же дослідників не уточнює місце розглядуваної галузі у структурі народного господарства, зазначаючи, що це «галузь народного господарства» [1, с. 20; 7, с. 6–7], «галузь господарства» [5, с. 583], «сфера господарювання» [6, с. 9], «складник господарського комплексу» [10, с. 29–32]. На наш погляд, віднесення ЖКГ до соціальної чи економічної сфери має велике значення, адже від цього залежить кінцева мета усієї діяльності аналізованого господарства. Розуміючи соціальну сферу як сукупність галузей, підприємств, організацій, безпосереднім чином пов'язаних і визначальних способів і рівень життя людей, їх добробут, споживання [3, с. 103], ми дотримуємося думки про віднесення житлово-комунального господарства саме до соціальної сфери.

Іншим спірним моментом є підходи до розуміння ЖКГ як цілісного утворення. У цьому аспекті його розглядають як окрему галузь [1, с. 20; 2; 5, с. 583], як сферу діяльності [3, с. 103], як комплекс галузей [4, с. 21], як багатогалузеву сферу [6, с. 9] і, нарешті, як складну систему [9, с. 12]. За детального аналізу цих розбіжностей достатньо вмотивованими вбачаються усі підходи. Так, наприклад, як комплекс галузей, багатогалузеву сферу або складну систему ЖКГ можна розглядати після аналізу Класифікації видів економічної діяльності ДК 009:2010 (далі – КВЕД), прийнятої Наказом Держспоживстандарту України від 11 жовтня 2010 р. Згідно із загальними положеннями цього документа об'єктами класифікації у КВЕД є види економічної діяльності осіб, що їх на вищих рівнях класифікації групують у галузі. Тобто найбільш узагальнені угруповання видів економічної діяльності на рівні секцій КВЕД дають змогу виділити основні галузі економіки [16]. При цьому такої секції, як житлово-комунальне господарство, КВЕД не містить, виділяючи секції D «Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря», E «Водопостачання; каналізація, поводження з відходами» та F «Будівництво».

Щодо аналізу тлумачення на співвідношення таких понять, як «галузь» та «сфера», то це однаково розкривається як на законодавчому рівні, у ст. ст. 260 та 261 Господарського кодексу України [17], так і на рівні теорії. Так, галузь народного господарства розуміється як сукупність підприємств, установ і організацій, які виробляють однорідну продукцію або послуги і різняться характером виконуваних функцій. Що ж до сфери, то основними сферами господарства є сфера матеріального виробництва і нематеріального виробництва (невиробнича сфера). Тобто галузі народного господарства поділяють на дві групи: ті, що належать до сфери матеріального виробництва, й ті, у яких виробляються послуги [18, с. 257]. Таким чином, відмінним є критерій виділення цих понять: для аналізу галузі – це однаковість або подібність діяльності, що ж до сфери – це характер такої діяльності.

Стосовно віднесення ЖКГ до сфер матеріального чи нематеріального виробництва, то в науковців також немає однозначної думки.

Так, житлово-комунальне господарство, на думку В.І. Срібного та В.А. Лук'яненко, є галуззю сфери послуг [4, с. 21]. Деякі економісти пропонують житлово-комунальне господарство повністю відносити до сфери матеріального виробництва [19, с. 12]. Проміжну позицію займає В.Є. Хомко, зазначаючи, що підприємства житлово-комунального господарства протягом свого технічного циклу виробляють продукцію, яка споживається саме у процесі виробництва у вигляді послуг. При цьому науковець підсумовує, що саме послуги і є товаром житлово-комунального господарства [20, с. 6]. Нарешті, деякі автори відносять ЖКГ до сфери матеріального виробництва і до невиробничої сфери, включаючи до першої групи водо-, електро-, теплозабезпечення, розсадники зеленого господарства та ін., а до другої групи – послуги перукарень, готелів, пляжів, парків та ін. [21, с. 22]. Аналогічну позицію займає й А.І. Безлюдов, розглядаючи житлово-комунальне господарство як комбіновану галузь народного господарства, зараховуючи житлове, готельне господарство, побутове обслуговування та інше до сфери обслуговування, а водопровідно-каналізаційне господарство, ремонтно-будівельне виробництво та інше – до матеріального виробництва [22, с. 15].

Таким чином, розуміння ЖКГ як сфери господарства, на наш погляд, не повною мірою коректно, оскільки у літературі так і не дійшли єдиної думки, до якої саме сфери – матеріального виробництва чи послуг – потрібно її віднести. Запропонована вище характеристика ЖКГ з погляду його призначення дозволяє говорити про нього як про самостійну галузь народного господарства.

Іншими особливостями ЖКГ є: сформувалося не як цілісна система, а як корпоративно-адміністративні об'єднання регіонального характеру; підгалузі ЖКГ працюють за особливими технологіями: фізико-хімічні процеси, технології виробництва тепла, теплообміну, ремонтно-будівельні, сантехнічні технології тощо; працює за кредитним механізмом оплати послуг; висока фондоміст-

кість; не потребує посередницьких організацій; однотипність продукції комунальних підприємств; поєднання різних форм надання цих послуг (безкоштовне, пільгове, платне) і різних джерел фінансування діяльності відповідних структур [23, с. 9–12]; поєднання комерційних (орієнтованих на досягнення прибутку) і некомерційних організацій; галузь представлена природними монополіями (транспортування енергії і рідин) і галузями, у яких можлива і необхідна конкуренція (виробництво товарів і послуг); поєднання великого (виробництво енергії, водопровідно-каналізаційне господарство, трубопровідні мережі і т.д.) і малого бізнесу; особлива значимість екологічного та санітарно-епідеміологічного контролю; необхідність гарантованого забезпечення мінімуму послуг незалежно від платоспроможності населення [4, с. 23–24].

На наш погляд, вищезазначений перелік ознак житлово-комунального господарства потрібно доповнити там, що ЖКГ займає центральне місце в механізмі реалізації права громадян на житло.

Висновок. Таким чином, з урахуванням сказаного можна запропонувати авторське визначення ЖКГ. Так, житлово-комунальне господарство – одна з найбільш важливих соціальних галузей, у структурі якої діє широка мережа підприємств і організацій різної форми власності, які здійснюють на певній території господарську діяльність із виготовлення продукції та надання послуг, спрямовану на задоволення суспільних потреб у житлових та комунальних послугах, та займає провідне місце в механізмі реалізації права на житло.

Список використаних джерел:

1. Барабаш Т.О. Правове регулювання господарської діяльності у сфері житлово-комунального господарства : [монографія] / Т.О. Барабаш. – Х. : Право, 2013. – 192 с.
2. Жилінкова І.В. Управління майном у житлово-комунальній сфері / І.В. Жилінкова // Нові Цивільний та Господарський кодекси України та проблеми їх застосування : матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 квітня 2003 р.). – Х., 2004. – С. 30–32.
3. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубиева. – 5-е изд. перераб. и допол. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 495 с.
4. Срибный В.И. Преодоление функциональной дифференциации жилищно-коммунального хозяйства региона : [монография] / В.И. Срибный, В.А. Лукьяненко. – Симферополь : ДИАИПИ, 2009. – 202 с.
5. Енциклопедія Сучасної України. – К. : Поліграфкнига, 2009. – Т. 9 : Е–Ж. – 2009. – 711 с.
6. Чиж В.І. Методологія облікових процедур в управлінні витратами : [монографія] / В.І. Чиж. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – 296 с.
7. Экономика, организация и планирование городского хозяйства : [учеб. для студ. инженерно-экономических вузов] / под ред. проф. А.И. Файнберга. – М. : Стройиздат, 1969. – С. 263.
8. Джабраїлов Р.А. Правове забезпечення ефективного функціонування ЖКГ як складової частини об'єктів комунальної власності / Р.А. Джабраїлов // Економіка та право. – 2004. – № 3. – С. 27–32.
9. Багаев А.Н. Реформа жилищно-коммунального хозяйства: все, что о ней слышали и хотим знать / А.Н. Багаев. – Ростов н/Д. : Феникс, 2006. – С. 224.
10. Мельникова М. Розвиток комунальної інфраструктури господарського комплексу міста / М. Мельникова // Аспекти самоврядування. – 2005. – № 5. – С. 29–32.
11. Світлична Т.І. Оцінка стратегічного потенціалу підприємств житлово-комунального господарства / Т.І. Світлична // Коммунальное хозяйство городов. – 2005. – № 61. – С. 28–32.
12. Пастухов И.А. Развитие методов ценообразования на рынках жилищно-коммунальных услуг Украины / И.А. Пастухов // Коммунальное хозяйство городов. – 2004. – № 57. – С. 156–162.
13. Юр'єва Т.П. Удосконалення системи ціноутворення в житлово-комунальному господарстві – ключове питання економічного механізму господарювання / Т.П. Юр'єва, Н.М. Матвєєва, С.Ю. Юр'єва // Коммунальное хозяйство городов. – 2005. – № 65. – С. 181–188.
14. Сладкий В.О. Особенности функционирования и основные направления реформирования жилищно-коммунального хозяйства на современном этапе развития экономики / В.О. Сладкий // Экономика: проблемы теории и практики : Сб. науч. тр. – Вып. 92. – Днепропетровск : Днепропетровский нац. ун-т, 2001. – С. 42–48.
15. Перькова О.О. Державне регулювання сфери житлово-комунального господарства: адаптаційний аспект : [монографія] / О.О. Перькова. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж», 2012. – 176 с.
16. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010 : Наказ Держспоживстандарт України від 11 жовтня 2010 р. № 457 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon3.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10.
17. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.

18. Економічна енциклопедія : у 3 т. – К. : Академія, 2000. – Т. 1 / редкол. : С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – 2000. – 864 с.
19. Данилишин Б.М. Механізми розвитку житлово-комунального господарства: системи управління, ціноутворення, підготовки кадрів : [монографія] / Б.М. Данилишин, М.А. Хвесик, М.Х. Корсицький. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 351 с.
20. Хомко В.Є. Сучасний етап розвитку житлово-комунального господарства / В.Є. Хомко. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 148 с.
21. Реформування житлово-комунального господарства: теорія, практика, перспективи : [монографія] / О.М. Тищенко, М.О. Кизим, Т.П. Юр'єва, С.Ю. Юр'єва, І.В. Покуца. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2008. – 368 с.
22. Безлюдов А.И. Повышение эффективности управления жилищно-коммунальным хозяйством / А.И. Безлюдов. – Минск : Беларусь, 1979. – 159 с.
23. Димченко О.В. Житлово-комунальне господарство в реформаційному процесі: аналіз, проектування, управління : [монографія] / О.В. Димченко. – Х. : ХНАМГ, 2009. – 356 с.

ГУБАНОВА Т. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
директор
(Фінансово-правовий коледж)

УДК 342.9:342.8

ОКРЕМІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ВИБОРЧИХ ВІДНОСИН

Статтю присвячено здійсненню теоретичного дослідження окремих аспектів інституту адміністративної відповідальності, а також спеціального об'єкта адміністративних правопорушень відповідно до викликів, що ставляться сьогодні перед виборчими відносинами. Визначено їх роль, місце та значення у сучасній системі юридичної відповідальності. Охарактеризовано основні напрями розвитку адміністративно-правового забезпечення виборчих відносин.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення, адміністративно-деліктні відносини, виборчі відносини.

Статья посвящена осуществлению теоретического исследования отдельных аспектов избирательных отношений в Украине, определены роль, место и значение последних в современной системе административного права, охарактеризованы основные направления административно-правового регулирования избирательных отношений.

Ключевые слова: выборы, избирательный процесс, избирательные отношения, административно-деликтные отношения, регулирования избирательных отношений.

The article has been devoted to the theoretical study implementation of certain aspects of the electoral relations in Ukraine, their role, place and significance in the current system of administrative law has been defined, the main directions of administrative and legal regulation of electoral relations have been characterized.

Key words: elections, electoral process, electoral relations, administrative and tort relations, regulation of electoral relations.

Вступ. Однією з характерних ознак сучасної держави, що стала на шлях розвитку, є наявність перманентної появи нових політичних партій та постійного підвищення значення здійснення політичного вибору. Разом із тим окремі сили намагаються знаходити нові шляхи для спотворення народного волевиявлення. Ці фактори підвищують вимоги до механізму притягнення до юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства.

З огляду на досвід проведення місцевих виборів в Україні, що відбулися в листопаді 2015 р., найпоширенішим видом адміністративного правопорушення є незаконна агітація, тобто агітація без вихідних даних, агітація поза виборчим фондом, а також зловживання адміністративним ресурсом, зокрема бюджетним і медійним, по всіх областях України [1]. Зазначені порушення показують всю недосконалість системи попередження виборчих правопорушень та заходів стягнення як покарання винних осіб. Зважаючи на ці обставини, першочерговим завданням для нашої держави є необхідність напрацювання якісно нових механізмів адміністративно-правової охорони виборчих відносин, зокрема посилення інституту адміністративної відповідальності за зловживання в зазначеній сфері та впровадження їх у дію. Цьому має передувати здійснення теоретичного дослідження окремих аспектів інституту адміністративної відповідальності у сфері виборчих відносин, зокрема щодо визначення її ролі, місця та значення в сучасній системі юридичної відповідальності.

Дослідженням окремих напрямів адміністративно-правового регулювання виборчих відносин та виборчих прав громадян було присвячено увагу такими вченими-адміністративістами, як В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, В. Гарашук, В. Галунько, Е. Демський, Є. Додін, Р. Калюжний, С. Ківалов, Т. Коломєць, В. Курило, І. Луговий, М. Тищенко тощо. Проте, зважаючи на те, що більшість наявних наукових праць стосується окремо питань адміністративної відповідальності й окремо питання виборів, а певні статті й розділи монографій мають переважно узагальнений і описовий характер, комплексного дослідження, присвяченого відносинам адміністративно-деліктного типу у сфері забезпечення виборчих прав громадян, проведено не було.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження окремих аспектів адміністративної відповідальності у сфері виборчих відносин, а саме її ролі, місця та значення в сучасній системі юридичної відповідальності.

Результати дослідження. Загальнотеоретичне поняття «адміністративна відповідальність» у юридичній науці визначається як форма реагування держави, адміністративний примус на правопорушення, суть якого полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого стягнення до суб'єкта проступку [2, с. 151]. Характеризуючи цей вид юридичної відповідальності, варто зазначити, що її підставою є не лише вчинення адміністративного проступку, передбаченого адміністративним законодавством, а й заборона вчинення таких протиправних дій із боку інших галузей права. Це повною мірою стосується й виборчого законодавства [3, с. 122].

Традиційно розглядаючи поняття «адміністративна відповідальність» з позиції різновиду юридичної відповідальності, необхідно зазначити, що в науковій літературі під поняттям «юридична відповідальність» у публічно-правовій сфері розуміється застосування до порушника правових заходів державного примусу уповноваженими на те державними органами, накладення на правопорушника певних правових обмежень особистого чи майнового характеру. Так, О. Скакун під юридичною відповідальністю розуміє передбачені законом види і заходи державно-владного (примусового) впливу у вигляді втрат особою благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення [4, с. 431]. Необхідно зазначити, що більшість вітчизняних та зарубіжних вчених-правників сходиться на думці, що юридична відповідальність завжди пов'язана з державним примусом, а отже, супроводжується настанням негативних наслідків для правопорушника у вигляді обмежень особистого і майнового порядку.

Юридична відповідальність є невід'ємним компонентом виборчого процесу. Вона виступає як одна із правових гарантій проведення вільних демократичних виборів, які здійснюються на основі загального, рівного і прямого виборчого права за таємного голосування. У такому разі варто зазначити, що юридична відповідальність є публічно-правовим засобом забезпечення суспільного інтересу за реалізації громадянами виборчих прав і права на участь у референдумі.

Адміністративна відповідальність є одним із найбільш розповсюджених і часто вживаних видів юридичної відповідальності, а завдяки своїм процедурним аспектам – формою негайного або оперативного реагування на неправомірні діяння, вчинені як фізичними, так і юридичними особами. На нашу думку, треба погодитися з Л. Ковалем, відповідно до позиції якого однією з ознак адміністративної відповідальності є її примусовий характер, тобто вона є різновидом примусу, адже стягнення накладається незалежно від волі та навіть всупереч волі особи, винної у скоєнні правопорушення. Такий примусовий елемент адміністративного стягнення має за мету не припинення цієї протиправної поведінки, а вплив на особу правопорушника, на його особистість або його майно [5, с. 34].

Підтримуючи таку позицію, О. Остапенко, З. Кісіль, М. Ковалів, окрім вищевказаних ознак, вважають, що сутність адміністративної відповідальності проявляється у впливі, що здійснюють уповноважені органи або посадові особи на громадянина, який скоїв адміністративне правопорушення, що тягне за собою негативні наслідки морального (попередження), матеріального (штраф) або особистого характеру (адміністративний арешт) [6, с. 63]. Загалом схоже, але дещо інакше визначають адміністративну відповідальність Т. Коломєць та Г. Гулявська. Адміністративну відповідальність

учені пропонують розглядати як різновид правової відповідальності, що є специфічною формою негативного реагування з боку держави в особі її компетентних органів на відповідну категорію протиправних проявів, згідно з якою особи, що вчинили правопорушення, повинні відповісти перед уповноваженим державним органом за свої неправомірні дії і понести за це адміністративні стягнення в установленій законом формі і порядку [7, с. 77].

Професор В. Колпаков стверджує, що адміністративна відповідальність – це примусове, з додержанням встановленої процедури, застосування правомочним суб'єктом, передбаченим законодавством, за вчинення адміністративного проступку заходів впливу на правопорушника [8, с. 290].

Ю. Битяк, В. Зуй під адміністративною відповідальністю пропонують розуміти накладення на правопорушників загальнообов'язкових правил, які діють у державному управлінні, адміністративних стягнень, що тягнуть за собою для цих осіб обтяжливі наслідки матеріального чи морального характеру [9, с. 170].

Науковці, визначаючи поняття «адміністративна відповідальність», застосовують сукупність теоретичних підходів, завдяки яким здійснюють спробу інтерпретувати цю правову категорію: підставою відповідальності є проступки, що порушують правила, які діють у сфері державного управління та деяких інших сферах, урегульованих адміністративною та іншими галузями законодавства (правила сформульовані в різних галузях законодавства, а їх порушення тягне за собою відповідальність, передбачену в окремому інституті галузі адміністративного права); суб'єктами, уповноваженими накладати адміністративні стягнення, є органи державного управління (виконавчої влади), їх посадові особи, а також суди; суб'єктами адміністративних правопорушень є винні фізичні особи, які не підпорядковані за службою органам державного управління, а в окремих випадках – юридичні особи. Можливим є притягнення посадових осіб за невиконання чи неналежне виконання покладених обов'язків. За вчинення адміністративних правопорушень уповноваженими органами накладаються стягнення, перелік яких закріплено в законодавстві. Застосовані за адміністративні порушення санкції не тягнуть за собою судимості [10, с. 381–382].

Переходячи від загальнотеоретичного дослідження поняття адміністративної відповідальності до виборчих відносин, які цей інститут, поміж іншого, покликаний регулювати та охороняти, необхідно зазначити, що у сфері виборчих відносин указаний інститут покликаний впливати на широкий ряд правопорушень із боку посадових осіб державних органів, кандидатів, виборчих об'єднань, громадян та інших осіб під час проведення виборчої кампанії і в результаті зменшувати кількість правопорушень шляхом загальної та приватної превенції. Тобто, окрім ознак, притаманних загальнотеоретичному поняттю «адміністративна відповідальність», відповідальність у сфері виборчих відносин характеризується власними, притаманними їй ознаками, зокрема власним суб'єктом та об'єктом.

Будучи причиною адміністративної відповідальності у сфері виборчих відносин, на сьогоднішній ст. 2127–21220 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [11] містять перелік складів адміністративних правопорушень, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення. До адміністративних правопорушень КУпАП відносить: порушення обмежень щодо ведення передвиборної агітації; порушення права громадянина на ознайомлення з відомостями Державного реєстру виборців, зі списком виборців; порушення порядку ведення передвиборчої агітації з використанням засобів масової інформації та порядку участі в інформаційному забезпеченні виборів; порушення обмежень щодо ведення передвиборної агітації; виготовлення або розповсюдження друкованих матеріалів передвиборчої агітації, які не містять відомостей про установу, що здійснила друк, їх тираж, інформацію про осіб, відповідальних за випуск; порушення порядку розміщення агітаційних матеріалів чи політичної реклами або розміщення їх у заборонених законом місцях; ненадання виборчого протоколу; відмова у звільненні члена виборчої комісії від виконання виробничих чи службових обов'язків або його безпідставне звільнення з роботи та ін. Штрафи за правопорушення у цій сфері становлять від 3 (51 грн.) до 200 (3400 грн.) неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Однак, за результатами опитування, проведеного серед працівників поліції, 57,1% респондентів вважають, що інститут адміністративної відповідальності за правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення, є недостатньо ефективним [12, с. 3].

Аналізуючи зазначені склади адміністративних правопорушень, потрібно вказати на наявність спеціального об'єкта, який у широкому розумінні можна визначити як «відносини з реалізації права громадян обирати і бути обраними в органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також права участі у всіх виборчих діях, встановлених законодавством України, у період підготовки та проведення виборчих кампаній», а у вузькому розумінні до спеціальних об'єктів адміністративних правопорушень зазначеного типу варто віднести «відносини, пов'язані з недобросовісним проведенням інформаційного забезпечення виборчого процесу», «перешкоджання виборчому процесу та процесу встановлення результатів виборів».

Виборчі відносини регулюються насамперед нормами конституційного права, яке є підґрунтям їх нормативного закріплення, а відповідно до субординації нормативно-правових актів в українській правовій системі норми адміністративного права не можуть суперечити або бути невідповідними нормам Конституції як Основного Закону України. Проте сьогодні спостерігається не повна відповідність чинного КУпАП нормам Основного Закону. Особливо це відображається на нормативних положеннях про адміністративну відповідальність за порушення норм конституційного законодавства. Об'єкти, що охороняються конституційно-правовими нормами, не знаходять свого повного і комплексного закріплення в КУпАП. Спостерігається фрагментарність їх адміністративно-правового захисту. Такий підвид юридичної відповідальності проявляється у притягненні до адміністративної відповідальності правопорушника, що вчинив протиправне діяння, яке посягає на права громадян обирати й бути обраними в органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також права участі у всіх виборчих діях, встановлених законодавством України, у період підготовки та проведення виборчих кампаній. Відповідно, виборчі права громадян – це передбачені Конституцією України права обирати (активне виборче право) і бути обраним (пасивне виборче право) до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також права участі у всіх виборчих діях, встановлених українським законодавством, у період підготовки та проведення виборчих кампаній.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє нам зробити висновки, що адміністративна відповідальність за порушення виборчих прав громадян є важливою складовою частиною юридичної відповідальності і дає змогу ефективно реалізувати ретроспективну відповідальність осіб за порушення нормативних положень чинного конституційного законодавства.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства головною проблемою є не лише мізерний розмір адміністративних стягнень за проступки у сфері виборчих відносин, але і відсутність ефективного механізму притягнення до адміністративної відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Опора: Порушення правил ведення агітації є наймасовішим зловживанням [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elections.rbc.ua/>.
2. Ведерніков Ю. Адміністративне право України : [навчальний посібник] / Ю. Ведерніков, В. Шкарупа. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 336 с.
3. Радченко Є. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / Є. Радченко. – К. : Факт, 2003. – С. 122.
4. Скаун О. Теорія держави і права : [підручник] / О. Скаун. – пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – 656 с.
5. Коваль Л. Административно-деликтное отношение / Л. Коваль. – К. : Высшая школа, 1979. – 231 с.
6. Адміністративне право : [навчальний посібник] / О. Остапенко, З. Кісіль, М. Ковалів, Р. Кісіль. – К. : Правова єдність, 2008. – 536 с.
7. Коломоець Т. Адміністративне право України : [навчальний посібник] / Т. Коломоець, Г. Гуляєвська. – К. : Істина, 2007. – 216 с.
8. Колпаков В. Адміністративно-деліктний правовий феномен : [монографія] / В. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 528 с.
9. Адміністративне право України : [підручник] / [Ю. Битяк, В. Гаращук, О. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.
10. Цвік М. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. заклад.] / [М. Цвік, О. Петришин, Л. Авраменко та ін.] ; за ред. докт. юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. Цвіка, докт. юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
12. Луговий І. Адміністративна відповідальність за правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук / І. Луговий. – К., 2007. – С. 22.

КАПЛЯ О. М.,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри управління
безпекою правоохоронної
та антикорупційної діяльності
(Навчально-науковий інститут права
імені князя Володимира Великого
Міжрегіональної академії управління персоналом)

УДК 32.92

ПРИНЦИП ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ В КОНТЕКСТІ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Наукова стаття присвячена сутності та основним характерним ознакам принципу процесуальної економії в адміністративному судочинстві. На основі аналізу чинного адміністративно-процесуального законодавства подано авторське визначення принципу процесуальної економії, запропоновані зміни до законодавства.

Ключові слова: принцип, економія, адміністративне судочинство, процесуальна форма, судова реформа.

Научная статья посвящена сущности и основным характерным признакам принципа процессуальной экономии в административном судопроизводстве. На основе анализа действующего административно-процессуального законодательства представлено авторское определение принципа процессуальной экономии, предложены изменения в законодательство.

Ключевые слова: принцип, экономия, административное судопроизводство, процессуальная форма, судебная реформа.

The scientific article deals with the essence and main characteristic features of the principle of procedural economy in administrative legal proceedings. Based on the analysis of the current administrative procedure law presents a definition of the principle of procedural economy and the proposed changes to the legislation.

Key words: principle, savings, administrative proceedings, procedural form, judicial reform.

Вступ. Згідно з положеннями розділу 2 Концепції судово-правової реформи в Україні головною метою судово-правової реформи і формування незалежної судової влади є перебудова судової системи, створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства. Положення розділу 2 Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів передбачають, що правила судочинства не мають бути переобтяжені формальностями [1]. У цьому контексті привертає увагу принцип процесуальної економії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням процесуальної економії присвячені наукові праці багатьох вчених-процесуалістів. На дисертаційному рівні дана проблема досліджувалась лише на основі цивільно-процесуального права В.В. Тихоновичем, хоча можемо й відзначити праці С.С. Бичкової [2], Г.В. Чурпіти [3, с. 12], О.О. Лов'яка [4], Чорнооценка С.І. [5]. Питанням підвищення ефективності розгляду господарських справ присвячені праці С.Ф. Демченко, В.І. Саранюк, В.Д. Чернадчук, С.В. Смоли [6, с. 71]. Загальні та окремі питання порядку розгляду адміністративної справи досліджувалися багатьма вченими, серед яких варто назвати В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурку, Ю.П. Битяка, С.А. Бондарчук, М.І. Канюка, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, Р.О. Куйбіду, В.І. Шишкіна [7–11]. На жаль, однастайності позицій науковців щодо сутності принципу процесуальної економії нема.

Постановка завдання. Мета статті – визначити сутність та основні характерні ознаки принципу процесуальної економії в адміністративному судочинстві та, проаналізувавши їх, запропонувати його авторське визначення.

Результати дослідження. У науковій літературі загально прийнятою класифікацією принципів судочинства, адміністративного зокрема, є їх поділ на загально-правові, міжгалузеві та галузеві. Критерієм такого поділу є сфера правовідносин, на які поширюються принципи. Так, Кузьменко О.В. у своїх наукових працях розвинула цю концепцію і виділила загальні принципи, міжгалузеві та галузеві [12, с. 39]. С.В. Потапенко поділяє принципи адміністративного судочинства за такими критеріями: за сферою поширення (куди відносить загально-правові, міжгалузеві та галузеві), за способом нормативного закріплення, за об'єктом впливу, за предметом правового регулювання [13, с. 5]. Т.О. Коломоєць та Г.Ю. Гулевська пропонують класифікувати принципи адміністративного судочинства на ті, які встановлені законодавством про судочинство, та ті, які закріплені Кодексом адміністративного судочинства (далі – КАС України) [14, с. 58]. У контексті досліджуваного принципу зазначимо, що КАС України в ст. 7, закріплюючи принципи адміністративного судочинства, серед інших не називає принцип процесуальної економії. Здебільшого, критерій поділу принципів адміністративного судочинства на види, які пропонуються науковцями, прямої вказівки на принцип процесуальної економії не містять. То чи можемо ми припустити відсутність цього принципу в адміністративному судочинстві? Звичайно ж, ні. Таке припущення буде хибним, а законодавчі позиції аж ніяк не впливають на існування вказаного принципу.

За визначенням тлумачного словника української мови «економія» – це бережливість, ощадливість під час витрачання чого-небудь; «принцип» – особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; «процес» – це сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку [15, с. 159].

У першу чергу, існування принципу процесуальної економії впливає зі змісту процесуальних норм адміністративного законодавства. Так, у ч. 2 ст. 110 КАС України закріплено, що суд до судового розгляду адміністративної справи вживає заходи для всебічного та об'єктивного розгляду і вирішення справи в одному судовому засіданні протягом розумного строку. Ч. 1 ст. 111 КАС України встановлює, що попереднє судове засідання проводиться з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду справи або забезпечення всебічного та об'єктивного вирішення справи протягом розумного строку. У ч. 1 ст. 122 КАС України передбачено, що адміністративна справа має бути розглянута і вирішена протягом розумного строку, але не більше місяця з дня відкриття провадження в справі, якщо інше не встановлено Кодексом [16]. Аналіз змісту процесуальних норм дозволяє виділити й інші принципи адміністративного судочинства, зокрема: пропорційності, розумних строків, добросовісності та інші [17, с. 238]. Також слід погодитись із думками науковців, які пропонують принцип процесуальної економії віднести до міжгалузевих принципів адміністративного судочинства [18, с. 380].

По-друге, доцільність існування і дотримання принципу процесуальної економії, на наш погляд, пов'язується з недоліками організаційної діяльності самих суддів.

Інша сторона медалі – це дії самих учасників адміністративного процесу. На практиці непоодинокими є випадки, коли позивач навмисно зазначає в позові декількох відповідачів для штучного визначення предметної підсудності справи (наприклад, заявляючи позовні вимоги тільки до органу місцевого самоврядування, позивач другим відповідачем зазначає орган державної влади, таким чином штучно змінюючи предметну підсудність справи, яка підсудна місцевому загальному суду на її підсудність окружному адміністративному суду) [19, с. 45].

Ми не можемо оминути увагою і позитивні зрушення сучасної судової системи в контексті принципу процесуальної економії. З 20 січня 2015 р. у Вищому адміністративному суді України запроваджено надсилання процесуальних документів електронною поштою учасникам судового процесу. З метою налагодження процесу оперативного обміну інформацією в електронному вигляді між судовими установами, учасниками судового процесу, іншими державними структурами для забезпечення справедливого та неупередженого адміністративного правосуддя, своєчасного доведення інформації до учасників судового процесу наказом Вищого адміністративного суду України від 20.01.2015 р. № 3 затверджено Тимчасовий регламент обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу [20].

Отже, можемо констатувати, що беззаперечне існування принципу процесуальної економії пов'язано зі змістом процесуальних норм адміністративного законодавства, а розвиток цього принципу (його динаміка) пов'язаний із формалізмом та недоліками адміністративного судочинства як суб'єктивного, так і організаційного характеру.

Наступний аспект, який є невід'ємною складовою частиною розуміння принципу процесуальної економії, – це його реалізація. Більшість науковців у сфері адміністративного судочинства пов'язують реалізацію принципів із стадіями процесу. Вважається, що найбільш повноцінно принцип процесуальної економії реалізується на підготовчій стадії адміністративного процесу [21].

Зауважимо, що в адміністративному судочинстві проведення попереднього судового засідання не є обов'язковим, і проводиться воно в кожному конкретному випадку за рішенням судді про його проведення (п. 4 ч. 2 ст. 110 КАС). У господарському судочинстві взагалі не передбачено проведення

такого засідання, а справи розглядаються за загальним правилом за декілька судових засідань, а то й за одне (відсутність попереднього судового засідання на оперативності і якості цих видів судочинства не позначається).

У свою чергу, В.М. Кравчук висловлює думку, що послідовність дій судді у порядку ст. 107 КАС України не має принципового значення, він повинен вчиняти дії, виходячи з процесуальної економії: відмовити у відкритті провадження, якщо для цього є підстави; повернути позовну заяву, якщо для цього є підстави, але немає підстав для відмови у відкритті провадження; залишити позовну заяву без руху, якщо немає підстав для її повернення чи відмови у відкритті провадження.

Надумку В.М. Кравчука, такий алгоритм може призвести до виникнення багатьох процесуальних проблем та зловживань. Так, наприклад, якщо позивач подасть до Вищого адміністративного суду України як до суду першої інстанції адміністративний позов до органу місцевого самоврядування про скасування рішення про надання земельної ділянки іншій особі та визнання права власності на неї, то діючи за таким алгоритмом, ВАС повинен відмовити у відкритті провадження в справі, оскільки заяву не належить розглядати в порядку адміністративного судочинства (п. 1 ч. 1 ст. 109 КАС). Така ухвала може бути оскаржена в апеляційному порядку. Який апеляційний суд буде повноважним розглянути таку скаргу? Чи може апеляційний суд переглядати ухвалу, постановлену ВАС України, як судом першої інстанції? Варіантів тут є багато, але всі вони нам видаються неправильними. Водночас, діючи за правилами ч. 2 ст. 107 КАС, у наведеній ситуації ВАС України поверне позовну заяву позивачу як таку, яку подано з порушенням правил підсудності (п. 6 ч. 3 ст. 108 КАС) [22].

Загалом, інститут досудового розгляду справи дає змогу уточнити позовні вимоги та заперечення, визначити обставини, що мають значення для справи, з'ясувати питання, що стосуються інституту доказування, вже на стадії підготовки справи до судового розгляду процесуально закріпити дії сторін щодо розпорядження своїми матеріальними та процесуальними правами, закінчити провадження в справі як з ухваленням рішення по суті, так і без ухвалення такого рішення тощо.

Так, суд до судового розгляду адміністративної справи вживає заходи для всебічного та об'єктивного розгляду і вирішення справи в одному судовому засіданні протягом розумного строку.

За обґрунтованим клопотанням позивача суддя вживає заходи щодо невідкладного розгляду і вирішення справи. У такому разі виклик осіб, які беруть участь у справі, чи повідомлення про постановлені судом ухвали здійснюються за допомогою кур'єра, телефону, факсу, електронної пошти чи іншого технічного засобу [16].

Особливістю та заключним взаємозв'язком даної стадії із стадією розгляду справи по суті є те, що саме на ній закладаються основи для своєчасного і правильного розгляду та вирішення справ, а її недооцінка, помилки та прорахунки із самого початку визначають неправильний напрямок усього судового розгляду, спричиняють численні випадки порушення строків розгляду справи і часто є причинами скасування судових рішень. «Економія» суддями часу на такій стадії призводить до порушення законних прав сторін. Досить слушною є думка відомого в наукових колах теоретика С.Н. Абрамова, який ще в 1939 році звертає увагу на належність проведення суддями до судової підготовки справи. Ось що він пише: «Суддя, який є головою у судовому засіданні, повинен викласти обставини справи зрозуміло, чітко, керувати судовим засіданням так, щоб було з'ясовано всі доводи, щоб були відсторонені докази, які не мають жодного відношення до справи. Якщо суддя не знає справи, він не може керувати ходом судового засідання, не знає про що запитувати сторін, свідків, розгляд справи буде проводитись без чіткого направлення, потрібні докази не з'ясовуватись, справа загромаджена не маючими жодного відношення до неї матеріалами. У результаті ні в самого судді, ні в присутніх в залі осіб чіткого уявлення про суть спору не буде. За таких обставин рішення може бути необґрунтованим та скасованим вищою інстанцією» [23, с. 14].

Таким чином, пов'язувати реалізацію принципу процесуальної економії зі стадіями адміністративного судочинства є не зовсім вірним. Доцільність його реалізації може проявлятися лише в нескладних справах, а з іншого боку, нав'язлива економія може призвести до необґрунтованих процесуальних рішень і поширення тези про те, «що суди першої інстанції працюють тільки на апеляцію».

Тому ефективна реалізація принципу процесуальної економії повинна реалізовуватись у поєднанні з іншими принципами судочинства. У цьому контексті заслуговує на увагу запропонований Президентом України невідкладний законопроект про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів.

Як зазначається в пояснювальній записці, прийняття законопроекту сприятиме подоланню процесуальних проблем, які перешкоджають ефективному судовому захисту в Україні.

Першочерговою зміною, яка знайшла відображення в усіх процесуальних кодексах, є впровадження ефективного захисту прав особи, яка звертається до суду, як превалюючого завдання судочинства. Так, принцип офіційного з'ясування обставин справи, притаманний лише Кодек-

су адміністративного судочинства України, обмежено щодо позивача, який не є суб'єктом владних повноважень, правом суду витребувати в нього лише докази стосовно наявності порушеного права, за захистом якого позивач звернувся до суду.

Керуючись принципом пропорційності, суд зважає доцільність процесуальних дій порівняно із завданням судочинства, значенням справи, ціною позову, розміром судових витрат, визначає вид забезпечення позову, розмір зустрічного забезпечення, розподіляє судові витрати, визначає строки подання заяв по суті справи, вживає заходів процесуального примусу тощо.

З урахуванням принципу диспозитивності сторонам надається фактична, а не формальна свобода на будь-якій стадії судового процесу відмовитись від позову або укласти мирову угоду, предмет якої (на відміну від чинних правил) може виходити за межі предмета спору, якщо це не порушує вимоги закону і права третіх осіб.

Дотримання розумних строків розгляду справ, процесуальна економія та зменшення навантаження на суди мають бути досягнуті за рахунок спрощення процедури та прискорення розгляду нескладних та менш значних справ, а в передбачених законом випадках – розгляду справи без виклику сторін. У таких справах строк розгляду становить не більше 60 днів із дня відкриття провадження в справі.

У будь-якій справі (за винятком окремих категорій) сторони можуть звернутися до неформальної процедури розгляду – врегулювання спору за участю судді, за наслідками якої вони можуть або укласти мирову угоду, або продовжити судовий розгляд [24]. Не будемо аналізувати правильність запропонованих змін, їх позитив покаже життя.

На наш погляд, реалізація будь-якого принципу судочинства, в тому числі й принципу процесуальної економії, повинна бути пов'язана з досконалою процесуальною формою. На нашу думку, необхідно виходити з того, що поняття процесуальної форми не зводиться лише до формалізму, хоча останній і є змістовою характеристикою будь-якої процесуальної форми. Процесуальні формальності існують лише для того, щоб забезпечити правильне та своєчасне вирішення справи [25, с. 82]. У зв'язку із цим ми більше погоджуємося з думкою, що під процесуальною формою розуміють сукупність однорідних процедурних вимог, що пред'являються до дій учасників процесу та спрямованих на досягнення певного матеріально-правового результату. Процесуальна форма являє собою особливу юридичну конструкцію, що втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень [26, с. 13; 27, с. 178].

Висновки. Підводячи певні підсумки, зазначимо таке: принцип процесуальної економії знаходить своє відображення в змісті процесуальних норм адміністративного законодавства. У зв'язку із чим пропонується ст. 7 КАС України доповнити пунктом 7 такого змісту: «Інші принципи адміністративного судочинства, зміст яких закріплено в нормах процесуального законодавства»; динаміка розвитку принципу процесуальної економії пов'язана з формалізмом та недоліками адміністративного судочинства як суб'єктивного, так і організаційного характеру; ефективність реалізації принципу процесуальної економії можлива в поєднанні з іншими принципами адміністративного судочинства та досконалою юридичною конструкцією, що втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень, якою є процесуальна форма; пропонується під принципом процесуальної економії адміністративного судочинства розуміти засади обережного та раціонального використання процесуальних засобів, часу та сил суб'єктів адміністративно-процесуальної діяльності з одночасним забезпеченням правильного застосування адміністративно-процесуального законодавства з метою успішного виконання завдань адміністративного судочинства.

Оскільки стаття присвячена окремим аспектам принципу процесуальної економії в адміністративному судочинстві, зазначимо, що подальшими науковими розвідками в цій сфері можуть бути такі: реалізація принципу процесуальної економії на окремих стадіях адміністративного судочинства; співвідношення процесуальної формальності та процесуальної економії в адміністративному судочинстві.

Цією статтею ми ні в якому разі не ставимо крапку в дослідженнях проблем принципу процесуальної економії. Окреслені проблеми потребують подальшого вивчення, а наукові здобутки – впровадження в соціальне і правове буття.

Список використаних джерел:

1. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006 // Офіційний вісник України від 24.05.2006 – 2006 р., № 19, стор. 23, стаття 1376, код акту 36232/2006.
2. Цивільне процесуальне право України : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / [С.С. Бичкова, І.А. Бірюков, В.І. Бобрик та ін.] ; за заг. ред. С.С. Бичкової. – К. : Атіка, 2009. – 760 с.
3. Чурпіта Г.В. Зловживання цивільними процесуальними правами / Г.В. Чурпіта, С.С. Бичкова // Криміналістичний вісник. – 2015. – № 2(24). – С. 12–18.

4. Цивільний процес: посібник для підготовки до іспитів // За заг. ред. І.С. Тімуш. – Дніпропетровськ : Середняк Т.К., 2016 – 210 с.
5. Чорнооченко С.І. Цивільний процес : [навч. посіб.] / С.І. Чорнооченко. – [3-тє вид., перероб. та допов.]. – К. : ЦУЛ, 2014. – 416 с.
6. Смола С.В. Засоби реалізації принципу процесуальної економії під час судового розгляду господарських спорів / С.В. Смола // Право і суспільство № 1-2, 2014. – С. 71.
7. Канюка М.І. Реалізація принципу процесуальної економії в судовому провадженні / М.І. Канюка // Прикарпатський юридичний вісник Випуск 1(10), 2016. – С. 242.
8. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : У двох томах : Т.1. Загальна частина / ред. колегія: В.Б. Авер'янов. – К. : Юридична думка, 2004. – 584 с.
9. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права: навч. посібник / За заг. ред. Куйбіди Р.О., Шишкіна В.І. – К. : Старий світ, 2006. – 576 с.
10. Бандурка А.М. Административный процесс / А.М. Бандурка, Н.М. Тищенко. – К. : Литера ЛТД, 2001. – 333 с.
11. Бондарчук С.А. Принципи адміністративного судочинства України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. : 12.00.07 / С.А. Бондарчук / Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2010. – 19 с.
12. Кузьменко О.В. Адміністративно-процесуальне право України \ О.В. Кузьменко, Т.О. Гуржій ; за заг. ред. О.В. Кузьменко. – К. : Атіка, 2007. – С. 39-54.
13. Потапенко С.В. Диспозитивність як принцип адміністративного процесу України : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / С.В. Потапенко. – Х., 2010. – С. 5.
14. Адміністративна юстиція. Адміністративне судочинство / за заг. ред. Т.О. Коломєєць, Г.Ю. Гулевської. – К. : Істина. – С. 58.
15. Словник української мови: в 11 томах. – Том 1, 1970. – С. 159.
16. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України, 2005, № 35-36, № 37, ст. 446.
17. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права / За заг. ред. Куйбіди Р.О., Шишкіна В.І. – К. : Старий світ, 2006. – С. 238.
18. Жукова Є. Місце принципу процесуальної економії в системі принципів адміністративного судочинства / Є. Жукова // Юридичний вісник. – № 3, 2014. – С. 380.
19. Жукова Є.О. Особливості прояву принципу процесуальної економії під час судового розгляду адміністративних справ / Є.О. Жукова // Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО», Випуск 1, 2014. – С. 45
20. Тимчасовий регламент обміну електронними документами між судом та учасниками судового процесу : Затв. наказом Вищого адміністративного суду України від 20.01.2015 р. № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vasu.gov.ua/123328/>.
21. Бучик А.Ю. Аналіз принципу процесуальної економії у складовій адміністративного процесу / А.Ю. Бучик // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2016. – № 2(14) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16baysap.pdf>.
22. Кравчук В.М. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / В.М. Кравчук. – Х. : Фактор. 2011. – 800 с.
23. Абрамов С.Н. Судебное заседание по гражданским делам / С.Н. Абрамов ; под ред. И.Т. Голякова. – М. : Юридическое изд-во Министерства юстиции СССР, 1939. – С. 14.
24. Зміни до процесуального законодавства вже у Верховній Раді / Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України, «Українське Право» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gd.lv.court.gov.ua/sud1307/news/337757/>.
25. Султанов А.Р. Формализм гражданского процесса и стандарты справедливого правосудия / А.Р. Султанов // Вестник гражданского процесса. – 2012. – № 3. – С. 73–93.
26. Горшенев В.М. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / Виртук Н.В., Горшенев В.М., Добровольская Т.Н., Иконичкая И.А., и др. ; под ред. : Горшенев В.М., Недбайло П.Е. – М. : Юрид. лит., 1976. – 279 с.
27. Дика Д.О. Засада раціональної процесуальної форми у діяльності Європейського суду з прав людини / Д.О. Дика // Європейські перспективи № 3, 2013. – С. 178.

МАРТИНЮК О. Г.,
аспірант
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 343.163(477)

КЕРІВНИК ПРОКУРАТУРИ У ВІДНОСИНАХ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті автор дослідив особливості участі керівників прокуратури у відносинах адміністративної діяльності. Автор проаналізував чинне законодавство щодо реалізації адміністративних повноважень керівників органів прокуратури у внутрішньоуправлінських та зовнішньофункціональних напрямках діяльності.

Ключові слова: органи прокуратури, адміністративна діяльність, адміністративні повноваження, адміністративні посади, керівник органів прокуратури.

В статье автор исследовал особенности участия руководителей прокуратуры в отношениях административной деятельности. Автор проанализировал действующее законодательство по реализации административных полномочий руководителей органов прокуратуры во внутреннеуправленческих и внешнефункциональных направлениях деятельности.

Ключевые слова: органы прокуратуры, административная деятельность, административные полномочия, административные должности, руководитель органов прокуратуры.

In the article the author explores the features of participation of the heads of the prosecutor in administration relations. The author analyzes the existing legislation towards realization the administrative authority of the heads of the prosecutor in internal management and foreign functional activities.

Key words: prosecution bodies, administrative activity, administrative responsibilities, administrative office, head of the prosecution.

Вступ. Реформа правоохоронних органів в Україні, що проходить у світлі євроінтеграційних процесів, помітно залишає свій слід і на адміністративній діяльності, переформатування якої інколи принципово змінює уявлення про статус державної інституції. Незважаючи на те, що обсяг повноважень органів прокуратури поза межами кримінального переслідування суттєво обмежено з прийняттям Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 року № 1697-VII (далі – закон про прокуратуру), реалізація участі у відносинах адміністративної діяльності є невід’ємним елементом правового статусу прокуратури, в першу чергу, як суб’єкта публічного управління. При цьому центрова увага до керівника прокуратури в царині науки адміністративного права пояснюється складною дуалістичною природою його місця у відносинах адміністративної діяльності як елементу управлінського впливу на внутрішню організаційну та зовнішню функціональну спрямованість прокуратури. Пошук ефективної моделі комбінації менеджерських та правоохоронних начал у службовій діяльності керівника є запорукою не тільки високого рівня законності правоохоронної системи, а й побудови високотехнологічної владної вертикалі прокуратури за європейським зразком.

Участь прокуратури в системі адміністративних відносин була предметом досліджень багатьох науковців-правників, серед яких: В.Ф. Пузирного, І.В. Нестеренка, В.В. Шуби, М.К. Якимчука тощо. Разом із цим їх фрагментарність та відносна давність зумовлює потребу в оновленні доктринальних поглядів на означену проблему.

Постановка завдання. Питання реалізації повноважень керівника прокуратури у відносинах адміністративної діяльності зумовлено високою динамікою законодавства про організацію прокурорської діяльності та необхідністю її наукового супроводження, а тому мета статті полягає в дослідженні правового феномену участі керівника прокуратури у відносинах адміністративної діяльності.

Результати дослідження. Як відомо, в будь-якій сфері соціальної організації роль менеджера помітно відрізняється від інших учасників наявністю такої властивості, як обсяг волі. У сфері пу-

блічного управління межі дискреційних повноважень тотожні величині відповідальності за прийнятті рішення. У зв'язку із цим закономірно, що стандарт вимог професійної компетентності до керівників значно вищий, ніж до інших державних службовців.

Органи прокуратури України – це особливо важливий правоохоронний орган держави, особа керівника якого повинна користуватися високою довірою в суспільстві, виступати гарантом законності, поваги до прав людини і талановитим менеджером одночасно. Усвідомлюючи важливість менеджерського фаху в органах прокуратури, законодавцем окремими нормами встановлено повноваження та статус керівників кожного рівня трьохступеневої системи прокуратури (Генеральної прокуратури України, регіональної прокуратури, місцевої прокуратури), а також спеціалізованих прокуратур військової та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури [15].

До системи адміністративних посад в органах прокуратури, яким властиві управлінські повноваження, належать і заступники керівників. Законом про прокуратуру у ч. 2. ст. 8, ч. 2. ст. 10, ч. 2. ст. 12 встановлюється їх відповідна чисельність на кожному рівні.

Генеральний прокурор, керівник регіональної та місцевої прокуратури згідно закону про прокуратуру здійснюють внутрішню адміністративну діяльність, яка реалізується через загально-організаційну, службово-дисциплінарну, нормотворчу, контрольну (наглядову) функції [15], виконання яких відрізняються між собою за характером, обсягом, змістом та режимом. Наприклад, Генеральний прокурор України функцію контролю реалізує шляхом делегування її своїм заступникам, а інколи – іншим суб'єктам системи органів прокуратури. Наприклад, здійснення контролю для організації кадрової роботи Генеральний прокурор делегує, в тому числі, ректору Національної академії прокуратури України, який організовує навчання та підвищення кваліфікації прокурорів [13].

Іншою особливістю, яка встановлює обсяг адміністративної діяльності керівників в органах прокуратури, є режим обмежених владно-розпорядчих повноважень очільника Генеральної прокуратури України не тільки в питаннях здійснення загального нагляду, а й у внутрішньо-організаційних та службових питаннях. Так, Законом України «Про Вищу раду правосуддя» від 21.12.2016 № 1798-VIII внесено зміни до діючого закону про прокуратуру в частині позбавлення Генерального прокурора повноважень із призначення та звільнення прокурорів місцевої та регіональної прокуратури. Згідно з п.1 ч.9. ст. 71 Закону України «Про прокуратуру» на Раду прокурорів України, як орган прокурорського самоврядування, покладається вища кадрова політика [15]. У Резолюції № 1755 (2010) від 4 жовтня 2010 року «Функціонування демократичних інституцій в Україні» стверджується, що такі обмеження у внутрішній адміністративній політиці управління саме в органах прокуратури є необхідним інструментом балансування спротиву та переваг в демократичній державі [18].

Нормотворча функція є основною формою реалізації адміністративної діяльності. За загальним уявленням, результатом нормотворчої функції є акт управління як правова форма виконавчо-розпорядчої діяльності суб'єкта управління [2, с. 16]. Законом про прокуратуру передбачено, що керівники видають накази з питань, що належать до його адміністративних повноважень, у межах своїх повноважень, на основі та на виконання Конституції і законів України [15]. Для розуміння обсягу адміністративних повноважень Генерального прокурора необхідно провести паралель із нормотворчою функцією. Із ч. 2 ст. 9 закону про прокуратуру випливає, що на відміну від інших керівників прокуратури, Генеральний прокурор є суб'єктом нормотворення, тобто може приймати накази, які являються нормативними актами і підлягають державній реєстрації Міністерством юстиції України [15]. Згідно з п. а) ч. 4 Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади обов'язковій державній реєстрації підлягають нормативні акти, якщо в них є одна або більше норм, що: 1) зачіпають соціально-економічні, політичні, особисті та інші права, свободи й законні інтереси громадян, проголошені й гарантовані Конституцією та законами України; 2) мають міжвідомчий характер, тобто є обов'язковими для інших міністерств, органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що не входять до сфери управління органу, який видав нормативно-правовий акт [11]. Отже, акти адміністративної діяльності прийняті в межах повноважень Генеральним прокурором України мають загальнодержавний характер, що свідчить про можливість суттєвого впливу на суспільні відносини, що виникають у державі.

Для встановлення інших особливостей правової природи адміністративної діяльності керівників в органах прокуратури недостатньо аналізу положень законодавства, виходячи з позиції його формально-го трактування. Більш глибокий науково-методологічний аналіз адміністративної діяльності керівників, на наш погляд, вбачається з використання надбань доктрини адміністративного права.

Фактично всі пострадянські вчення категорію «адміністративна діяльність» ототожнюють із внутрішньо організаційною, управлінською діяльністю в апараті державного органу. Це й не дивно, оскільки термін «адміністрація» походить від латинського *administratio* і означає керівництво, управління [9, с. 81]. Уніфікація широкого діапазону знань про систему адміністративної діяльності дозволяє виокремити класичні ознаки його квінтесенції: 1) предмет охоплює організаційні та

управлінські (адміністративні) відносини [5; 1; 4]; 2) регулюється нормами адміністративного права [3; 7] 3) спрямована на забезпечення реалізації прав, свобод, інтересів, обов'язків фізичних та юридичних осіб [2; 3]. Незважаючи на простоту для сприйняття та розуміння зазначених особливостей, кожна з них може піддаватись диференціації, поглибленню чи, навпаки, спрощенню в окремих випадках під час аналізу суб'єкта втілення такої діяльності. Разом із цим адміністративну діяльність поза межами внутрішнього менеджменту в пострадянських працях виокремлюють лише в тому випадку, якщо суб'єкт адміністративної діяльності являється прямим учасником адміністративного процесу і володіє адміністративними юрисдикційними повноваженнями та можливістю застосовувати заходи адміністративного примусу.

З новим розвитком науки з'являється так званий некласичний широкий підхід до розуміння адміністративної діяльності. У науковому середовищі вчені вже виходять за межі стандартних уявлень і намагаються розширити межі такого інституту адміністративного права. Це пов'язано з утвердженням, у першу чергу, сервісних, інформаційних, комунікаційних функцій публічної адміністрації, що спричинено посиленням впливу європейської державно-правової традиції.

Ще до прийняття нового Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII деякі вчені, зокрема Р. Сидоренко, стверджували, що адміністративні повноваження органів прокуратури спрямовані на здійснення прокуратурою, по-перше, функцій з прокурорського нагляду, по-друге, організаційно-розпорядчих функцій щодо урегулювання суспільних відносин, які виникають у сфері організації та діяльності органів прокуратури [17, с. 679].

Після прийняття нового прокурорського закону та скасування функції загального нагляду позиція науковців дещо змінилася. Наприклад, Н. Золотарева стверджує, що в сучасній вітчизняній компетенційній моделі органи прокуратури взагалі не виконують зовнішніх адміністративних повноважень [8, с. 86]. Проте, на наш погляд, це не зовсім так.

В.Ф. Пузирний вважає, що зовнішня адміністративна діяльність органів прокуратури реалізується у відносинах із виконання законних повноважень, які не пов'язані з організаційними чи розпорядчими актами та повноваженнями у сфері кримінального процесу [16, с. 103]. На перший погляд, із аналізу ст. 2 закону про прокуратуру неможливо чітко виокремити ті функції, які б вичерпно підтверджували позицію В.Ф. Пузирного. Проте так звана зовнішня адміністративна діяльність органів прокуратури має місце, якщо не вдаватись до вузького трактування змісту такої діяльності, а розглядати органи прокуратури як суб'єкта публічної адміністрації. В.Ф. Пузирний вірно відмічає, що основною формою зовнішнього прояву адміністративних повноважень є, з-поміж іншого, забезпечення прав та законних інтересів громадян, утвердження громадського порядку, законності в різних сферах державного та суспільного життя, правоохоронній діяльності через реалізацію координаційних та представницьких повноважень [16, с. 103], із чим важко не погодитись.

До такого ж висновку приходять і І.М. Білодід, який виокремлює внутрішньоорганізаційні та зовнішньоуправлінські адміністративні повноваження [6, с. 55].

Здійснення адміністративної діяльності органами прокуратури відбувається в межах адміністративно-правових відносин. В.В. Шуба здійснює класифікацію таких відносин на підставі таких критеріїв: за місцем здійснення (реалізації) (зовнішні та внутрішні); залежно від виконуваних органами прокуратури функцій (регулятивні та охоронні); за формою втілення в правових актах (матеріальні та процесуальні); залежно від адміністративно-правового статусу суб'єктів, які беруть участь у цих правовідносинах (між вищестоящою і нижчестоящою посадовими особами); між органами прокуратури (прокурорами) та фізичними чи юридичними особами (розгляд звернень, надання правової допомоги і т.д.); за характером обов'язку: активного типу та пасивного типу [19, с. 15]. Дану класифікацію можна продовжити критерієм змісту (службово-організаційні, контрольні, наглядові, інформаційні, координаційні), який буде відповідати конкретному напрямку адміністративної діяльності, таким як: нормотворчий, правореалізаційний, правоохоронний, правостимулюючий та ін.

Застосування такої моделі змісту відносин та напрямків діяльності в практичній площині дуже складно. Справа в тому, що статус працівників прокуратури часто встановлюються нормами інших галузей права (конституційне, кримінальне-процесуальне, трудове).

З функціональної точки зору розмежувати адміністративні від інших повноважень в діяльності керівника органів прокуратури простіше, ніж в підпорядкованих прокурорів. Адміністративні посади виступають основоположним елементом вертикалі організаційної структури в органах прокуратури. І як її самостійна ланка, на керівників покладається управлінська місія у забезпеченні єдності та стабільності всієї прокурорської системи. Із цього випливає, що межі сфери адміністративної діяльності керівників ширші та різноманітніші в порівнянні з посадами прокурорів відділів.

Яскравим проявом адміністративної діяльності керівників прокуратури є представницькі повноваження в обсязі, який відповідає рівню керівної посади. З аналізу закону про прокуратуру можна виділити два види такої діяльності: представництво органу прокуратури у відносинах з органами

державної влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, особами, підприємствами, установами та організаціями; представництво інтересів України в рамках міжнародного співробітництва, віднесених до компетенції органів прокуратури [15].

До речі, від недавнього часу інститут представництва інтересів громадянина або держави в суді також зазнав суттєвих обмежень, внаслідок чого такий вид представництва, як форма адміністративної діяльності, себе вичерпав. Законом України «Про Вищу раду правосуддя» внесено зміни до законодавства про прокуратуру шляхом встановлення заборони здійснення прокурором представництва в суді інтересів держави в особі державних компаній, а також у правовідносинах, пов'язаних із виборчим процесом, проведенням референдумів, діяльністю Верховної Ради України, Президента України, створенням та діяльністю засобів масової інформації, а також політичних партій, релігійних організацій, організацій, що здійснюють професійне самоврядування, та інших громадських об'єднань [15]. Прояв адміністративної діяльності керівника під час здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді іншими прокурорами (підрозділу, відділу) поза межами кримінального переслідування, на наш погляд, можливий, по-перше, у формі прийняття рішення про вступ у справу щодо здійснення представництва прокурора за результатами вивчення матеріалів [14], по-друге, у формі інформаційних, організаційних, контрольних дій, рішень, призначенням яких є забезпечення ефективної діяльності прокурорів підрозділу, відділу в реалізації такої функції.

Представництво органу прокуратури – це пряме зовнішньоуправлінське адміністративне повноваження прокурора тієї адміністративно-територіальної одиниці, в якій він є керівником. Керівник прокуратури приймає участь у міжвідомчих конференціях, нарадах, з'їздах представників державних органів та установ щодо вирішення конкретних питань чи проблем в регіоні. Також керівник може надавати інтерв'ю для засобів масової інформації, виступати від імені прокуратури на вимогу місцевої громади чи представляти інтереси України в міжнародних організаціях та компетентних органах, які віднесені до компетенції прокуратури України.

Керівник органів прокуратури є головним координатором правоохоронних органів у різних напрямках прокурорської діяльності. Змістом поняття «координація» є особливий вид взаємодії щодо спільної розробки та практичної реалізації узгоджених заходів зі своєчасного виявлення, розкриття, припинення та попередження злочинів і правопорушень, усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню [10, с. 8]. Відомчим наказом Генеральної прокуратури України передбачено такі форми координації: проведення спільних засідань колегій правоохоронних органів; проведення міжвідомчих нарад за участю керівників правоохоронних органів, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; видання спільних наказів, вказівок, інформаційних листів та інших документів організаційного та методичного характеру; обмін інформацією з питань стану злочинності та корупції; розробка і здійснення узгоджених заходів; спільні виїзди до регіонів для проведення узгоджених заходів, перевірок і надання допомоги правоохоронним органам на місцях; вивчення позитивного досвіду з питань запобігання і протидії злочинності та корупції, впровадження його в практичну діяльність правоохоронних органів; взаємне використання можливостей правоохоронних органів для підготовки і навчання кадрів, підвищення їх кваліфікації; проведення спільних семінарів, конференцій та інших навчально-практичних заходів; спільне ініціювання та проведення наукових досліджень [12].

Висновки. Отже, адміністративна діяльність керівника органів прокуратури – це напрямок реалізації повноважень посадової особи, яка займає адміністративну посаду в органах прокуратури у внутрішньо організаційних та зовнішньо управлінських відносинах у формі прийняття актів управління та нормативних актів із метою забезпечення законності, єдності та стабільності в діяльності відділів та органу прокуратури в цілому, а також для забезпечення реалізації інших функцій прокуратури через представницьку, координаційну та інформаційну роботу.

Список використаних джерел:

1. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина / за ред. О.П. Рябенко. – Х. : Вид-во Харків. нац.ун-ту внутр. справ, 2009. – 256 с.
2. Адміністративна діяльність. Частина особлина / За заг. ред. проф. О.М. Бандурки. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ. «Еспада», 2000. – 368 с.
3. Адміністративна діяльність / За заг. ред. д. ю. н., доцента О.І. Остапенка. – Львів : ЛІВС, С 2002 р. – 252 с.
4. Адміністративне право / за заг. ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука, В.В. Зуй. – Х. : Право, 2012. – 656 с.
5. Алфьоров С.М., Ващенко С.В., Долгополова М.М., Купін А.П. Адміністративне право. Загальна частина. Навч. посіб. – К. : Центр учбової літера-тури, 2011. – 216 с.
6. Білодід І.М.Адміністративні повноваження органів прокуратури України / І.М. Білодід // Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2015. – С. 63.

7. Бондаренко В.А. Деякі питання реалізації адміністративно-правових норм / В.А. Бондаренко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична. – 2013. – Вип. 4. – С. 78–86.
8. Золотарьова Н.І. Адміністративна діяльність органів прокуратури у сфері екологічної безпеки / Н.І. Золотарьова // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право. – 2012. – № 2. – С. 86.
9. Кирій С.Л. Адміністративна діяльність як структурно–функціональний компонент державного управління / С.Л. Кирій // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2009. – № 1(1). – С. 78–88.
10. Методичні рекомендації з питань координації діяльності правоохоронних органів із запобігання і протидії корупції / О.Г. Кальман, О.З. Гладун, О.Г. Наджафов та ін. – К. : Генеральна прокуратура України ; Національна академія прокуратури України, 2012. – 52 с.
11. Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.1992 № 731 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-92-%D0%BF>.
12. Положення Про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі із злочинністю та корупцією : затв. спільним наказом № 43/375/166/353/284/241/290/236 від 26.04.2012 року.
13. Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України : Наказ Генеральної прокуратури України від 15 вересня 2014 року № 2гн.
14. Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень : Наказ Генеральної прокуратури України №6гн від 28 травня 2015 року.
15. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 2-3, ст.12. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/paran39#n39>.
16. Пузирний В.Ф. Адміністративна діяльність деяких правоохоронних органів (на прикладі органів прокуратури) / В.Ф. Пузирний // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – № 12. – Том №1. – С. 101.
17. Сидоренко Р.О. Адміністративні повноваження прокуратури України: поняття, зміст та сутність / Р.О. Сидоренко // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 674–680 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11croztc.pdf>.
18. Функціонування демократичних інституцій в Україні : Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 1755 (2010) від 4 жовтня 2010 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_a57.
19. Шуба В.В. Адміністративно-правові відносини в діяльності органів прокуратури: загальнотеоретичні аспекти : автореф на дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.07 / В.В. Шуба ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків, 2007. – 22 с.

НАКОНЕЧНА Г. Я.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач
кафедри цивільно-правових дисциплін
(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)

ШНАЙДЕР М. Р.,
студентка юридичного факультету
(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)

УДК 347.73

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРАНСПОРТНОГО ПОДАТКУ В УКРАЇНІ

У статті визначено окремі питання запровадження відносно нового місцевого платежу – транспортного податку – в контексті аналізу сучасного стану і практики його адміністрування транспортного податку в Україні та зарубіжного досвіду справляння такого виду податку. Автором проаналізовано судову практику з оскарження цього податку. Крім того, звертається увага на додержання принципу соціальної справедливості під час запровадження зазначеного податку, аналізуються перспективи запровадження в Україні «податку на розкіш».

Ключові слова: транспортний податок, місцеві податки і збори, податок, доходи місцевих бюджетів, Податковий кодекс України.

В статье определены отдельные вопросы введения относительно нового местного платежа транспортного налога в контексте анализа современного состояния и практики его администрирования транспортного налога в Украине и зарубежного опыта взимания такого вида налога. Автором проанализирована судебная практика по обжалованию этого налога. Кроме того, обращается внимание на соблюдение принципа социальной справедливости при введении указанного налога, анализируются перспективы введение в Украине «налога на роскошь».

Ключевые слова: транспортный налог, местные налоги и сборы, налог, доходы местных бюджетов, Налоговый кодекс Украины.

The article outlines some of the introduction of relatively new local payment vehicle tax in the analysis of the current state and its practical administration of vehicle tax in Ukraine and foreign experience of collecting this type of tax. The author analyzes the jurisprudence of the appeal of this tax. Particular attention is paid to the problems of principle social justice, analyzes prospects of imposition “luxury tax” in Ukraine.

Key words: vehicle tax, local taxes and fees, tax revenues, Tax code of Ukraine.

Вступ. Реформування законодавчої бази у сфері оподаткування має відображати традиції чинної податкової системи країни та відповідати європейським тенденціям розвитку податкової системи, збалансованого співвідношення фіскальної й стимулювальної функції податків, а запровадження нових податків і визначення їх правового механізму має відповідати певним засадам [1, с. 191].

У свою чергу, сучасні тенденції реформування місцевого оподаткування є ключовими у сфері формування доходів місцевих бюджетів у більшості країн світу. В Україні теж гостро постає питання, як наповнювати місцевий бюджет за умови зменшення кількості джерел доходів. Міністерство фінансів України запропонувало розв'язати проблему наповнення місцевих бюджетів, крім того, шляхом введення транспортного податку, що зумовлює потребу в дослідженні запровадження особливостей його правового регулювання.

Проблема оподаткування такого виду майна, як транспортні засоби, в Україні на сьогодні достатньо не досліджена. Однак окремі аспекти аналізованої проблеми, пов'язаної з удосконаленням системи місцевих податків і зборів в Україні та наближенням її до рівня розвинених країн, у зв'язку зі своєю важливістю стали предметом наукового дослідження у працях таких науковців, як О.С. Василенко, В.І. Данилишин, Є.І. Котляров, І.Є. Криницький, М.П. Кучерявенко, А.С. Овчаренко, О.М. Стефанків, Л.В. Товкун, Є.С. Хоросаєв, О.А. Ціжма, М.С. Шаренко. Незважаючи на вагомий здобутки вчених у дослідженні справляння місцевих податків і зборів, питання правового регулювання транспортного податку залишається актуальним, оскільки нині в Україні триває пошук оптимальної податкової системи, яка б давала змогу забезпечити фінансову незалежність як країни загалом, так і її регіонів.

Постановка завдання. Основною метою дослідження є аналіз сучасного стану та практики адміністрування транспортного податку в Україні та окремих розвинених зарубіжних країнах, виявлення основних проблемних моментів запровадження та справляння такого виду платежу, а також шляхи удосконалення правового регулювання у цій сфері, враховуючи відповідний зарубіжний досвід.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 67 Конституції України, кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом. Тому податкові відносини за своїм змістом є конституційними, організаційно-владними і майновими [2]. З метою розвитку положень, закріплених в Конституції України, 21 травня 1997 р. прийнято Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Цей нормативно-правовий акт, прийнятий на виконання ст. 92 Конституції України, визначив систему і гарантії місцевого самоврядування, засади організації та діяльності, правовий статус і відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування [3]. Отже, Конституція України та названі Закони України встановлюють основи фінансової діяльності органів місцевого самоврядування в Україні, що забезпечує спільність принципів у сфері мобілізації, розподілу і використання грошових фондів.

Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 р. № 71-VIII, що набрав чинності 1 січня 2015 р., було запроваджено новий вид податку (транспортний податок) та не передбачає особливих умов сплати транспортного податку в 2015 р., тому у спірному випадку базовим податковим періодом для сплати транспортного податку є 2015 р. [4]. Однак існує чимало проблем, пов'язаних із правовим регулюванням місцевих податків та зборів в Україні, зокрема з регулюванням транспортного податку. Варто звернути увагу на те, що скорочення кількості місцевих податків і зборів не призвело до суттєвого зниження податкового навантаження на їх платників, оскільки зміни мають стосуватись не тільки зменшення кількості податків, а й перегляду бази оподаткування. Фактично відбулось не зменшення кількості податків і зборів, а їх трансформація у нові платежі, що не знизило податкового навантаження на платників місцевих податків і зборів.

На відміну від більшості розвинених країн світу, в Україні перелік місцевих податків та зборів є досить обмеженим. Ст. 10 Податкового кодексу України передбачено два місцевих податки та два збори. Зокрема, до місцевих податків належать: податок на майно та єдиний податок; до місцевих зборів – збір за місця для паркування транспортних засобів, туристичний збір [5]. Проте фактично діють чотири місцевих податки, оскільки, відповідно до п. 265.1.1 ст. 265.1. Податкового кодексу України, податок на майно включає податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, транспортний податок та плату за землю.

Транспортний податок є новим у системі місцевих податків і розглядається як «податок на розкіш». У зв'язку з цим, постає питання, що таке розкіш? На думку Л.В. Товкун, поняття «розкіш» неодноразово змінювалось у процесі розвитку суспільства та межа між необхідними предметами й предметами розкоші завжди була рухомою [6, с. 90]. У нашій країні транспортний податок ввели для того, щоб заможні люди, які можуть дозволити собі авто преміум-класу, його сплачували й тим самим наповнювали бюджет, але законодавець не врахував того, що через стрімке зростання курсу долара/євро до гривні потрапили під дію транспортного податку люди середнього класу, адже собівартість їх авто різко стрибнула вгору.

Характеристика правового механізму транспортного податку передбачає дослідження таких суттєвих елементів податку, як платник податку, об'єкт оподаткування та похідний від нього розрахунковий елемент, який зумовлюється його властивостями, – база оподаткування. Ці елементи визначають підстави для оподаткування, відповідають на питання, на кого та з приводу чого покладається податковий обов'язок щодо транспортного податку. Відповідно до ст. 23 Податкового кодексу України, базою оподаткування визначаються конкретні вартісні, фізичні та інші характеристики певного об'єкта оподаткування. Таким чином, базою оподаткування транспортним податком є легковий автомобіль і, як бачимо, під час її визначення взято до уваги не фізичну чи вартісну характеристику вираження об'єкта оподаткування, а тільки кількість транспортного засобу.

Зважаючи на норми податкового законодавства, об'єктом оподаткування транспортним податком є автомобіль, вартість якого становить понад сімсот п'ятдесят розмірів мінімальної заробітної плати і з випуску якого минуло не більше п'яти років. Платниками податку є власники автомобіля, якими можуть бути фізичні, юридичні особи, резиденти та нерезиденти, що зареєстрували власне

авто в Україні. Ставка транспортного податку складає 25 000 грн. на рік [5]. На наш погляд, те, що в останній редакції Податкового кодексу України прибрали об'єм двигуна та прив'язали ринкову вартість автомобіля, залишивши володіння таким авто з року випуску, є вдалим. Оскільки є багато преміальних моделей автомобілів вартістю понад 50 000 євро, власники яких можуть уникнути оподаткування через менший об'єм двигуна, при цьому транспортні засоби будуть предметом розкоші, і тим самим звільнять від сплати транспортного податку власників бюджетних авто та частини власників середнього класу.

Про цей факт свідчить, що у соціальних мережах, коли було включено у норму об'єм циліндрів двигуна понад 3 000 куб. см, власники авто середнього класу одразу ж назвали кілька аргументів «проти» такої оцінки нововведення. Вони зауважували, що дедалі більше авто преміум-класу мають двигуни меншого об'єму завдяки новітнім технологіям. Серед них BMW X5, Mercedes Benz ML, Porsche Macan, Cayenne, Panamera, Range Rover Sport. Якщо податок є кроком до оподаткування розкоші, незрозуміло, чому інші об'єкти розкоші, рухоме майно (яхти, приватні літаки) не обкладаються податком [7, с. 264].

Також доцільним було б вказати на позитивну практику Вищого адміністративного суду України щодо справляння транспортного податку. Зокрема, у справі № 804/14459/15 Вищий адміністративний суд України вважає, що розрахунок використання легкового автомобіля протягом 5 років здійснюється з часу випуску, а не з часу володіння таким автомобілем, як вважають в органах фіскальної служби. А у серпні 2016 р. Вищий адміністративний суд України у податкових справах по сплаті транспортного податку у справі № К/800/8077/16 вказав, що суд вважає незаконним нарахування власнику транспортного податку у 2015 р. та своєю постановою скасовує судові відмови першої інстанції та апеляції по справі № 826/22028/15 [8]. При цьому Вищий адміністративний суд України аргументує свою позицію тим, що транспортного податку нема у переліку загальнообов'язкових податків та зборів, а відповідно, Податковим кодексом України забороняється установлення загальнодержавних податків та зборів, не передбачених Кодексом, а також, на думку суду, транспортний податок належить до місцевих податків та зборів, які встановлюються місцевою радою.

Щодо зарубіжного досвіду, у практиці оподаткування транспортних засобів є певні тенденції, в яких відображається прагнення законодавця реалізувати принцип соціальної справедливості майнового оподаткування та вдалого поєднання фіскальної і стимулювальної функцій майнових податків. Головна з цих тенденцій – стимулювати власників транспортних засобів купувати автомобілі з найменшим впливом на навколишнє середовище або дорожнє покриття, у зв'язку з чим як база оподаткування використовуються такі параметри транспортного засобу, як обсяг викидів вуглекислого газу, об'єм або потужність двигуна, маса [1, с. 193]. Під час вибору об'єктів оподаткування та їх правового регулювання законодавець має керуватись певними принципами. Одним з основних принципів, на якому має ґрунтуватись податкове законодавство, є принцип соціальної справедливості – тобто установлення податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків. Однак нині поняття податкової справедливості є найменш ustalеним і дискусійним.

Заслугує на увагу приклад справляння цього податку у Великобританії. Там транспортний податок сплачується залежно від розміру шкідливих викидів в атмосферу. Чим «бруднішим» буде двигун, тим більший сплачується податок. Максимальний розмір цього податку може становити 1 090 фунтів, тобто понад 25 тис. грн. [9, с. 102]. Виявляється, що сума українського транспортного податку, на тлі існуючих реалій, є дуже близькою до податкових ставок у країнах Євросоюзу.

У Сполучених Штатах Америки механізм стягнення та нарахування податку з транспортних засобів є дещо іншим, але там також застосовується так звана «екологічна» схема: більше платить той, хто більше їздить. Реалізується такий підхід дуже просто: податок з власників транспортних засобів включено до ціни на паливо. Чим більше автомобіль споживає палива, тим більшою є величина податку, який сплачують до бюджету. Надходження від цього податку використовують на будівництво та ремонт доріг у США.

У Данії влада намагається підтримувати екологічні види транспорту, як, наприклад, велосипед або мопед, тому під час реєстрації автомобіля сплачується податок у розмірі 105% від його вартості. Якщо ж вартість автомобіля складає більше ніж 34 тис. крон (приблизно 18 тис. дол. США), власник має сплатити 180% від його вартості. Крім того, у Данії великим акцизом обкладається і бензин, тобто власники сплачують податок двічі: під час реєстрації та під час використання автомобіля.

В Японії власники транспортних засобів сплачують три види податків. Перший податок, ставка якого становить 5% вартості, вноситься під час купівлі транспортного засобу, другий – під час реєстрації, тоді податок розраховують залежно від об'єму двигуна та маси автомобіля. Наприклад, для автомобіля з об'ємом двигуна 2,5 л величина податку складатиме близько 500 дол. Третій – це власне податок з власників транспортних засобів, що сплачується щорічно у травні [10, с. 703]. Тому вважаємо, що розроблення подальших шляхів удосконалення адміністрування транспортного податку не можливе без звернення до міжнародного досвіду з урахуванням позитивних та негативних

тенденцій у його справлянні. Ретельне вивчення реформаторського досвіду зарубіжних країн та його адаптування до сучасних умов сприятиме підвищенню наповнення місцевих бюджетів.

На думку С.І. Котлярова, найбільш ефективним був податок із власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, що справлявся у 1992–2010 рр. Саме цей податок забезпечував стабільні доходи місцевим бюджетам і, одночасно, внаслідок передбачених пільг не був обтяжливим для малозабезпечених верств населення.

Менш справедливим варто вважати збір за реєстрацію транспортних засобів, що справлявся протягом 2011–2014 рр. Крім того, що такий збір забезпечував менший обсяг надходжень до місцевих бюджетів, він не гарантував стабільність надходжень відповідних коштів, що пояснюється самою назвою збору – справляння його тільки під час першої реєстрації.

Скасування цього збору з 2015 р. та введення з цього року транспортного податку з незрозумілих причин звільнило від оподаткування власників повітряних та водних транспортних засобів [11, с. 376]. Таким чином, розгляд сучасного стану майнового оподаткування показує, що потенціал транспортного податку в частині формування місцевих бюджетів майже не використовується. На нашу думку, доцільним було б повернення в податкову систему податку на власників транспортних засобів із поширенням його на власників повітряних і водних видів транспорту.

Висновки. Таким чином, у результаті проведеного дослідження вважаємо, що, насамперед, треба відійти від використання в податковому законодавстві такого поняття, як «предмети розкоші», оскільки цій категорії властиве неоднозначне сприйняття з боку платників податку, залежно від рівня їхніх доходів та інших факторів.

Вважаємо також, що існує необхідність внесення змін до Податкового кодексу України в частині скорочення кількості місцевих податків і зборів, зменшення податкового навантаження на фізичних та юридичних осіб, запровадження ефективних податкових пільг, адже чинна редакція Податкового кодексу України істотно не впливає на фінансове забезпечення місцевого самоврядування (що, в свою чергу, стосується і транспортного податку). Вирішення цього питання можливе шляхом наділення органів місцевого самоврядування правом встановлювати розміри ставок в певних, але у суттєвих межах, та визначення пільг щодо місцевих податків і зборів виключно рішеннями представницьких органів місцевого самоврядування, а не законом.

Також, на нашу думку, розширивши перелік об'єктів оподаткування, надходження від транспортного податку сприятиме наповненню дохідної частини місцевих бюджетів. Крім цього, оподаткування майна фізичних осіб у формі транспортного податку є важливим інструментом контролю за їх доходами і сприяє ефективності боротьби з ухиленням від сплати податків. Не менш важливим на шляху удосконалення оподаткування транспортного податку є врахування міжнародного досвіду. Все це в сукупності є запорукою створення міцної та стабільної фінансової бази місцевого самоврядування.

Список використаних джерел:

1. Овчаренко А. Транспортний податок в Україні: Стан та перспективи / А. Овчаренко // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 2. – С. 191–194.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (зі змінами від 15.03.2016 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР (зі змінами від 09.02.2017 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України: від 28 грудня 2014 р. № 71-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/71-19>.
5. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI (зі змінами від 23.03.2017 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–14, № 15–16, № 17.
6. Товкун Л. Місцеві податки та збори як складові податкової системи України: їх особливості та розвиток / Л. Товкун // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2015. – Вип. 29. – С. 85–96.
7. Василенко О. Сучасні тенденції формування та розвитку системи місцевого оподаткування в Україні / О. Василенко // Правове регулювання економіки. – 2014. – № 14. – С. 257–271.
8. Соколовська А. Податкова політика в Україні в контексті тенденцій реформування оподаткування в країнах ЄС [Текст] / А. Соколовська, Т. Кошук // Фінанси України. – 2012. – № 1. – С. 94–115.
9. Реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.reyestr.court.gov.ua.
10. Данилишин В., Стефанків О., Ціжма О. Транспортний податок: зарубіжний досвід та українські реалії / В. Данилишин, О. Стефанків, О. Ціжма // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Вип. 3. – С. 702–705.
11. Котляров Є. Напрями підвищення впливу майнових податків на формування місцевих бюджетів / Є. Котляров // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2015. – № 10. – С. 372–377.

НЕЧАСЬ В. Е.,ад'юнкт кафедри адміністративного права,
процесу та адміністративної діяльності
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 342.95

**ПОНЯТТЯ ПРОЦЕДУРИ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ,
ЩО НАДАЮТЬСЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ**

Наукова стаття присвячена висвітленню категорії процедури публічних послуг, що надаються Національною поліцією. Порівнюються категорії «адміністративний процес», «адміністративна процедура» та «адміністративне провадження». Розглядаються основні підходи до визначення поняття процедури публічних послуг, що надаються Національною поліцією, та виокремлення ознаки зазначеного визначення.

Ключові слова: адміністративна послуга, адміністративний процес, адміністративна процедура, адміністративне провадження, процедура публічних послуг, що надаються Національною поліцією.

Научная статья посвящена освещению категории процедуры публичных услуг Национальной полиции. Сравниваются категории «административный процесс», «административная процедура» и «административное производство». Рассматриваются основные подходы к определению понятия процедуры публичных услуг Национальной полиции и выделения признаки указанного определения.

Ключевые слова: административная услуга, административный процесс, административная процедура, административное производство, процедура публичных услуг Национальной полицией.

The scientific article is devoted to coverage categories procedures of public services provided by the National Police. Compared to the category of “administrative process”, “administrative procedure” and “administrative procedures”. The main approaches to the definition of the procedure of public services provided by the National Police and the isolation characteristics specified definition.

Key words: administrative services, administrative procedure, administrative procedure, administrative proceedings, procedure of public services provided by the National Police.

Вступ. У вітчизняній адміністративно-правовій науці діяльність органів публічної адміністрації щодо прийняття адміністративних актів розглядалася і досі розглядається переважно у структурі так званого «адміністративного процесу» – як його частина або вид. Власне, категорія «адміністративний процес» ще з радянських часів мала вагоме методологічне значення у науці адміністративного права і досі належить до числа актуальних. Тому детальному аналізу процедури прийняття адміністративних актів має передувати з'ясування змісту поняття «адміністративний процес» та його структури, а також його співвідношення з категорією «адміністративна процедура (процедури)». Це дасть змогу чіткіше окреслити зв'язок прийняття адміністративних актів з іншими формами публічного управління, визначити його місце в адміністративному праві та засади правового регулювання процедури прийняття адміністративних актів.

Нині завдяки науковим працям В.Б. Авер'янова, К.К. Афанасьєва, Ю.П. Битяка, І.В. Дроздова, В.М. Гарашука, І.П. Голосніченка, С.В. Ківалова, І.Б. Коліушка, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Г.М. Писаренко, В.П. Тимошука та інших науковців досліджено ряд особливостей діяльності органів публічної влади з надання адміністративних (управлінських) послуг населенню. Але у наукових дослідженнях питання процедури надання публічних послуг, що надаються Національною поліцією майже не вивчалися.

Постановка завдання. Метою статті є формування поняття процедура публічних послуг, що надаються Національною поліцією, та визначення його ознак.

Заради вирішення поставленої мети автором поставлені такі завдання:

1) дослідити тлумачення різних науковців та нормативно-правові акти з категорії «адміністративний процес», «адміністративна процедура» та «адміністративне провадження»;

2) розкрити ознаки поняття «процедура публічних послуг, що надаються Національною поліцією».

Результати дослідження. Розглянемо категорії «адміністративний процес», «адміністративна процедура» та «адміністративне провадження» на законодавчому рівні.

У ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства України зазначено, що адміністративний процес – правовідносини, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства. Оскільки визначення категорії «адміністративне провадження» немає, використаємо за умовною аналогію категорію «письмове провадження», під якою розуміють «розгляд і вирішення адміністративної справи в суді першої, апеляційної чи касаційної інстанції без виклику осіб, які беруть участь у справі, та проведення судового засідання на основі наявних у суду матеріалів у випадках, встановлених цим Кодексом» [1].

Ст. 2 Проекту Адміністративно-процедурного кодексу України надає формулювання категорій «адміністративна процедура» й «адміністративне провадження». Так, під адміністративною процедурою розуміється визначений законодавством порядок адміністративного провадження, а під адміністративним провадженням – сукупність послідовно здійснюваних адміністративним органом процедурних дій і прийнятих процедурних рішень з розгляду та вирішення адміністративної справи, що завершується прийняттям адміністративного акта і його виконанням. Письмовому провадженню законодавець дає таке визначення: це розгляд і вирішення адміністративної справи без запрошення та усного заслуховування заявника, залучення учасників адміністративного провадження та осіб, які сприяють розгляду адміністративної справи, на основі наявних матеріалів [2].

Стає цілком очевидним, що терміни «адміністративний процес» та «адміністративна процедура» є різними категоріями, тобто охоплюють різні сфери. У першому випадку законодавець чітко визначає сферу «адміністративного судочинства», а в другому – «порядок, що завершується прийняттям адміністративного акта і його виконанням». Стосовно «адміністративного провадження» потрібно підкреслити, що як в адміністративному процесі, так і в адміністративній процедурі є провадження, які складаються з відповідних стадій, етапів, дій тощо.

Адміністративний процес в юридичному теоретизуванні розглядають у широкому і вузькому значенні. Наука не знає єдиного правильного підходу до вирішення цього питання; зокрема, такі науковці-адміністративісти, як Г.І. Петров, А.П. Корнев, О.М. Якуба, Д.Н. Бахрах, В.Д. Сорокін та ін., трактують адміністративний процес у широкому розумінні, інші вчені – Н.Г. Саліщева, М.І. Пискотін, А.В. Самійленко – у вузькому.

На наш погляд, слід погодитися з позицією професора О.В. Кузьменко, згідно з якою «існування «вузької» та «широкої» концепцій адміністративного процесу, тобто двох взаємовиключних теорій у праві одночасно, порушує закони логіки, оскільки два протилежні висловлювання ніколи не є істинними, принаймні одне з них неодмінно хибне» [3, с. 15].

Досить цікавою й обґрунтованою видається думка О.С. Лагоди, який у своєму дисертаційному дослідженні «Адміністративна процедура: теорія практика застосування» розвиває позицію вчених, які обстоюють вузьке розуміння адміністративного процесу, і на підтримку декларованого твердження наводить такі аргументи:

1) відповідно до теорії Ш.Л. Монтеск'є та конституційного принципу, зазначеного у ст. 6 Основного Закону, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Широке визначення адміністративного процесу фактично поєднує дві окремі, незалежні гілки виконавчої та судової влади, чим порушує засадні принципи побудови правової держави;

2) предмет регулювання нещодавно прийнятого Кодексу адміністративного судочинства України зазначає у ст. 1, що цей нормативно-правовий акт встановлює повноваження та компетенцію адміністративного суду, порядок звернення в адміністративний суд і порядок адміністративного судочинства. Таким чином, наявний підхід до широкого визначення поняття «адміністративний процес» є неузгодженим у методологічному аспекті. Адже загальне поняття використовується до визначення окремого явища, а саме судового розгляду адміністративно-правових спорів;

3) юрисдикційний та позитивний процес, тобто судове вирішення адміністративних спорів і розгляд органами виконавчої влади індивідуальних адміністративних справ, мають різну мету, завдання, склад та статус учасників, принципи тощо;

4) розуміння «процесу» в класичних галузях права, тобто в кримінальному та цивільному, характеризується такими ознаками, як наявність спору між сторонами та вирішення його судом. Широке визначення адміністративного процесу суперечить такому розумінню, що є неприпустимим, зважаючи на системність та узгодженість правової науки, а також однозначність розуміння загальних понять;

5) справи адміністративно-процедурного процесу мають безспірний характер, тобто у них відсутній спір, тоді як у адміністративно-юрисдикційному процесі така ознака існує;

6) під час вирішення справ адміністративної юрисдикції можливий результат, що полягає у застосуванні заходів примусу, тобто винні притягаються до адміністративної відповідальності, на

них накладаються відповідні стягнення. Вказана ситуація не є характерною для адміністративних процедур, через які вирішуються інші питання управлінської діяльності;

7) правова оцінка поведінки учасників управлінських відносин є обов'язковою у адміністративно-юрисдикційній діяльності. Щодо адміністративно-процедурної зазначимо, що вона може і не здійснюватись, якщо цього не вимагає порядок виконання процедури, наприклад, підготовка управлінських рішень [4].

Огляд зарубіжної літератури, зокрема європейської, також ілюструє, що управлінське або широке («збірне») поняття «адміністративного процесу» у цих країнах не використовується. Наприклад, у Польщі відносини, які у нас включаються в широке поняття адміністративного процесу, аналізуються через окремі правові форми діяльності публічної адміністрації (насамперед, адміністративне провадження) та судовий контроль за діяльністю публічної адміністрації [5, с. 247].

У вітчизняних законопроектних роботах, вживаючи два окремі терміни «адміністративна процедура» та «адміністративний процес», український законодавець діє за зразком більшості держав Європейського Союзу, де таке розмежування є досить чітким. Наприклад, у ФРН «адміністративним процесом» вважається лише судовий порядок вирішення адміністративно-правових спорів. У свою чергу, діяльність адміністративних органів щодо підготовки і прийняття адміністративного акта або укладення адміністративного договору здійснюється в рамках адміністративної процедури [6].

Аналогічний підхід підтримують А.Т. Комзюк, В.П. Тимошук та О.С. Лагода [7, с. 12–24; 8, с. 47; 4, с. 7–9], зокрема, під адміністративною процедурою ними розуміється встановлений законом (офіційно) порядок розгляду та вирішення адміністративними органами адміністративних справ, спрямований на прийняття адміністративного акта або укладення адміністративного договору.

Повністю погоджуємося з В.П. Тимошуком, який у своєму дослідженні зазначає, що у вітчизняній адміністративно-правовій науці процедура прийняття адміністративних актів розглядається у структурі «адміністративного процесу» в його «управлінському» або «широкому» значенні. Проте, на думку вченого, найбільш коректним і раціональним використанням категорії «адміністративний процес» є її вживання для позначення відносин, що складаються під час здійснення адміністративного судочинства [9, с. 31].

Діяльність адміністративних органів, зокрема щодо прийняття адміністративних актів, некоректно вважати адміністративним процесом через невідповідність принципам методологічним засадам загальної теорії права, історії права загалом та адміністративного зокрема, а також через відсутність єдності та цілісності (спільності ознак, статусу учасників, принципів тощо) публічного управління (адміністрації) та адміністративного судочинства.

Зважаючи на це, місце прийняття адміністративних актів потрібно шукати не в структурі адміністративного процесу, а в структурі адміністративної процедури.

При цьому під «адміністративною процедурою» розуміється установлений законом (офіційно) порядок розгляду та вирішення адміністративних справ, спрямований на прийняття адміністративного акта або укладення адміністративного договору.

Адміністративна процедура та адміністративний процес є самостійними гарантіями захисту прав та законних інтересів приватних осіб [9, с. 58–59].

Тому з вищевикладеного можна дійти висновку, що публічні послуги, що надаються Національною поліцією треба розглядати також тільки в межах адміністративно-процедурної діяльності, а не в межах адміністративного процесу, адже результатом діяльності є, як правило, видача адміністративного акта.

Виділимо ознаки процедури публічних послуг, що надаються Національною поліцією:

- регламентація нормами адміністративного права;
- процесуальний характер діяльності уповноважених органів та посадових осіб, що входять до складу Національної поліції;
- ініціативність (надаються за заявою осіб);
- наявність ряду стадій, які мають часові, змістовні та процедурні особливості;
- формальне закріплення результатів процедури у письмовій формі у виді індивідуального правового акта (дозволу (ліцензії), посвідчення сертифіката тощо);
- правозахисна спрямованість.

Висновки. Отже, процедура публічних послуг, що надаються Національною поліцією, – це врегульований адміністративно-правовими нормами порядок діяльності підрозділів Національної поліції із розгляду заяви фізичної або юридичної особи про видачу адміністративного акта (дозволу, ліцензії, реєстрації, сертифіката тощо), спрямованого на забезпечення її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків.

Список використаних джерел:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. (з наступними змінами) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – С. 11. – Ст. 1918.
2. Проект Адміністративно-процедурного кодексу України від 18.07.2008 р. № 2789 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>.
3. Кузьменко О. Щодо доцільності запровадження інституту адміністративних послуг / О. Кузьменко // Право України. – 2007. – № 3. – С. 15–17.
4. Лагода О. Адміністративна процедура : теорія практика застосування : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / О. Лагода. – Ірпінь, 2007. – 20 с.
5. Ochendowski E. Prawo administracyjne, czesc ogolna / Ochendowski E. – Torun, 2001. – 480 s.
6. Закон про адміністративну процедуру ФРН : [текст станом на 5 травня 2004 р.] // Адміністративні процедури і адміністративне судочинство : зб. матеріалів Німецького фонду міжнар. правового співробітництва. – К., 2006. – С. 34–84.
7. Адміністративна процедура та адміністративні послуги : зарубіжний досвід і пропозиції для України / авт.-упоряд. В. Тимошук. – К. : Факт, 2003. – 496 с.
8. Комзюк А. Адміністративний процес України : навч. посібник / А. Комзюк, В. Бевзенко, Р. Мельник. – К. : Прецедент, 2007. – 531 с.
9. Тимошук В. Процедура прийняття адміністративних актів : питання правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В. Тимошук. – К., 2009. – 214 с.

ОНОПРИЄНКО С. Г.,

аспірант

(Навчально-науковий інститут

права імені князя Володимира Великого

Міжрегіональної Академії управління персоналом)

УДК 342.95:342.7(477)

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ**

Стаття містить аналіз заходів державної підтримки національного інформаційно-культурного простору відповідно до Довгострокової стратегії розвитку української культури. Акцентовано на недоліках інформаційного компонента державної культурної політики і шляхах їх подолання.

Ключові слова: державна політика, інформаційно-культурний простір, правове регулювання, інформаційні технології, культура.

В статье содержится анализ мер государственной поддержки национального информационно-культурного пространства в соответствии с Долгосрочной стратегией развития украинской культуры. Акцентируется внимание на недостатках информационного компонента государственной культурной политики и путях их преодоления.

Ключевые слова: государственная политика, информационно-культурное пространство, правовое регулирование, информационные технологии, культура.

The article contains an analysis of measures of state support of the national information and cultural space in accordance with the Long-Term Strategy for the Development of Ukrainian Culture. Attention is focused on the shortcomings of the information component of the state cultural policy and ways to overcome them.

Key words: state policy, information and cultural space, legal regulation, information technologies, culture.

Вступ. Особливістю сучасного стану розвитку людської цивілізації є транскордонність комунікативних зв'язків, яка зумовлює залежність вміння особистості використовувати світові інформаційні ресурси заради досягнення своїх цілей і її адаптації до сучасних умов розвитку постіндустріального суспільства. Як свідчить досвід провідних держав світу, розвиток культурної сфери потребує врахування ролі інформаційних технологій у засвоєнні здобутків світової спадщини, що знаходить своє відображення у програмах державної підтримки національної культури. Однак, на жаль, аналіз стану законодавства України про культуру свідчить, що правове регулювання у цій сфері значним чином відстає від потреб сьогодення.

Проблеми розвитку правового регулювання культурної сфери розглядали у своїх роботах О.А. Гриценко, І.Г. Ігнатченко, І.В. Пивовар, Л.О. Сергієнко, В.В. Солодовник та інші автори. Питанням сутності інформаційної культури приділяли увагу такі науковці, як І.В. Арістова, К.І. Беляков, В.М. Брижко, В.Д. Гавловський, В.М. Глушков, Б.А. Кормич, В.В. Костицький, Д.В. Ланде, П.В. Мельник, Н.Б. Новицька, В.С. Цимбалюк, М.Я. Швець. Разом із тим проблематика державної підтримки розвитку культури у сучасних умовах ще не здобула достатнього висвітлення на теоретико-методологічному рівні.

Постановка завдання. У зв'язку з викладеним вище метою статті є визначення актуальних проблем розвитку національного інформаційно-культурного простору в аспекті його державної підтримки.

Результати дослідження. 1 лютого 2016 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України від № 119-р було схвалено Довгострокову стратегію розвитку української культури – стратегію реформ. Реформування сфери культури проголошене вказаною Стратегією є одним з основних завдань як гуманітарної політики, так і політики соціально-економічного розвитку України, побудови сучасної демократичної держави на засадах загальнолюдських цінностей зі збереженням самобутніх традицій та культурно-історичних цінностей.

Розглянемо зміст цього документу детальніше. Метою Стратегії є створення умов для сприяння творчій активності громадянина і формування в Україні громадянського суспільства європейського рівня, що передбачає забезпечення реалізації політичних, громадянських, економічних, соціальних і культурних прав громадян, засвоєння та використання новітніх знань і технологій, збереження безцінної культурно-духовної спадщини. Одним зі стратегічних напрямів реформ передбачено формування цілісного інформаційно-культурного простору України, здатного акумулювати та засвоювати кращий досвід і впливати на світовий інформаційно-культурний простір [1]. Поняття інформаційно-культурного простору Стратегія не містить, у наукових джерелах його визначенню також не приділялося багато уваги. У проекті Закону України «Про національний культурний продукт», прийнятого за основу Верховною Радою України 15.06.2011 р., а згодом знятого з розгляду, міститься дефініція цього поняття. Національний інформаційно-культурний простір визначається в ньому як сукупність сфер суспільно-культурної діяльності та засобів забезпечення культурно-мистецьких і мовних потреб громадян України, що включає сфери мистецької, культурно-просвітницької, культурно-дозвілєвої діяльності (професійної та аматорської), ефірний простір електронних ЗМІ, національний ринок видавничої продукції, ринки інших культурно-мистецьких товарів та послуг, українські ресурси інтернету, а також суміжні сфери освітньої та наукової діяльності [2]. Якщо не брати до уваги невдале формулювання «ефірний простір електронних ЗМІ», дане визначення може бути цілком застосоване під час аналізу заходів із формування цілісного інформаційно-культурного простору України відповідно до Довгострокової стратегії розвитку української культури.

Стратегія визначає десять операційних цілей досягнення своєї мети. Вказані цілі охоплюють: модернізацію менеджменту культури та «мережі культури», культурну спадщину, музейну та театральну діяльність, розвиток кіно, бібліотечної справи та читання, образотворче та музичне мистецтво, мережу закладів культури та міжнародне співробітництво.

Єдиним інформаційним заходом щодо культурної спадщини визначено забезпечення доступу до інформації шляхом розкриття архівів, які стосуються національного розвитку, національної культури, оцифрування архівів для створення можливості широкого доступу до інформації, що стосується сфери культури. Безумовно, Національний архівний фонд України є складовою частиною вітчизняної і світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, перебуває під охороною держави і призначений для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації прав та законних інтересів кожної людини [3]. Разом з тим поняття культурної спадщини значно ширше, ніж коло архівних документів. Законодавче визначення культурної спадщини охоплює сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини, а до вказаних об'єктів відносить визначні місця, споруди (витвори), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від

стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність [4]. З точки зору популяризації національної культури архівні документи, на нашу думку, займають непровідне місце серед об'єктів культурної спадщини, які привертають увагу 13,6 млн іноземних громадян, які відвідали України у 2016 р. [5], та 21 млн унікальних щоденних відвідувачів (хостів) українського сегменту мережі Інтернет [6]. За даними лічильників відвідувань Liveinternet та Bigmir.net, кількість щомісячних відвідувань офіційних сайтів українських архівних установ складає не більше кількох сотень унікальних хостів. Віддаючи належне важливості оцифрування і розміщення для публічного доступу українських архівних документів, зауважимо однак, що обмеження ними доступу широкого загалу до української культурної спадщини уявляється недостатнім.

У галузі музейної діяльності Стратегією передбачено як операційну ціль впровадження сучасних інформаційних та інтелектуальних технологій у музейну діяльність, зокрема створення системи електронного обліку музейних предметів, цифрового реєстру музеїв і закладів музейного типу України з актуальною інформацією з метою їх популяризації та управління [1]. Безумовно, система електронного обліку музейних експонатів необхідна, щоб забезпечити їх ефективне збереження, разом з тим, як свідчить досвід багатьох держав, популяризація культурних цінностей нині пов'язана з оцифруванням самих музейних предметів. Нью-Йоркський Metropolitan Museum of Art оцифрував у високій якості і виклав у вільний доступ 364 000 образотворчих творів зі своїх колекцій, Мадридський музей Прадо – 11 000, Музей Вікторії та Альберта в Лондоні – понад 100 000 експонатів, і таких прикладів можна навести чимало. Зрозуміло, що особливості сучасного фінансування музейної діяльності не створюють достатніх можливостей для таких заходів, це має виступати однією із цілей державної інформаційно-культурної політики і супроводжуватися відповідною державною підтримкою. На жаль, Довгострокова стратегія розвитку української культури такої мети не ставить.

Викликає подив перший захід серед операційних цілей щодо міжнародного співробітництва – «забезпечення популяризації української культури за кордоном шляхом утворення спеціальної установи» [1]. Світовий інформаційно-культурний розвиток давно перейшов на прямі контакти між комунікатором і реципієнтом, утримання великої кількості чиновників як посередників між ними давно визнано недоцільним. Втім, такий консервативний підхід характерний і для багатьох інших заходів, визначених Стратегією: «сприяння поширенню інформації про культуру в засобах масової інформації та заохоченню журналістів, аналітиків і кореспондентів шляхом надання спеціальних премій, грантів, інших заохочень», «створення гнучкої системи підтримки музичного мистецтва шляхом надання грантів, створення фондів, присудження премій, запровадження спеціальних пільг щодо податків (зборів)», «сідтримка вітчизняного кіновиробника шляхом запровадження спеціальних податкових стимулів», «створення за участю громадськості Ради підтримки кіно з метою просування, популяризації, актуалізації українського кінематографа» [1] тощо.

Аналіз заходів, передбачених Довгостроковою стратегією розвитку української культури, свідчить, що нормотворець обрав шлях, обтяжливий у фінансовому аспекті, шлях створення нових установ, які самі не виробляють (зберігають) культурний продукт, а лише виступають посередниками в інформаційно-культурних зв'язках. Не узгоджуються з положеннями Податкового кодексу України й уявлення авторів документу щодо податкових пільг та преференцій. Одночасно особливості розвитку сучасного світового інформаційно-культурного простору в Стратегії, на жаль, не враховано.

«Сьогодні, на превеликий жаль, інформаційно-культурний простір України формується переважно під впливом зарубіжних країн, які наповнюють його неякісним інформаційним продуктом, що містить чужі для нас цінності та ідеали і негативно впливає на національну свідомість пересічних українських громадян. У такій ситуації зміст національного простору нашої держави не є національним за своєю суттю, а тому є потужним засобом деморалізації українського суспільства», – зазначає О. Лисенко [7, с. 34]. Ми не поділяємо песимістичного погляду автора на процес взаємного збагачення культур за допомогою інформаційних технологій, не вважаємо, що ознайомлення з найкращими зразками світової спадщини може призвести до деморалізації, однак варто зазначити, що недостатня продуманість інформаційного компонента державної культурної політики сприяє витісненню інформації про нашу державу як зі світового, так і з національного інформаційно-культурного простору.

Висновки. Державна підтримка розвитку культури має неопічне значення для збереження і популяризації національної культурної спадщини. Велику роль у цьому процесі відіграє визначення пріоритетів державної культурної політики на рівні програмних документів – стратегій, концепцій, доктрин, в яких визначаються перспективні цілі у досліджуваній сфері. Для того, щоб забезпечити можливість впровадження їх положень у життєдіяльність суспільства, такі програмні документи мають базуватися на аналізі процесів, які відбуваються нині у культурній сфері. Було б доцільним обмежити обтяжливе утримання державних та муніципальних органів та установ, які не здійснюють свого внеску у примноження національного культурного надбання, і, натомість, здійснити моніторинг реальних потреб

закладів культури, які зберігають або виробляють культурний продукт, забезпечивши максимальні можливості для поширення інформації про них за допомогою сучасних інформаційних технологій.

Список використаних джерел:

1. Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 лютого 2016 р. № 119-р // Офіційний вісник України. – 2016. – № 18. – Ст. 745.
2. Про національний культурний продукт : Проект Закону України № 0895 від 12.12.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45053.
3. Про Національний архівний фонд та архівні установи : Закон України від 24.12.1993 р. № 3814-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86.
4. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
5. Кількість туристів в Україну зросла [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3840086-kilkist-turystiv-v-ukrainu-zroslo>.
6. Як працює український інтернет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://netfreedom.org.ua>.
7. Лисенко О.О. Актуальні питання захисту суспільства від шкідливої інформації / О.О. Лисенко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – № 4(47). – 2009. – С. 30–37.

ПАСТЕРНАК В. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових
дисциплін факультету № 6
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 342.922

**РОЛЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ
В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

У статті розглянуто роль процесуального примусу у здійсненні адміністративного судочинства як невід'ємної частини процедури розгляду справ в адміністративних судах, що використовується з метою забезпечення чіткого дотримання правил адміністративного процесу усіма його учасниками.

Ключові слова: суд, адміністративне судочинство, адміністративний процес, процесуальний примус.

В статье рассмотрена роль процессуального принуждения в осуществлении административного судопроизводства как неотъемлемой части процедуры рассмотрения дел в административных судах, используется для обеспечения четкого соблюдения правил административного процесса всеми его участниками.

Ключевые слова: суд, административное судопроизводство, административный процесс, процессуальное принуждение.

The article examines the role of procedural coercion in the implementation of administrative proceedings, as an integral part of the procedure for handling cases in administrative courts, is used to ensure strict compliance with the rules of the administrative process by all its participants.

Key words: court, administrative legal proceedings, administrative process, procedural coercion.

Вступ. Конституція України містить положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека в Україні визначені як вища соціальна цінність, а права і свободи людини та їхня гарантія визначають сенс і спрямування діяльності держави. Затвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Дотримання правил поведінки у судовому засіданні досягається завдяки заходам процесуального примусу. Разом з цим застосування заходів процесуального примусу завжди пов'язане з обмеженням прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб різних форм власності. Задля уникнення порушення гарантованих Конституцією України прав та свобод заходи процесуального примусу мають бути застосовані лише відповідно до їх призначення, за наявності встановлених законом підстав і з дотриманням відповідної правової процедури.

Важливість правомірного застосування примусу полягає в тому, що порушення судом процесуального законодавства призводить до порушення права на судовий захист, яке гарантоване ст. 55 Конституції України.

Актуальним на сьогодні є питання застосування процесуального примусу у здійсненні адміністративного судочинства, оскільки процесуальний примус є невід'ємною частиною процедури розгляду справ в адміністративних судах, що використовується задля забезпечення чіткого дотримання правил адміністративного процесу усіма його учасниками.

Питання примусу має не лише правовий характер, оскільки є одним зі способів впливу на суспільні відносини. Тому у філософії, політології, соціології та в ряді юридичних наук категорію примусу прирівнюють до категорій влади, сили, маніпулювання та впливу.

Метод примусу вважається авторитарним засобом впливу з боку держави, однак на сьогодні немає жодної держави, яка б не використовувала його як невід'ємний засіб управління своїми справами, зокрема у сфері судочинства.

Проблеми розвитку адміністративної юстиції загалом та застосування заходів процесуального примусу в адміністративному процесі в різні часи були предметом дослідження для низки вітчизняних та зарубіжних вчених, таких, як: В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, В.В. Бойцова, В.Я. Бойцов, С.В. Ківалов, В.М. Кравчук, Т.О. Коломоєць, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, які підготували ряд праць монографічного характеру та наукові статті з цієї тематики. Попри значний рівень розвитку доктрини адміністративного процесу, заходи процесуального примусу в сучасних дослідженнях оминаються увагою науковців.

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження проблем правового регулювання та практичного застосування заходів процесуального примусу в адміністративному судочинстві.

Результати дослідження. Державний примус виступає як засіб правового забезпечення належного функціонування правової системи на різних етапах реалізації права – як на етапі реалізації (застосування) норм об'єктивного права, результатом чого є виникнення правовідносин, так і на етапі здійснення суб'єктивного права, що є елементом правового відношення [6, с. 7].

В.А. Кузьменко визначає зміст примусу в адміністративному процесі як передбачену нормами законодавства про адміністративне судочинство правозастосовну державно-владну діяльність суду, що реалізовується у формі правових відносин (як правило, процесуальних), полягає у зобов'язанні до застосування фізичного, майнового, морального чи організаційного впливу на учасників адміністративного процесу та інших учасників суспільних відносин щодо належності виконання обов'язків у процесі адміністративно-процесуальної діяльності [3, с. 285].

О.В. Кузьменко та О.Н. Панченко зазначають, що заходи процесуального примусу – новий інститут процесуального права, який має місце також і в цивільно-процесуальному судочинстві. Значений інститут не був представлений у ЦПК 1963 р., відсутній він і в Російському ЦПК (прийнятий 14 листопада 2002 р.) [4, с. 536].

Існує також точка зору, що заходи процесуального примусу – це реакція суду на ті правопорушення, яких припустилися учасники процесу або інші особи, присутні в залі судового засідання, і які заважають подальшому розгляду справи [5, с. 179].

Е.Ф. Демський визначає заходи процесуального примусу в адміністративному процесі як способи примусового впливу на учасників процесу з метою забезпечення повного, об'єктивного та неупередженого вирішення адміністративних справ, а також підтримання певного порядку під час їх розгляду [1, с. 171].

Більшість вчених погоджується, що примус варто визначати через категорію впливу.

З огляду на наведені підходи до визначення поняття процесуального примусу, можна сформулювати дефініцію процесуального примусу в адміністративному судочинстві: це нормативно визначені способи офіційного впливу суддів на осіб, які порушують встановлені в адміністративному суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню адміністративного судочинства.

Визначення процесуального примусу встановлено і самим законодавцем безпосередньо в Кодексі адміністративного судочинства України, та передбачено, що заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню судочинства.

Ст. 134 Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) України передбачено ряд обов'язків осіб присутніх у залі судового засідання, порушення яких може бути підставою застосування судом

заходів процесуального примусу. Проте підставою до застосування судом заходів процесуального примусу може також служити протиправне перешкоджання здійсненню адміністративного процесу чи порушення інших правил, окрім зазначених у ст. 134 КАС України, зокрема тих, що встановлюються безпосередньо судом.

Застосування заходів процесуального примусу вирішується судом на власний розсуд та подеколи є чи не єдиним об'єктивно необхідним методом, що спроможний припинити порушення, які стали перепорою в розгляді справи.

Однак у всіх випадках в основі рішення про застосування заходу адміністративного примусу має бути сукупність конкретних реальних фактичних даних, що свідчать про необхідність застосування того чи іншого заходу. Питання про наявність достатніх підстав щоразу вирішуються особою, уповноваженою розглядати адміністративні справи [1, с. 172].

Застосування судами процесуального примусу можливе судами всіх ланок судової системи, однак виключно під час судового засідання.

Суд застосовує заходи процесуального примусу негайно після вчинення особою порушення шляхом постановлення відповідної ухвали, яка заноситься до журналу судового засідання. Така ухвала не впливає на рух справи, а тому не може бути оскаржена в апеляційному порядку окремо від рішення суду. Проте зацікавлені особи можуть оскаржити цю ухвалу разом із рішенням відповідного суду.

Важливою гарантією захисту прав, свобод та інтересів особи є недопущення застосування кількох заходів процесуального примусу за одне й те саме правопорушення до однієї особи. Це положення конкретизує конституційний принцип, закріплений в ст. 61 Конституції України: ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення. Але водночас застосування заходу процесуального примусу не виключає можливості застосування до особи, до якої було застосовано заходи процесуального примусу, заходів адміністративної відповідальності. Також застосування до особи заходів процесуального примусу не звільняє її від виконання обов'язків, які встановлені КАС України.

Вичерпний перелік заходів процесуального примусу, що можуть бути застосовані судом до осіб, які порушують встановлені правила або перешкоджають здійсненню адміністративного судочинства, представлений в ст. 269 КАС України. Ними є попередження, видалення із зали судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід.

Під час судового засідання всі присутні мають дотримуватись встановленого порядку. Це є важливою умовою правосуддя. Однак законом не встановлено, які дії можуть бути кваліфіковані як порушення правопорядку в залі судового засідання. Тому в кожному конкретному випадку суд (суддя), користуючись своїм внутрішнім переконанням, вирішує, чи порушує особа, присутня в залі судового засідання, встановлений порядок.

Разом з тим порушенням порядку під час судового засідання вважається, наприклад, перебування у залі суду в нетверезому стані, паління, сварка, бійка та інші хуліганські дії, гучні висловлювання, користування мобільним телефоном, нищення майна суду тощо. За перераховані порушення та інші протиправні дії під час судового засідання до осіб, присутніх у залі судового засідання, може бути застосовано попередження.

До участі в адміністративному процесі головуючим у судовому засіданні може залучатися судовий розпорядник, який у разі винесення судом ухвали про застосування заходів процесуального примусу (наприклад, видалення із зали судового засідання осіб, які порушують порядок) забезпечує виконання такого рішення.

Однак суд має бути вкрай обережним і стежити, щоб в основі рішення про застосування заходу процесуального примусу, в першу чергу, наявною була сукупність конкретних реальних фактичних даних, що свідчать про необхідність застосування того чи іншого заходу задля уникнення можливого порушення прав, свобод та інтересів особи, до якої застосовується захід процесуального примусу.

Застосування судом такого поширеного заходу процесуального примусу, як видалення із залу судового засідання, має чи не найбільше потенційних негативних наслідків.

Європейський суд із прав людини неодноразово зазначав у своїх рішеннях, що позбавлення особи можливості фактично бути присутнім під час вирішення судом питання, яке стосується прав відповідної особи, є неприйнятним.

Застосування судом заходу процесуального примусу у вигляді видалення із залу судового засідання до осіб, які зацікавлені в процесі розгляду справи, певною мірою може порушувати принцип гласності судового процесу, оскільки у разі видалення однієї зі сторін з судового засідання, вона може бути позбавлена права на інформацію щодо часу, місця та інших обставин розгляду своєї справи.

Г.Я. Тріпільський вважає, що метою застосування видалення є не тільки забезпечення порядку та покарання правопорушника шляхом позбавлення його права бути присутнім у судовому засіданні і

впливати на його результат, але й нормальний перебіг судового розгляду, а тому може бути застосовано як до зацікавлених, так і до незацікавлених у результаті справи осіб [2, с. 542].

О.В. Кузьменко та О.Н. Панченко зазначають, що попередження та примусове видалення із зали судового засідання як заходи процесуального примусу застосовувалися у 2007–2008 рр. головуючим у судовому засіданні в адміністративних судах України лише один раз, це зафіксовано в ухвалі Харківського окружного адміністративного суду. Тимчасове вилучення доказів з метою дослідження судом як захід процесуального примусу за вказаний період було застосоване: Київським районним судом міста Донецька – чотири рази, Окружним адміністративним судом міста Києва – два рази, Харківським окружним адміністративним судом – один раз. Привід за цей період був застосований: Окружним адміністративним судом міста Києва – один раз, Вінницьким окружним адміністративним судом – два рази (про це свідчать ухвали, постановлені зазначеними судами) [4, с. 542].

Висновки. На підставі наведеного можна зробити висновок, що практика застосування заходів процесуального примусу в адміністративному судочинстві є доволі обмеженою, що дає можливість говорити про недосконалість процесуальної регламентації заходів процесуального примусу та про порівняну дисциплінованість суб'єктів адміністративного процесу.

Як уже зазначалося вище, часто в наукових джерелах метод процесуального примусу розглядають як один із видів державного примусу, який зазвичай застосовується з метою захисту загально-визначених та сформованих державою правовідносин і забезпечення неухильного й точного виконання юридичних норм, що закріплені законодавством у сфері адміністративного процесу.

Отже, керуючись таким науковим підходом, процесуальний примус в адміністративному судочинстві також можна визначити як засіб вольового забезпечення відповідності поведінки осіб, що перебувають у залі судового засідання під час судового провадження, нормам адміністративно-процесуального законодавства, що здійснюється за допомогою заходів впливу, які регулюються нормами адміністративно-процесуального права і мають на меті досягнення певного порядку, а також припинення, запобігання правопорушенням та притягнення до відповідальності винних у їх скоєнні правопорушників.

Зважаючи на наведений аналіз поняття та правової природи процесуального примусу, в адміністративному судочинстві можна виділити його основні характеристики:

1) уособлює офіційний, владний характер; 2) виступає як об'єктивно необхідний метод, цілеспрямований спосіб поведінки, набір певних дій і засобів; 3) застосовується до значної кількості осіб, не лише тих, що беруть участь у справі; 4) специфіка юридично-фактичних підстав для застосування; 5) багатоаспектна цільова спрямованість; 6) багатоваріантність зовнішніх форм прояву; 7) примусовий та правовий характер.

Адміністративні суди на сьогодні вкрай рідко застосовують заходи процесуального примусу задля уникнення можливого порушення прав, свобод та інтересів суб'єктів адміністративного процесу, а за наявності реальної необхідності застосувати один із передбачених законом заходів процесуального примусу враховують конкретні фактичні дані, що свідчать про необхідність вжиття того чи іншого заходу.

Та, попри рідкісне застосування такого методу впливу, як процесуальний примус, до осіб, присутніх у залі судового засідання, не можна применшувати роль заходів процесуального примусу в адміністративному судочинстві, оскільки саме завдяки таким заходам, як попередження, видалення із зали судового засідання, тимчасове вилучення доказів з метою дослідження судом чи привід у деяких конкретних справах, існує можливість повного, всебічного та неупередженого розгляду справи по суті з дотриманням необхідного порядку поведінки в залі судового засідання.

Список використаних джерел:

1. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України : [навч. посіб.] / Е.Ф. Демський. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / [Ківалов С.В., Червоний Ю.С., Волосатий Г.С. та ін.]; за ред. Червоного Ю.С. – Київ; Одеса: Юрінком Інтер, 2008. – 656 с.
3. Кузьменко В.А. Сутність примусу в адміністративному процесі / В.А. Кузьменко // Університетські наукові записки. – 2011. – № 4. – С. 280–286.
4. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / [О.М. Пасенюк (кер. авт. кол.), О.Н. Панченко, В.Б. Авер'янов та ін.]; за заг. ред. О.М. Пасенюка. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 704 с.
5. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: [Навчальний посібник] / С.Г. Стеценко. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К.: Атіка, 2009. – 640 с.
6. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О.М. Шевчук ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 20 с.

САВЧЕНКО Ю. І.,аспірант кафедри адміністративного права і процесу,
старший інспектор з особливих доручень
(Університет державної фіскальної служби України)

УДК 342.9

**СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ КОНТРОЛЬ
ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА**

Статтю присвячено визначенню системи адміністративно-правового регулювання інформаційної діяльності суб'єктів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства як необхідної складової частини процесу управління.

Ключові слова: система управління, інформаційна діяльність, адміністративно-правове регулювання, суб'єкти, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства.

Стаття посвящена определению системы административно-правового регулирования информационной деятельности субъектов, осуществляющих контроль за соблюдением налогового законодательства как необходимой составляющей процесса управления.

Ключевые слова: система управления, информационная деятельность, административно-правовое регулирование, субъекты, осуществляющие контроль за соблюдением налогового законодательства.

The article is devoted to definition of the system of administrative legal regulation of information activities the subjects engaged in control over observance of tax legislation, as a necessary part of the management process.

Key words: management system, information activities, administrative-legal regulation, subjects, exercising control over observance of the tax legislation.

Вступ. Початок ХХІ століття характеризується підвищенням ролі інформаційного чинника. Інформація розглядається не лише як певні відомості чи дані, а як необхідний ресурс процесу управління будь-якою сферою. Інформаційна діяльність розглядається не лише як здійснення певних дій щодо збору, передачі, обробки відомостей для задоволення потреб її суб'єктів, а як необхідна умова для функціонування і розвитку процесу управління будь-якою сферою. Тому одним із пріоритетів розвитку інформаційної діяльності в Україні є дослідження процесів управління у державних органах, зокрема в органах, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства.

Здійснення процесу управління насамперед залежить від використання інформаційних ресурсів та здійснення інформаційної діяльності в системі державного управління, необхідного для виконання контролюючими органами у сфері оподаткування покладених на них функцій та завдань.

Постановка завдання. Актуальним питанням залишається визначення системи адміністративно-правового регулювання, що забезпечує налагодження процесу інформаційної діяльності суб'єктами, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства відповідно до покладених на них функцій та завдань.

Підґрунтям адміністративно-правового регулювання інформаційної діяльності контролюючих органів є Закони України «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про звернення громадян», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Податковий кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України та інші нормативно-правові акти, які встановлюють режими доступу, правові основи та порядок надання, одержання, використання, поширення і зберігання інформації, закріплюють право осіб (як службових осіб, так і громадян України, адвокатів та ін.) на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України.

Результати дослідження. Різні аспекти адміністративно-правового регулювання інформаційної діяльності державних органів висвітлювались у роботах таких українських учених: В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Л.К. Воронової, І.П. Голосніченка, Н.О. Гуторової, М.В. Гуцалюка, Р.А. Калюжного, С.В. Ківалова, Л.В. Ковалюка, М.П. Кучерявенка, П.В. Мельника, Н.Р. Нижника, П.С. Пацурківського,

В.П. Петкова, В.М. Поповича та ін. Зазначені науковці досліджували питання адміністративно-правового регулювання інформації, не досліджуючи зміст системи управління інформаційною діяльністю суб'єктами, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства.

Тому мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу наукової думки вітчизняних учених, теорії адміністративного й інформаційного права, положень законодавства України дослідити та визначити систему адміністративно-правового регулювання інформаційної діяльності суб'єктів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, як невід'ємної складової частини процесу управління системою управління.

Адміністративно-правові засади інформаційної діяльності контролюючих органів висвітлюються у принципах та положеннях державного управління, що закріплені у правових нормах та є узагальненням чинних у державі юридичних правил.

Адміністративно-правове регулювання спрямоване на впорядкування діяльності державних органів, зокрема органів управління. Державними органами розробляються і втілюються заходи щодо вдосконалення організаційної структури органів виконавчої влади, форм і методів їхньої діяльності, зміцнення кадрів, системи управлінської діяльності, зміцнення законності у всіх ланках державного управління. У вирішенні цих завдань важливу роль виконують норми адміністративного та інформаційного права, що безпосередньо забезпечують юридичне оформлення процесів інформаційної діяльності контролюючих органів.

Так, В.В. Галуцько та О.М. Єшук, досліджуючи поняття і зміст адміністративно-правового регулювання, визначають останнє як цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави [3].

В.В. Галуцько зазначив, що адміністративно-правове регулювання характеризує спеціально-юридичний механізм впливу адміністративного права на поведінку і діяльність його адресатів; це цілеспрямований вплив норм адміністративного права на суспільні відносини з метою забезпечення за допомогою адміністративно-правових засобів прав, свобод і публічних законних інтересів фізичних та юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства і держави. До системи елементів адміністративно-правового регулювання (стадій правозастосування та правоохоронної діяльності) вчений відніс норми адміністративного права; їх зовнішнє вираження – джерела адміністративного права; принципи адміністративного права; тлумачення норм адміністративного права; адміністративно-правові відносини; адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративного права; індивідуальні акти суб'єктів публічної адміністрації; форми діяльності суб'єктів адміністративного права; методи адміністративного права; адміністративно-правові режими; адміністративні процедури; ефективність адміністративно-правового регулювання [3, с. 317–324].

В.І. Теремецький вважає, що адміністративно-правове регулювання є цілеспрямованим впливом правових норм, що прийняті державою і є відповідними адміністративними засобами забезпечення прав та законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави у суспільних відносинах із метою підпорядкування їх юридично встановленому правопорядку, а також охорони та розвитку в інтересах суспільства і держави [5].

Адміністративно-правове регулювання інформаційної діяльності суб'єктів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, виражається у тому, що відповідні суб'єкти виконавчої влади, ДФС зокрема, є повноважними самостійно та на підзаконній основі мають право творити правові норми під час здійснення основної діяльності. У процесі інформаційної діяльності реалізується і забезпечується дотримання встановленого правового режиму надання та захисту інформації від несанкціонованого доступу інших учасників регульованих суспільних відносин.

До системи адміністративно-правового регулювання інформаційної діяльності суб'єктів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, як необхідної складової частини процесу управління можна віднести такі структурні елементи: інформаційна діяльність, норми адміністративного та інформаційного права, інформаційні електронні ресурси (бази даних, електронні ресурси, автоматизовані інформаційні системи).

Інформаційна діяльність є процесом створення, поширення, пошуку і використання інформації та інформаційних ресурсів. Їй властиві всі риси, характерні для соціальної діяльності: цілеспрямованість, предметність, упорядкованість.

Відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про інформацію» інформаційна діяльність – це сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави.

Інформаційна діяльність суб'єктів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, – це збирання, накопичення, інтегрування, зберігання, аналіз і систематизація орієнтуючої і доказової інформації у цілях прийняття оптимальних для конкретної ситуації

кримінально-правових, кримінально-процесуальних, управлінських та тактичних рішень із метою забезпечення виконання завдань у сфері оподаткування, які на них покладені.

У системі адміністративно-правового регулювання до змісту інформаційної діяльності можна віднести об'єкт, суб'єкт, інформаційні відносини, а також аналітичну роботу.

Об'єктом інформаційної діяльності є документована або публічно оголошувана інформація про фінансово-господарську діяльність підприємств, установ, організацій, отримані доходи, видатки платників податків та інша інформація, пов'язана з обчисленням і сплатою податків, зборів, платежів, із дотриманням вимог законодавства, здійснення контролю за яким покладено на контролюючі органи, а також фінансова і статистична звітність у порядку та на підставах, визначених законом. Суб'єктами є фізичні і юридичні особи, об'єднання громадян та суб'єкти владних повноважень.

Інформаційними суспільними відносинами є суспільні відносини, що виникають із приводу збирання, накопичення, інтегрування, зберігання, аналізу і систематизації інформації у цілях прийняття оптимальних для конкретної ситуації управлінських та тактичних рішень із метою забезпечення виконання покладених на органи, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, функцій та завдань.

М.В. Фігель характеризує інформаційні правовідносини як урегульовані нормами інформаційного права суспільні відносини, учасники яких є носіями юридичних прав і обов'язків, які регулюють приписи щодо створення, розподілу та використання інформації, що містяться у цих нормах [3, с. 138].

Регулятором суспільних відносин, що виникають у сфері інформаційної діяльності контролюючих органів, є право.

Слід зазначити, що в порядку здійснення широкого кола контрольно-наглядових повноважень і застосування заходів адміністративного примусу виконавчі органи та їх службові особи практично забезпечують правовий захист багатьох суспільних відносин, регульованих іншими галузями чинного права.

Аналітична робота є невід'ємною і найважливішою складовою частиною інформаційної діяльності; не якимось епізодичним, короткочасним актом, що виконує спеціально призначений працівник, а функцією усіх ланок системи, що здійснюється постійно. Аналітична робота – це безперервний процес вивчення управлінської та іншої інформації.

Найзагальніше поняття аналітичної роботи дає Є.М. Яковець. Він визначає аналітичну роботу незалежно від сфери застосування як творчу діяльність, що пов'язана з оцінкою наявної інформації і підготовкою на її основі оптимальних рішень [6, с. 32].

Отже, з вищесказаного можна зробити висновок, що аналітична робота служить засобом виявлення та оцінки ситуацій, що виникають у суб'єктів, які здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, з метою формулювання цілей, визначення об'єктивно необхідних завдань у конкретній ситуації для прийняття оптимальних управлінських та тактичних рішень, а також підвищення ефективності діяльності з виконання поставлених завдань.

Інформаційно-правові та адміністративні норми права, без сумніву, посідають провідне місце у системі адміністративного правового регулювання інформаційної діяльності контролюючих суб'єктів. Адже інформаційно-правові й адміністративні норми права встановлюють режими здійснення управління інформаційною діяльністю у контролюючому органі.

Реалізація норм адміністративного права органів виконавчої влади, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, – це складне соціально-правове явище, яке повинно тлумачитись як процес утілення у діяльності суб'єктів права приписів юридичних норм, що закріплюють різноманітні правові можливості: суб'єктивні права, юридичні свободи, законні інтереси, правоздатність, галузеві правові принципи, які мають дозвільну спрямованість, тощо. В основу розподілу реалізації адміністративно-правових норм на форми (виконання, використання, дотримання) доцільно віднести характер правореалізаційних дій, які визначаються способами правового регулювання (заборона, дозвіл, припис), що становлять зміст правової норми.

Інформаційно-правові норми – це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, що встановлюються і регулюються державою і державними органами та надають суб'єктам інформаційних відносин права та повноваження.

Інформаційно-правові норми притаманні загальні ознаки, тобто ознаки, які властиві будь-якій соціальній нормі: державно-владна природа, загальнообов'язковий характер, формальна визначеність, структура та ін. Саме за допомогою інформаційно-правових норм регулюються інформаційні правовідносини, які є багатоаспектними.

Під інформаційними електронними ресурсами органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, у загальному значенні розуміється комплекс інформації, яка міститься у базах даних, електронних ресурсах, автоматизованих інформаційних системах тощо.

Нині в роботі контролюючих органів у сфері оподаткування удосконалюються впроваджені технології, серед них – інтегрована автоматизована інформаційна система «Податковий блок», система «Електронна картка», єдиний веб-портал органів ДФС України, сервісні центри з обслуговування платників податків.

Відповідно до ч. 2 ст. 12 Закону України «Про інформацію» з метою задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави, потреб органів державної влади та органів місцевого самоврядування створюються інформаційні служби, системи, мережі, бази і банки даних [1].

Інформаційні електронні ресурси надають можливість для пошуку серед загальних даних фрагментів інформації, актуальної для здійснення інформаційної діяльності контролюючих органів.

Забезпечення здійснення адміністративно-правового регулювання інформаційної діяльності можна визначити як урегульовану нормами права систему теоретико-методологічних, нормативно-правових, інформаційно-аналітичних, організаційно-управлінських, кадрових, науково-технічних, ресурсних та інших заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації завдань і функцій, що покладені на контролюючі органи.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що до системи адміністративно-правового регулювання інформаційної діяльності суб'єктів, які здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства, належать такі елементи: зміст інформаційної діяльності, норми адміністративного та інформаційного права, інформаційні електронні ресурси, бази даних, автоматизовані інформаційні системи. Зрозуміло, що кожен елемент цієї системи адміністративно-правового регулювання управлінських відносин виконує свої завдання та функції. Вказані складники забезпечують здійснення належної інформаційної діяльності суб'єктів, котрі здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства, з метою регулювання суспільних відносин у галузі державного управління.

Система адміністративно-правового регулювання інформаційної діяльності є складним явищем, яке в сучасних умовах наповнюється новим змістом, а отже, як наукова категорія активно досліджується ученими юридичної науки і потребує постійного осмислення. Аналіз наукових досліджень і юридичної літератури свідчить про багатозначність поняття «система адміністративно-правового регулювання», що зумовлено різноманітністю поглядів на такі явища, як «система», «правове регулювання», «правовий вплив», «механізм правового регулювання», і потребує подальших наукових досліджень та юридичного закріплення.

Список використаних джерел:

1. Про інформацію : Закон України № 2657-ХІІ від 02.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – 650 с.
2. Демкова М.С. Доступ до інформації та електронне урядування / М.С. Демкова, М.В. Фігель. – К. : Факт, 2004. – 336 с.
3. Галуцько В.В. Поняття та зміст адміністративно-правового регулювання / В.В. Галуцько, О.М. Єшук // Actual problems of corruption prevention and counteraction. – 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law-property.in.ua>.
4. Савченко Ю.І. Управління інформаційною діяльністю суб'єктів, що здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства / Ю.І. Савченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – Херсон, 2016. – Вип. 5 (2). – С. 76–79.
5. Теремецький В.І. Поняття адміністративно-правового регулювання у сфері оподаткування / В.І. Теремецький // Держава та регіони. Серія «Право». – 2012. – № 1 (35). – С. 50–54.
6. Яковец Е.Н. Основы информационно-аналитического обеспечения оперативно-розыскной деятельности : [учеб. пособ.] / Е.Н. Яковец. – М., 2009.

СЕЛЕЗНЬОВА О. М.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри професійних
та спеціальних правових дисциплін
(ПВНЗ «Буковинський університет»)

РУДАНЕЦЬ В. В.,
магістрант юридичного факультету
(ПВНЗ «Буковинський університет»)

УДК 35.007.2:343

КОНЦЕПТИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ОЗНАК ПРАВОПОРУШЕННЯ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ

Статтю присвячено розгляду основних концептів розуміння сутності правопорушення в інформаційній сфері. Ознаки правопорушення в інформаційній сфері пропонується диференціювати на загальні та спеціальні.

Ключові слова: правопорушення, правопорушення в інформаційній сфері, загальні ознаки правопорушень в інформаційній сфері, спеціальні ознаки правопорушень в інформаційній сфері.

Статья посвящена рассмотрению основных концептов понимания сущности правонарушения в информационной сфере. Признаки правонарушения в информационной сфере предлагается дифференцировать на общие и специальные.

Ключевые слова: правонарушение, правонарушение в информационной сфере, общие признаки правонарушения в информационной сфере, специальные признаки правонарушения в информационной сфере.

The article is devoted to the basic concepts of understanding the essence of the offense in the information sphere. Signs of the offense in the information sphere is proposed to differentiate on general and special.

Key words: offense, offense in the information sphere, common signs of crime in the information sphere, special signs of crime in the information sphere.

Вступ. Явище правопорушення розглядалось у юридичній науці досить активно. Проте варто відзначити той факт, що дослідження велись у рамках кримінального або адміністративного права, а теоретичні моменти обґрунтовувалися теорією права. Із динамічним розвитком інформаційного суспільства та появою нових інформаційних відносин у соціумі виникають нові форми правопорушення – правопорушення в інформаційній сфері. Беручи до уваги їх поширеність, латентність, високу технологічність, значну матеріальну вигідність, дослідження таких правопорушень є нагальною задачею сучасної юридичної науки.

Окремі моменти піднятої тематики розглядалися у працях І.В. Арістової, К.І. Белякова, О.С. Брель, В.М. Брижка, Л.А. Букаперової, Ю.П. Бурила, Р.А. Калюжного, Л.П. Коваленко, Б.А. Кормича, А.І. Марущака, О.В. Олійника, Н.А. Савінової, О.О. Тихомирова, В.Г. Хахановського, В.С. Цимбалюка та ін. Проте теоретичні аспекти правопорушень в інформаційній сфері залишаються малодослідженими та потребують свого вивчення.

Постановка завдання. Метою написання статті стало з'ясування теоретико-методологічних засад розуміння сутності правопорушень в інформаційній сфері та наведення їхніх ознак.

Результати дослідження. Беручи за методологічну основу діалектичний метод пізнання явищ, відзначимо, що правопорушення є видом юридичного конфлікту. У свою чергу, юридичний конфлікт – це різновид соціального конфлікту, за якого хоча б один із суб'єктів взаємодії обирає форми протидії, що регулюються приписами чинного законодавства, тому в результаті такої взаємодії настають юридичні наслідки [1, с. 197].

Щодо теорії права, то у загальному розумінні термін «правопорушення» розуміється як винне, протиправне, суспільно небезпечне (суспільно шкідливе) діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, вчинення якого передбачає настання юридичної відповідальності.

Вкажемо також і на те, що під час розгляду поняття «правопорушення» необхідно розмежовувати його адміністративну і кримінальну природу. Так, у літературі зазначається, що у рішеннях Європейського суду з прав людини можна побачити аргументи на користь пропозиції про те, що, оскільки Кодекс України про адміністративні правопорушення фактично допускає позбавлення волі (що правда, під дещо пом'якшеною назвою – «арешт»), слід офіційно уточнити розмежування, співвідношення між злочинами й адміністративними проступками, зокрема виокремити «кримінальний проступок» у самостійний різновид правопорушень [2].

Наведені теоретичні тези дають підстави зупинитися на розгляді природи правопорушення в інформаційній сфері. Для початку з'ясуємо термінологічний аспект.

У більшості випадків наукова спільнота використовує не термін «правопорушення в інформаційній сфері», а термін «інформаційне правопорушення», що, на нашу думку, значно зменшує смислове навантаження. У наукових колах має місце дискусія стосовно внутрішнього наповнення терміна «інформаційне правопорушення». Так, О.О. Тихоміров визначає інформаційне правопорушення як «протиправне, суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке порушує вимоги норм права у сфері інформаційної діяльності, або ж у будь-якій іншій сфері, з використанням інформаційних засобів і технологій, за яке настає юридична відповідальність» [3]. Це поняття вказує, що інформаційне правопорушення є суспільно небезпечним, тобто злочином, але воно може бути і соціально шкідливим та визначатись як проступок. Подібна розпливчастість у формулюванні міри суспільної небезпеки простежується і в інших наукових доробках. Так, О.В. Полушкін встановлює внутрішню сутність інформаційного правопорушення як злочину: «суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке здійснюється в інформаційній сфері та (або) з використанням інформаційних засобів і технологій роботи з інформацією незалежно від її форми, чи в іншій сфері людської діяльності в умовах інформаційного середовища» [4, с. 9], а далі – і як злочину, і як проступку: «суспільно небезпечне (шкідливе), протиправне, винне діяння...» [4, с. 18].

Деякі автори взагалі уникають питання міри суспільної небезпеки в інформаційних правопорушеннях. Наприклад, Г.М. Писаренко описує інформаційне правопорушення як «протиправну, винну (умисну або необережну) дію чи бездіяльність, яка посягає на врегульовані законом суспільні відносини, що виникають під час здійснення інформаційної діяльності, і за яку законом передбачено інформаційну відповідальність» [5, с. 56].

Підкреслимо, що, крім неоднозначності у розумінні внутрішньої природи, подібні дефініції не розкривають взаємодії понять «інформаційне правопорушення» та «правопорушення в інформаційній сфері».

На наш погляд, позиція вживати термін «інформаційне правопорушення» до всіх правопорушень в інформаційній сфері є у своїй основі неправильною, оскільки вказаний термін є лише однією зі складових частин правопорушень в інформаційній сфері. Інакше кажучи, термін «правопорушення в інформаційній сфері» є більш широким стосовно терміна «інформаційне правопорушення». Але в літературі досить часто можемо зустріти й іншу термінологію. Так, на думку Л.П. Коваленко, інформаційне правопорушення (проступок) – це «протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на врегульовані законами суспільні відносини, які виникають та існують під час здійснення інформаційної діяльності, а саме під час одержання, використання, поширення та зберігання учасниками інформаційних правовідносин інформації, за яку законом передбачено інформаційну відповідальність» [6, с. 445]. У свою чергу, В.Я. Настюк та В.В. Белевцева визначають поняття «інформаційне правопорушення» як протиправну, винну (умисну або необережну) дію чи бездіяльність конкретного суб'єкта, що робить замах на встановлений інформаційний правопорядок і заподіює шкоду інформаційній сфері або створює реальну загрозу такого спричинення, за яку законом передбачено адміністративну відповідальність [7, с. 153].

Зазначимо також, що у науці є пропозиції виокремлювати широке та вузьке розуміння поняття «інформаційні правопорушення». У широкому розумінні інформаційні правопорушення охоплюють усі правопорушення, що вчиняються в інформаційній сфері, а також ті, які вчиняються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій чи засобів зв'язку, тобто такі, які є і за формою, і за змістом інформаційними. Щодо вузького розуміння, то інформаційні правопорушення зводяться лише до порушень права людини та громадянина на інформацію, тобто є винятково інформаційними за змістом [8, с. 6].

У цьому контексті варто підтримати думку теоретиків права про те, що правопорушення (зокрема, в інформаційній сфері) правильно розглядати не як підставу виникнення правовідносин, а як підставу трансформації загальних регулятивних правових відносин у конкретні охоронні правовідносини.

Такий підхід зумовлений діалектичною єдністю правомірної поведінки та правопорушення. Останнє не може існувати, якщо нормою права не була передбачена певна правомірна поведінка. Якщо ж така правомірна поведінка була передбачена нормами права, то це зумовило виникнення загальних регулятивних правових відносин, порушення змісту яких і має місце під час вчинення правопорушення [9, с. 352].

Окреслена загальна сутність правопорушення в інформаційній сфері дає можливість виокремити його ознаки, які нами пропонується диференціювати.

Ознаки правопорушень в інформаційній сфері охоплюють як ознаки, що властиві всім правопорушенням (загальні), так і ознаки, які характерні виключно для цього виду правопорушень (спеціальні).

До загальних ознак правопорушень в інформаційній сфері належать:

1) ознаки соціального характеру – суспільна небезпечність або соціальна шкідливість (активною чи пасивною поведінкою суб'єкта завдається або може завдатися шкода іншому суб'єкту, суспільству, державі). Наприклад, під час передачі або збиранні відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави, шкода від таких дій завдається державі;

2) ознаки юридичного характеру – протиправність правопорушень в інформаційній сфері. Це означає, що вчинене діяння суперечить конкретним нормам права (переслідування журналістів за виконання професійних обов'язків або за критику суперечить нормі Конституції України про свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), нормам Закону України «Про інформацію» (розділ III) та низці інших норм, що регламентують діяльність засобів масової інформації);

3) ознаки об'єктивного характеру – правопорушення в інформаційній сфері – це завжди діяння в активній (дія) чи пасивній (бездіяльність) формі. Таке діяння обов'язково має бути свідомим, адже будь-які інші рухи тіла людини, хоч які небезпечні чи шкідливі вони не були, не можуть вважатися діяннями. Так, під час скоєння такого злочину, як незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145 Кримінального кодексу України), діянням є усвідомлений процес розголошення даних, що містять певні медичні відомості про особу, які нормативно-правовими актами визначено як лікарську таємницю, суб'єктом, що володіє такими відомостями внаслідок своєї професійної діяльності;

4) ознаки психологічного характеру – винність правопорушень в інформаційній сфері, що передбачає психічне та психологічне ставлення (усвідомлено вольове) суб'єкта до скоюваного виду правопорушення. Винність проявляється через умисел або необережність. Наприклад, суб'єктивна сторона злочину про розголошення таємниці усвоєння (удочеріння) (ст. 168 Кримінального кодексу України) характеризується прямим умислом;

5) ознаки наслідкового характеру – караність правопорушень в інформаційній сфері, що вказує на існування юридичної відповідальності за вчинення таких правопорушень. Скажімо, ст. 1646 Кодексу України про адміністративні правопорушення закріплює, що демонстрування фільмів або розповсюдження фільмів шляхом продажу чи передачі в прокат фільмокопій без державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів тягне за собою накладення штрафу від двадцяти до сорока п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією фільмокопій, а також грошей, отриманих від їх демонстрування, продажу або передачі в прокат [10, с. 370–371].

Спеціальні ознаки правопорушень в інформаційній сфері проявляються у такому:

1) ознаки предметного характеру – предметом правопорушення в інформаційній сфері є інформація у різній формі, інформаційний продукт, інформаційні права (свободи), стан інформаційної безпеки держави та певні майнові блага. Для прикладу наведемо правопорушення, передбачене п. 3 ч. 1 ст. 831 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Тут предметом правопорушення є інформація про загрозу посівам, деревним насадженням, іншій рослинності відкритого та закритого ґрунту, яку не повідомили (приховали) або надали неправдиву;

2) ознаки інформаційної складової частини об'єктивної сторони правопорушення в інформаційній сфері, що конкретизують спосіб вчинення та оточення такого виду правопорушень, а саме: застосування у процесі вчинення протиправного діяння інженерно-технічних та інформаційно-комп'ютерних технологій або без такого застосування, але завжди пов'язаного з інформаційним середовищем. Зокрема, ст. 3611 Кримінального кодексу України встановлюється відповідальність за створення із метою використання, розповсюдження або збуту, а також розповсюдження або збут шкідливих програмних чи технічних засобів, призначених для несанкціонованого втручання у роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електров'язку.

Висновки. Правопорушення в інформаційній сфері як вид соціального конфлікту проявляє себе як шкідливе або небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене деліктоздатною особою, що посягає на інформацію, інформаційні права (свободи), стан інформаційної безпеки держави й певні майнові блага шляхом застосування інженерно-технічних та інформаційно-комп'ютерних технологій або без такого застосування, але завжди пов'язане з інформаційним середовищем. Йому властиві як загальні (ознаки суспільної небезпечності (соціальної шкідливості), протиправності, винності,

караності, діяння), так і спеціальні ознаки (ознаки предметного характеру та ознаки інформаційної складової частини об'єктивної сторони правопорушення в інформаційній сфері).

Список використаних джерел:

1. Соціологія права : [навч. посібник] / за заг. ред. О.М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 288 с.
2. Поняття кримінального правопорушення та покарання в інтерпретації Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://referat-ok.com.ua/pravo/ponyattya-kriminalnogo-pravoporushennya-ta-pokarannya-v-interpretacii-jevropetskogo-sudu-z-prav-lyudini>.
3. Тихомиров О.О. Інформаційні правопорушення: теоретико-правова концепція / О.О. Тихомиров // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2015. – № 1 (17). – С. 38–47.
4. Полушкин А.В. Информационное правонарушение: понятие и виды : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право, финансовое право, информационное право» / А.В. Полушкин. – Екатеринбург, 2009. – 26 с.
5. Писаренко Г.М. Юридична відповідальність в інформаційній сфері: окремі аспекти становлення / Г.М. Писаренко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2016. – Вип. 36. – Т. 2. – С. 55–58.
6. Коваленко Л.П. Стан і перспективи розвитку інформаційно-правової відповідальності / Л.П. Коваленко // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 441–445.
7. Настюк В.Я. Загальноправова характеристика адміністративної відповідальності за адміністративні правопорушення / В.Я. Настюк, В.В. Белевцева // Інформація і право. – 2013. – № 1(7). – С. 151–157.
8. Правдюк С.М. Інформаційні правопорушення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / С.М. Правдюк. – К., 2015. – 18 с.
9. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : [монографія] / за заг. ред. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2014. – 448 с.
10. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні аспекти правового впливу на правопорушення в інформаційній сфері як виду неправомірної поведінки у сучасному суспільстві / О.М. Селезньова // Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : [кол. монографія] / за ред. О.В. Козаченка та Є.Л. Стрельцова. – Миколаїв : Гліон, 2016. – С. 361–379.

ТАЦИШИН І. Б.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного
та інформаційного права
(Навчально-науковий інститут права
та психології

Національного університету
«Львівська політехніка»)

МАЗУР А. В.,

кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри фінансів
(Навчально-науковий інститут економіки
і менеджменту

Національного університету
«Львівська політехніка»)

УДК 342.9

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА ВІДШКОДУВАННЯ ФОНДОМ ГАРАНТУВАННЯ ВКЛАДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ КОШТІВ ЗА ВКЛАДАМИ

У статті розглянуто специфіку судового захисту права на відшкодування Фондом гарантування вкладів фізичних осіб коштів за вкладами. Обґрунтовано необхідність внесення змін у чинне законодавство з метою чіткої регламентації підсудності справ за зверненнями фізичних осіб із позовними заявами до Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Проведено аналіз нормативно-правових актів та судової практики, якими визначається підсудність цієї категорії справ.

Ключові слова: вкладник, державні гарантії вкладів фізичних осіб, підсудність, предметна підсудність, Фонд гарантування вкладів фізичних осіб.

В статье рассмотрена специфика судебной защиты права на возмещение Фондом гарантирования вкладов физических лиц средств по вкладам. Обоснована необходимость внесения изменений в действующее законодательство с целью четкой регламентации подсудности дел по обращениям физических лиц с исковыми заявлениями в Фонд гарантирования вкладов физических лиц. Проведен анализ нормативно-правовых актов и судебной практики, которыми определяется подсудность данной категории дел.

Ключевые слова: вкладчик, государственные гарантии вкладов физических лиц, подсудность, предметная подсудность, Фонд гарантирования вкладов физических лиц.

The article deals with the specifics of judicial protection of the right to compensation deposit funds by the Deposit Guarantee Fund. The necessity of amending existing legislation to clearly regulate jurisdiction of cases on the appeals of individuals with a claim to the Deposit Guarantee Fund is grounded. The analysis of regulations and litigation of this category of cases jurisdiction is determined.

Key words: investor, government guarantees deposit jurisdiction, subject matter jurisdiction, Fund Deposit Guarantee.

Вступ. Особливим видом державних гарантій є гарантії держави, які надаються залученим у банківські вклади заощадженням фізичних осіб.

Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» визначено поняття системи гарантування вкладів фізичних осіб як сукупність відносин, що регулюються Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», суб'єктами яких є Фонд гарантування вкладів фізичних осіб, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, банки та вкладники.

Станом на 01.05.2017 р. учасниками Фонду гарантування вкладів фізичних осіб є 93 банківські установи, на вкладників яких поширюються гарантії Фонду, та 87 банківських установи, що перебувають на стадії ліквідації.

Як показує аналіз судової практики за останні п'ять років досить частими є звернення фізичних осіб до суду з метою відшкодування коштів за вкладами за рахунок Фонду гарантування вкладів фізичних осіб.

Водночас слід зазначити, що звернення фізичних осіб до суду з метою відшкодування коштів за рахунок Фонду гарантування вкладів фізичних осіб має низку проблем у правовій реалізації, що пов'язано з невизначеністю підсудності цієї категорії справ.

Специфіка і правові засади гарантування вкладів фізичних осіб досліджувались у працях Т.В. Бойчука, І.Б. Заверухи, А.Г. Пишного, С.Д. Ципкіна та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правового механізму гарантування права на відшкодування Фондом гарантування вкладів фізичних осіб коштів за вкладами загалом та специфіки судового захисту цього права зокрема.

Результати дослідження. Законом України «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб» було запроваджено державну систему гарантування вкладів фізичних осіб американського типу, яка передбачала обов'язкову участь у ній усіх банківських установ, які отримали відповідну ліцензію та включені до Державного реєстру банків. Відповідно, учасники Фонду у певних законодавчо встановлених випадках можуть бути тимчасовими учасниками та учасниками Фонду. З метою забезпечення гарантування збереженості вкладів фізичних осіб було створено державну спеціалізовану установу – Фонд гарантування вкладів фізичних осіб. За своєю правовою природою він є соціальним публічним позабюджетним фондом, який створюється державою для здійснення відшкодування заощаджень населення, які були залучені банківськими установами у вклади (депозити), у разі банкрутства останніх [1, с. 648].

Згідно із ч.ч. 1, 4 ст. 26 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» Фонд гарантує кожному вкладнику банку відшкодування коштів за його вкладом. Фонд відшкодовує кошти в розмірі вкладу, включаючи відсотки, нараховані на день початку процедури виведення Фондом банку з ринку, але не більше суми граничного розміру відшкодування коштів за вкладами, встановленого на дату прийняття такого рішення, незалежно від кількості вкладів в одному банку. Сума граничного розміру відшкодування коштів за вкладами не може бути меншою 200 000 гривень. Адміністративна рада Фонду не має права приймати рішення про зменшення граничної суми відшкодування коштів за вкладами [2].

У процесі реалізації права на отримання гарантованих сум вкладниками за рахунок Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у певних випадках вони змушені звертатись за захистом до суду, але його реалізація має практичні проблеми щодо визначення юрисдикційної підсудності судам.

Із моменту запровадження в Україні системи гарантування вкладів фізичних осіб ця категорія справ розглядалась судами в порядку, передбаченому Кодексом адміністративного судочинства України (надалі – КАС України), з огляду на те, що відповідачем є Фонд гарантування вкладів фізичних осіб або уповноважена особа Фонду на здійснення тимчасової адміністрації в банку чи ліквідації банку, а також з урахуванням специфіки відносин, які виникають під час запровадження таких процедур для вкладників – фізичних осіб.

Відповідно до позицій Верховного Суду України висловлених у Постановах від 16.02.2016 р. у справі № 21-4846а15 та від 15.06.2016 р. у справі № 826/20410/14, суд зробив висновки, що на спори, які виникають на стадії ліквідації (банкрутства) банку, не поширюється юрисдикція адміністративних судів, справа повинна вирішуватись за правилами господарського судочинства.

Така позиція Верховного Суду України викликала різні погляди як серед науковців, так і поміж практикуючих юристів, оскільки має проблеми в практичному аспекті, а з огляду на те, що, за даними Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, на стадії ліквідації перебувають понад 80 банків, заручниками цієї ситуації виявились саме вкладники.

Ефективність чіткого розмежування судових юрисдикцій вимірюється за допомогою двох показників [3, с. 271]:

- зростання міри захисту прав фізичних та юридичних осіб від свавілля держави, зміни ставлення громадян до дієвості захисту своїх прав у судовому порядку, реальності захисту осіб від неправомірних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень;

- скорочення непродуктивних державних витрат, пов'язаних із судовими видатками на підготовку і проведення судового розгляду в разі неправильного визначення юрисдикції справи, витрат на скасування судових рішень і закриття провадження у справі в разі розгляду її в неправильно визначеній юрисдикції.

Відповідно до Конституції України врегулювання суспільних відносин здійснюється на основі верховенства права, одним з елементів якого є принцип правової визначеності, який передбачає стабільність правового регулювання та наявних правових відносин у суспільстві.

Згідно з ч. 1 ст. 55, ч. 3 ст. 124 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Відповідно до ст. 8 КАС України суд під час вирішення справи керується принципом верховенства права, згідно з яким, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави [4].

За змістом ч. 2 ст. 4 КАС України юрисдикція адміністративних судів поширюється на всі публічно-правові спори, крім спорів, для яких законом встановлений інший порядок судового вирішення.

Законодавство не містить визначення терміна «публічно-правовий спір». Для розгляду спору адміністративним судом необхідно встановити його публічно-правовий характер. Для з'ясування характеру спору необхідно враховувати, що протилежним за змістом є приватно-правовий спір. Це означає, що в основі розмежування спорів лежить поділ права на публічне і приватне.

Вирішуючи питання про віднесення норми до публічного права, а спору до публічно-правового, необхідно враховувати загальнотеоретичні та законодавчі критерії. Зокрема, за змістом п. 1 ч. 1 ст. 3 КАС України у публічно-правовому спорі, як правило, хоча б однією стороною є орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа або інший суб'єкт, який здійснює владні управлінські функції на основі законодавства, зокрема на виконання делегованих повноважень.

Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 17, ч. 1 ст. 171 та ч. 1 ст. 171-1 КАС України до юрисдикції адміністративних судів належить вирішення питання щодо законності (крім конституційності) підзаконних правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також законності та відповідності правовим актам вищої юридичної сили правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, інших суб'єктів владних повноважень.

Необхідно звернути увагу на те, що спір набуває ознак публічно-правового за умов не лише наявності серед суб'єктів спору публічного органу чи посадової особи, а й здійснення ним (ними) у цих відносинах владних управлінських функцій.

Для цілей і завдань адміністративного судочинства владну управлінську функцію необхідно розуміти як діяльність усіх суб'єктів владних повноважень щодо виконання покладених на них Конституцією чи законами України завдань.

Вирішуючи питання про визначення юрисдикції адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ, необхідно враховувати, що КАС України встановлює такі правила відмежування адміністративної юрисдикції від інших видів юрисдикції:

- понятійно-функціональне, тобто визначення адміністративної справи, що наведене у п. 1 ч. 1 ст. 3 КАС України;
- визначення видів публічних правовідносин (управлінські правовідносини та правовідносини, пов'язані з публічним формуванням суб'єкта владних повноважень), зазначених у ч. 1 ст. 17 КАС України;
- встановлення переліку публічно-правових спорів, що підпадають під юрисдикцію адміністративних судів (ч. 2 ст. 17 КАС України);
- встановлення переліку публічно-правових справ, що не належать до предмета адміністративної юрисдикції (ч. 3 ст. 17 КАС України).

Виходячи з підстав, передбачених ч. 1 ст. 76 Закону України «Про банки і банківську діяльність», Національний банк України зобов'язаний прийняти рішення про віднесення банку до категорії неплатоспроможних [5].

Частиною 2 цієї статті визначено, що Національний банк України не пізніше дня, наступного за днем прийняття рішення про віднесення банку до категорії неплатоспроможних, повідомляє про це рішення Фонд гарантування вкладів фізичних осіб для вжиття ним заходів, передбачених Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб».

Відповідно до ч. 1 ст. 34 цього Закону Фонд розпочинає процедуру виведення неплатоспроможного банку з ринку та здійснення тимчасової адміністрації у банку на наступний робочий день після офіційного отримання рішення Національного банку України про віднесення банку до категорії неплатоспроможних.

Згідно із ч. 1 ст. 54 зазначеного Закону рішення, що приймаються відповідно до цього Закону Національним банком України, Фондом, працівниками Фонду, що виконують функції, передбачені цим Законом, зокрема у процесі здійснення тимчасової адміністрації, ліквідації банку, виконання плану врегулювання, можуть бути оскаржені до суду.

Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 3 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» № 4452-VI від 23 лютого 2012 р. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб є установою, що виконує

спеціальні функції у сфері гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків із ринку. Фонд є юридичною особою публічного права. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб є державною спеціалізованою установою, яка виконує функції державного управління у сфері гарантування вкладів фізичних осіб.

Після введення у банку тимчасової адміністрації, а також під час ліквідації банку уповноважена особа Фонду реалізує свої повноваження, передбачені, зокрема, ст. 38 цього Закону, і діє як суб'єкт публічного права.

Відповідно до ст. 1 цього Закону уповноважена особа Фонду – це працівник Фонду, який від імені Фонду та в межах повноважень, передбачених цим Законом та/або делегованих Фондом, виконує дії із забезпечення виведення банку з ринку під час здійснення тимчасової адміністрації неплатоспроможного банку та/або ліквідації банку.

Таким чином, наведені норми права регламентують, що спори, які виникають у правовідносинах з приводу оскарження дій чи бездіяльності уповноваженої особи Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, є публічно-правовими та підлягають розгляду за правилами КАС України.

Відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 12 ГПК України справи у спорах із майновими вимогами до боржника, стосовно якого порушено справу про банкрутство, зокрема справи у спорах про визнання недійсними будь-яких правочинів (договорів), укладених боржником; стягнення заробітної плати; поновлення на роботі посадових та службових осіб боржника, за винятком спорів, пов'язаних із визначенням та сплатою (стягненням) грошових зобов'язань (податкового боргу), визначених відповідно до Податкового кодексу України, а також справ у спорах про визнання недійсними правочинів (договорів), якщо з відповідним позовом звертається на виконання своїх повноважень контролюючий орган, визначений Податковим кодексом України, підвідомчі господарським судам.

Згідно із ч. 2 ст. 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» № 2343-ХІІ від 14 травня 1992 р. у редакції від 30 жовтня 2012 р. дія цього Закону не поширюється на банки. Питання неплатоспроможності та/або ліквідації банків вирішуються у порядку, визначеному Законами України «Про банки і банківську діяльність» та «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб».

Частиною 3 ст. 2 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» № 2343-ХІІ від 14 травня 1992 р. у редакції від 19 січня 2013 р. визначено, що законодавство про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом під час розгляду судом справи про визнання неплатоспроможним (банкрутом) банку застосовується з урахуванням норм законодавства про банки і банківську діяльність [6].

Згідно із ч. 8 ст. 36 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» № 4452-VI від 23 лютого 2012 р., який набрав чинності 21 березня 2012 р., дія Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» на банки не поширюється.

Пунктом 25 Постанови Пленуму Вишого адміністративного суду «Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів» № 8 від 20 травня 2013 р. визначено, що відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 3 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» № 4452-VI від 23 лютого 2012 р. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб є установою, що виконує спеціальні функції у сфері гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків із ринку. Фонд є юридичною особою публічного права.

Як показує аналіз судової практики розгляду цієї категорії справ, суди різних інстанцій використовують п. 2 ч. 2 ст. 161 КАС України, згідно з яким суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів.

Слушною є думка судді Господарського суду м. Києва Р. Бойка, який зазначає, що у спорах із Фондом гарантування вкладів фізичних осіб раніше ніколи не виникало сумніву, що треба йти до адміністративного суду. Тобто проблема прийшла «згори». Причому навіть у тих заявах, щодо яких Верховний Суд України прийняв рішення, не йшлося про неоднозначність юрисдикції. Не було жодної ухвали суду касаційної інстанції з іншою практикою, де Вищий адміністративний суд України або Вищий господарський суд України вказали, що це господарський спір, а не адміністративний [7].

Висновки. Наведене вище дає можливість зробити висновок, що спори із Фондом гарантування вкладів фізичних осіб повинні розглядати адміністративні суди з огляду на статус відповідача і специфіку відносин, які врегульовуються Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб».

Список використаних джерел:

1. Бойчук Т.В. Система гарантування депозитів – як елемент стабільності фінансової системи в умовах кризи / Т.В. Бойчук // Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21–22 вересня 2009 р.). – Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2010. – С. 647–654.

2. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України № 4452-VI від 23.02.2012 р. // *Голос України*. – 2012. – № 51.
3. Смокович М.І. Визначення юрисдикції адміністративних судів та розмежування судових юрисдикцій : [монографія] / М.І. Смокович. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 304 с.
4. Кодекс адміністративного судочинства України. – Харків, 2017. – 208 с.
5. Про банки і банківську діяльність : Закон України № 2121-III від 07.12.2000 р. // *Голос України*. – 2001. – № 12.
6. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України № 2343-XII від 14.05.1992 р. // *Голос України*. – 1992.
7. Григор'єв І. Незручна правова позиція / І. Григор'єв // *Закон-Бізнес* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/126015-suddi_sprobuvali_podolati_neodnoznachnist_yaku_vnisa_verhovni.html.

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

АНДРУЩЕНКО Л. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
(Київський кооперативний
інститут бізнесу і права)

УДК 342

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ШЛЯХІВ ПОДАЛЬШОГО
РОЗВИТКУ СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню процесів подальшого розвитку ринку страхування в Україні. Виділено окремий блок проблем, що гальмують позитивну динаміку на вітчизняному страховому ринку. Визначено ряд об'єктивних причин недостатнього його розвитку. Сформульовано першочергові завдання перспективного розвитку страхового ринку України.

Ключові слова: страхування, страховий ринок, страховики, страхові посередники, страховий захист, страхові компанії.

Статья посвящена исследованию процессов дальнейшего развития рынка страхования в Украине. Выделен отдельный блок проблем, тормозящих положительную динамику на отечественном страховом рынке. Определен ряд объективных причин недостаточного его развития. Сформулированы первоочередные задачи перспективного развития страхового рынка Украины.

Ключевые слова: страхование, страховой рынок, страховики, страховые посредники, страховая защита, страховые компании.

This article examines the processes of further development of the insurance market in Ukraine. A separate block of problems hindering the positive dynamics in the domestic insurance market. Defined number of objective reasons for lack of development of the insurance market. Formulated priorities perspective of the insurance market of Ukraine.

Key words: insurance, insurance market, insurers, insurance brokers, insurance coverage, insurance companies.

Вступ. В умовах поступової стабілізації економіки України, зміни форм власності більшості підприємств потреба громадян та суб'єктів господарювання у захисті своїх майнових інтересів та інтересів працівників від різноманітних ризиків постійно зростає. Держава також зацікавлена у страховому захисті свого майна та підвищенні соціально-економічної захищеності громадян.

Проте, незважаючи на значний потенціал, роль та місце вітчизняного страхування, останнє залишається дуже незначним та не відповідає завданням, які стоять перед Україною в сучасних умовах формування ринкової економіки [1, с. 192].

Розвиток страхування вимагає інтеграції національних страхових систем у світову фінансову систему, яка реалізується, зокрема, за рахунок механізмів перестрахування. Міжнародна кооперація у страхуванні необхідна для функціонування цілих секторів економіки, таких як міжнародна торгівля та перевезення, авіація, космонавтика, туризм тощо. Однак надмірна відкритість доступу для іноземних операторів може призвести до неефективного перерозподілу акумульованих ресурсів на міжнародні фінансові ринки, придушення національних страховиків та посередників, зниження конкуренції тощо.

Постановка завдання. Водночас, незважаючи на позитивні зрушення, що мали місце протягом останніх років, стан розвитку страхового ринку в Україні не відповідає стану розвитку ринку ні країн ЄС, ні більшості країн-кандидатів.

Питання, яких торкнувся у своїй статті автор, знайшли своє лише часткове відображення у роботах О.М. Залетова, О.А. Любенської, Н.Б. Пацурії, В.Й. Плиси, Г.А. Роїка, А.Л. Самойловського, О.О. Слюсаренка, Г.О. Усатого та ін.

Як зазначають аналітики страхового ринку України: «Лише третина страхування працює на економіку. Решта – тіньові та напівтіньові фінансові схеми. Страхові надходження зростають, а виплати практично не змінюються. Через «псевдострахування» значно зменшується база оподаткування, а через перестрахування капітал вивозиться за кордон» [2, с. 8].

Результати дослідження. Занепокоєння щодо розвитку страхового ринку України виникає в експертів міжнародних організацій, що здійснюють дослідження ринку та сприяють реформі системи державного нагляду і регулювання. Зокрема, Українсько-європейський консультативний центр із питань законодавства, який фінансується Європейським Союзом, указує на те, що предмети законодавчого регулювання страхової діяльності розкидані поміж Цивільним кодексом України та законами України «Про страхування» і «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» досить несистемно (наприклад, усі три закони містять положення про договори страхування, які суперечать один одному).

Як зазначається у звіті Світового банку «Страхування в Україні: законодавче та нормативне забезпечення»: «Реальне зростання ринку страхування є меншим, тому що значна частина сплачених страхових платежів припадає на фінансове перестрахування, схеми оптимізації оподаткування та короткострокові поліси, придбані для зменшення бази оподаткування. Насправді, дуже часто страхові компанії створюються у складі великих фінансових груп, де такий страховик може продати своєму акціонеру страховий поліс на велику суму страхових платежів для страхування вигаданого ризику. Страховик також може надати пільгове фінансування своїм акціонерам або використати перестрахування для експорту капіталу з метою зменшення та уникнення сплати податку на прибуток підприємств». Це свідчить також про те, що страхові тарифи встановлюються на занадто високому рівні і що страховальники або не знають своїх прав, або не можуть їх реалізувати. На цьому також наголошує у своїх звітах Інститут економічних досліджень та політичних консультацій в Україні німецької Консультативної групи з питань економічних реформ [3, с. 71].

Ухвалення Цивільного та Господарського кодексів України, законів України «Про страхування», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про недержавне пенсійне забезпечення», прийняття Кабінетом Міністрів України численних програм розвитку страхового ринку України та інших нормативно-правових актів лише частково створило підґрунтя для розвитку доступного і привабливого для споживачів ринку страхових послуг і потребує суттєвого вдосконалення з урахуванням принципів та стандартів Міжнародної асоціації органів нагляду за страховою діяльністю.

На сьогодні страховий ринок в Україні перебуває на стадії формування, опанування інструментарієм і методикою цього: бізнесу [4, с. 112].

Зауважимо, що на процеси подальшого планомірного розвитку страхування як у регіонах, так і в Україні загалом впливають проблеми різного характеру, більшість яких перебувають власне поза площиною страхового ринку, зокрема:

- повільні темпи ринкової трансформації та реструктуризації реального сектора економіки;
- значна частка тіньової економіки;
- збиткова діяльність більшості підприємств;
- приховані монополії утворення.

Крім цього, через недооцінку значимості страхування в економіці країни основний тягар витрат із попередження та ліквідації наслідків стихійних явищ, катастроф і техногенних аварій продовжує лягати на державний бюджет.

Разом із тим, незважаючи на значні темпи приросту основних показників діяльності страховиків та страхових посередників, страховий ринок України має ряд об'єктивних причин свого недостатнього розвитку і невирішених проблем, до яких можна віднести такі:

- низька зацікавленість у страхуванні через недостатню платоспроможність населення, насамперед через відносну нечисленність «середнього класу» населення та низький рівень його страхової культури;
- недосконале законодавство щодо обов'язкових видів страхування, зокрема наявність значної кількості недоцільних видів обов'язкового страхування та відсутність необхідного контролю з боку держави за виконанням власниками автотранспортних засобів вимог щодо наявності укладеного договору обов'язкового страхування цивільної відповідальності перед третіми особами;
- нерозвиненість довгострокового страхування життя, пенсійного страхування та інших видів особистого накопичувального страхування;
- недостатня капіталізація та низька ліквідність страховиків;
- великий обсяг страхових премій, переданих за кордон за договорами перестрахування;
- оптимізація оподаткування суб'єктами господарювання через інструменти страхового ринку, у результаті чого щороку рівень страхових виплат неухильно зменшується;

– недостатнє регулювання страхового посередництва, що не сприяє загальному підвищенню страхової культури населення, а в деяких випадках призводить до поширення елементів шахрайства та неконкурентних засад діяльності;

– недостатній рівень правового забезпечення медичного страхування;

– невідповідність вітчизняного страхового законодавства вимогам міжнародного законодавства, зокрема країн-членів Європейського Союзу, а також принципам та стандартам Міжнародної асоціації страхового нагляду;

– недостатній рівень кадрового та наукового забезпечення [5, с. 47].

Підкреслимо, що на сьогодні у державі до першочергових завдань стосовно подальшого розвитку ринку страхових послуг можна віднести цілу низку актуальних проблем.

Передусім потребують законодавчого удосконалення правила та механізми функціонування і розвитку страхового ринку в Україні, приведення національного законодавства, що регулює відносини на ринку страхових послуг, у відповідність до стандартів країн-членів Європейського Союзу, забезпечення максимального захисту страхових резервів шляхом впровадження спеціальних державних інвестиційних програм, усунення адміністративних бар'єрів для розширення переліку пропонованих страхових послуг, щоб страхування стало ефективною та необхідною складовою частиною життя кожної української родини, сприяло піднесенню національної економіки, входженню України до Європейського Союзу [6, с. 22].

Для підвищення фінансової надійності інституту страхування, забезпечення рівних і справедливих умов для всіх, хто працює у сфері страхування, серед першочергових завдань розвитку страхового ринку України пропонується визначити такі:

– розроблення та прийняття Концепції розвитку страхового ринку України, яка би передбачала, з урахуванням принципів та стандартів, рекомендованих Міжнародною асоціацією нагляду за страховою діяльністю, а також законодавства країн-членів Європейського Союзу у сфері страхування, конкретні заходи щодо:

a) удосконалення державного регулювання;

b) розширення сфери застосування страхових послуг, зокрема за рахунок розвитку страхового посередництва;

c) активне використання інвестиційного потенціалу учасників страхового ринку;

d) визначення механізму контролю та особливостей його проведення;

e) прискорений розвиток недержавного пенсійного страхування, медичного страхування;

f) розвиток інфраструктури страхового ринку, зокрема формування наукових шкіл, кадрового та інформаційного забезпечення;

g) захист законних інтересів споживачів страхових послуг;

h) врегулювання питань щодо обмеження на певний період діяльності філій іноземних страховиків на території України;

– удосконалення системи оподаткування у сфері страхування для стимулювання фізичних та юридичних осіб до укладення договорів страхування. У зв'язку із цим потрібно здійснити удосконалення чинного та розроблення нового нормативно-правового і методологічного забезпечення страхової діяльності, зокрема щодо визначення характеристики та класифікаційних ознак видів добровільного страхування для адекватного встановлення об'єкта страхування, страхової суми, страхових ризиків; забезпечення дієвого механізму контролю за умовами платоспроможності страховиків, зокрема стосовно коштів страхових резервів, за нормативами на ведення страхової справи, здійсненням операцій перестрахування, зокрема у нерезидентів;

– подальшого формування правової бази участі страховиків у системі соціального забезпечення населення через запровадження обов'язкового медичного страхування, прийняття необхідних нормативно-правових актів із питань пенсійного страхування та страхування життя;

– посилення державного регулювання та нагляду за діяльністю на ринку перестрахування, зокрема удосконалення системи оподаткування операцій із перестраховиками-нерезидентами;

– удосконалення державного регулювання та нагляду за страховими посередниками відповідно до положень Директиви 2002/92/ЄС «Про страхових посередників», зокрема сприяння створенню страхових (перестрахових) посередників, спрощення правил їхньої діяльності та запровадження вимог щодо реєстрації страхових агентів та нагляду за їхньою діяльністю;

– внесення змін до Цивільного і Господарського кодексів України, законів України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про страхування», «Про недержавне пенсійне забезпечення» щодо:

a) удосконалення договірних відносин у сфері страхування;

b) внесення змін до класифікації ризиків та видів страхування;

c) посилення системи державного регулювання ринку страхових послуг;

d) запровадження додаткових вимог до страховиків, зокрема встановлення спеціального реєстру активів, що покривають страхові резерви, та абсолютного пріоритету страхових вимог стосовно будь-яких інших вимог щодо активів, які покривають страхові резерви;

e) захисту прав страхувальників (вигодонабувачів, застрахованих осіб), зокрема створення альтернативного механізму вирішення спорів на ринку страхових послуг (страховий омбудсмен) [7, с. 95].

Вирішення першочергових завдань стосовно подальшого розвитку національного страхового ринку надасть можливість:

- підвищити надійність системи страхування за допомогою встановлення однакових вимог і стандартів надання страхових послуг, що використовуються у міжнародній практиці;

- встановити правила, нормативи та показники платоспроможності і фінансової стабільності на основі звітності, складеній відповідно до міжнародних стандартів ціноутворення страхових послуг;

- забезпечити фінансове оздоровлення страхової компанії, включаючи обов'язкове збільшення капіталу і застосування примусових заходів з управління її активами;

- встановити для професійних учасників ринку страхування вимоги щодо наявності відповідної освіти та стажу роботи за фахом, що дозволяють виконувати покладені на них функції, а також здійснити заходи, що перешкоджають доступу до управління страховою компанією осіб, які допустили фінансові зловживання [8, с. 262].

Для вирішення завдань розвитку ринку страхових послуг у першочерговому порядку необхідно розробити і запровадити заходи щодо удосконалення та розвитку законодавства, яке регулює страхування, і, зокрема, забезпечити:

- створення правових основ діяльності товариств співстрахування, тобто розробити та прийняти закони України «Про співстрахування» та «Про діяльність страхового пулу»;

- встановлення основ обов'язкового страхування, а також визначення їх пріоритетних видів;

- удосконалення здійснення державного нагляду за страховою діяльністю на території України [9, с. 317].

Вирішення вищевикладених завдань дозволить продовжити роботу з модифікації основ законодавчого регулювання страхування, що повинне відповідати щораз більшому рівню розвитку страхового права, і вимагатиме в середньостроковій перспективі здійснення кодифікації законодавства у сфері страхування.

Реалізація таких заходів дозволить:

- підняти рівень захищеності організацій і громадян від різних груп ризиків, підвищити якість і розширити спектр пропонованих страхових послуг;

- залучити у вітчизняну економіку значні інвестиційні ресурси;

- вирішити першочергові завдання у сфері розвитку страхування в Україні та зміцнити систему державного нагляду за страховою діяльністю;

- створити структурні основи для розвитку добровільного страхування;

- сформувати систему правових основ страхового захисту майнових інтересів населення, організацій і держави, гарантувати дотримання прав і майнову безпеку окремої особи та сфери господарювання [10, с. 166].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, доходимо висновку, що в результаті виконання першочергових завдань із розвитку страхування та удосконалення регулювання відносин у цій сфері відбудеться подальше зростання кількості договорів страхування, збільшення розмірів страхових виплат і, як наслідок, зростання обсягу фінансових ресурсів у системі страхування та надання більш широкому колу громадян і юридичних осіб якісного страхового захисту. Це, зокрема, дозволить страховикам акумулювати додаткові грошові кошти, що слугуватиме джерелом інвестування фінансових ресурсів в економіку країни.

Список використаних джерел:

1. Машина Н.І. Глобальні питання розвитку страхування в Україні на межі тисячоліть / Н.І. Машина // Прометей. – 2000. – № 1. – С. 185–195.

2. Усатий Г.О. Відмивання грошових коштів у сфері зовнішньоекономічної діяльності: криміналістичний аспект / Г.О. Усатий // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства». – Ч. 1. – Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2002. – 256 с.

3. Роїк Г.А. Вимоги Міжнародної асоціації органів нагляду за страхуванням: Стандарти нагляду щодо ліцензування / Г.А. Роїк // Страхова справа. – 2002. – № 1. – С. 69–72.

4. Самойловський А.Л. Пропозиції щодо вдосконалення страхового ринку України / А.Л. Самойловський // Фінанси України. – 2000. – № 11. – С. 106–113.

5. Стратегія розвитку фінансового сектора України // Матеріали Координаційної ради з питань політики фінансового сектора при Кабінеті Міністрів України. – К. : Козаки, 2005. – 256 с.
6. Пацурія Н.Б. Система законодавства України про страхову діяльність / Н.Б. Пацурія // Підприємництво, господарство та право. – 2000. – № 3. – С. 20–23.
7. Любенська О.А. Ключові принципи страхування: вимоги Міжнародної асоціації органів нагляду за страхуванням / О.А. Любенська // Страхова справа. – 2001. – № 4. – С. 93–96.
8. Залетов О.М. Основи страхового права України / О.М. Залетов, О.О. Слюсаренко. – К. : BeeZone, 2003. – 384 с.
9. Залетов А.Н. Страхование в Украине / А.Н. Залетов. – К. : BeeZone, 2002. – 452 с.
10. Плиса В.Й. Особливості становлення, проблеми та перспективи розвитку страхового ринку в Україні / В.Й. Плиса // Вісник Львівського університету. – 2001. – Вип. 30. – С. 158–167.

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

АЛЕКСЄВ І. С.,
аспірант
(Хмельницький університет
управління та права)

УДК 343.8

**ПРОБАЦІЯ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ
ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ**

У статті розглянуто вплив застосування пробації в установах виконання покарань на виправлення та ресоціалізацію засуджених, відтак на зниження рівня рецидивної злочинності в Україні та в зарубіжних країнах. У зв'язку із зазначеним проаналізовано зміст поняття «пенітенціарна пробація», досліджено питання взаємодії органу пробації з іншими державними органами та громадським сектором.

Ключові слова: пробація, пенітенціарна пробація, ресоціалізація, соціальна адаптація, установи виконання покарань.

В статье рассмотрено влияние применения пробации в учреждениях исполнения наказаний на исправление и ресоциализацию осужденных, а также на снижение уровня рецидивной преступности в Украине и в зарубежных странах. В связи с вышеуказанным проанализировано содержание понятия «пенитенциарная пробация», исследованы вопросы взаимодействия органа пробации с другими государственными органами и общественным сектором.

Ключевые слова: пробация, пенитенциарная пробация, ресоциализация, социальная адаптация, учреждения исполнения наказаний.

This article reviews the influence of probation on prisoners' resocialization and correction as well as reducing recidivism in Ukraine and abroad. For this purpose, the article analyzes cooperation between probation body and other state bodies and civil sector.

Key words: probation, penitentiary probation, resocialization, social adaptation, prisons.

Вступ. За даними звіту World Prison Brief (Institute for Criminal Policy), станом на 1 вересня 2016 р. в установах виконання покарань в Україні перебували понад 60 тисяч осіб [1]. Цей показник є одним із найвищих у світі у співвідношенні до кількості населення. Тому закономірною є потреба у формуванні ефективної державної політики щодо соціальної адаптації засуджених ще на етапі відбування ними покарання в установі виконання покарань.

Зазначене питання висвітлювалось у наукових працях таких учених, як: С. Бараш, І. Богатирьов, О. Богатирьова, В. Кирилук, Н. Орловська, Д. Ягунов, І. Яковець та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження ролі пробації у досягненні цілі виправлення та ресоціалізації осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі.

Результати дослідження. Відбування покарання у вигляді позбавлення волі безперечно пов'язане з негативним впливом на соціальну адаптацію та реінтеграцію засуджених після звільнення. Після повернення до звичного життя такі особи стикаються із численними проблемами соціально-побутового та психологічного характеру, викликаними втратою соціальних зв'язків, контактів із сім'єю, навичок самостійно приймати рішення у складних життєвих обставинах, розпоряджатися матеріальними ресурсами, необхідністю пошуку роботи чи житла. Нерідко саме ці труднощі є фактором повторного скоєння злочинів та, відповідно, зростання рівня рецидивної злочинності загалом. Так, за статистичними даними Міністерства внутрішніх справ України, серед осіб, які скоїли злочини у 2011 р., повторні злочини скоїли майже 46% [2].

Прийняття Закону України «Про пробачію» у 2015 р. було покликане частково вирішити цю проблему. Ставлячи за мету гарантування безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень, пробачія стала важливим каталізатором змін у пенітенціарній системі загалом та функціонуванні установ виконання покарань зокрема. Незважаючи на те, що до прийняття зазначеного Закону для підготовки до звільнення осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, застосовувалися заходи соціального патронажу відповідно до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». Такі заходи мали добровільний характер і нерідко були слабо координованими з боку органів та установ виконання покарань. Так, за даними дослідження, проведеного у 2015 р. в рамках реалізації проекту «Посилення ролі громадянського суспільства у захисті прав уразливих груп засуджених в Україні», 67% опитаних засуджених жінок підтвердили, що в колонії проводяться заходи з підготовки до звільнення. Проте 23% повідомили, що сутність такої роботи полягає лише в тому, що засуджені «розписуються у якихось документах». Більше того, ключовим організатором заходів із підготовки до звільнення були названі громадські організації та незалежні від установи виконання покарань державні інституції [3].

Запровадження інституту пробачії і такого його різновиду, як пенітенціарна пробачія, по суті поклали на органи пробачії обов'язок надавати засудженим низку соціальних послуг для їх підготовки до звільнення з місця позбавлення волі, а суб'єктом, який організовує підготовку до звільнення засуджених та соціально-виховну роботу із ними, визначено безпосередньо орган пробачії. Таким чином, орган пробачії відповідає за координацію пробачійної роботи на всіх етапах взаємодії із засудженим, забезпечуючи безперервність процесу їх виправлення та ресоціалізації, починаючи від підготовки досудової доповіді до винесення вироку судом і завершуючи вирішенням проблем адаптації після звільнення засудженого від відбування покарання.

Варто відзначити, що тривалий час у минулому терміни «пробачія» та «в'язниця» протиставлялися один одному. Злочинець здебільшого трактувався виключно як суб'єкт, якого потрібно позбутися (вигнати, фізично знищити, ізолювати), а не учасник суспільних відносин, який потребує лише більшої уваги з метою додаткового впливу для поновлення адаптації в соціумі [4, с. 344]. Тому в дослідженні інституту пробачії більша увага приділялася виконанню санкцій і заходів, не пов'язаних із позбавленням волі [5, с. 39]. Проте поступово залучення офіцерів пробачії до роботи у виправних установах почало все частіше застосовуватися на практиці, а пробачія та в'язниця тепер характеризуються як два елементи однієї й тієї самої системи [6, с. 37].

У зв'язку із цим Н. Хуторська зазначає, що пробачія – це складний соціально-правовий інститут, який, з одного боку, є мірою покарання, що полягає у передачі особи, яка визнана судом винною у вчиненні злочину, без застосування до неї тюремного ув'язнення, під нагляд спеціальної служби на певний строк та на умовах, визначених судом, порушення яких тягне за собою призначення покарання у вигляді позбавлення волі; з іншого боку, пробачія є системою виконання цього кримінального покарання, включаючи комплекс сил і засобів, спрямованих на досягнення мети ресоціалізації засуджених [7, с. 113].

Більше того, у сучасному розумінні роль офіцера пробачії не зводиться виключно до проведення соціально-виховної роботи із засудженими, а включає управління фінансовими ресурсами та усунення ризиків вчинення рецидивних злочинів [6, с. 37].

На міжнародно-правовому рівні здійснення так званого постпенітенціарного контролю передбачено Рекомендаціями CM/Rec(2010)1 Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробачію (прийняті Комітетом Міністрів 20 січня 2010 р. на 105-му засіданні заступників міністрів) поряд із такими функціями пробачії, як підготовка доповіді та нагляд. Відповідно до правила 59, якщо служба пробачії виконує функцію з контролю за засудженими після звільнення від відбуття покарання у вигляді позбавлення волі, вона повинна працювати у взаємодії з тюремною адміністрацією, засудженими, їхніми сім'ями і громадськістю для того, щоб підготувати засуджених до звільнення й адаптації в суспільстві. Вони повинні встановити контакти з відповідними службами в'язниці, щоб допомогти в побутовій і трудовій адаптації засуджених після звільнення [8].

Нині у більшості країн започатковані або готуються експериментальні програми із цього напрямку у співпраці з місцевими соціальними службами, тюремними установами та неурядовими організаціями. Так, робота у в'язницях стала невід'ємним завданням служби пробачії Англії з 1966 р. [9, с. 115]. У Північній Ірландії офіцери пробачії залучені до роботи в'язниць та центрів для неповнолітніх правопорушників. Цілями такої співпраці є забезпечення суспільства, оцінка ризиків, впровадження реабілітаційних програм, оцінка можливостей умовно-дострокового звільнення, допомога під час звільнення тощо [6, с. 79–80]. У Болгарії служба пробачії займається організацією заходів, пов'язаних із наданням спеціалізованої індивідуальної та групової роботи, психологічним оцінюванням в'язнів, проведенням культурних та спортивних заходів, наданням релігійної підтримки, відновленням контактів із сім'єю [5, с. 41].

В Україні правову основу пенітенціарної пробації становлять Кримінально-виконавчий кодекс України, Закон України «Про пробацію», а також низка підзаконних нормативно-правових актів, зокрема Положення про організацію діяльності волонтерів пробації, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 17 січня 2017 р. № 98/5 (zareestrovano v Ministerstvi yustitsii Ukrainy 18 sinya 2017 r. za № 65/29933).

Прийнятий 5 лютого 2015 р. Закон України «Про пробацію» вперше визначив поняття пенітенціарної пробації, характеризуючи її як підготовку осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк, до звільнення для трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання (ч. 1 ст. 11) [10].

Відповідно до ч. 2 ст. 11 Закону України «Про пробацію» орган пробації спільно з державними органами та органами місцевого самоврядування сприяє засудженим, які готуються до звільнення, у: визначенні місця проживання після звільнення; влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених; госпіталізації до закладів охорони здоров'я осіб, які потребують стаціонарної медичної допомоги; працевлаштуванні працездатних осіб. Разом із тим напрями взаємодії органу пробації з установами виконання покарань та суб'єктами соціальної адаптації не обмежуються тільки перерахованими вище. Зазначена взаємодія може також передбачати сприяння звільненим від відбування покарання у відновленні чи оформленні документів; здобутті освіти, професії; отриманні медичної, психолого-педагогічної, матеріальної допомоги із залученням до цього процесу не тільки суб'єктів соціальної адаптації, а й громадськості, трудових колективів, волонтерів, релігійних організацій тощо.

З огляду на зазначене, завдання, які виконуються органом пробації за місцем відбування засудженим покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі, можна поділити на три групи:

1) сприяння подоланню засудженим емоційних переживань, викликаних ізоляцією від суспільства; 2) підготовка засудженого до звільнення від відбування покарання (пошук місця роботи, проживання);

3) надання допомоги у подоланні засудженим негативних звичок, таких як алкогольна та наркотична залежність, та набутті необхідних навичок (наприклад, щодо ефективного розпорядження фінансами, контролю емоцій тощо).

Міра необхідного впливу на правопорушника та характер впливу залежать від багатьох чинників, таких як характер вчиненого правопорушення та особа засудженого. Автори А. ван Кальмтоут, Д. Робертс, С. Віндінг за результатами аналізу звітів країн, у яких застосовується пробація, зробили висновок про відсутність необхідних для виконання завдань цього інституту ресурсів, обладнання, достатньої кількості персоналу тощо. Саме тому в більшості країн увага насамперед звертається на виправлення неповнолітніх правопорушників [5, с. 40].

Доцільно зазначити, що для підготовки неповнолітніх до звільнення статтею 94 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачено створення у виховних колоніях дільниць соціальної адаптації, у яких тримаються засуджені, які правомірно себе поведуть і сумлінно ставляться до навчання та праці і яким до звільнення залишається не більше шести місяців [11]. Підготовка до звільнення є завершальним етапом пенітенціарної пробації, протягом якої, перебуваючи у виховній колонії, стосовно неповнолітніх з урахуванням їхніх вікових та психологічних особливостей створюються умови для забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактики агресивної поведінки, мотивації позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків, залучення засуджених неповнолітніх до навчання та здобуття ними повної загальної середньої освіти [12, с. 176].

Варто зазначити, що підсумки реалізації пілотних проектів у сфері ювенальної пробації в Україні свідчать про позитивний вплив на соціальну адаптацію неповнолітніх. Незважаючи на те, що наразі пробаційні програми застосовуються лише щодо неповнолітніх, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, за даними Міністерства юстиції України, серед неповнолітніх, які пройшли такі програми, повторно вчинили злочини лише 2% [13].

Утім проблема нестачі ресурсів для реалізації пробаційних заходів також підкреслює важливість взаємодії установ виконання покарань та уповноважених органів із питань пробації з іншими державними органами та навіть громадським сектором. Варто звернути увагу, що частиною 3 ст. 11 Закону України «Про пробації» передбачено розроблення порядку взаємодії органу пробації та державних органів під час здійснення заходів пенітенціарної пробації центральними органами виконавчої влади, що формують державну політику у сфері пробації, у сфері соціальної політики, у сфері охорони здоров'я, та Міністерством внутрішніх справ України. Важливо, що така взаємодія матиме міждисциплінарний характер. Як зазначають дослідники М. Лейсі та Г. Рід, працівники пенітенціарних установ не спроможні самостійно вирішити усі проблеми осіб, які відбувають покарання. Саме тому до роботи з ув'язненими, окрім офіцерів пробації та працівників в'язниць, необхідно також залучати фахівців у галузі освіти, медиків, тренерів, психологів, капеланів тощо. Автори вважають, що очевидною

відмінністю між офіцером пробачії та працівником в'язниці є роль, яка на них покладається. Якщо із завданням вирішити практичні питання та «вислухати» останній може справитися певною мірою, то розуміння емоційного стану засудженого – це прерогатива офіцера пробачії. Безперечно, з погляду безпеки суспільства ставлення працівника пенітенціарної установи до засудженого виключно як до правопорушника є виправданим [14]. Саме тому вміння офіцера пробачії сприймати засудженого як особистість змушує по-новому глянути на проблему ресоціалізації.

Проте відкритим залишається питання, щодо яких категорій засуджених може застосовуватися пенітенціарна пробачія. Учений Є. Бараш звертає увагу, що, виходячи з аналізу ч. 1 ст. 11 Закону України «Про пробачію», пенітенціарна пробачія запроваджена виключно як «підготовка осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі на певний строк». Також частина 2 ст. 7 цього ж Закону визначає як підставу для пробачії, з одного боку, «акт про помилування, яким засудженому замінено покарання або невідбуту частину покарання покаранням у вигляді громадських або виправних робіт» (тобто помилування від довічного позбавлення волі не є підставою для пробачії); а з іншого боку, підставою пробачії є «обвинувальний вирок суду, яким особу засуджено до позбавлення волі на певний строк». Зазначені підстави не включають помилування із заміною довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк, оскільки згідно із чинним законодавством таке помилування здійснюється Президентом України стосовно індивідуально визначеної особи, а не на підставі вироку суду. Таким чином, Є. Бараш констатує, що на сьогодні не передбачається застосування потенціалу інституту пенітенціарної пробачії для підвищення ефективності та об'єктивності звільнення від довічного позбавлення волі [4, с. 353].

Ще одним проблемним аспектом застосування пенітенціарної пробачії в Україні є удосконалення правової основи, а саме узгодження окремих положень законів України «Про пробачію» та «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», а також розроблення детального порядку впровадження пенітенціарної пробачії. Зокрема, потрібно ухвалити порядок взаємодії органу пробачії та державних органів під час здійснення заходів пенітенціарної пробачії, розроблення пробачійних програм для осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі, порядок спеціалізованого навчання співробітників установ виконання покарань.

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що повноцінне впровадження пенітенціарної пробачії в Україні сприятиме поверненню правопорушників у суспільство після звільнення через підвищення їхніх соціальних навичок та, як наслідок, підвищенню ефективності наявного превентивного механізму. Першочерговими кроками на шляху до досягнення зазначених цілей повинна бути інтеграція функцій органу пробачії та суб'єктів соціального патронажу в пенітенціарних установах та підготовка необхідних підзаконних нормативно-правових актів для заповнення правового вакууму, що наразі має місце.

Список використаних джерел:

1. World Prison Brief, Institute for Criminal Policy [Electronic resource]. – Access mode : http://www.prisonstudies.org/highest-to-lowest/prison-population-total?field_region_taxonomy_tid=All.
2. Янчук О. Роль соціальної роботи у реалізації завдань майбутньої пробачії в Україні / О. Янчук // Тези доповіді на Міжнародній науково-практичній конференції «Міждисциплінарні проблеми соціальної роботи: психологічні, соціологічні, правові аспекти» (Факультет психології Київського НУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, 28 лютого 2014 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kvs.gov.ua/zmi/SocRobota08082014.pdf>.
3. Стан реалізації засудженими із числа вразливих груп наданих прав і свобод. Результати дослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.prostir.ua/?library=doslidzhennya-stan-realizatsiji-zasudzhenymy-z-chysla-vrazlyvyh-hrup-nadanyh-prav-i-svobod>.
4. Бараш Є. Загальні тенденції гуманізації та перспективи пенітенціарної пробачії щодо довічного позбавлення волі / Є. Бараш // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2015. – № 1(4). – С. 344–354.
5. Пробачія та служби пробачії у країнах – кандидатах у члени ЄС / за ред. А. Кальмтоута, Д. Робертс, С. Віндінг. – К. : Атіка, 2005. – 448 с.
6. Ягунов Д. Європейські правила пробачії: переклад, тлумачення та допоміжні матеріали / Д. Ягунов. – О. : Фенікс, 2013. – 236 с.
7. Шапоренко О. Інститут пробачії як альтернатива лишенню свободи / О. Шапоренко // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. – 2011. – № 2. – С. 111–114.
8. Рекомендація CM/Rec(2010)1 Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробачії (прийнята Комітетом Міністрів 20 січня 2010 р. на 105-му засіданні заступників Міністрів) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kvs.gov.ua/rekomendacia_2010.pdf.

9. Вітфілд Д. Вступ до служби пробації : [монографія] / Д. Вітфілд. – 2-ге вид. перероб. та допов. – К. : Атіка, 2004. – 236 с.
10. Про пробацію : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/160-19>.
11. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 липня 2003 р. № 1129-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/print1479160023558681>.
12. Третяк О. Пенітенціарна пробація в системі соціальної адаптації неповнолітніх / О. Третяк, С. Чебоненко, І. Стеценко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки». – 2016. – Вип. 137. – С. 175–179.
13. Павло Петренко відкрив Центр ювенальної пробації у Києві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249748635&cat_id=244277212.
14. Lacey M. Probation Working in Prison / M. Lacey, G. Read [Electronic resource]. – Access mode : <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.955.7547&rep=rep1&type=pdf>.

БАБАНІНА В. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
наукової лабораторії з проблем
експертно-криміналістичного забезпечення
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.21

СПІВВІДНОШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Вивчається етимологічне походження та сучасне лексичне значення слова «кримінальний». Формулюється визначення поняття «кримінальне право», в основу якого закладається нормативістська концепція праворозуміння. Досліджуються ознаки поняття «закон» і «кримінальний закон». Визначається співвідношення кримінального права та кримінального закону. Ставиться дискусійне питання щодо коректності використання терміна «кримінальний закон». Обґрунтовується висновок, що кримінальне право та кримінальний закон співвідносяться як зміст і форма існування (вираження) цього змісту.

Ключові слова: закон про кримінальну відповідальність, кримінальне право, кримінальний закон, праворозуміння, нормативне вираження.

Изучается этимологическое происхождение и современное лексическое значение слова «уголовный». Формулируется определение понятия «уголовное право», в основу которого закладывается нормативистская концепция правопонимания. Исследуются признаки понятий «закон» и «уголовный закон». Определяется соотношение уголовного права и уголовного закона. Поднимается дискуссия о корректности использования понятия «уголовный закон». Обосновывается вывод, что уголовное право и уголовный закон соотносятся как содержание и форма существования (выражение) этого содержания.

Ключевые слова: закон об уголовной ответственности, уголовное право, уголовный закон, правопонимание, нормативное выражение.

Etymological origins and modern lexical meaning of the word “criminal” are studied. The definition of the concept of “criminal law” is formulated on the basis of the normative concept of legal understanding. Features of concepts “law” and “criminal law” are studied. The correlation of criminal law and Criminal Code is determined. The discussion on the correctness of using the definition “criminal law” is raised. It is substantiated that criminal law and Criminal Code are correlated as the content and the form of existence (expression) of this content.

Key words: law on criminal liability, criminal law, Criminal Code, normative theory, legal understanding, normative expression.

Вступ. Питання співвідношення права, закону та законодавства були предметом численних наукових досліджень як у науці теорії держави та права, так і в галузевих правових науках. Зокрема, їм присвячували свої праці Ф. Аквінський, С.С. Алексєєв, С.М. Братусь, Г.І. Дутка, О.С. Іоффе, І.Ф. Казьміна, А.М. Колодій, О.Є. Мешкова, А.В. Міцкевич, Л.О. Морозова, В.О. Навроцький, В.С. Нерсисянц, І.М. Овчаренко, В.Ф. Опришко, А.С. Піголкін, С.В. Поленіна, П.М. Рабінович, І.С. Самошенко, О.Ф. Скакун, О.Д. Тихомиров, Ю.А. Тихомиров, Дж. Фінніс та ін. Проте в доктрині кримінального права залишається багато невирішених і спірних питань щодо співвідношення кримінального права та кримінального закону.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження співвідношення кримінального права та кримінального закону.

Результати дослідження. Філософське розуміння закону визначає його як верховне джерело правового регулювання вищої форми, що спирається на гармонійне поєднання всіх інших правових джерел, наявних у суспільстві [6, с. 8]. В онтологічному ракурсі закон є однією з форм вираження права, оскільки законодавство містить юридичні норми. Із гносеологічної точки зору, урахувавши усвідомлення права як багатоаспектного складного явища, яке не тільки співвідноситься з державою, але й дозволяє розкрити механізм становлення та реалізації правової форми суспільних відносин, закон є суттєвою, але не єдиною й не основоположною його характеристикою.

На відміну від цього, поняття «правовий закон» розуміється як формальне закріплення права, заснованого на гуманістичних і прогресивних поглядах, із максимальною реалізацією суспільних ідей розвинутого громадянського суспільства, демократичної та правової держави [6, с. 10].

За словами Г.І. Дутки, сучасне розуміння закону обов'язково пов'язується з актом представницького органу державної влади або безпосередньо народу, відповідно до чого держава наділяється повноваженнями не тільки охороняти, але й створювати право [7, с. 7, 12]. Подібно до цього визначає поняття закону також І.М. Овчаренко, який розуміє під ним нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади або самого народу, який регулює найбільш важливі суспільні відносини шляхом установаження загальнообов'язкових правил (норм), приймається з додержанням законодавчої процедури та має вищу юридичну силу [12, с. 6–7]. На аналогічні ознаки закону вказує також О.Ф. Скакун [15, с. 316]. За словами І.М. Колкаревої, закон – це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили (порівняно з іншими нормативно-правовими актами), який є (поряд із Конституцією) основним джерелом права. Серед ознак закону виділяються такі: спеціально уповноважений суб'єкт прийняття закону; суворий процесуальний порядок прийняття закону; закон регулює найбільш важливі та значимі суспільні відносини; закон є стабільним (сталим) за рахунок специфічної й порівняно складної процедури його прийняття; закон має вищу юридичну силу [9, с. 22]. Окрім цього, дослідниця звертає увагу на таку ознаку закону, як його загальна обов'язковість, на її думку, це явище є дещо відмінним від вищої юридичної сили й повинне виділятися окремо [9, с. 12–13, 15, 22].

Певною мірою з такою позицією можна погодитися, оскільки наявність вищої юридичної сили ще прямо не свідчить про загальну обов'язковість відповідного правила поведінки, хоча закон за своєю сутністю є обов'язковим для всіх учасників суспільних відносин, незалежно від їх правового статусу, повноважень, політичного чи фінансового становища. Проте така ознака може стосуватися не тільки закону, але й інших форм права. Тому застосування цієї ознаки не може бути визначальним для самого закону. Так само не повинні братися до уваги й інші ознаки закону, які не є визначальними для нього й не відмежовують його від права й інших можливих форм існування права. Обов'язково слід звернути увагу на таку ознаку закону, як його нормативне закріплення (формальне визначення). Необхідність вказівки саме на цю ознаку закону пояснюється тим, що закон як форма вираження права обов'язково повинен набувати нормативного закріплення і є нормативно-правовим актом вищої юридичної сили.

Із наведених визначень випливає розуміння закону як однієї з форм (до того ж не єдиної) існування права. Окрім закону, є ще й інші нормативні приписи, які можуть виступати формою вираження права: підзаконні нормативно-правові акти та норми міжнародного права, які хоча й закріплюють (установлюють) певні правила поведінки, проте є відмінними від закону за способом створення (процедурою прийняття) і юридичною силою.

Саме ці ознаки й відрізняють закон від інших форм існування права. До того ж такі ознаки забезпечують закріплення в законі найбільш важливих і ціннісних правових приписів (правил поведінки), які не можуть закріплюватися в інших нормативно-правових актах чи інших формах вираження (існування) права. Підстави численних правових обмежень конституційних прав і свобод людини й громадянина є предметом виключно законодавчого регулювання.

Таким чином, доходимо висновку, що обов'язковими ознаками закону є його чітке нормативне закріплення, вища юридична сила, особливості законодавчої процедури, прийняття прямо або опосередковано (через вищі представницькі органи державної влади). Спеціальний порядок прийняття в багатьох випадках обумовлює сутність закону та коло правових приписів чи правил поведінки, які належать до сфери регулювання закону як однієї з форм вираження (існування) права.

Отже, очевидними є відмінності закону та права, навіть у контексті нормативістської концепції праворозуміння. Так, право, хоча воно й має формальне вираження, не завжди наділяється вищою юридичною силою, не завжди створюється (приймається) народом чи представницьким органом і не характеризується специфікою законодавчої процедури. Безумовно, таких відмінностей може бути виділено ще більше, особливо якщо характеризувати право як вище соціальне явище та вищу міру справедливості. А втім, ми тільки намагаємося вказати на відмінні риси закону й права, а не протиставляти їх і визначати їх первинність чи вищу сутність.

Водночас Г.П. Іванова, вивчаючи право й закон у методологічному аспекті, стверджує, що закон найбільш чітко й адекватно відображає такі властивості (ознаки) права, як нормативність, загальність, загальнообов'язковість і примусовість. У формі закону, у процесі його створення та функціонування, у характері державної гарантії знаходить найбільш концентроване вираження класова сутність права [8, с. 161].

У правовій науці висвітлюються різноманітні критерії класифікації законів, розглядають їх види та певні внутрішні відмінності одних законів від інших. Наприклад, Г.І. Дутка вказує, що основоположним критерієм класифікації законів повинна бути юридична сила, яка дозволяє провести як зовнішню, так і внутрішню розмежувальну лінію законів між собою та з іншими нормативно-правовими актами. У цьому аспекті дослідниця виділяє три основні групи законів у якості своєрідних підсистем: Конституція, конституційні закони, звичайні закони [7, с. 9]. Очевидно, що така класифікація законів є не єдиною, і закони можуть бути поділені на певні види за іншими критеріями (часом дії, сферою дії, характером і змістом норм і правил поведінки, які в них закріплюються). Зазначена класифікація законів за юридичною силою не заперечує тієї ознаки закону, яка вказує на його вищу юридичну силу відносно інших нормативно-правових актів. Але між самою юридичною силою законів можлива певна градація, яка по суті вказує на більшу чи меншу юридичну силу самого закону, однак жодним чином не заперечує вищості такої юридичної сили відносно інших нормативно-правових актів. Отже, доходимо висновку, що кримінальний закон (закон про кримінальну відповідальність) повинен набувати таких же ознак, як і будь-який інший закон. Таким чином, кримінальний закон (закон про кримінальну відповідальність) є формою існування кримінального права, яка втілена в нормативно-правовому акті вищої юридичної сили, що приймається вищим законодавчим органом державної влади. У цьому зв'язку визначення кримінального закону (закону про кримінальну відповідальність) може бути також конкретизовано ознаками сфери правового регулювання самого закону, тобто вказівкою, що кримінальний закон (закон про кримінальну відповідальність) стосується саме забезпечення правової охорони суспільних відносин від злочинних посягань і регулювання суспільних відносин, які виникають у зв'язку з учиненням злочину.

Також у контексті дослідження поняття кримінального закону необхідно звернути увагу на дискусію навколо формулювання назви самого закону. Така дискусія ґрунтується на етимологічному значенні слова «кримінал» («кримінальний»), що походить від англійського «crime» – злочин. Отже, дослівне розуміння слова «кримінальний» повинно було б розглядатися як «злочинний», а сам кримінальний закон – як «злочинний закон», що не може визнаватися правильним. Пояснюється це тим, що закон як форма існування права та вид нормативно-правового акта, що приймається вищим органом законодавчої влади за спеціальною процедурою, не може визнаватися злочинним. Безумовно, деякі закони, які приймаються в нашій державі, не завжди є справедливими, не завжди відповідають інтересам суспільства чи його домінуючих верств, однак такі закони жодним чином не можуть визнаватися злочинними. Тому формулювання «злочинний закон» є юридично й логічно неправильним та не може застосовуватися.

Схожі аргументи наводилися також народним депутатом України В.Д. Швецем щодо запропонованої ним поправки до назви Кримінального процесуального кодексу під час підготовки цього проекту до другого читання, яку пропонувалося викласти саме як «Карно-процесуальний кодекс» [14], але в підсумку ця пропозиція не знайшла належної підтримки.

Крім того, під час підготовки проекту Кримінального кодексу України (далі – КК України) до другого читання також висловлювалися пропозиції щодо зміни його назви. Зокрема, за поправкою народного депутата України О.М. Бандурки пропонувалося викласти назву як «Кодекс законів про кримінальну відповідальність (Кримінальний кодекс)», а за поправкою народного депутата України З.В. Ромовської – «Карний Кодекс України» [13]. Однак ці пропозиції також не знайшли належної підтримки. Натомість під час підготовки проекту КК України до другого читання назва розділу II загальної частини КК України, а також назви та зміст окремих статей цього розділу були змінені. Зокрема, за пропозицією народних депутатів України М.Ю. Бродського, С.В. Ківалова та В.Й. Розвадовського слова «кримінальний закон» були замінені словами «закон про кримінальну відповідальність» [13]. На основі цього формується думка, що виправданим є використання поняття не «кримінальний закон», а «закон про кримінальну відповідальність». Більше того, саме таке формулювання

закріплюється в тексті чинного закону – Кримінального кодексу України. Проте підкреслимо, що описана теза ґрунтується тільки на етимологічному та буквальному розумінні слова «кримінальний». Водночас значення слова «кримінальний», яке наводиться в академічному словнику української мови, зводиться до того, що «кримінальний» розуміється так само, як карний [11, с. 108, 347].

Із цього випливає, що «кримінальний закон» розуміється як карний закон або закон про покарання, що в дійсності відповідає сутності аналізованого нами закону. Тому застосування поняття «кримінальний закон» є виправданим, а слово «кримінальний» в українській мові може розглядатися не тільки як «злочинний», але й як «караний». Додамо також і те, що взяття за основу буквально-етимологічного розуміння слова «кримінальний» буде спотворювати не тільки розуміння поняття «кримінальний закон», але й розуміння інших суміжних понять: «Кримінальний кодекс», «Кримінальний процесуальний кодекс», «кримінальне право», «кримінальне законодавство», «кримінальний процес», «криміналізація» тощо. Аналіз сучасних наукових і навчальних джерел свідчить, що поняття «кримінальний закон» і «закон про кримінальну відповідальність» уживаються як абсолютно рівнозначні синоніми. До того ж такий підхід має місце в опублікованих раніше авторських працях [11]. Тому немає необхідності протиставляти ці поняття.

Так, на наше переконання, поняття «кримінальний закон» цілком виправдано може використовуватися для позначення форми існування кримінального права у вигляді нормативно-правового акта вищої юридичної сили, який приймається вищим законодавчим органом державної влади за відповідною процедурою й стосується забезпечення охорони суспільних відносин від злочинних посягань і регулювання суспільних відносин, які виникають у зв'язку з учиненням злочину. Іншими словами, поняття «кримінальний закон» уживається в тому ж значенні, що й поняття «закон про кримінальну відповідальність»; таке вживання понять є науково виправданим як щодо їх лексичного значення, так і щодо юридичної природи.

При цьому слід звернути увагу, що законодавець не визначає поняття «кримінальний закон» (закон про кримінальну відповідальність), як і не визначає поняття «законодавство про кримінальну відповідальність», указуючи тільки, що це Кримінальний кодекс України (ч. 1 ст. 3). На наш погляд, це створює додаткові складнощі для розуміння досліджуваних понять.

У ч. 2 ст. 3 КК України закріплюється положення, що закон про кримінальну відповідальність, який прийнятий після набрання чинності КК України, включається до нього після набрання ним чинності. Тобто Кримінальний кодекс України є своєрідним систематизованим (кодифікованим) збірником кримінальних законів. Водночас слід згадати, що сам КК України також приймався вищим законодавчим органом держави в порядку, визначеному для прийняття законів. Тому він відповідає всім ознакам кримінального закону, сам по собі є кримінальним законом і разом із цим є кодифікованим збірником кримінальних законів, прийнятих після набрання кодексом чинності, і самим кримінальним законом.

На основі викладеного сформулюємо визначення кримінального права, під яким слід розуміти систему загальнообов'язкових, формально визначених норм, що забезпечуються, гарантуються й охороняються державою та забезпечують кримінально-правову охорону суспільних відносин і регулювання відносин, які виникають у зв'язку з учиненням злочину.

Схоже визначення маємо також у наукових і навчальних джерелах із кримінального права. Так, за словами В.І. Антипова, кримінальне право – це система взаємопов'язаних і побудованих на певних принципах юридичних норм, які мають форму кримінальних законів; вони прийняті для правового забезпечення охорони прав і свобод людини й громадянина, власності й інших законодавчо визначених суспільних відносин і цінностей; ці принципи визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх учинили; регулюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з учиненням злочину [10, с. 10]. Водночас П.Л. Фріс, визначаючи поняття «кримінальне право», конкретизує його можливі прояви та вказує, що під позитивним (об'єктивним) кримінальним правом України слід розуміти сукупність правових норм, що визначають загальні принципи, умови та підстави кримінальної відповідальності; коло діянь, які внаслідок високого рівня суспільної небезпеки визнаються злочинами; види й розміри покарання й інші види кримінально-правового впливу, що застосовуються до осіб, які визнані винними в їх скоєнні, а також підстави й умови звільнення від відповідальності та від покарання [17, с. 9].

При цьому важливим залишається не стільки предмет кримінального права та його завдання, скільки саме розуміння кримінального права як певної структурованої сукупності (системи) взаємопов'язаних норм, які мають своє зовнішнє вираження (закріплення). Сферою дії цих норм є, по-перше, охорона суспільних відносин від кримінальних правопорушень (посягань), по-друге, регулювання суспільних відносин, які виникають у зв'язку з учиненням злочину. До такого регулювання може належати встановлення виду та розмірів покарань, підстав звільнення від кримінальної відповідальності, підстав звільнення від покарання; особливості призначення покарання та суть

правових обмежень, яких зазнає винна особа; можливість застосування інших заходів впливу тощо. Очевидно, що спектр суспільних відносин, які регулюються кримінальним правом, власне, як і спектр суспільних відносин, які ним охороняються, є досить широким, але в загальних рисах предмета кримінального права його головні завдання окреслені у відповідних визначеннях. Проте саме цей предмет і завдання й відмежовують кримінальне право від інших галузей права та від загального поняття «право». Тому кримінальним правом слід вважати тільки ті норми та положення, які знаходять своє зовнішнє вираження та відповідне нормативне закріплення й стосуються охорони суспільних відносин від злочинних посягань і регулювання суспільних відносин, які виникають у зв'язку з учиненням злочину.

Висновки. Отже, що стосується співвідношення кримінального права та кримінального закону, то, на наш погляд, воно полягає в такому.

1. Кримінальне право є системою загальнообов'язкових формально виражених (нормативно закріплених) норм і правил поведінки, які забезпечуються, гарантуються й охороняються державою та стосуються охорони суспільних відносин від злочинних посягань, а також регулювання суспільних відносин, які виникають у зв'язку з учиненням злочину. Натомість кримінальний закон визначається як форма існування кримінального права, яка виражається в нормативно-правовому акті вищої юридичної сили, що приймається вищим законодавчим органом державної влади за відповідною процедурою й стосується забезпечення охорони суспільних відносин від злочинних посягань і регулювання суспільних відносин, які виникають у зв'язку з учиненням злочину. При цьому спільними ознаками кримінального права та кримінального закону є їх нормативне вираження (формальне закріплення), а також предмет регулювання й охорони.

2. За своєю сутністю кримінальний закон є лише формою вираження (існування) кримінального права, до того ж далеко не єдиною. Зокрема, навіть за умов розуміння права з погляду нормативістської концепції (право є нормативно вираженим) воно може знаходити своє закріплення в інших формах (джерелах), таких, як норми міжнародного права, підзаконні нормативно-правові акти, правозастосовні орієнтири, сформульовані вищими національними судовими інстанціями, правові позиції міжнародних судів тощо [2, с. 12–17; 3, с. 13–33; 4, с. 10–22; 1, с. 25–41; 5, с. 264–269]. Також кримінальний закон характеризується вищою юридичною силою відносно інших форм існування кримінального права.

3. Суб'єктом прийняття кримінального закону є вищий законодавчий орган державної влади, а саме прийняття кримінального закону характеризується відповідною процедурою. На відміну від цього, суб'єктом прийняття інших форм кримінального права можуть бути й інші суб'єкти, а процедура їх прийняття (створення) є кардинально відмінною від процедури прийняття кримінального закону.

4. Кримінальне право є відповідним правилом поведінки, тоді як кримінальний закон – це лише одна із зовнішніх форм вираження кримінального права. Таким чином, співвідношення кримінального права та кримінального закону може бути представлене як співвідношення змісту й форми існування (вираження) цього змісту.

Список використаних джерел:

1. Андрушко П.П. Джерела кримінального права України: поняття, види / П.П. Андрушко // Право України. – 2011. – № 9. – С. 25–41.
2. Андрушко П.П. Джерела кримінального права України: поняття, види / П.П. Андрушко // Адвокат. – 2011. – № 6. – С. 12–17.
3. Андрушко П.П. Джерела кримінального права України: поняття, види / П.П. Андрушко // Адвокат. – 2011. – № 7. – С. 13–22.
4. Андрушко П.П. Джерела кримінального права України: поняття, види / П.П. Андрушко // Адвокат. – 2011. – № 8. – С. 10–22.
5. Андрушко П.П. Судовий прецедент як одне з джерел кримінального права / П.П. Андрушко, М.М. Васюк // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2014. – Вип. 197. – Ч. 3. – С. 264–269.
6. Грищенко А.В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень» // Грищенко А.В. – К., 2002. – 18 с.
7. Дутка Г.І. Закон у системі нормативно-правових актів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень» // Г.І. Дутка. – К., 2003. – 19 с.
8. Иванова Г.П. Право и закон (методологический аспект) : дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Г.П. Иванова. – Ленинград, 1983. – 188 с.
9. Колкарева И.Н. Проблемы теории правового закона и правовой законности : дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / И.Н. Колкарева. – Ростов на Дону, 2002. – 170 с.

10. Кримінальне право України. Загальна частина: [підручник] / Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько, О.О. Дудоров та ін. – К. : Атіка, 2009. – 408 с.
11. Кузнецов В.В. Кримінальна відповідальність за хуліганство: національний та зарубіжний досвід : [монографія] / В.В. Кузнецов, В.В. Бабаніна, Л.О. Кузнецова ; Нац. акад. внутр. справ. – К. : Інтерсервіс, 2013. – 267 с.
12. Овчаренко І.М. Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень» // І.М. Овчаренко. – Х., 2004. – 16 с.
13. Проект Кримінального кодексу України № 1029 від 12.05.1998 р., порівняльна таблиця другого читання 04.07.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/osmir/tables/06>.
14. Проект Кримінального процесуального кодексу України № 9700 від 13.01.2012р., порівняльна таблиця другого читання 29.03.2012р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4>.
15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. [Пер. з рос.]. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
16. Словник української мови : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1970. – 1979. – Т. 4 : І–О. – 1974. – 840 с.
17. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : [навч. посібник] / П.Л. Фріс. – К. : «Центр навчальної літератури», 2009. – 362 с.

БЕРИЛО О. Г.,
аспірант докторантури й ад'юнктури
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.624

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕНАДАННЯ ДОПОМОГИ ХВОРОМУ МЕДИЧНИМ ПРАЦІВНИКОМ У ПЕРІОД ІЗ IX СТ. ДО СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

У статті досліджуються загальні тенденції становлення та розвитку кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником у період із IX ст. до середини XVIII ст. Розглянуто теоретичні та правові аспекти закріплення такої відповідальності в законодавстві, що діяло на землях сучасної України, обґрунтовано підходи щодо періодизації розвитку кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником у період із IX ст. до середини XVIII ст.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, ненадання допомоги, хворий, медичний працівник, Руська Правда, Литовські статuti.

В статье исследуются общие тенденции становления и развития уголовной ответственности за неоказание помощи больному медицинским работником в период с IX в. до середины XVIII в. Рассмотрены теоретические и правовые аспекты закрепления такой ответственности в законодательстве, которое действовало на землях современной Украины, обоснованы подходы к периодизации развития уголовной ответственности за неоказание помощи больному медицинским работником в период с IX в. до середины XVIII в.

Ключевые слова: уголовная ответственность, неоказание помощи, больной, медицинский работник, Русская Правда, Литовские уставы.

The article deals with the general tendencies of the formation and development of criminal liability for the failure to provide assistance to a sick medical worker from the 9th century by the middle of the eighteenth century. The theoretical and legal aspects of the consolidation of such liability in the legislation that acted on the lands of modern Ukraine and their own approaches to the periodization of the development of criminal liability for failure to provide sick care to a medical worker are substantiated from the 9th century by the middle of the XVIII century.

Key words: criminal liability, failure to help the patient, medical professional, Russian Truth, Lithuanian Statute.

Вступ. Для належного розвитку як суспільства, так і держави в цілому важливе значення відіграють трансформаційні зміни в базових сферах життєдіяльності, зокрема у сфері охорони найбільш важливих суспільних відносин, насамперед життя й здоров'я особи. Відповідно до ст. 25 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. кожна людина має право на медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування [3]. Ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права, визначаючи право кожної людини на найвищий рівень фізичного й психічного здоров'я, зобов'язує держави створювати такі умови для здійснення цього права, які б забезпечували всім медичну допомогу й медичний догляд у разі хвороби [2, с. 208].

Однак, як би не було прикро, нині все активніше впроваджується ідея про те, що медицина є більше сферою послуг, аніж безоплатним правом кожної особи.

У листі Департаменту конституційного, адміністративного та соціального законодавства управління Міністерства юстиції України від 20 червня 2011 р. про відповідальність медичних працівників зазначено, що переважна більшість медичних працівників і навіть керівників закладів охорони здоров'я мають поверхове уявлення про юридичну відповідальність, яка встановлена чинним законодавством за правопорушення у сфері охорони здоров'я. При цьому знання про підстави, види й наслідки юридичної відповідальності, з одного боку, дисциплінує медичних працівників, а з іншого – зменшує ймовірність безпідставного притягнення їх до відповідальності. Так, кримінальна відповідальність є найбільш суворим видом юридичної відповідальності медичних працівників за правопорушення, що вчиняються ними під час здійснення професійної діяльності. Зважаючи на збільшення кількості позовних заяв громадян щодо ненадання медичної допомоги, проблемам юридичної відповідальності медиків за професійні правопорушення (злочини) треба приділяти значно більше уваги [7].

Деякі аспекти кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником були предметом досліджень таких учених-криміналістів: С. Левенсон (1888 р.), Н. Таганцев (1902 р.), І. Щегловітов (1902 р.), В. Ширяєв (1903 р.), С. Трегубов (1904 р.), С. Мокринський (1914 р.), М. Шаргородський (1948 р., 1970 р.), В. Макашвілі (1957 р.), І. Крилов (1972 р.), Ф. Бердичевський (1966 р.), Н. Малєїн (1975 р., 1985 р.), В. Ойзенхт (1976 р.), А. Савицька (1982 р., 1984 р.), В. Глушков (1983 р., 1990 р.), А. Язухін (1986 р.), М. Ковальов (1987 р.), В. Кудрявцев (1987 р.), С. Химченко (1990 р.), М. Малєїна (1984 р., 1985 р.), А. Красіков (1999 р.), А. Мохов (2002 р., 2004 р.) та ін. Однак питання генезису кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником не дістало належного висвітлення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження історичних аспектів становлення та розвитку кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником у період із IX ст. до середини XVIII ст.

Результати дослідження. З метою забезпечення більш ефективної реалізації обов'язків із надання допомоги хворому медичним працівником кримінальне законодавство охороняє права хворих осіб в аспекті забезпечення цих основних благ. Для більш ґрунтовного їх дослідження необхідно вивчати не тільки емпіричні матеріали, але й накопичений історичний досвід зі створення та реалізації кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником. При цьому необхідно враховувати соціальні й економічні умови, в яких виник, розвивався та реалізовувався об'єкт дослідження.

Найбільш поширеною є періодизація розвитку кримінального законодавства залежно від розвитку держави та права: 1) кримінальне законодавство Київської Русі й земель, що утворилися після феодальної роздробленості (IX ст. – початок XIII ст.); 2) кримінальне законодавство в період існування Галицько-Волинського князівства, Литово-Руської держави та протягом перебування України під владою Речі Посполитої (перша половина XIII ст. – перша половина XVII ст.); 3) кримінальне законодавство в період козацької держави та під час перебування України в складі Австро-Угорської й Російської імперій (друга половина XVII ст. – початок XX ст.); 4) кримінальне законодавство періоду творення Української незалежної держави (1917–1921 рр.); 5) кримінальне законодавство Української РСР (1921–1991 рр.); 6) кримінальне законодавство незалежної України до ухвалення нового Кримінального кодексу (1991–2001 рр.); 7) сучасне кримінальне законодавство (із 2001 р. й дотепер) [10, с. 42]. При цьому, як слушно зазначають О.М. Шармар і В.В. Бабаніна, періоди розвитку законодавства України про кримінальну відповідальність зумовлювалися соціально-політичними й економічними змінами в розвитку української державності, що призводило до появи джерел кримінального права [13, с. 89].

Відповідно до поставленої мети проаналізуємо історичні аспекти становлення та розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником у період із IX ст. до середини XVIII ст. через призму розвитку держави й права та беручи за основу критерій запропонованої періодизації розвитку кримінального законодавства.

Здавна діяльність медиків у різні історичні періоди багато в чому визначалася як рівнем розвитку держави та суспільного ладу, так і наявністю в тому чи іншому суспільстві правосвідомості, релі-

гійними поглядами, а також досягненнями у сфері медичної науки та практики. Про злочинні діяння й покарання медиків є згадки ще в таких пам'ятках права, як закони вавилонського царя Хаммурапі (XX ст. до н. е.) [4, с. 167–190], закони Хеттської держави (XII ст. до н. е.) та ін. [12; 9, с. 10]. Зазвичай злочини в ті стародавні часи каралися за принципом таліона («смерть за смерть», «око за око», «зуб за зуб»), тобто особі у вигляді покарання мали спричинити аналогічну шкоду, яка була ним заподіяна потерпілому. Однак у зазначених пам'ятках права не передбачалося відповідальність за бездіяльність лікарів (тобто ненадання допомоги хворому лікарями), лише за неналежне надання певних медичних послуг (ст. ст. 218–220 Закону вавилонського царя Хаммурапі) [4, с. 184]. Перші згадки про ненадання медичним працівником допомоги хворому з'явилися в римському праві [9, с. 10]. На основі викладеного можна зробити висновок, що в історичному аспекті питання про відповідальність медичних працівників бере свій початок із моменту виникнення медицини.

Що стосується безпосередньо кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником на землях України, то спочатку вона відображалася в Руській Правді, зокрема через питання щодо організації охорони здоров'я, тобто через положення, які можна трактувати як «забезпечення й захист прав громадян на охорону здоров'я й надання медичної допомоги» і навіть «захист прав пацієнтів» [6, с. 25–29]. Це зважаючи на те, що кожна історична епоха має свої соціальні параметри охорони прав людей.

Крім того, осіб, які займалися лікувальною справою, що була дозволена церквою, зараховували до святих: «в числе людей церковных стоят лечец, или врач, и прощеник» [5]. У церковних уставах князя Володимира містилися загальні положення щодо лікування хворих і надання їм медичної допомоги в умовах монастирських лікарень. Це було обумовлено тим, що така діяльність, як і медицина в цілому, потребувала врегулювання відповідно до етапу своєї еволюції й необхідності законодавчого нормативного закріплення.

Отже, особливостями кримінального законодавства в частині відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником за часів Київської Русі є: 1) юридичне закріплення медичної діяльності в нормативно-правових актах того часу; 2) поява передумов для регулювання надання медичної допомоги та відповідальності за її неналежне надання; 3) умовна диференціація надання медичної допомоги на три види: а) народна (регулювалася морально-етичними нормами та звичаями); б) монастирська (базувалася на положеннях Церковного уставу Володимира Святославовича); в) світська (регулювалася нормами Руської Правди (хоча в ній і не передбачалося відповідальності лікарів за порушення встановлених норм)).

Щодо кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником на землях України в період існування Галицько-Волинського князівства, Литово-Руської держави та протягом перебування України під владою Речі Посполитої й Російської імперії (перша половина XIII ст. – перша половина XVII ст.), то це явище відображалось неоднозначно. Так, що стосується відповідальності медичних працівників за ненадання допомоги хворому за Судебником 1497 р., то за подібне протиправне діяння в цьому нормативно-правовому акті відповідальності не передбачалося. Однак у ньому призначалося таке покарання: «Буде из них кто нарочно или не нарочно кого уморит, а про то сыщется, и им быть казненным смертию» [8, с. 11]. Тобто це діяння по суті може охоплювати широке коло суспільно-небезпечних діянь, які можуть учинятися як умисно, так і необережно, як загальним, так і спеціальним суб'єктом.

Більше вдосконалилася норма щодо відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником у період перебування наших земель у складі Великого князівства Литовського. Так, суспільні відносини, які охоронялися від протиправних посягань, регулювалися редакціями трьох Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.). В основі Литовських статутів лежала Руська Правда. У розділі 13 Литовського статуту 1529 р. «Про злодійство» у ст. 21 «Якби хто у своєму домі поранив злодія, коли той обкрадав» передбачена відповідальність за діяння, які частково мали зміст ненадання допомоги пораненому: «Если бы злодея ранил при злодействе у своем доме, тогда имеет того повести з лицом, што вкрал будет, до пана, чий ест человек. А если бы оный пан был далеко, тогда имеет повести до двора нашего з лицом, который будеть близший к то врагу оповедити. А естли бы оногo ранного не вел до его пана, чий ест человек, ани до двора господарского, а держал в себе три дни, а он бы в его доме умер, таковой головщину платитъ» [1, с. 186].

Дослівне тлумачення цієї норми свідчить, що її зміст полягав у тому, що «якби хто у своєму домі поранив злодія, коли той обкрадав, тоді має повести його з речовими доказами, тобто з тим, що вкрадене, до того пана, чия це людина. А якби цей пан знаходився далеко, тоді мусить привести його з речовими доказами на наше подвір'я, яке буде найближчим, і заявити про це властям. А якби цю поранену людину не відвів ані до пана, чия людина, ані на господарське подвір'я, а тримав у себе три дні, і та людина померла б у його домі, така особа платить головщину» [11, с. 295].

Під час дедуктивного аналізу зазначеної норми можна констатувати, що вона є прообразом певних ознак ненадання допомоги хворому медичним працівником, зокрема в тій частині, що

стосувалася «пораненої людини», при цьому інша особа усвідомлювала, що та перебувала в такому стані, однак «не вела ні до пана, чия людина, ні на господарське подвір'я», і в результаті такої бездіяльності людина померла. Тобто для тогочасного історичного періоду розвитку юридичної науки й техніки нормотворення відносно кваліфіковано сформований склад злочину для його застосування щодо різних видів ненадання допомоги.

Як і в наступних редакціях Литовських статутів 1566 р. і 1588 р., так і в Судебнику Івана Грозного 1550 р. не містилося аналогічної норми щодо відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником.

У 1581 р. був виданий Аптекарський указ, його норми запроваджували створення вищої адміністративної установи в Росії XVI–XVII ст. – Аптекарську палату (у штаті якої працювало більше 100 висококваліфікованих лікарів-аптекарів, алхіміків, костоправів; у 1707 р. Аптекарська палата перетворилася на Канцелярію головної аптеки, а в 1721 р. – на Медичну канцелярію), здійснювали управління всією сферою охорони здоров'я, але насамперед цей нормативно-правовий акт регулював лікування царя та його родини, контроль за діяльністю іноземних лікарів, які працювали в Росії.

Можна дійти таких висновків, що Аптекарський указ регулював відносини від підготовки вітчизняних медичних кадрів до видачі дозволів на право зайняття медичною діяльністю; організацію медичного забезпечення та забезпечення лікарськими засобами, організацію воєнно-медичної служби та лікарського освідування (експертиза хворих і померлих).

При цьому під час притягнення до відповідальності можна було простежити бланкетність норм у частині відповідальності медичних працівників за ненадання допомоги хворому медичним працівником, зокрема взаємозв'язок Судебника 1497 р. і Аптекарського указу 1581 р. (унаслідок невиконання певних положень, які зазначалися в Аптекарському указі, і настання наслідків, які були передбачені в Судебнику 1497 р., медичні працівники притягувалися до відповідальності).

Висновки. Отже, на основі викладеного вище можна зробити такі висновки.

1. Залежно від становлення та розвитку правового регулювання кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником у період із IX ст. до середини XVIII ст. його можна розглядати крізь призму макроперіодизації та мікроперіодизації. Макроперіодизація генезису досліджуваної відповідальності складається з трьох логічно взаємопов'язаних етапів: 1) формування передумов відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником; 2) установлення регулювання відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником; 3) функціонування кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником. Мікроперіодизація історичного розвитку кримінальної відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником і нормативно-правового забезпечення в цій сфері: 1) зародження відповідальності медичних працівників за ненадання допомоги хворому (X–XIV ст.); 2) регламентація відповідальності медичних працівників за ненадання допомоги хворому в період Московської держави (XV–XVII ст.).

2. Для зазначеної класифікації вирішальне значення мали такі чинники, як прийняття та дія основних нормативно-правових актів, що регулювали підстави, порядок і обов'язковість надання допомоги хворому медичним працівником, а також передбачення відповідальності за невиконання зазначених обов'язків. Зокрема, особливістю кримінального законодавства в частині відповідальності за ненадання допомоги хворому медичним працівником за часів Київської Русі є: 1) юридичне закріплення медичної діяльності як такої в нормативно-правових актах того часу; 2) формування передумов регулювання надання медичної допомоги та відповідальності за її неналежне надання; 3) умовний поділ надання медичної допомоги на три види: а) народна (регулювалася морально-етичними нормами та звичаями); б) монастирська (базувалася на положеннях Церковного уставу Володимира Святославовича); в) світська (регулювалася нормами Руської Правди (хоча в ній і не передбачалася відповідальність лікарів за порушення встановлених норм)).

3. Кримінальна відповідальність за ненадання допомоги хворому медичним працівником на землях України в період існування Галицько-Волинського князівства, Литово-Руської держави та протягом перебування України під владою Речі Посполитої й Російської імперії (у першій половині XIII ст. – першій половині XVII ст.) утілювалася в нормативно-правових актах неоднозначно. Заборонна норма охоплювала широке коло суспільно небезпечних діянь, які могли вчинятися як умисно, так і необережно, як загальним, так і спеціальним суб'єктом (відповідальність конкретно медичних працівників більше визначалася через бланкетність норм).

Список використаних джерел:

1. Временник Московского общества истории и древностей российских. – Кн. 18. – М., 1854. – 256 с.

2. Дудоров О. Неналежне виконання медичним працівником професійних обов'язків: проблеми застосування і вдосконалення кримінального законодавства / О. Дудоров // Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). – К. : Ваіте, 2017. – 872 с.
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>.
4. История Древнего Востока. Тексты и документы : [учебное пособие] / Под ред. В.И. Кузичина. – М. : Высшая школа, 2002. – 679 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://grachev62.narod.ru/hrest/chapt02.htm>.
5. История Русской Церкви в период совершенной зависимости её от константинопольского патриарха. – Т. 1. – Состояние Русской Церкви от первого её митрополита Святого Михаила до избрания митрополита Иллариона (988–1051) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/2.
6. Исхаков Э. Особенности обеспечения и защиты прав граждан на охрану здоровья и медицинскую помощь, а также прав пациентов в нормативно-правовых актах допетровской Руси / Э. Исхаков, С. Аксенов // История государства и права. – 2012. – № 20. – С. 25–29.
7. Про відповідальність медичних працівників : Лист Департаменту конституційного, адміністративного та соціального законодавства управління Міністерства юстиції України від 20.06.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0040323-11>.
8. Новоселов В. Ответственность работников здравоохранения за профессиональные правонарушения / В. Новоселов. – Новосибирск, 1998. – 231 с.
9. Пашиян Г. Профессиональные преступления медицинских работников против жизни и здоровья / Г. Пашиян, И. Ившин. – М. : Медицинская книга, 2006. – 196 с.
10. Савченко А. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федеративного кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / А. Савченко. – К., 2007. – 616 с.
11. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. – 2002. – 464 с.
12. Хеттские законы [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hett.htm>.
13. Шармар О. Виникнення та розвиток законодавства України про кримінальну відповідальність / О. Шармар, В. Бабаніна // Митна справа, 2012. – Ч. 2, кн. 2. – № 1. – С. 82–89.

ГРИНЕНКО І. О.,

аспірант сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю
(Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України)

УДК 343.2

ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ В ІСТОРІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОВІЙ ДОКТРИНИ

У статті проаналізовано поняття злочину, регламентоване в різні часи у кримінальному законодавстві, та наукові позиції вчених-криміналістів щодо визначення указанного поняття. Доведено необхідність проведення подальших наукових досліджень щодо визначення поняття злочину, з'ясування його правової природи, формулювання ознак та встановлення критеріїв співвідношення злочину і кримінального проступку.

Ключові слова: поняття злочину, правова природа злочину, матеріальне, формальне, матеріально-формальне (формально-матеріальне) визначення поняття злочину, кримінальний проступок.

В статье проанализировано понятие преступления, которое было регламентировано в разные времена в уголовном законодательстве, и научные позиции ученых-криминалистов об определении указанного понятия. Доказана необходимость проведения дальнейших научных исследований определения понятия преступления, выяснения его правовой природы, формулировки признаков и установление критериев соотношения преступления и уголовного проступка.

Ключевые слова: понятие преступления, правовая природа преступления, материальное, формальное, материально-формальное (формально-материальное) определение понятия преступления, уголовный проступок.

The article analyzes the concept of crime, regulated at different times in the criminal law, and scientific forensic scientists' positions on the definition of the term. The necessity of further research on the definition of crime clarify its legal nature, formulation of features and establishing criteria for the ratio of crime and criminal offenses.

Key words: crime, legal nature of the crime, material, formal, material and formal (formal and material) definition of the crime, criminal offense.

Вступ. Загальновизнаною є позиція, що поняття злочину – це базова, фундаментальна категорія кримінального права, оскільки саме це поняття лежить в основі побудови більшості норм та інститутів кримінального права. Аналізуючи найдавніші пам'ятки, уложення, основи (начала) кримінального права, кримінальні кодекси (закони), які діяли на теренах України, можна зробити висновок, що поняття злочину в більшості із цих правових документів було регламентовано і його визначенню приділялася значна увага законодавця. Крім того, у кримінально-правовій літературі велика кількість фундаментальних наукових праць безпосередньо присвячена дослідженню поняття та правової природи злочину, його ознак, видів, відмежуванню злочинів від інших правопорушень тощо.

Потрібно також відзначити, що вчені, які присвятили наукові праці дослідженню інших проблем кримінального права, наприклад, кримінальної відповідальності, складу злочину, стадій вчинення злочину, співучасті у злочині, також звертаються до поняття злочину для аналізу та вирішення відповідних наукових питань. У цьому аспекті необхідно зауважити, що з'ясування дефініції злочину має велике кримінально-правове значення як для вдосконалення передбаченої у чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) класифікації злочинів залежно від ступеня тяжкості (ст. 12), так і для розроблення класифікацій злочинів за іншими класифікаційними критеріями.

Дослідженню обраної теми присвячена значна кількість наукових робіт, що постає відповідним науковим фундаментом для вирішення актуальних і дискусійних питань сучасної кримінально-правової науки та слідчо-судової практики. Так, вивченням поняття злочину займалися у дореволюційний (до-

радянський) період такі вчені: Л.С. Белогриць-Котляревський, М.А. Неклюдов, М.Д. Сергієвський, М.С. Таганцев, С.В. Познишев та ін. Серед представників радянської школи кримінального права, які приділяли значну увагу питанню, що розглядається, треба назвати таких науковців, як: М.Д. Дурманов, Н.Ф. Кузнецова, Л.М. Кривоченко, А.А. Піонковський, І.М. Тяжкова, М.Д. Шаргородський та ін. На сучасному етапі злочин як фундаментальна категорія кримінального права є об'єктом дослідження Д.С. Азарова, В.І. Борисова, О.О. Дудурова, Е.В. Епіфанової, А.П. Козлова, А.В. Наумова, В.Я. Тація та інших науковців.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження категорії «злочин» на основі нормативно-правових актів, що діяли в різні часи на території України, а також аналіз позицій учених-криміналістів щодо цього поняття для систематизації знань із розглядуваної проблеми й удосконалення положень КК України та практики його застосування.

Результати дослідження. Злочин як негативне явище соціально-правової дійсності є об'єктом уваги вчених різних сфер наукового знання. Так, ще з давніх часів і до сьогодні філософи, юристи, соціологи, психологи намагаються з'ясувати сутність цього поняття.

Свого часу С.В. Познишев зазначав, що перше завдання, яке необхідно вирішити в межах загального вчення про злочин, – точне визначення його поняття. Це необхідно для того, щоб в окремих випадках безпомилково відмежувати злочин від різних явищ, які не є злочинами, але тією чи іншою мірою подібні до нього [1, с. 117]. На думку Л.С. Белогриць-Котляревського, злочинам притаманний космополітичний і при цьому стійкий характер, оскільки охорона найважливіших інтересів співжиття майже однаково регламентується всіма цивілізованими країнами [2, с. 103].

Надалі А.В. Наумов зазначив, що злочин, наприклад, вбивство, для близьких родичів (осіб) потерпілого завжди є злом, особистим горем незалежно від суспільно-політичного ладу держави, де він був вчинений. У зв'язку із цим боротьба зі злочинністю, зокрема кримінально-правовими методами, повинна не роз'єднувати, а об'єднувати країни з різними політичними й економічними системами [3, с. 123].

Враховуючи дискусійність питання щодо правової природи злочину в сучасній кримінально-правовій науці, вважаємо доцільним дослідити зазначене поняття в історичному (ретроспективно-му) аспекті. На нашу думку, на підставі наукового аналізу нормативно-правового матеріалу, а також наукових праць учених можна зробити певні кроки на шляху до вирішення актуальних питань сьогодення щодо розглядуваного поняття.

Загальновідома у кримінально-правовій науці є позиція, що злочин – це історична категорія, яка утворилася у зв'язку з утвердженням приватної власності, поділом суспільства на класи і виникненням держави [3, с. 123; 4, с. 120; 5, с. 7]. Історія державно-правового розвитку на території сучасної України бере свій початок від середини I тис. до н. е., коли у народів і племен Північного Причорномор'я з'являються перші державні утворення. Це були рабовласницькі держави, які виникли у процесі розпаду первіснообщинного ладу і становлення класового суспільства. Протягом I тис. до н. е. на території сучасної України у східних слов'ян відбувався процес формування державності. Цей процес закінчився у IX ст. до н. е. створенням Київської Русі – могутньої феодальної держави східних слов'ян [6, с. 8].

Як відомо, «Руська Правда» – це важливе історичне джерело давньоруського права, що містить, зокрема, кримінально-правові норми. Так, у «Руській Правді» регламентовано окремі злочини (наприклад, вбивство, нанесення тілесних ушкоджень, крадіжка), проте узагальнене поняття злочину в ній відсутнє. Крім того, аналізуючи положення документа, можна відзначити нерівність осіб у тогочасному суспільстві, привілейованість феодалів та їх оточення. Приміром, за умисне вбивство огнищанина (особа, яка охороняла княжу власність) необхідно було сплатити 80 гривень, тоді як за вбивство смерда або холопа 5 гривень [7].

Наприкінці XIV – першій половині XVII ст. українські землі перебували під владою Польщі та Литви, у зв'язку із чим доцільно дослідити польсько-литовське законодавство, норми якого були чинними на українських землях. У зазначений період діяли, зокрема, польські статuti Казимира Великого середини XIV ст., Судебник 1468 р. та три статuti Великого князівства Литовського.

Кримінально-правові норми в цей період мали відкрито класовий характер. Життя, майно, честь і особиста гідність представників панівних станів, передусім шляхти, захищалися посиленними санкціями. За вчинення певних злочинів представниками шляхти передбачалися значно менші покарання, ніж за вчинення таких самих злочинів простими людьми. Інколи шляхтичі взагалі звільнялися від покарання. Приміром, за I Литовським статutom карою за образу шляхтича була в'язниця, за образу нешляхтича – штраф [6, с. 196].

Відправною точкою для розвитку кримінального законодавства у дусі формальної рівності всіх перед законом відіграють події, що відбувалися у світі наприкінці XVIII ст. Це насамперед зародження просвітницько-гуманістичного напрямку у кримінально-правовій науці, представники якого розповсюджують ідеї справедливості, гуманізму, рівності для подолання жорстокості та беззаконня феодально-

го ладу. Наукові позиції просвітників-гуманістів, а саме Шарля Луї Монтеск'є, Чезаре Беккарія, Вольтера та інших були відображені у Декларації прав людини і громадянина (1789 р.), що є визначальною пам'яткою Великої Французької революції (1789–1794 рр.).

Необхідно відмітити, що в зазначеній Декларації були передбачені важливі положення і для кримінально-правового законодавства. Так, відповідно до ст. 5 закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що не заборонено законом, дозволено, і ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законом. Отже, це положення фактично характеризує матеріальну ознаку злочину, оскільки є вказівка на дії, шкідливі для суспільства. Крім того, є й формальна ознака (протиправність) – усе, що не заборонено законом, дозволено. У ст. 8 регламентовано, що ніхто не може бути покараний інакше, ніж на підставі закону, ухваленого й оприлюдненого до вчинення злочину і застосованого в законному порядку. Тобто був сформульований важливий принцип кримінального права – немає злочину без вказівки на те в законі [8].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. дослідження ідей щодо поняття злочину й інших питань кримінального права продовжують у своїх наукових роботах представники класичної школи кримінального права, зокрема такі видатні німецькі вчені, як Карл Біндінг, Георг Гегель, Карл Грольман, Іммануїл Кант, Ансельм Фейєрбах. У цей період були розроблені основні кримінально-правові норми та інститути, що були покладені в основу кримінального законодавства багатьох європейських країн.

В Україні у першій половині XIX ст. на всій території набуває чинності загальноімперське законодавство, здійснюються неодноразові спроби систематизувати його, оскільки відсутність систематизації норм була однією із причин безладдя та зловживань у судах. Крім того, у процесі роботи (удосконалення та систематизації законодавства) вивчалася й аналізувалася законодавча, судова й адміністративна практика не тільки Росії, а й більшості європейських країн [6, с. 361].

Так, прогресивним надбанням кримінально-правової доктрини та розвитку кримінального законодавства є закріплення поняття «злочин» на законодавчому рівні. Відповідно до ст. 1 Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. злочином визнається будь-яке порушення закону, через яке здійснюється посягання на недоторканість прав Влади Верховної чи встановленою нею влад або ж на права і безпеку суспільства чи фізичних осіб [9]. Доцільно відмітити, що таке визначення поняття злочину в основі своїй містить формальну ознаку – протиправність, тобто злочином є порушення закону. Водночас треба зазначити, що й елементи матеріальної (соціальної, сутнісної) ознаки в наведеному визначенні поняття злочину також присутні, оскільки законодавець зазначає, що злочином є лише таке порушення закону, через яке здійснюється посягання на недоторканість прав Влади, права і безпеку суспільства або фізичних осіб.

У Кримінальному уложенні 1903 р. злочинним визнавалося діяння, заборонене під час його вчинення законом під страхом покарання [10]. Таке визначення поняття злочину передбачало в «чистому» вигляді формальну ознаку – протиправність (забороненість) злочину, тобто у цьому нормативно-правовому документі було регламентовано формальне (нормативне) визначення поняття злочину.

Необхідно зазначити, що закріплення на законодавчому рівні як самого терміна «злочин», так і визначення його поняття було результатом розвитку кримінально-правової доктрини щодо цього питання. Так, на думку М.Д. Сергієвського, поняття злочинного діяння характеризується двома елементами: протиправністю і карністю. Учений наголошував, що наскільки б діяння не було шкідливим, наскільки б воно не обурювало суспільну правосвідомість і, насамкінець, наскільки б діяння не було заборонено законодавцем, без прямої вказівки кримінального закону особа, яка його вчинила, не може підлягати покаранню [11, с. 51].

Л.С. Білогірь-Котляревський розглядав поняття злочину у двох аспектах (розуміннях): негативному та позитивному. У негативному сенсі вчений відмежовував поняття злочину від аморальних дій, порушень моралі, гріхів. У позитивному сенсі поняття злочину науковець розглядав виключно як формальне. Учений наголошував на неможливості надати матеріальне визначення поняття злочину, оскільки злочин не є постійним, однорідним за своїм змістом поняттям, його обсяг перебуває в тісній залежності від конкретної історичної епохи й суспільної правосвідомості, що постійно змінюється [2, с. 101–102].

На думку С.В. Познишева, злочин – це протизаконне осудне посягання на охоронюваний кримінальним законом об'єкт [1, с. 117]. М.С. Таганцев поняття злочину пропонував розглядати у широкому та вузькому сенсі. У широкому значенні злочин – це посягання на норму в реальному бутті, у вузькому – посягання на норму в реальному бутті, що заборонено законом під страхом покарання [12, с. 67].

У процесі розвитку кримінально-правової доктрини й навіть у сучасній кримінально-правовій літературі дискусія щодо визначення поняття злочину шляхом використання матеріального, формального чи формально-матеріального (матеріально-формального) підходів буде тривати. Так, на сьогодні в одному з курсів із кримінального права вчені приходять до висновку, що перевага формального визначення поняття злочину полягає у його відповідності принципу законності «немає злочину, немає

покарання без вказівки на те в законі» за формальної рівності осіб, які порушили закон. Разом із тим, як зазначають науковці, суттєвий недолік такого визначення полягає в тому, що відображаючи юридичну природу (ознаку) злочину (його протиправність), формальне визначення не розкриває його соціальної сутності. У такому разі наявне логічно замкнене коло: злочинне те, що відповідно до закону каране; каране те, що злочинне. Водночас підстави криміналізації діяння (визнання його злочином) залишаються за рамками такого визначення [5, с. 123].

У радянському кримінальному законодавстві протягом тривалого часу поняття злочину було регламентовано виключно за допомогою такої категорії, як «суспільна небезпечність». У зв'язку із цим потрібно згадати, що у XX ст. законодавці та вчені європейських держав продовжують додержуватися формального підходу щодо регламентації поняття злочину у кримінальному законі. Проте радянським законодавцем формальна ознака (протиправність) не була врахована у визначенні легального поняття «злочин».

Так, у ст. 5 Керівних начал із кримінального права РСФРР 1919 р. зазначалося, що злочин – це порушення порядку суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом. Крім того, у ст. 6 встановлено, що злочин як дія або бездіяльність, небезпечна для цієї системи суспільних відносин, викликає необхідність боротьби державної влади зі злочинцями (особами, які вчиняють такі дії або допускають таку бездіяльність) [13].

Матеріальне визначення поняття злочину було передбачено й у КК УРСР 1922 р., у ст. 6 якого зазначалося, що злочином визнається будь-яка суспільно-небезпечна дія або бездіяльність, що загрожує основам радянського ладу та правопорядку, встановленого владою робітників та селян на перехідний до комуністичного ладу період часу [14, с. 5].

В Основних началах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 р. не містилося визначення поняття злочину. Системний аналіз цього нормативного документа дає підставу стверджувати, що законодавець підтримує матеріальний підхід щодо розуміння сутності (правової природи) злочину. Так, у ст. 1 передбачено, що завданням радянського кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік є охорона Радянської держави від суспільно-небезпечних діянь, що підривають владу робітників або порушують встановлений нею правопорядок [15].

КК УРСР 1927 р. загалом відтворює положення КК УРСР 1922 р. Зокрема, у ст. 4 визначено, що суспільно-небезпечним (злочинним) діянням визнається будь-яка дія або бездіяльність, що загрожує радянському ладу або порушує правопорядок, встановлений владою робітників та селян на перехідний до комуністичного ладу період часу [16, с. 9–10].

Як справедливо зазначають науковці, відсутність у наведених визначеннях нормативної (формальної) ознаки не містить чітких орієнтирів щодо встановлення обсягу явищ, які охоплюються поняттям «злочин», і тому допускає можливість вільної інтерпретації цього поняття та визнання діянь злочинними за межами законодавчого рішення, припускає застосування кримінального закону за аналогією, вільної судової дискреції і, як наслідок, можливість порушення прав та свобод людини і громадянина та принципу законності у кримінальному судочинстві [17, с. 70].

Загальновизнаним є твердження, що формально-матеріальне визначення поняття злочину поєднує в собі як соціальну, так і юридичну його характеристики. Саме таке розуміння поняття злочину вперше було регламентоване в Основах кримінального законодавства СРСР 1958 р. Відповідно до ч. 1 ст. 7 злочином визнається передбачене кримінальним законом суспільно-небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на радянський суспільний або державний лад, соціалістичну систему господарства, соціалістичну власність, особу, політичні, трудові, майнові й інші права громадян, а також інше суспільно небезпечне діяння, що посягає на соціалістичний правопорядок [21].

КК УРСР 1960 р. також надає формально-матеріальне визначення поняття злочину. Так, згідно із ч. 1 ст. 7 злочином визнається передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, його політичну та економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а також інше передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, що посягає на правопорядок [22].

Необхідно зазначити, що використання формально-матеріального підходу до визначення поняття злочину свідчить про більш повне (змістовне) його визначення. Водночас таке законодавче визначення поняття злочину не передбачає інших суттєвих (обов'язкових та змістовних) його ознак.

Як відомо, 16 липня 1990 р. була прийнята Декларація про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991 р. – Акт проголошення незалежності України. Із цього історичного моменту починається розбудова України як незалежної правової держави, що викликає необхідність розроблення і прийняття нового законодавства, зокрема кримінального. Так, для організації роботи з підготовки проектів кодексів України створюються робочі групи з питань підготовки законопроектів. Як відзначає В.Я. Тацій, ухваленню першого КК незалежної України передувала багаторічна напружена робота провідних учених та практиків України, результатом якої стало напрацювання низки базових

вих, концептуальних положень (ідей), які не тільки втілювалися у КК, а й стали стрижнем сучасної кримінально-правової політики України та визначили подальший розвиток законодавства України про кримінальну відповідальність на подальші роки [20, с. 29].

Отже, 5 квітня 2001 р. Верховна Рада України прийняла Кримінальний кодекс України, який набув чинності 1 вересня 2001 р. Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину [21]. У формулюванні визначення поняття злочину було використано формально-матеріальний підхід.

Наведене законодавче визначення поняття злочину є результатом розвитку кримінально-правової доктрини та становлення вітчизняного кримінального законодавства. Водночас на сьогодні у кримінально-правовій літературі існують різні (інколи протилежні) підходи щодо поняття та правової природи злочину, законодавчого закріплення його ознак, критеріїв відмежування злочину від інших правопорушень, співвідношення понять «злочин» та «кримінальний проступок» тощо.

Так, приміром, на думку Є.В. Фесенка, визначення поняття злочину, що передбачене у ч. 1 ст. 11 КК України, не можна визнати досконалим, оскільки воно являє абстрактно сформульовану декларацію і не відіграє ролі основоположної норми для практичного вирішення питань кримінальної відповідальності. Учений зазначає, що ст. 11 не найкращим чином викладена і в контексті посилання на винність діяння і вчинення його суб'єктом злочину, оскільки склад злочину містить й інші важливі ознаки. На думку науковця, через таку редакцію ч. 1 ст. 11 КК України суперечить ч. 1 ст. 2 КК, яка вимагає встановлення всіх ознак злочину, а не окремих із них [20, с. 105].

Потрібно зазначити, що поширеним є підхід щодо співвідношення понять «злочин» та «склад злочину» як явища та юридичного поняття про нього. У зв'язку із цим навряд чи одностайно можна стверджувати, що поняття злочину, передбачене у ч. 1 ст. 11 КК України, суперечить ч. 1 ст. 2 КК.

На думку О.О. Дудурова, у ч. 1 ст. 11 КК України безпосередньо передбачені три ознаки злочину: а) протиправність; б) суспільна небезпечність; в) винність. Крім того, як зазначає науковець, законодавчий зворот «діяння (дія або бездіяльність)» не є бездоганним, оскільки він не охоплює інші (крім діяння) ознаки об'єктивної сторони, включаючи й таку важливу криміноутворювальну ознаку, як суспільно небезпечні наслідки [22].

Вважаємо доцільним відмітити, що в ч. 1 ст. 11 КК України закріплена така ознака злочину, як його «передбаченість цим Кодексом», яку, на наш погляд, можливо розглядати у двох аспектах: а) протиправність (передбачення конкретного злочину (його складу) у диспозиції кримінально-правової норми); б) караність (передбачення у санкції цієї кримінально-правової норми покарання, застосування якого можливе за вчинення злочину, передбаченого диспозицією). Крім того, оскільки склади злочинів (юридична конструкція злочину) поділяються на злочини з матеріальним та формальним складами, вважаємо, що відсутні одностайні підстави для закріплення такої ознаки злочину, як суспільно небезпечні наслідки.

Із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 р. (далі – КПК України) [25] у науковій літературі ще більшого значення набула дискусія щодо співвідношення злочину та кримінального проступку і визначення їх понять. Приміром, Н.А. Мирошніченко під кримінальним проступком пропонує розуміти «діяння, що має знижений ступінь суспільної небезпеки, за яке може бути призначено покарання, не пов'язане з позбавленням і обмеженням волі (штраф, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, арешт) і яке не тягне за собою судимість». Під злочином, на думку вченої, потрібно розуміти такий вид правопорушення, що має підвищений ступінь суспільної небезпеки, за який може бути призначено покарання у вигляді обмеження і позбавлення волі на певний строк і який тягне за собою судимість [26, с. 334–335].

Висновки. Підтримуючи позицію щодо доцільності подальшого дослідження та удосконалення законодавчої регламентації поняття злочину (закріплення його ознак), встановлення критеріїв відмежування злочину від інших правопорушень та з'ясування співвідношення понять «злочин» та «кримінальний проступок», зазначимо, що проведене дослідження історії розвитку кримінального законодавства та кримінально-правової думки щодо поняття (правової природи) і підходів щодо визначення поняття злочину дає підставу для таких висновків:

1. Злочин є універсальною фундаментальною і базовою категорією кримінального права та законодавства, яка лежить в основі побудови та застосування більшості кримінально-правових норм та інститутів.

2. Традиційно у кримінальному законодавстві та доктрині кримінального права визначенню поняття злочину (встановленню та регламентації його ознак) приділяється велика увага.

2. Незважаючи на те, що більшість науковців звертає увагу на історично мінливий характер поняття злочину, у науковій літературі підкреслюється доцільність єдиного (космополітичного) визначення поняття злочину, яке буде усталеним та незмінним.

3. На сьогодні історично мінливий характер поняття злочину та розуміння його правової природи підтверджується розвитком кримінально-правової думки та кримінального законодавства. Так, спочатку потрібно констатувати відсутність узагальненого поняття злочину у кримінальному законодавстві, далі його формальне визначення, а також формально-матеріальне визначення поняття злочину у КК України.

4. Велике значення для розвитку вчення про злочин мали події, пов'язані зі становленням просвітницько-гуманістичного напрямку, виникнення і розвиток ідей представників класичної школи кримінального права, наукові погляди яких не втрачають своєї актуальності.

5. Як свідчить історія кримінального законодавства, зміни регламентації поняття злочину є постійним процесом, що пояснюється розвитком суспільства загалом. У зв'язку із цим подальший розвиток кримінально-правової думки щодо правової природи та визначення поняття злочину і внесення відповідних змін до кримінального закону є очевидним. Однак такі зміни повинні бути ґрунтовно науково обґрунтовані для недопущення порушення загальноновизначених фундаментальних прав та свобод людини і громадянина.

6. Проведене дослідження буде підставою для подальшого формулювання пропозицій щодо вдосконалення КК України та практики його застосування. Крім цього, визначення поняття злочину, з'ясування його правової природи, формулювання ознак та встановлення критеріїв співвідношення злочину і кримінального проступку буде фундаментом для обґрунтованих пропозицій щодо класифікацій злочинів за різними класифікаційними критеріями.

Список використаних джерел:

1. Познышев С.В. Основные начала науки уголовного права: общая часть уголовного права / С.В. Познышев. – 2-е изд. исправ. и допол. – М. : Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1912. – Т. 10. – 1912. – 653 с.
2. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части / Л.С. Белогриц-Котляревский. – К. : Южно-рус. кн-во Ф.А. Иогансона, 1903. – 628 с.
3. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть : [курс лекций] / А.В. Наумов. – 2-е изд. перераб. и допол. – М. : Изд-во «БЕК», 1999. – 590 с.
4. Курс уголовного права. Общая часть : [учебник для вузов] / под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1999. – Т. 1 : Учение о преступлении. – 1999. – 592 с.
5. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву : [учебное пособие] / А.А. Пионтковский. – М. : Госюриздат, 1961. – 655 с.
6. Історія держави і права України : у 2 т. / ред. кол. : В.Я. Тацій, А.Й. Рогожин, В.Д. Гончаренко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 1. – 2003. – 656 с.
7. Руська Правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hrono.ru/dokum/1000dok/pravda72.php>.
8. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : constituante.livejournal.com/10253.html.
9. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Code_of_criminal_and_corrective_penalties_of_Russia,_1845.pdf?uselang=ru.
10. Уголовное уложение 1903 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Code_of_criminal_law_of_Russia,_1903.pdf?uselang=ru.
11. Сергиевский Н.Д. Русское уголовное право: часть общая : [пособие к лекциям] / Н.Д. Сергиевский. – 3-е изд. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1896. – 378 с.
12. Таганцев Н.С. Лекции по русскому уголовному праву. Часть общая. / Н.С. Таганцев. – Вып. 1. – СПб. : Гос. тип., 1887. – 380 с.
13. Руководящие начала по уголовному праву РСФСР 1918 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/901870462>.
14. Уголовный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 23 августа 1922 г. – Х. : Изд-е Наркомюста УССР, 1922. – 100 с.
15. Основные начала уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1924 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2237.htm.
16. Уголовный кодекс УССР. В редакции 1927 года. – 2-е изд. офиц. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. – 135 с.
17. Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник] / [В.І. Борисов, В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. – 5-е вид. перероб. і допов. – Х. : Право, 2015. – 528 с.
18. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик 1958 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.wikisource.org/wiki/>.

19. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2001-05>.
20. 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовтня 2011 р. / редкол. : В.Я. Тацій (голов. ред.), В.І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2011. – 456 с.
21. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
22. Дудуров О.О. Поняття злочину. Класифікація злочинів / О.О. Дудуров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/1_6.pdf.
23. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
24. Мирошниченко Н.А. Визначення проступку та злочину в кримінальному праві України / Н.А. Мирошниченко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць НУ «ОЮА» / голов. ред. С.В. Ківалов. – Вип. 51. – О., 2014. – С. 331–335.

ІЛЬЧЕНКО С. Ю.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник, адвокат
(Національна асоціація адвокатів України)

УДК 343.97

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖЕБРАЦТВА

У статті розглянуто актуальні проблеми, пов'язані з розкриттям поняття організатора жебрацтва як виду професійного злочинця. У публікації висвітлюються основні питання, які стосуються кваліфікації організації жебрацтва за чинним законодавством України, що сприятиме формуванню дальших розвідок з удосконалення шляхів попередження, виявлення та розслідування професійних злочинів відповідного спрямування.

Ключові слова: жебрацтво, злочинність, злочини, організатор, професійна злочинність, професійні злочини.

В статье рассмотрены актуальные проблемы, связанные с раскрытием понятия организатора попрошайничества как вида профессионального преступника. В публикации освещены основные вопросы, касающиеся квалификации организации попрошайничества по действующему законодательству Украины, что будет способствовать дальнейшим исследованиям, направленным на усовершенствование предупреждения, выявления и расследования профессиональных преступлений соответствующего направления.

Ключевые слова: организатор, попрошайничество, преступность, преступления, профессиональная преступность, профессиональные преступления.

In the article actual problems related to the disclosure of the organizer of the begging as a professional criminal. The publication highlights the key issues relating to the qualifications of the organisation of begging by the current legislation of Ukraine, which will facilitate further research aimed at better prevention, detection and investigation of crimes professional sootvetstvuyushie directions.

Key words: begging, crime, crimes, organizer, professional crime, occupational crime.

Вступ. Професійна злочинність є відносно самостійним видом злочинності. Її зміст складають злочини, котрі вчиняються злочинцями-професіоналами. Така злочинна діяльність ґрунтується на спеціальних знаннях, досвіді та навичках і носить стійкий характер. Завдяки їй здобуваються джерела забезпечення існування певного злочинного середовища.

З огляду на те, що для професійної злочинності притаманні такі риси, як вузька спеціалізація, систематичність та стійкість щодо вчинення певного злочину, злочинець-професіонал із часом набуває звичку, яка потім переходить у норму поведінки із чіткою установкою на обрану ним протиправну діяльність (спеціалізацію). Одним із видів такої професійної спеціалізації є організація жебрацтва.

Власне жебрацтво в Україні не визнається злочином. Адже в нашому суспільстві до збіднілих людей, в яких обірвалися родинні та суспільні зв'язки, завжди ставилися з порозумінням. Можливо причиною такого ставлення є доволі популярне прислів'я «Від суми та тюрми не зарікайся» [16]. Водночас використання жебраків задля протиправного збагачення отримало не лише належний громадський осуд, а й відповідну «прописку» у Кримінальному кодексі (далі – КК) України.

Так, у ст. 150-1 («Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом») та ст. 304 («Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність») КК України передбачено кримінальну відповідальність саме за організацію жебрацтва задля отримання наживи. Особливої суспільної небезпеки цим злочинам надає те, що вони все частіше вчиняються організованими злочинними групами, які не хestують навіть тим, що залучають до збирання пожертв не лише пригноблених, знедолених, хворих людей, а й дітей, причому таке залучення часто супроводжується й вчиненням інших злочинів, наприклад незаконного позбавлення волі або викраденням людини (ст. 146 КК України), чи торгівлею людьми, або укладанням інших незаконних угод щодо людини (ст. 149 КК України) тощо. Враховуючи суспільну небезпечність організації жебрацтва, дослідження її юридичної природи є надзвичайно актуальним.

Особливої актуальності проблематиці що розглядається надає прийняття Концепції Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2020 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.10.2015р. № 1053-р, в якій зауважується, що «за даними Міжнародної організації з міграції, з 1991 року понад 120 тис. громадян України могли постраждати від торгівлі людьми з метою сексуальної чи трудової експлуатації, примусового жебрацтва або вилучення органів. Міжнародна організація з міграції щороку ідентифікує близько 1 тис. громадян України, які постраждали від торгівлі людьми в Україні або за її межами» [3].

Питання дослідження такого антисоціального явища, яким є жебрацтво, розкривалися у працях Анатольєва О.І., Благути Р.І., Гусєва С.С., Дегтярьової І.В., Доляновської І.М., Калмикова Д.О., Максимова Є.Д., Прижова І.Г. та інших вчених. Наукові здобутки вказаних науковців підсилили впевненості в необхідності дослідження юридичного змісту організації жебрацтва.

Постановка завдання. Метою даної статті є розкриття змісту організації жебрацтва як виду професійної злочинності задля ефективної протидії цьому атисуспільному явищу.

Результати дослідження. Відповідно до визначення, наданого в тлумачних словниках з української мови, жебрацтво є похідним словом від іншого – «жебрак» та означає: «Збирання милостині; жебрання; старцювання; відсутність необхідних для існування засобів; злиденність, убогість» [12, с. 517].

Водночас найбільш влучне визначення жебрацтва можна зробити з огляду на тлумачення терміну «жебрак», який надано в словнику Брокгауза та Ефрона, де зауважується, що «жебраки це – клас людей, про існування якого мають піклуватися всі інші класи» [17, с. 208]. Саме таке визначення зумовлюється християнськими традиціями.

Вчені, які досліджували проблеми генези жебрацтва, підкреслюють, що із часів середньовіччя сформувалися, так би мовити, основні різновиди жебрацтва, які умовно можна розподілити на три групи. До першої групи належали люди, які певний час були змушені жебракувати у зв'язку з важкою життєвою ситуацією (втрата землі, роботи, майна, ті, хто постраждав від стихійних лих, неврожаїв, пожеж) і яких голод гнав просити милостиню. Для більшості це був вимушений стан, альтернатива голодної смерті. Можна припустити, що з першою нагодою вони прагнули повернутися до звичного трудового способу життя.

До другої групи зарахували людей, які жебракували постійно. Це – непрацездатні громадяни, які не одержали з якоїсь причини відповідну підтримку від родини, громади або парафії. Серед них нерідко були люди з психічною хворобою, каліки, безпритульні діти. Представники цієї категорії жебраків, як правило, не мали змогли отримати роботу, а за відсутності соціальної допомоги змушені добувати хліб збиранням милостині. Вони були близькі до категорії професійних жебраків, але відрізнялися від останніх своєю непрацездатністю, неспроможністю забезпечувати себе яким-небудь іншим способом, ніж жебракуванням.

До третьої групи можна віднести професійних жебраків, для яких збирання милостині було «трудовою діяльністю». Вони не шукали для себе оплачуваної суспільно корисної праці, хоча могли її виконувати. Це був спосіб їх життя, що передбачав «конкуренцію, розподіл території для діяльності, дохідних місць, професійні таємниці, традиції, династії, школи підготовки, корпоративні об'єднання» [1, с. 161].

Зважаючи на ідеологічну складову частину такого соціального явища, яким є жебрацтво, все ж слід визнати, що головні причини існування жебраків у нашому суспільстві мають політичне та еконо-

мічне підґрунтя, а саме зубожіння та надзвичайну бідність певних верств населення й відсутність правильного і налагодженого механізму піклування про них із боку держави. Так, Нечаєва О.М. стверджує, що «причини жебрацтва визначаються такими чинниками, як економічна криза; безробіття; зубожіння широких верств населення, більшість якого живе за межею бідності; послаблення сімейних підвалин; втрата старшим і молодшим поколіннями моральних цінностей; пияцтво й алкоголізм, наркоманія; поширення серед дітей і дорослих психічних захворювань» [6, с. 60].

Основні причини зростання жебрацтва, на думку вчених, криються в соціально-політичних перетвореннях, що призвели до зламу суспільної моралі, знецінення інституту сім'ї на загальнодержавному рівні; руйнації державної інфраструктури соціалізації і суспільного виховання дітей без формування нової ефективної структури соціалізації і дозвілля дітей в умовах ринкових відносин; втрати фундаментальних людських цінностей. З огляду на це й сформувалася нова система «комерційної та кримінальної експлуатації дитячої бездоглядності» [7, с. 29].

Слущкий Є.Г. також відзначає такі причини розвитку жебрацтва, бездоглядності та безпритульності: соціально-економічні, соціально-психологічні та медико-психологічні. До соціально-економічних він відносить чинники, які тривалий час порушують трудовий устрій життя і деформують побут людей. Це економічна криза, безробіття, голод, інтенсивні міграційні процеси у зв'язку з військовими конфліктами або природними катаклізмами. Соціально-психологічні чинники, на думку вченого, пов'язані з кризою сім'ї, збільшенням кількості розлучень, із втратою одного з батьків, опікуномством, погіршенням клімату в сім'ї, жорстоким поведінням з дітьми, фізичним покаранням, а інколи й сексуальним домаганням з боку дорослих [13, с. 119]. Медико-психологічні чинники зумовлюються станом здоров'я особи, який унеможлиблює її трудову діяльність [13, с. 119].

Надзвичайно гострою в Україні є проблема подолання бідності. Її вирішення відбувається на найвищому державному рівні. Так, у 2012 році низкою центральних органів виконавчої влади нашої країни було навіть розроблено та прийнято Методику комплексної оцінки бідності [5]. Під час вказаної оцінки бралися до уваги світові показники визначення бідності. Із вересня 2015 року Світовий банк змінив своє визначення крайнього зубожіння. У його термінології «межа бідності», по відношенню до рівня споживання, була піднята з 1,25 доларів до 1,9 доларів (близько 50 грн.) на день (близько 1500 грн. на місяць). При цьому «прогноз аналітиків організації показує, що у 2015 році кількість людей у світі, які живуть в умовах крайнього зубожіння, склала близько 700 млн. людей – майже кожна десята людина на Землі, 9,6%» [10]. В Україні з травня 2017 року мінімальна сума пенсії, яку отримують більше ніж 7 мільйонів громадян України, склала 1312 гривень. Такий її розмір свідчить, що в стані крайнього зубожіння перебуває більше ніж 17% населення України, які є пенсіонерами.

Водночас серед ситуативного та вимушеного жебрацтва привертає на себе увагу й так зване професійне, яке є тим середовищем, що підпитує існування професійної злочинності. Особливо актуальною є ця проблема в аспекті так званої «дитячої злочинності». Як зауважує Долгова А.І., «рання криміналізація, як правило, завжди пов'язана з крадіжками та жебрацтвом» [2, с. 65].

Вітчизняні журналісти слушно зауважують: «Вже досить давно жебрацтво із соціального явища переросло в професію. Причому таку, для якої не потрібно спеціального навчання чи особливих знань. Головне – правильний підхід, якомога більше жалісливих слів, а ще краще – якщо на руках є маленька дитина або довідка про хворобу. Саме таких жебраків найбільше розвелось останніми роками. Вони «працюють» всюди: біля церков, магазинів та кав'ярень, на автостанціях і просто на вулиці. Складається враження, що жебрацтво стало своєрідною чумою XXI століття» [9].

Як уже зауважувалося, за жебрацтво в нашій країні не передбачено юридичної відповідальності. Водночас організація жебрацтва та використання його як прибуткового злочинного бізнесу за чинним КК України визнається злочином. Причому дії злочинця можуть бути кваліфіковані відповідно до кількох статей Кодексу. Так, статтею 150-1, передбачено відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Ст. 304 КК України, у свою чергу, закріплено відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у тому числі й у зайняття жебрацтвом.

Вченими також зауважується, що з організацією жебрацтва можуть бути безпосередньо пов'язані й такі злочини, як: умисне тяжке чи середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст.ст. 121 та 122 КК України у формі коли такі ушкодження спричинено задля змушування особи до зайняття нею, в подальшому, жебрацтвом); незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України – у формі, коли злочин вчиняється стосовно інвалідів із фізичними чи психічними вадами задля примушування їх, у майбутньому, до зайняття жебрацтвом); торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149 КК України – у формі примушування людини до заняття жебрацтвом); жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України – у формі, коли таке поводження поєднане зі змушуванням над тваринами, що відносяться до хребетних, вчинене із застосуванням жорстоких методів, наприклад позбавлення тварини їжі, води, продовження тримання хворої тварини на сильному морозі тощо) [15, с. 244].

Слід зауважити, що використаний у даній публікації термін «організатор жебрацтва» є умовним та узагальнюючим. Умовний його характер полягає в тому, що «організатором жебрацтва», за наявності відповідних мотивів, доцільно вважати безпосереднього виконавця таких злочинів, які передбачені ст.ст. 150-1 та 304, а також ст.ст. 121, 122, 146, 149 та 299 КК України. Адже вчиняючи вказані злочини, організатор жебрацтва з метою власної наживи втягує або змушує інших осіб займатися жебрацтвом. Узагальнюючий характер терміну «організатор жебрацтва» полягає в тому, що він своїм змістом здатен охопити всіх можливих виконавців злочинів, спрямованих на використання жебраків.

Так, щодо характеристики суб'єкта злочину, передбаченого ч. 1 ст. 150-1 КК України, то, по-перше, слід відзначити, що він є спеціальним. Суб'єктом цього злочину є батьки або особи, які їх замінюють. Характеризуючи спеціальний суб'єкт, можна стверджувати, що це є особа, яка володіє певними якостями, конкретними особливостями, вказаними в диспозиції статті, наділена, разом із загальними ознаками суб'єкта, додатковими ознаками, обов'язковими для даного складу злочину. Відповідно до Сімейного кодексу (далі – СК) України та Закону України «Про охорону дитинства» батьками та особами, які замінюють батьків, можуть бути визнані лише ті особи, які мають право і на яких покладається обов'язок виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці. Батьки – це рідні батько і мати дитини, в тому числі ті, з якими дитина спільно не проживає, а також: а) усиновителі; б) прийомні батьки; в) батьки-вихователі. Особами, які замінюють батьків, відповідно до законодавства є: а) опікун, піклувальник; б) патронатний виховатець; в) фактичний виховатець (особа, яка взяла у свою сім'ю дитину – сироту чи дитину, з інших причин позбавлену батьківського піклування). За відсутності в дитини матері, батька або якщо батьки не можуть з поважних причин надавати дитині належне утримання (а також виховувати її та піклуватися про неї), особами, які замінюють батьків, можуть бути визнані баба і дід, повнолітні брат та сестра, а за відсутності в дитини матері, батька, баби, діда, повнолітніх братів та сестер або якщо ці особи не можуть із поважних причин надавати дитині належного утримання (а також виховувати її та піклуватися про неї) – мачуха і вітчим, які проживають із дитиною, а також інші особи, в сім'ї яких виховувалась дитина. Батьків може не бути в дітей-сиріт, підкинутих дітей, дітей, від яких відмовились батьки, безпритульних дітей. Поважні причини, з яких батьки не можуть надавати дитині належного утримання, це: позбавлення батьківських прав; відібрання дітей у батьків без позбавлення батьківських прав; визнання батьків без вісти відсутніми або невідздатними; оголошення їх померлими; відбування ними покарання в місцях позбавлення волі; перебування їх під вартою на час досудового слідства; розшук їх правоохоронними органами, зокрема пов'язаний з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження; тривала хвороба батьків. До осіб, які замінюють батьків, не можуть належати: особи, які на правових підставах здійснюють виховання малолітньої дитини або нагляд за нею на підставі договору (няня, гувернантка, домашній вчитель, тощо); працівники закладів охорони здоров'я, навчальних та інших закладів (лікарні, будинки дитини, школи, дитячі садочки, оздоровчі табори, школи-інтернати, тощо), зобов'язані наглядати за дітьми і піклуватися про них. Такий висновок нам надає аналіз положень ст.ст. 3, 6, 121–140, 164–166, 207–274 СК України [11], Закону України «Про охорону дитинства» [8], Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [7].

Для встановлення видової різноманітності осіб, які використовують малолітніх чи неповнолітніх для заняття жебрацтвом, доцільно прислухатися до думки Топольської І.О., яка виділила чотири групи таких осіб: 1) ватажки – молоді люди 18-25 років, які групують навколо себе підлітків переважно для виконання дрібних доручень, спільного проведення часу, розпивання спиртних напоїв, вживання наркотиків, учинення корисливих злочинів; 2) рецидивісти – раніше судимі особи старше 25 років. Відбувши покарання, вони намагаються встановити втрачені соціальні зв'язки і найкраще це їм вдається в середовищі неповнолітніх; 3) організатори злочинних груп – найчастіше це особи, які є вихідцями з категорії раніше осуджених, з усталеними антисуспільними поглядами; 4) утриманці – родичі (найчастіше, батьки) малолітніх (неповнолітніх), деградовані особи, які живуть, переважно, за рахунок антисуспільних прибутків. Крім того, вчена зауважує, що «якщо до вчинення злочину неповнолітніх втягують переважно особи чоловічої статі, то до зайняття жебрацтвом їх використовують, здебільшого, матері» [14, с. 45].

Висновки. Подальше вдосконалення діяльності органів, які здійснюють боротьбу з професійною злочинністю, неможливе без детального аналізу кожного її виду. Враховуючи шкоду, яка завдається злочинами, пов'язаними з учиненням жебрацтва, їх вивчення має наукову та практичну значущість. Через те, що законодавством України про кримінальну відповідальність жебрацтво не визнається злочином, кримінально-каранною є діяльність, яка пов'язується з організацією його вчинення. Суб'єкта злочину, пов'язаного із скоєнням жебрацтвом, умовно слід іменувати організатором жебрацтва. Ор-

ганізатором жебрацтва слід вважати особу, яка вчинила злочини, пов'язані з відповідним ганебним соціальним явищем, зокрема передбачені ст.ст. 150-1 та 304, а також ст.ст. 121, 122, 146, 149 та 299 КК України.

Список використаних джерел:

1. Глазунов С.В. Жебрацтво як соціальне явище в історичному вимірі / С.В. Глазунов // Вісник Дніпропетровського університету, 2014, Т. 22, Вип. 24 («Соціологія»). – С. 158.
2. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних / А.И. Долгова. – Москва : Юрид. лит., 1981. – 160 с.
3. Концепція Державної соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07.10.2015р. №1053-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1053-2015-%D1%80>. – Назва з екрану.
4. Максимов Л.Н. Организация работы с беспризорными детьми в 1920-е годы / Л.Н. Максимов // Нескучный Сад. – 2003. – № 1. – С. 25–37.
5. Методика комплексної оцінки бідності, затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Міністерства фінансів України, Державної служби статистики України, Національної академії наук України від 08.10.2012 №629/1105/1059/408/612, зареєстровану у Міністерстві юстиції України 24.10.2012р. за №1785/22097 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1785-12>. – Назва з екрану.
6. Нечаева А.М. Детская беспризорность – опасное социальное явление / А.М. Нечаева // Государство и право. – 2001. – № 6. – С. 58.
7. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 6. – ст. 147 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2342-15>. – Назва з екрану.
8. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 30, ст. 142 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>. – Назва з екрану.
9. Русин С. Жебрацтво – потреба чи непоганий бізнес / С. Русин // Новини Закарпаття. – 23.04.2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakarpatya.net.ua/Zmi/95598-ZHebratstvo-%E2%80%93-potreba-chy-nepohanyi-biznes> – Назва з екрану.
10. Світовий банк підняв межу бідності // hromadske.tv. – 05.10.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hromadske.tv/economics/svitovii-bank-pidnyav-mezhu-bidnosti/>. – Назва з екрану.
11. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 21– 22, ст.135: із змінами, внесеними згідно із Законом № 2913-VI (2913-17) від 11.01.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14>. – Назва з екрану.
12. Словник української мови: в 11 томах. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ: Наукова думка. Т. 2. – 1971. – 547 с.
13. Слуцкий Е.Г. Беспризорность в России: вновь грозная угроза / Е.Г. Слуцкий // Социологическое исследование. – 1998. – № 3. – С. 117–121.
14. Топольськова І.О. Боротьба з втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність / І.О. Топольськова. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2003. – 192 с.
15. Хавронюк М. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (коментар нового закону) / М. Хавронюк // Вісник Львівського університету. – Вип. 49. – 2009. – Серія юрид. – С. 244.
16. Чехов А.П. Палата № 6 / А.П. Чехов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ilibrary.ru/text/989/p.3/index.html>. – Назва з екрану.
17. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1897. – Т. 21 (Нибелунги – Нэффлер). – 480 с.

КАРХУТ Р. В.,

аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою

(Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України)

УДК 343.36

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПИТАНЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВТРУЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

У статті обґрунтовано наукову значимість проведення порівняльного аналізу щодо вирішення питань відповідальності за втручання в діяльність судових органів за українським та польським законодавством. Встановлено, що питання відповідальності за втручання в діяльність судових органів крізь призму порівняльного дослідження саме із законодавством Республіки Польща донині не досліджувалися в кримінально-правовій науці України.

Ключові слова: втручання в діяльність судових органів, порівняльний аналіз, нормативне врегулювання, кримінальна відповідальність.

В статті обґрунтовано наукову значимість проведення порівняльного аналізу по вирішенню питань відповідальності за втручання в діяльність судових органів за українським та польським законодавством. Встановлено, що питання відповідальності за втручання в діяльність судових органів крізь призму порівняльного дослідження саме із законодавством Республіки Польща донині не досліджувалися в кримінально-правовій науці України.

Ключевые слова: вмешательство в деятельность судебных органов, сравнительный анализ, нормативное урегулирование, уголовная ответственность.

This paper substantiate scientific significance of comparative analysis of addressing issue concerning liability for interference in the activity of the judicial authorities in accordance with the national and Polish legislation. It is found that this issue has been out of focus of the criminal and legislation science in Ukraine in proposed context.

Key words: interference in the activity of the judicial authorities, comparative analysis, regulatory settlement, criminal responsibility.

Вступ. У дослідженні питання порівняльного аналізу відповідальності за втручання в діяльність судових органів в Україні та Республіці Польща насамперед необхідно зацентрувати увагу на: а) цінності та актуальності проведення наукових порівняльно-правових досліджень у цілому; б) виборі для такого дослідження саме законодавства Республіки Польща; в) виборі для аналізу саме проблеми відповідальності за втручання в діяльність судових органів у законодавстві обох держав.

Як слушно зазначив відомий французький правник Марк Ансель, вивчення зарубіжного права відкриває перед юристами нові горизонти, знайомить їх з юридичними нормами і системами, відмінними від їх власних, дозволяє їм краще дізнатися про право своєї країни, бо специфічні риси цього права особливо чітко проявляються в порівнянні з іншими системами, озброюють їх ідеями та аргументами, які неможливо отримати при дуже гарному знанні власного права [1, с. 38].

Крім того, вивчення досвіду інших країн має важливе значення для приведення кримінального законодавства України у відповідність до європейських стандартів, що на сьогодні є об'єктивним процесом у зв'язку з реалізацією курсу на входження України до Європейського Союзу.

В українській кримінально-правовій науці останнім часом з'явилася низка компаративістських дисертаційних досліджень та праць монографічного характеру, серед яких слід відзначити праці Д.В. Каменського [2], І.В. Красницького [3], С.В. Красноголовця [4], Д.І. Крупка [5], Н.А. Орловської [6], О.В. Перепаді [7], А.В. Савченка [8], Т.В. Сахарук [9], М.І. Хавронюка [10] та ін. Ці праці охоплюють різний за обсягом матеріал: від загальних комплексних досліджень, проведених М.І. Хавронюком (у них представлено всі основні кримінально-правові інститути держав континентальної Європи та описано їх нормативне врегулювання), до конкретних наукових розробок нормативної регламентації окремих інститутів у законодавстві однієї чи кількох зарубіжних країн.

Проте, на нашу думку, і ті, й інші наукові праці мають надзвичайно важливе значення. Перші дають змогу комплексно оцінити, наскільки досконалим або навпаки є національне законодавство (тобто розглянути його структуру, побудову, визначити загальну відповідність міжнародним стандартам тощо). Другі – розглянути, як кажуть, під мікроскопом досвід вирішення того чи іншого питання в законодавстві обраної зарубіжної держави, а ще краще – кількох.

Окрім цього, слід зазначити, що порівняльно-правовий аналіз досліджуваного питання в зарубіжному законодавстві (а об'єктивно – в законодавстві тих держав, чий кримінальний закон вдалося віднайти) є необхідним для написання більшості сучасних кримінально-правових дисертаційних праць. Проте є підстави стверджувати, що попри доцільність такого аналізу, в багатьох дослідженнях він є поверхневим.

Постановка завдання. Метою статті є наукове обґрунтування доцільності проведення дослідження проблем, пов'язаних із порівняльним аналізом відповідальності за втручання в діяльність судових органів в Україні та Республіці Польща.

Результати дослідження. Стосовно цінності та актуальності проведення наукових порівняльно-правових досліджень можемо констатувати, що зарубіжний досвід нормативного вирішення тих чи інших питань має важливе значення для вдосконалення національних кримінально-правових інститутів. Осмислення цієї тези дає можливість краще вникнути в суть проблем національного кримінального права, визначити його переваги та недоліки, а також не допускати помилок при вирішенні відповідних питань у національному кримінальному праві тощо.

Крім того, не можна не зауважити, що під час прийняття будь-яких відповідних рішень можуть виникати «підводні камені». Про це, зокрема, пише І.В. Красницький [11], нагадуючи, що ще в 1980-х роках минулого століття професор А.М. Яковлев зазначав, що «ідеальний план порівняльно-правового дослідження систем кримінального права» повинен включати:

1. Виявлення і співставлення філософської основи відповідних систем права в цілому і кримінально-правових систем зокрема.
2. Розгляд політичних умов і ідеологічних принципів та положень, що впливали та впливають на прийняття і застосування кримінального законодавства.
3. Співставлення власне кримінально-правових теорій, теоретичних напрямків, кримінально-правових шкіл.
4. Співставлення загальних понять і категорій порівнюваних кримінально-правових систем.
5. Співставлення соціологічних аспектів функціонування норм кримінально-правового характеру [12].

З урахування цього І.В. Красницький робить висновки, що більшість галузевих досліджень, які іменуються порівняльно-правовими, зводиться до реалізації лише четвертого пункту вищевикладеного «плану». Філософські, політичні, ідеологічні, соціологічні та інші важливі чинники, а головне національна ментальність, залишаються поза увагою дослідників. Аналізуються, як правило, лише чинні нормативні положення [11].

Однак і за умов реалізації лише цього, четвертого, пункту «плану», як стверджує І.В. Красницький, дослідника підстерігає низка небезпек:

- 1) найперша – це проблема перекладу, а точніше пошуку термінологічного відповідника, яким позначено досліджуване поняття в національному і зарубіжному законодавстві. Під час проведення порівняльно-правового дослідження необхідно знайти не подібні терміни (а саме така ситуація, як правило, має місце), а такі, які б позначали в законодавстві різних держав поняття однакового (тотожного) і за змістом, і за обсягом. А це доволі складно, а найчастіше – неможливо;
- 2) наступна небезпека – своєчасно відслідкувати зміни аналізованого зарубіжного законодавства, щоб не послугоуватись вже нечинним;
- 3) третя – зрозуміти зміст та дух (традиції) права своєї держави та держави, законодавство якої обрано для порівняння, адже інколи очевидні для правника однієї держави речі цілком незрозумілі для правника іншої;
- 4) неможливість повністю абстрагуватися від підходів національної правової школи, в межах якої виховувався правник, що тлумачить зарубіжне законодавство [11].

На цьому ж наголошує П.С. Берзін, який, будучи науковим редактором із підготовки тексту Карного Кодексу Республіки Польща (далі – КК РП) українською мовою, назвав свій вступний коментар так: «Карний Кодекс Республіки Польща: проблеми розуміння основних положень» [13; с. 7–16].

Усі зазначені небезпеки спробуємо врахувати й уникнути їх у своєму дослідженні.

Для вибору щодо проведення порівняльного аналізу КК РП основними аргументами є такі:

- 1) Республіка Польща є одним із наших європейських сусідів зі спільним, до певної міри, історичним минулим;
- 2) Республіка Польща, як і Україна, має пострадянську спадщину, в тому числі у сфері права, а також успішний досвід інтеграції до європейської спільноти – до чого прагне наша держава;

3) Республіка Польща має позитивний досвід гармонізації внутрішнього законодавства, в тому числі й кримінального, з міжнародним та законодавством Євросоюзу;

4) чинне кримінальне законодавство Республіки Польща формувалося приблизно в той же період, що й українське (різниця – 4 роки), водночас воно є більш лаконічним та стабільним.

Слід також зазначити, що до вивчення польського досвіду кримінально-правового регулювання українські дослідники звертаються все частіше. Зокрема, окремі кримінально-правові інститути кримінального права України та Республіки Польща в порівняльному аспекті досліджували С.В. Красноголовець [5], Н.С. Маковецька [14], М.В. Карп'юк [15] та ін.

Одним із перших у серії релевантних актів іноземного законодавства та права ЄС, що публікуються в межах реалізації матеріалів Координатора проектів ОБСЄ в Україні «Підтримка забезпечення захисту прав людини та верховенства права в законодавчій та судовій практиці», світ побачив переклад чинного КК РП під науковою редакцією П.С. Берзіна [13].

Таким чином, все, про що йшлося вище, засвідчує актуальність та своєчасність проведення порівняльного дослідження саме між законодавством України та Республіки Польща.

Щодо вибору для дослідження проблеми відповідальності за втручання в діяльність судових органів, то тут ситуація така.

Насамперед зазначимо, що ця проблема не має наукового вирішення в такому ракурсі. Питання відповідальності за втручання в діяльність судових органів крізь призму порівняльного дослідження саме із законодавством Республіки Польща не досліджувалося в кримінально-правовій науці України. Українські науковці донині не пропонували «рецептів» вирішення цієї проблеми виходячи із правил, прописаних саме у законодавстві Республіки Польща, не вдавалися також до порівняльних характеристик. Не змогли ми віднайти таких досліджень і в польських науковців.

Водночас питання відповідальності за втручання в діяльність судових органів згідно із чинним Кримінальним кодексом України (далі – КК України) стало предметом цілої низки наукових досліджень. Серед них варто назвати три дисертації, підготовлені та захищені за останні сім років, і, вочевидь, наукові статті цих авторів, написані в процесі роботи над цими дисертаціями.

Безперечно, питання відповідальності за втручання в діяльність судових органів відстежувалося також у навчальних та наукових виданнях. Однак, не применшуючи значення та наукової цінності таких публікацій, зосередимо свою увагу саме на дисертаційних працях, оскільки це – найновіші, сучасні дослідження, які базуються на результатах, отриманих раніше, в яких проаналізовано доробок як авторів радянського періоду, так і сучасних українських вчених, котрі в різний час займалися вивченням питання відповідальності за втручання в діяльність судових органів. Сподіваємося, що огляд цих дисертаційних праць дасть нам змогу досить повно окреслити складові проблеми відповідальності за втручання в діяльність судових органів, що і є нашим завданням.

Отже, в 2011 році дисертацію на тему «Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність осіб, які здійснюють правосуддя» захистив А.Г. Мартіросян [16]. У цій праці автор проаналізував: незалежність суддів як загальновизнаний міжнародно-правовий принцип; конституційні принципи незалежності суду і судової діяльності в Україні; еволюцію кримінально-правового забезпечення незалежності суду і судової діяльності в Україні; склад злочинів, передбачених статтями 376, 377, 378, 379 КК України; форми протиправного втручання в діяльність осіб, які здійснюють правосуддя тощо.

Особливістю дисертації є розширене тлумачення поняття «втручання в діяльність осіб, які здійснюють правосуддя», а саме віднесення до окремих форм протиправного втручання в їх діяльність; погрози або насильства щодо судді, народного засідателя чи присяжного (стаття 377 КК України); умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного (стаття 378 КК України); посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (стаття 379 КК України).

За результатами проведеного дослідження А.Г. Мартіросян запропонував, з-поміж іншого, викласти ст. 376 КК України в такій редакції: «1. Протиправний вплив у будь-якій формі на законну діяльність судді, народного засідателя чи присяжного з метою перешкодити виконанню ними службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення. 2. Ті самі дії, якщо вони перешкодили запобіганню злочину чи затриманню особи, яка його вчинила, або вчинені особою з використанням свого службового становища, або такі, що спричинили тяжкі наслідки» [16, с. 15]. Ці зміни він запропонував замість чинної на той час редакції: «Втручання в будь-якій формі в діяльність судді з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення». Тобто дослідником пропонувалося уточнити: об'єктивну сторону складу злочину (замінити термін «втручання в будь-якій формі» на термін «протиправний вплив у будь-якій формі»; зазначити, що втручання може стосуватися не будь-якої діяльності, а лише законної; коло потенційних потерпілих (не лише судді, а також народного засідателя чи присяжного); доповнити ч. 2 статті новою кваліфікуючою ознакою – спричиненням тяжких наслідків.

У 2013 році побачила світ дисертація Г.Є. Бершова «Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність судових органів» [17]. Цю працю присвячено дослідженню таких питань: історії розвитку законодавства, спрямованого на кримінально-правову охорону діяльності судових органів від втручання в неї; зарубіжному досвіду кримінально-правової охорони діяльності судових органів від втручання в неї (проте польський досвід не проаналізовано); підставам та принципам криміналізації втручання в діяльність судових органів; об'єктивним та суб'єктивним ознакам складу злочину, передбаченого ст. 376 КК України, та покаранням за цей злочин.

На відміну від праці А.Г. Мартіросяна, праця Г.Є. Бершова присвячена аналізу одного складу злочину – передбаченого ст. 376 КК України.

Як і в праці А.Г. Мартіросяна, підсумком наукової розвідки Г.Є. Бершова стала пропозиція стосовно власного бачення ефективної кримінально-правової норми, передбаченої ст. 376 КК України. Він запропонував викласти її в такій редакції:

«Стаття 376. Втручання в діяльність судових органів.

1. Незаконний вплив на суддю, присяжного шляхом прохання, погроз, вказівок, критики їх діяльності в засобах масової інформації, не пов'язаної з її правовою оцінкою чи в інший спосіб з метою перешкоджання всебічному, повному та об'єктивному розгляду справи чи будь-якого звернення громадянина або службової особи, а так само вплив у зазначені способи на особу, яка зарахована до резерву на заміщення вакантних посад судді з метою перешкодити зайняттю нею такої посади або виконанню службових обов'язків на посаді судді, або добитися іншої її неправомірної поведінки на посаді судді, – карається штрафом до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців.

2. Ті самі дії, якщо вони перешкодили запобіганню злочину чи затриманню особи, яка його вчинила, або вчинені службовою особою шляхом зловживання своїм службовим становищем, – караються штрафом у розмірі до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або обмеження волі на строк до п'яти років» [17 с. 203].

Порівняно із чинною на той час редакцією ст. 376 КК України основна новизна цієї пропозиції полягає: в підтримці позиції щодо закріплення об'єктивності шляхом використання терміна «вплив»; наведенні переліку форм такого впливу на діяльність суду, який, проте, також залишається відкритим (невичерпним); визнанні потенційним потерпілим, окрім судді, також присяжного та особи, яка зарахована до резерву на заміщення вакантних посад судді тощо; розширеному тлумаченні мети як ознаки складу цього злочину тощо.

Проте жодна із цих праць не містить окремого комплексного розгляду питань про загальні підходи та особливості кваліфікації втручання в діяльність судових органів, відмежування такого складу від суміжних, не називає найбільш типові випадки кваліфікації діянь за ст. 376 КК України за сукупністю з іншими статтями КК України тощо.

З інтервалом у два роки (у 2015 р.) виходить дисертація, яка стосується проблематики кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів. Її автор, Є.О. Бунін, акцентує увагу на дослідженні таких питань: соціальна зумовленість кримінальної відповідальності за втручання в діяльність судових органів; аналіз об'єктивних та суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 376 КК України; кваліфікуючі ознаки; кваліфікація втручання в діяльність судових органів тощо [18].

Вже традиційно Є.О. Бунін пропонує власне бачення редакції ст. 376 КК України:

«Стаття 376. Вплив на суддю, присяжного чи народного засідателя.

1. Вплив на суддю, присяжного чи народного засідателя, вчинений у будь-якій спосіб, окрім передбачених статтями 377–379 цього Кодексу, з метою перешкодити виконанню обов'язків щодо здійснення правосуддя або добитися винесення неправосудного рішення, – карається ...

2. Та сама дія, якщо вона перешкодила запобіганню злочину чи затриманню особи, яка його вчинила, або вчинена службовою особою з використанням службового становища чи службових повноважень, або вчинена групою осіб за попередньою змовою, – карається» [18, с. 201].

Найважливішими новелами такої редакції є: спроба нормативно розмежувати цей злочин від суміжних злочинів проти правосуддя шляхом введення до диспозиції ч. 1 ст. 376 КК України конструкції – «в будь-якій спосіб, окрім передбачених статтями 377–379 цього Кодексу» (що зазвичай не дуже поширено у законодавчій практиці чинного КК України); пропозиція введення до ст. 376 КК України нової кваліфікуючої ознаки – «вчинення групою осіб за попередньою змовою».

Підсумовуючи нововведення, запропоновані у вищезазначених дисертаціях, можемо констатувати:

1) в проаналізованих дисертаціях майже всі питання, які стосуються проблеми відповідальності за втручання в діяльність судових органів за кримінальним правом України, отримали певне відображення (як загальні – соціальні, історичні, зарубіжний досвід, міжнародні стандарти, підстави криміналізації тощо, так і спеціальні – кваліфікація, покарання тощо);

2) усі вищеназвані дослідники зауважують недосконалість ст. 376 КК України;

3) усі три вищеназвані дослідники сходяться на тому, що більш вдалим (порівняно із чинною редакцією – «втручання в будь-якій формі в діяльність») є використання для позначення суспільно небезпечного діяння в ст. 376 КК України терміна «вплив» (А.Г. Мартіросян – «протиправний вплив»; Г.Є. Бершов – «незаконний вплив»; Є.О. Бунін – «вплив, вчинений у будь-який спосіб»);

4) усі пропонують розширити коло спеціальних потерпілих у складі такого злочину (А.Г. Мартіросян – «протиправний вплив на діяльність судді, народного засідателя чи присяжного»; Г.Є. Бершов – «вплив на суддю, присяжного <...>, а так само на особу, яка зарахована до резерву на заміщення вакантних посад судді»; Є.О. Бунін – «вплив на суддю, присяжного чи народного засідателя»);

5) усі сходяться на необхідності передбачення в ст. 376 КК України як обов'язкової ознаки мети злочину (А.Г. Мартіросян – «із метою перешкодити виконанню ними службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення»; Г.Є. Бершов – «із метою перешкодження всебічному, повному та об'єктивному розгляду справи чи будь-якого звернення громадянина або службової особи»; Є.О. Бунін – «із метою перешкодити виконанню обов'язків щодо здійснення правосуддя або добитися винесення неправосудного рішення») тощо.

Оцінюючи кожен з одержаних результатів, повинні, однак, зауважити деякі моменти. Як стверджує М.І. Хавронюк, використання в КК України такої ознаки суб'єктивної сторони, як мета (а також мотив і спрямованість діяння), як обов'язкових ознак складу злочину, часто є недостатньо обґрунтованим і створює суттєві складнощі як для коментування кримінального закону, так і для його застосування. Встановлення мети і спрямованості діяння вимагає надзвичайного професіоналізму від органів дізнання, слідчих, прокурорів і суддів, оскільки за допомогою показань свідків, висновків експертів, речових доказів тощо переважно встановлюються лише певні об'єктивні фактичні дані, показання потерпілих є не в кожній справі, а показання підозрюваних, обвинувачених, підсудних часто є суперечливими і неправдивими. Загалом мистецтво довести ознаки суб'єктивної сторони вимагає знання і застосування всіх можливостей оперативно-розшукової діяльності, кримінального процесу, тактики проведення певних слідчих дій і методики розслідування кримінальних справ певних категорій. Відтак не слід застосовувати ознаки мети і мотиву в тих складах злочинів, де явної потреби в цьому немає [19, с. 60–61].

У даному аспекті слід навести і висновки Є.М. Блажівського за результатами проведеного ним комплексного дослідження на тему «Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність за кримінальним правом України». Ним, зокрема, «пропонується уніфікувати виклад статей КК, які передбачають відповідальність за втручання в діяльність шляхом використання таких конструкцій: у назвах – «Втручання в здійснення відповідними особами своїх повноважень»; у диспозиціях – «Умисне вчинення незаконних дій, які унеможливають або істотно утруднюють виконання відповідними особами своїх службових повноважень»; – обґрунтовується, що вказівка на мету як обов'язкову ознаку суб'єктивної сторони в складах втручання є зайвою. При запропонованому вище викладі диспозиції відповідних статей потреба в ній зникає» [20, с. 15].

Таким чином, є всі підстави зробити висновок, що попри належну увагу до проблеми відповідальності за втручання в діяльність судових органів у кримінально-правовій науці України, підстав вважати вирішеною цю проблему немає.

Стосовно дослідження питання відповідальності за втручання в діяльність судових органів за чинним КК РП, то ситуація наразі така. У польській правовій науці питання відповідальності за втручання в діяльність суду (арт. 232 КК РП – «Kto przemocą lub groźbą bezprawną wywiera wpływ na czynności urzędowe sądu» (хто шляхом насильства або незаконної погрози впливає на офіційні дії суду) або, як цей злочин скорочено називають польські правники, – *przemoc wobec sądu* – «за насильство щодо суду» – не отримали належного дослідження. Ці питання описано, насамперед, у коментарях до КК РП [21]. Проте такі коментарі є надто загальними. Наприклад, у найбільшому коментарі до КК РП за редакцією М. Мозгави питанням відповідальності за злочини проти правосуддя (розділ XXX, арт. 232 – 247 а (всього – 19 арт)) присвячено лише 29 сторінок [21, с. 641–669].

Монографічних польських наукових досліджень із питань відповідальності за втручання в діяльність суду нами не знайдено. Вдалося віднайти лише одну наукову статтю, присвячену саме цій проблемі [22].

Стосовно української кримінально-правової науки, то, як уже зазначалося, ми, на жаль, через брак аналізу зарубіжного досвіду кримінально-правової охорони діяльності судових органів від втручання в неї, зокрема, досвіду польського, не маємо можливості повною мірою використовувати наукові розробки закордонних науковців. Зауважимо із цього приводу, що Г.Є. Бершов, який вивчав зарубіжний досвід нормативної регламентації питань втручання в діяльність судових органів і присвятив цьому окремий підрозділ дисертації, зовсім не торкався польського законодавства.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що проведення порівняльного аналізу проблем українського та польського законодавства, пов'язаних із

відповідальністю за втручання в діяльність судових органів, є актуальним і дасть змогу отримати нові знання, які допоможуть нам у пошуку ефективних кримінально-правових механізмів охорони діяльності судових органів від втручання в неї.

Список використаних джерел:

1. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права / М. Ансель // Очерки сравнительного права (сборник). – М. : Прогресс, 1981. – 256 с.
2. Каменський Д.В. Кримінальна відповідальність за податкові злочини за федеральним законодавством США : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Д.В. Каменський. – Київ, 2010. – 20 с.
3. Красницький І.В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України : порівняльний аналіз. Монографія / І.В. Красницький. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 232 с.
4. Красноголовець С.В. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих та референдних прав громадян в Україні та державах Центральної Європи (порівняльний аналіз на прикладі Польщі, Словаччини, Угорщини, Чехії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / С.В. Красноголовець. – Львів, 2009. – 20 с.
5. Крупко Д.І. Відповідальність за хабарництво за кримінальним правом Німеччини, Швейцарії та України (порівняльно-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право» / Д.І. Крупко. – Київ, 2005. – 20 с.
6. Орловська Н.А. Осудність та її види (порівняльний аналіз законодавства України та інших держав) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія» / Н.А. Орловська. – Одеса, 2001. – 20 с.
7. Перепада О.В. Кримінально-правові аспекти примирення між особою, яка вчинила злочин, та потерпілим (порівняльний аналіз законодавства України та ФРН) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / О.В. Перепада. – Київ, 2003. – 18 с.
8. Савченко А.В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.В. Савченко. – Київ, 2007. – 36 с.
9. Сахарук Т.В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право» / Т.В. Сахарук. – Харків, 2006. – 20 с.
10. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи : порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : Монографія. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
11. Красницький І.В. Порівняльний аналіз чи тлумачення законодавства зарубіжних держав українським правником? / І.В. Красницький // Проблеми порівняльного правознавства : зб. тез наук. доп. III міжнар. наук. конф. «Компаративістські читання» / Львів. держ. ун-т внутр. справ, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Укр. асоц. порівнял. правознавства. – Львів ; К. : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 85.
12. Яковлев А.М. Методология сравнительного правоведения в области уголовного законодательства (проблемы типологии и методики) / А.М. Яковлев // ИГиП АН СССР. – 1978. – С. 107–118.
13. Карний кодекс Республіки Польща. Переклад / Наукове редагування – д. ю. н., проф. Берзін П.С. Переклад : Бормецька Г.В. – Київ : ВАІТЕ, 2015. – 164 с. – (Парламентська бібліотека).
14. Маковецька Н.Є. Умисні вбивства за кримінальним правом України та Республіки Польща: юридичний аналіз складів злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія» / Н.Є. Маковецька. – Львів, 2010. – 18 с.
15. Карп'юк М. В. Насильницькі злочини проти власності за кримінальним правом України та Республіки Польща : порівняльний аспект / М.В. Карп'юк ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2016. – 22 с.
16. Мартіросян А.Г. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність осіб, які здійснюють правосуддя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / А.Г. Мартіросян. – Київ, 2011. – 20 с.
17. Бершов Г.Є. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність судових органів / Г.Є. Бершов / за заг. ред. О.М. Литвинова. – Х. : Ніка Нова, 2014. – 227 с.

18. Бунін Є.О. Втручання в діяльність судових органів за Кримінальним кодексом України: аналіз складу злочину та питання кваліфікації : дис. канд. юр. наук : 12.00.08 / Є.О. Бунін. – Харків, 2015. – 259 с.

19. Хавронюк М.І. Дещо про мету, мотив і спрямованість суспільно небезпечного діяння / М.І. Хавронюк // Життя і право. – 2004. – № 4. – С. 60–64.

20. Блажівський Є.М. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність за кримінальним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.08 «кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Є.М. Блажівський. – Львів, 2010. – 22 с.

21. Budyn-Kulik M., Kozłowska-Kalisz P., Kulik M., Mozgawa M. Kodeks karny. Komentarz // Magdalena Budyn-Kulik, Patrycja Kozłowska-Kalisz, Marek Kulik, Marek Mozgawa (redaktor naukowy) // Warszawa. – Wolters Kluwer SA. – 2015. – 924 с.

22. Ryszard A. Stefański. Przestępstwo wywierania wpływu na czynności sądu – art. 232 k.k. / Ryszard A. Stefański // Prokuratura i Prawo. – 2002. – № 2. – S. 7–16.

КУЛИК К. Д.,
асистент кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.9(477:343.54)

СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ РОЗБЕЩЕННЮ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

У статті визначено головні напрями спеціально-кримінологічного запобігання розбещенню неповнолітніх в Україні з урахуванням зарубіжного досвіду протидії цьому явищу. Запропонована система таких заходів на етапах кримінологічної профілактики, відвернення та припинення.

Ключові слова: розбещення неповнолітніх, розпусні дії, запобігання, спеціально-кримінологічне запобігання, кримінологічна профілактика, відвернення, припинення.

В статье определены главные направления специально-криминологического предупреждения развращения несовершеннолетних в Украине с учетом зарубежного опыта противодействия этому явлению. Предложена система таких мероприятий на этапах криминологической профилактики, предотвращения и прекращения.

Ключевые слова: развращение несовершеннолетних, развратные действия, предупреждение, специально-криминологическое предупреждение, криминологическая профилактика, предотвращение, прекращение.

The article defines the main directions specific criminological preventing the corruption of minors in Ukraine on the basis of international experience combating this phenomenon. The system of measures on the stages of criminological warning, prevention and cessation has been proposed.

Key words: corruption of minors, indecent assault, prevention, specially-criminological prevention, criminological prevention, prevention, termination.

Вступ. Запобігання злочинності є одним із головних завдань кримінологічної науки. Питання запобігання розбещенню неповнолітніх у вітчизняній науці ще не було предметом детального аналізу, а розглядалося лише у контексті розробки заходів протидії злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості. Але через те, що досліджувані злочини мають свою власну специфічну систему детермінант, цих заходів недостатньо для ефективного запобігання розбещенню

неповнолітніх. Тому, як наслідок, постає нагальна потреба в розробці комплексу таких заходів на спеціально-кримінологічному рівні.

Аналіз останніх досліджень. Питання запобігання розбещенню неповнолітніх залишається недостатньо розробленим у кримінології. Окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися в працях А.І. Алексєєва, Ю.М. Антоняна, Г.Б. Дерягіна, О.М. Джужи, А.О. Джужи, В.В. Голіни, А.П. Закалюка, А.Г. Кальмана, І.І. Лановенка, А.С. Лукаш, О.В. Синєокий та ін. Проте зазначені вчені розглядали заходи запобігання розпусним діям у контексті запобігання злочинності в цілому, злочинів проти статевої свободи та недоторканості та статевих злочинів проти неповнолітніх і окремо не розглядалися.

Постановка завдання. Метою статті є визначення основних напрямів спеціально-кримінологічного запобігання розбещенню неповнолітніх з урахуванням міжнародного досвіду протидії цьому явищу та розробка системи таких заходів на етапах кримінологічної профілактики, відвернення та припинення злочину.

Результати дослідження. Під спеціально-кримінологічним запобіганням злочинності розуміємо комплекс взаємодоповнюючих напрямів протидії злочинності, змістом яких є розробка та реалізація заходів, пов'язаних із профілактикою, випередженням, обмеженням та усуненням негативних явищ і процесів, що породжують та зумовлюють злочинну детермінацію, та недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної діяльності [1, с. 7]. Суб'єктами цього виду запобігання є органи і служби в справах дітей, відділи ювенальної превенції Управління превентивної діяльності Головного управління Національної поліції, Департаментом кіберполіції Національної поліції, приймальники-розподільники для дітей, дільничні офіцери поліції, органи і установи виконання покарання, органи пробації тощо.

Заходи спеціально-кримінологічного запобігання чітко цілеспрямовані, спеціалізовані, локалізовані в просторі і часі, що застосовуються до певних об'єктів та суб'єктів, визначені строками проведення [2, с. 31]. Рациональне застосування заходів спеціально-кримінологічного запобігання створює умови, що зменшують ймовірність виникнення криміногенних причин, умов та конкретної життєвої ситуації вчинення розбещення неповнолітніх. Як зазначає В.В. Голіна, спеціально-кримінологічне запобігання складається з трьох самостійних напрямків: профілактика, відвернення та припинення злочинів [3, с. 13].

У зв'язку із специфікою злочину, передбаченого ст. 156 КК України (розбещення неповнолітніх), та складністю активного втручання в приватне, зокрема статеве, життя людини вважаємо, що найбільш перспективним напрямком запобігання розбещенню неповнолітніх є кримінологічна профілактика. Під *кримінологічною профілактикою* розуміють засновану на кримінологічній теорії, тісно пов'язану із соціальним розвитком суспільства самостійну частину спеціально-кримінологічного запобігання, що становить напрям протидії злочинності, який включає різні за характером, змістом, часом, сферою застосування методи боротьби щодо випередження, обмеження та усунення криміногенних явищ та процесів, безпосередньо пов'язаних із вчиненням злочинів [4, с. 35].

Основний тягар контролю за дотриманням законних прав та інтересів дітей покладений на *органи і служби у справах дітей* та спеціальні установи для дітей, особливо на органи опіки та піклування. Суб'єкти соціальної роботи мають інформувати служби в справах дітей про сім'ї, зокрема, в яких було скоєне фізичне, психологічне, сексуальне, економічне насильство над дітьми, жорстоке поводження з ними або якщо існує реальна загроза його вчинення [5]. З метою активізації роботи з виявлення подібних випадків *пропонуємо* наступне: 1) проводити щоквартальні перевірки місцевими службами в справах дітей сімей, що знаходяться в групі ризику, проведення опитування їх сусідів із метою виявлення латентних злочинів щодо дітей; 2) проводити щоквартальні та позапланові (за необхідності) перевірки закритих навчальних закладів на предмет виявлення зловживання працівниками таких закладів своїми повноваженнями та вчинення статевих злочинів щодо їх вихованців; 3) необхідно призначити постійного представника органів і служб у справах дітей у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку для виявлення зловживання працівниками таких закладів своїми повноваженнями та вчинення статевих злочинів щодо їх вихованців; 4) заохочувати негайне інформування відповідних органів щодо факту протиправних посягань на статеву недоторканність осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку; 5) проведення бесід, консультацій з вихованцями закритих навчальних закладів та закладів оздоровлення та відпочинку щодо наявності вчинення протиправних дій із боку працівників зазначених закладів тощо. Для контролю результатів вищезазначених заходів необхідним є введення прозорості системи звітності та визначення критеріїв оцінки ефективності роботи персоналу навчальних закладів закритого типу, а також запровадження системи громадського контролю діяльності органів і служб у справах дітей. Проведення таких заходів буде сприяти виявленню фактів вчинення злочинних посягань щодо неповнолітніх, тим самим буде зменшуватися рівень латентності злочинності взагалі і розбещення неповнолітніх зокрема. Також це буде позитивно впливати на правосвідомість та самоконтроль працівників спеціальних дитячих закладів.

Необхідною складовою частиною протидії розбещенню неповнолітніх є здійснення інформування населення про сутність та прояви цього злочину, що сприятиме формуванню у широких верств населення знань про небезпечність та соціальну неприйнятність вчинення розпусних дій сексуального характеру з особами, які не досягли шістнадцятирічного віку, а також дозволить донести до них оптимальні способи захисту та запобігання таким діям. Із цією метою необхідно реалізувати ряд заходів, спрямованих на розповсюдження знань про кримінальну караність зазначеного злочину, способи виявлення розпусних дій та шляхи повідомлення про вчинення до правоохоронних органів. Це може бути реалізовано завдяки публікації та розповсюдженню буклетів та пам'яток, розміщенню інформації на білбордах, проведенню опитування населення щодо правових знань із цього питання, створенню спеціалізованого Інтернет сайту та «Телефону довіри» для цілодобової підтримки й професійного консультування неповнолітніх, які постраждали від розбещення.

У зв'язку із здійсненням реформування органів внутрішніх справ було прийнято Закон України «Про національну поліцію» та Положення про Національну поліцію. Відповідно до цих нормативно-правових актів Національна поліція є центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку. Національна поліція виконує ряд покладених на неї завдань щодо превентивної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню злочинів; виявлення причин та умов, що сприяють їх реалізації, виявлення та припинення протиправних посягань тощо [6].

Основний обсяг заходів спеціально-кримінологічного запобігання вчиненню злочинів, зокрема розбещення неповнолітніх, покладається на управління Національної поліції в областях, оскільки вони безпосередньо взаємодіють із людьми, правопорушниками та жертвами протиправних посягань. Обласні управління Національної поліції України складаються з управління карного розшуку, управління превентивної діяльності, слідчого управління, приймальника-розподільника для дітей, батальйону патрульної поліції тощо.

Органи поліції здійснюють інформаційно-аналітичну діяльність, у рамках якої формуються та користуються базами/банкми даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України [6]. До цих баз даних входять відомості щодо осіб, стосовно яких поліцейські здійснюють профілактичну роботу. У зв'язку із цим пропонуємо створення в межах спеціалізованої єдиної інформаційної системи МВС України бази даних щодо осіб, які: 1) вчинили злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості; 2) схильні до вчинення статевих злочинів щодо неповнолітніх; 3) відбули покарання в кримінально-виконавчих установах за статеві злочини та насильство у сім'ї; 4) ведуть антисоціальний спосіб життя та вчиняли адміністративні правопорушення проти сім'ї та моральності. В електронному архіві повинно фіксуватися прізвище, ім'я, по батькові, місце реєстрації та/або фактичне місце проживання, місце роботи, перелік вчинених правопорушень/злочинів, судимість, особистісна характеристика, яка відображає кримінологічно значущі якості особи. Така база даних існує в Сполучених Штатах Америки та є загальнодоступною відповідно до «Закону Меран» («Megan's Law» або «Jacob Wetterling Crimes Against Children and Sexually Violent Offender Registration Program» [7]). Вважаємо за доцільне створення такої бази даних і в Україні, але з необхідністю врахування національного законодавства, правосвідомості громадян та менталітету, тобто обмежити доступ до нього спеціальними особами, які мають безпосереднє відношення до запобігання цим злочинам та науковцям, які вивчають проблеми статевої злочинності.

Патрульна служба Національної поліції під час виконання покладених на них обов'язків здійснює як профілактичну роботу, так і відвернення та припинення вчинення розбещення неповнолітніх. Це можливо при патрулюванні поліцією місць, де є підвищена вірогідність вчинення злочинів, у тому числі і проти статевої недоторканості особи. Необхідно складати плани та маршрути, орієнтуючись на урбаністичну модель підконтрольної території, криміногенність районів і місць. Для цього доцільне використання комп'ютерних програм, які здійснюють кримінологічний аналіз підвідомчої території й пропонують оптимальні за часом і скоординовані за місцевістю маршрути. Рациональним вбачається пропозиція по створенню «карт враженості» [8, с. 92], в яких зафіксована дислокація криміногенних об'єктів, де можуть вчинятися злочини, зокрема розбещення неповнолітніх. Злочинці, які мають намір на вчинення розпусних дій щодо неповнолітніх, у більшості випадків орієнтуються на сприятливу ситуацію, відсутність сторонніх людей та правоохоронних органів. Помітивши патрульну машину або піших патрульних поліції злочинець може відмовитися від злочинного наміру, зупинити його реалізацію. Матеріали 56,5 % вивчених нами кримінальних справ свідчить, що умисел на вчинення розбещення неповнолітніх залежав від навколишнього сприятливого для злочинця становища, тому вдало продуманий механізм реалізації охоронних функцій патрульної поліції підвищить ефективність запобіжної діяльності.

До складу обласних управлінь Національної поліції також входять *дільничні офіцери поліції*. Станом на 01.10.2016 р. у своїй діяльності вони керувалися Законом України «Про Національну

поліцію», Положенням про Національну поліцію та Положенням про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України [9]. Проаналізувавши покладені на дільничних інспекторів завдання, можна сказати, що їх запобіжні обов'язки здійснюються як на загальному, так і на індивідуальному рівнях. Основними функціями дільничних інспекторів відповідно до Положення передбачені такі заходи запобігання вчиненню злочинів, зокрема розбещенню неповнолітніх: 1) проведення загальної та індивідуальної профілактичної роботи серед населення; 2) кримінологічне інформування населення про найбільш небезпечні злочинні прояви і засоби захисту від них; 3) виявлення та запобігання насильству в сім'ї, злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості, розбещенню неповнолітніх; 4) проведення профілактичних інформаційних бесід із людьми, які проживають на території відомства конкретного дільничного інспектора; 5) ведення нагляду та контролю за групами ризику відповідно до електронної бази даних таких осіб. Пропонуємо доповнити перелік заходів запобігання розбещенню неповнолітніх обов'язком всебічного, повного дослідження причин і умов, які призводять до вчинення злочинів; організовувати доступні широким верствам населення курси самозахисту від сексуальних посягань та неагресивного врегулювання конфлікту тощо.

Вважаємо за необхідне ввести в Україні практику *відновного правосуддя* (restorative justice), яка набула широкого розповсюдження у багатьох країнах світу. Відновним процесом, відповідно до Основних принципів ООН щодо впровадження програм відновного правосуддя у кримінальних справах [10], є процес, в якому потерпілий та злочинець разом беруть активну участь у вирішенні правового конфлікту шляхом залучення посередника/медіатора [11, с. 8–9]. Метою програми відновного правосуддя є розв'язання проблеми з урахуванням причини конфлікту, відшкодування винним шкоди потерпілому, спонукання злочинця до усвідомлення причин своєї поведінки та взяття на себе відповідальності за їх наслідки.

Такі програми розповсюджені у Сполучених Штатах Америки, Канаді, країнах Європи, Центральній Азії, Австралії та ін. Зважаючи на це, їх застосування може бути адаптовано до умов, правових традицій, принципів та системи чинного національного кримінального правосуддя.

Зазначені програми досить успішно застосовуються і щодо злочинців, які вчинили статеві злочини щодо неповнолітніх [12], а в Новій Зеландії навіть створено спеціальну програму «Стандарти відновного правосуддя у справах проти статевих злочинів» [13]. Тому вважаємо, що впровадження досвіду відновного правосуддя в Україні щодо осіб, які вчинили розбещення неповнолітніх, сприятиме зменшенню рецидивної злочинності цього виду. Проведення процедури відновного правосуддя можливо за умови досягнення потерпілим 14 років і його усвідомлення характеру процесу спілкування із розбещувачем. При цьому необхідними є його бажання та добровільна згода. Непоодинокі випадки, коли особами, що вчиняють розбещення неповнолітніх, є знайомі, сусіди, родичі, батьки, друзі батьків потерпілих. Наслідком цього є руйнація всіх стосунків між винними та їх жертвами в майбутньому, що призводить до фрустрації, дезадаптації, проблем спілкування в соціумі, негативно відбивається як на подальшій соціалізації неповнолітніх потерпілих, так і на злочинцях, які, не розкававшись у вчиненому, можуть вчинити подібний злочин знову.

Велике значення в реалізації заходів спеціально-кримінологічного запобігання розбещенню неповнолітніх відігравали кримінально-виконавчі інспекції (КВІ), які відповідно до Закону України «Про пробацію» [14] замінені на уповноважені органи з питань пробації. Проаналізувавши функції, які здійснювала КВІ станом на 01.05.2016 р., можна визначити, які саме заходи кримінологічної профілактики розбещення неповнолітніх ці органи *повинні* були виконувати, а саме: 1) ведення обліку криміногенних осіб, які відбули покарання за статеві злочини; 2) здійснення профілактичної перевірки цих осіб за місцем їх проживання або роботи; 3) проведення фахівцями з психології, сексології та педагогіки спеціальних тренінгів, консультацій, бесід як у групі, так і в індивідуальному порядку, спрямованих на позитивну переорієнтацію криміногенної особистості; 4) вжиття заходів із підготовки осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певних строк, до звільнення з метою трудового, учбового та побутового влаштування таких осіб після звільнення тощо. Вжиття подібних заходів зменшить психологічне та матеріальне навантаження на осіб, які звільняються з кримінально-виконавчих установ закритого типу, та сприятиме нівелюванню причин та умов, що зумовлюють вчинення нових злочинів взагалі та розбещення неповнолітніх зокрема.

Вважаємо за доцільне знову впровадити практику обов'язкового виявлення причин та умов, що зумовлюють вчинення злочинцями розпусних дій щодо осіб, молодше шістнадцяти років. Такий обов'язок був покладений на органи дізнання, судового слідства у Кримінально-процесуальному кодексі України, який втратив чинність з набранням законної сили новим Кримінальним процесуальним кодексом України. Здійснення цього завдання, давало змогу, по-перше, побачити деякі типові криміногенні об'єкти профілактики та їх прояви в конкретному випадку вчинення злочину; по-друге, – оперативно і різнобічно реагувати на них [15, с. 76].

Дослідження нами архівних кримінальних справ не виявило в цих поданнях вказівки на конкретні причини та умови вчинення засудженими розбещення неповнолітніх (подання у порядку

ст. 23-1 КПК України мали місце в архівних кримінальних справах до 2012 р.). У більшості випадків подання містили тотожні за змістом і формою зазначення причин і умов учинення злочину (наприклад, недостатня профілактична робота дільничних інспекторів на відповідних територіях), тобто носили формальний характер. Практичні працівники пов'язують це з перевантаженням слідчих великою кількістю кримінальних справ, що, на їх думку, фізично унеможливорює ефективне здійснення цієї діяльності, або таким суб'єктивним фактором, як неналежне виконання своїх професійних обов'язків працівниками зазначених структур. Лише в деяких кримінальних справах було виявлено більше факторів вчинення злочину, серед яких переважали: стан алкогольного сп'яніння, психологічні аномалії та низький рівень правосвідомості й поінформованості населення щодо караності розбещення неповнолітніх. Треба наголосити, що практичні працівники не в повній мірі розуміють різницю між причинами та умовами вчинення розбещення неповнолітніх, ототожнюючи їх. Це можливо виправити в процесі проходження ними курсу підвищення кваліфікації або участі в роботі науково-практичних конференцій, присвячених цьому питанню.

На сьогодні завдання з виявлення причин і умов, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вчинення злочинів неповнолітніми покладено на дільничних інспекторів та органи Національної поліції, зокрема на Департамент превентивної діяльності, але їх робота має узагальнений характер, що не сприятиме ефективному спеціально-кримінологічному запобіганню розбещенню неповнолітніх.

Станом на 01.10.2016 р. Відділи ювенальної превенції Управління превентивної діяльності Головного управління Національної поліції у своїй роботі керувалися Положенням про Управління кримінальної міліції в справах дітей Міністерства внутрішніх справ України та Інструкцією з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, затвердженої Наказом Міністерства внутрішніх справ, які поки що не втратили чинності. Відповідно до цих нормативно-правових актів кримінальна міліція в справах дітей має широкий спектр завдань та обов'язків, серед яких: організація та координація дій з виявлення, припинення та розкриття злочинів, учинених проти життя та здоров'я дітей, їх статевої свободи та недоторканності; виявлення дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво; виявлення осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту; запобігання вчиненню сексуальних злочинів щодо неповнолітніх осіб тощо.

Також ст. 9 Закону України «Про пробацію» передбачає здійснення досудової пробації, яка повинна забезпечувати суд формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності. Така доповідь має містити соціально-психологічну характеристику обвинуваченого, оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення та висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Як бачимо, в досудовій доповіді не передбачено встановлення причин та умов вчинення конкретного злочину обвинуваченим. Тому *пропонуємо* внести зміни до ч. 3 ст. 9 ЗУ «Про пробацію», доповнивши її положенням про обов'язковість встановлення дійсних причин та умов вчинення злочинів, у тому числі і розбещення неповнолітніх, для ефективного планування програм запобігання цьому злочину на усіх рівнях протидії злочинності.

На наш погляд, обов'язковим є призначення судово-медичної експертизи для злочинців, які вчиняють розбещення неповнолітніх. Зміст експертизи на сьогодні віддається на розсуд слідчим, які не маючи необхідних знань щодо специфіки статевих злочинів, лишають нез'ясованими питання, які є важливими для характеристики особистості злочинця, який вчинив злочин, передбачений ст. 156 КК України. Практика проведення судово-психологічних експертиз щодо осіб, які вчиняють розбещення неповнолітніх, свідчить, що не з'ясовується низка питань, важливих для розуміння природи злочинних дій та значущих для характеристики особистості злочинця властивостей та якостей. Наприклад, під час проведення судово-медичних експертиз не встановлюється тривалість тяжіння до дитини як сексуального партнера, генези його розвитку та можливості психологічного лікування цієї парафілії. Через це неможливо встановити істинні детермінанти вчинення розбещення неповнолітніх, що надалі унеможливорює процес розробки ефективних заходів запобігання цьому злочину. У зв'язку із цим *пропонуємо* внести такі доповнення до п.6.6 чинної Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. №53/3: під час проведення психологічних експертиз обвинувачених та засуджених за злочини проти статевої свободи і статевої недоторканності осіб, які не досягли 16 років, необхідно додатково визначити перелік питань, які в обов'язковому порядку повинні з'ясовуватися у підекспертних та фіксуватися у висновках експертиз. До таких запитань належать: 1. Відомості щодо батьків підекспертного, його взаємовідносин з ними, наявність у них хвороб або психічних відхилень, судимості тощо; 2. Чи були вчинені щодо підекспертних посягання сексуального характеру у дитинстві; 3. Тривалість статевого потягу до малолітніх/неповнолітніх; 4. Ймовірні причини цього статевого потягу.

Наступним напрямом спеціально-кримінологічного запобігання розбещенню неповнолітніх є його *відвернення*. Заходи відвернення вчинення розпусних дій мають два основні напрями впливу. По-перше, ці заходи можуть мати місце при виявленні осіб, схильних до аморальної поведінки, наявності психічних аномалій в межах осудності. Вагомого значення при цьому набуває діяльність органів і служб у справах дітей та дільничних офіцерів поліції, які повинні регулярно проводити перевірки проблемних сімей. До осіб з девіантною формою поведінки мають застосовуватися індивідуальна та групова психотерапевтична корекційна робота у формі психологічного, психіатричного та сексологічного лікування відповідними фахівцями. По-друге, відвернення злочинного посягання можливе у випадку виявлення осіб, які займаються злочинною діяльністю у вигляді організації та утримання місць розпусти, звідництва, проституції. Цей злочинний «бізнес», як правило, має тривалий характер із чітким розподілом ролей співучасників. Протидія правоохоронних органів у цьому випадку може здійснюватися у вигляді: патрулювання місць підвищеної криміногенності, обліку осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі за вчинення аналогічних злочинів, опитуванні свідків, оперативному виявленні підозрілих осіб, відстеженні інтернет-пропозицій інтимного характеру, де пропонуються послуги неповнолітніх, публікуються їх фото тощо.

Ще одним напрямом спеціально-кримінологічного запобігання розбещенню неповнолітніх є його *припинення*, під яким розуміється сукупність видів діяльності, спрямованих на недопущення завершення розпочатого злочину шляхом розроблення і здійснення спеціальних заходів [16, с. 145]. Воно полягає в істотному обмеженні злочинних проявів або усуненні криміногенного чинника на мікрорівні [17, с. 155]. Цей напрям тісно пов'язаний з ефективністю роботи правоохоронних органів, зокрема дільничної та патрульної поліції. Останні повинні активно об'єднувати сили для роботи у, так званих, місцях ризику (території шкіл, дитячих садків, парках, скверах, лісопосадках, на вулицях у безлюдних місцях, біля водоймищ тощо). Про нагальну потребу посилення саме таких заходів свідчить те, що за даними нашого кримінологічного дослідження 39% випадків розбещення неповнолітніх було вчинено саме на безлюдних частинах вулиць, у під'їздах, на пустирях, на територіях дитячих садочків та шкіл. На місці вчинення злочину правоохоронними органами чи громадянами затримано 7,3% розбещувачів неповнолітніх. У 10,6% випадків про злочинні діяння правоохоронними органами було повідомлено особами, які стали свідками злочинного посягання (серед означених осіб були лісники, сусіди, власники нерухомості, працівники шкіл та дитячих садочків).

З наведеного можна зробити висновок, що досить ефективними запобіжними заходами припинення розпусних дій є діяльність громадських об'єднань та окремих фізичних осіб. Їх активна правозахисна позиція та практичні заходи сприяють виявленню злочинів, передбачених ст. 156 КК України, а отже, доречною б була практика матеріального заохочення таких осіб. Матеріальна зацікавленість здатна стимулювати громадян краще, ніж заклики до громадської свідомості. Сам факт публічної обіцянки винагороди сприятиме формуванню у населення рішучості до припинення суспільно небезпечних замахів на співгромадян і дітей зокрема. Крім того, допомога громадян сприятиме заощадженню часу, матеріальних та/або трудових ресурсів правоохоронних органів (розрахунок розмірів винагороди може обчислюватися виходячи з реальних витрат на проведення кожної конкретної акції) [18, с. 144].

Велику стурбованість викликає показник у 61% випадків розбещення неповнолітніх, які вчиняються у жилих приміщеннях квартир, приватних будинків, де застосування заходів припинення є обмеженим. Ці випадки мають найвищий ступінь латентності серед інших проявів розпусних дій. *Спеціально-кримінологічне запобігання невиявлених випадків* розбещення неповнолітніх реалізується, передусім, через оперативні заходи виявлення злочину в умовах неочевидності. До способів виявлення цього ганебного явища можна віднести: 1) встановлення відеоспостереження у найбільш криміногенних місцях будинків (під'їзди, підвал, горище) та місцях, де часто бувають діти; 2) опитування вихованців дитячих установ та оздоровчих таборів співробітниками органів нагляду за дітьми; 3) проведення психологічних консультацій й тестів працівниками установ закритого типу на предмет виявлення їх схильності до сексуальних збочень; 4) ведення електронних списків осіб, які відвідують зазначені установи; 5) підвищення професійного рівня співробітників правоохоронних органів стосовно специфіки проведення слідчих дій у справах про розбещення неповнолітніх; 6) проведення інформаційних бесід з населенням з метою встановлення довіри до правоохоронних органів; 7) пильне стеження за поведінкою дітей їх батьками та опікунами з метою виявлення відхилень поведінкових характеристик тощо.

Висновки. Таким чином, запропонована система спеціально-кримінологічних заходів запобігання розбещенню неповнолітніх спрямована на всебічну та комплексну превенцію цьому негативному явищу в суспільстві. Визначено, що найбільш ефективним та реальним напрямом спеціально-кримінологічного запобігання розбещенню неповнолітніх є кримінологічна профілактика. Основними напрямками такої діяльності є ефективна запобіжна діяльність уповноважених на це суб'єктів та соціальний захист дітей.

Список використаних джерел:

1. Голина В.В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений / В.В. Голина. – Киев : УМК ВО, 1989. – 72 с.
2. Алексеев А.И. Криминология : курс лекций / А.И. Алексеев. – 5-е изд., испр. и доп. – Москва : Щит-М, 2005. – 342 с.
3. Голина В.В. Спеціально-кримінологічне попередження злочинів (теорія і практика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.08 / В.В. Голина. – Харків, 1994. – 45 с.
4. Голина В.В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений / В.В. Голина. – Киев : УМК ВО, 1989. – 72 с.
5. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Каб. Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 76. – Ст. 2561.
6. Положення про Національну поліцію : затв. постановою Каб. Міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 877 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 89. – Ст. 2971.
7. Jacob Wetterling Crimes Against Children and Sexually Violent Offender Registration Program [Electronic resource] // National Alert Registry. – Electronic text data. – Access mode : http://www.registeredsexoffenders.net/Jacob_Wetterling_Act.html (date of the application: 12.05.2016). – Title screen.
8. Джужа О.М. Криминологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини) / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв, В.В. Василевич ; за заг. ред. О.М. Джужи. – Київ : Атіка, 2001. – 368 с.
9. Положенням про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України : затв. наказом М-ва внутр. справ України від 11 листоп. 2010 р. № 550 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 95. – Ст. 3386.
10. Basic Principles of the use of restorative justice programmes in criminal matters, ECOSOC Res. 2000/14, U.N. Doc. E/2000/INF/2/Add.2 at 35 (2000) [Electronic resource] // UNICEF. Children's Rights & Emergency Relief Organization. – Electronic text data. – Access mode : www.unicef.org/rativejusticcriminalmatters.doc (date of the application: 12.05.2016). – Title screen.
11. Посібник з програм відновного правосуддя. Серія посібників з кримінального правосуддя. Українська версія видання надрукована за сприяння Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні [Електронний ресурс] / Упр. ООН з наркотиків та злочинності // Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). – Електрон. текст. дані. – Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/ukr/1Uvenal_Const.indd.pdf (дата звернення: 12.05.2016). – Назва з екрана.
12. Cossins A. Restorative Justice and Child Sex Offences: The theory and the practice / A. Cossins // British Journal of Criminology. – 2008. – Vol. 48. – P. 359–378.
13. Restorative justice standards for sexual offending cases [Electronic resource] : published by the Ministry of Justice, June 2013 // Ministry of Justice Tahu o te Ture. – Electronic text data. – Access mode: <https://www.justice.govt.nz/assets/Documents/Publications/Restorative-justice-standards-for-sexual-offending-cases.pdf> (date of the application: 12.05.2016). – Title screen.
14. Про пробачення : Закон України від 5 лют. 2015 р. № 160-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 13. – Ст. 93.
15. Голина В.В. Пути повышения предупредительного значения представлений следователя (криминологический аспект) / В.В. Голина // Проблемы социалистической законности : республик. междоведомств. науч. сб. – Харьков, 1986. – Вып. 17. – С. 74–78.
16. Криминологія : підручник / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; за ред. В.В. Голини, Б.М. Головкина. – Харків : Право, 2014. – 440 с.
17. Головкин Б.М. Сімейно-побутові конфлікти у системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Б.М. Головкин ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – 218 с.
18. Валуйська М.Ю. Криминологічна характеристика особистості злочинців, що вчинили умисні вбивства при обтяжуючих обставинах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М.Ю. Валуйська ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – 240 с.

МАКОДЗЬОБ А. В.,
аспірант кафедри кримінального права № 1
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.2.01

ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню правової природи предмета злочину, його характеристик (ознак), видів, співвідношення з об'єктом складу злочину та з'ясування місця предмета злочину в структурі складу злочину.

Ключові слова: предмет злочину, річ матеріального (об'єктивного) світу, об'єкт складу злочину, суспільні відносини, склад злочину.

Статья посвящена исследованию правовой природы предмета преступления, его характеристик (признаков), видов, соотношения с объектом состава преступления и установления места предмета преступления в структуре состава преступления.

Ключевые слова: предмет преступления, вещь материального (объективного) мира, объект преступления, общественные отношения, состав преступления.

The article is devoted to the research of the legal nature of the crime subject, its characteristics (features), species, the relationship with the object of the crime and the location of the crime subject in the structure of corpus delicti.

Key words: crime subject, thing of the material (objective) world, object of crime, public relations, corpus delicti.

Вступ. Дослідженню кримінально-правових проблем предмета злочину в різні часи присвячували свої наукові роботи такі видатні вчені кримінально-правової науки дореволюційного періоду, як: Л.С. Белогриць-Котляревський, О.Ф. Кістяківський, Г.В. Колоколов, С.В. Познишев, П.П. Пусторослев, М.Д. Сергієвський, В.Д. Спасович, М.С. Таганцев, І.Я. Фойницький та інші дослідники. Найбільш глибоко і змістовно проблема предмета злочину була розроблена в працях Д.С. Азарова, П.П. Андрушка, М.П. Бікмурзіна, Я.М. Брайніна, В.К. Глістіна, В.І. Гурова, Є.К. Каїржанова, М.Й. Коржанського, В.М. Кудрявцева, Є.В. Лашука, В.В. Кузнєцова, Б.С. Нікіфорова, Г.П. Навосьолова, А.А. Піонтковського, В.І. Сахарова, В.Я. Тація, А.Н. Трайніна, Є.А. Фролова та інших.

Постановка завдання. Незважаючи на достатній інтерес до змістовного вивчення предмета злочину, в науці кримінального права на сьогодні відсутня єдність позицій щодо правової природи предмета злочину, його характеристик (ознак), видів, співвідношення з об'єктом складу злочину та власне місця предмета злочину у структурі складу злочину. Відсутнє й загальновизначене визначення поняття предмета злочину. Метою статті є з'ясування вищеперелічених питань.

Результати дослідження. Аналіз приписів Кримінального кодексу України 2001 р. (далі – КК) свідчить, що термін «предмет злочину» зазначається лише у п. 3 ч. 1 ст. 962, відповідно до якої спеціальна конфіскація застосовується в разі, якщо гроші, цінності та інше майно були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а в разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави.

Вивчення положень Кримінального процесуального кодексу України 2013 р. (далі – КПК) дає підставу стверджувати, що термін «предмет кримінального правопорушення» в ньому використовується двічі. Так, відповідно до ч. 1 ст. 98 КПК речовими доказами є матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом. Згідно з п. 3 ч. 2 ст. 167 КПК тимчасово вилученим може бути майно у вигляді речей, документів, грошей тощо, щодо яких є достатні підстави вважати, що вони є предметом кримінального правопорушення, пов'язаного з їх незаконним обігом.

Дослідження законодавчих положень свідчить про відсутність чіткого розмежування таких правових категорій (понять), як «об'єкт» і «предмет». Не виключаємо, що саме тому в слідчо-судовій

практиці термін «об'єкт злочину» чи «об'єкт складу злочину» розглядається у двох значеннях: а) для встановлення власне предмета злочину (у тому вигляді, як він розуміється в науці кримінального права) та б) для позначення об'єкта складу злочину. Тобто в судовій практиці наявна ситуація, коли для позначення предмета злочину використовується термін «об'єкт злочину».

На думку правозастосувачів, це зумовлено відсутністю єдності поглядів у доктрині кримінального права щодо визначення поняття (змісту) об'єкта складу злочину та його термінологічною невизначеністю, оскільки в науковій літературі використовуються такі терміни, як «об'єкт злочину», «об'єкт кримінально-правової охорони», «об'єкт посягання» тощо. Приміром, А.А. Музика та Є.В. Лашук звороти «предмет злочину» і «предмет посягання», як і звороти «об'єкт злочину» та «об'єкт посягання», використовують як синоніми [1, с. 103]. Вважаємо, що відсутність єдності термінології не сприяє однаковості розуміння та чіткому розмежуванню «об'єкта» та «предмета».

Слід зазначити, що в окремих постановвах Пленуму Верховного Суду України термін «предмет» використовується як для позначення предмета злочину, так для позначення засобів (знарядь) вчинення злочину. Наприклад, відповідно до абз. 1 п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 6 листопада 2009 р. № 10 предметом злочинів проти власності є майно, яке має певну вартість і є чужим для винної особи: речі (рухомі й нерухомі), грошові кошти, цінні метали, цінні папери тощо, а також право на майно та дії майнового характеру, електрична та теплова енергія. Згідно з абз. 2 п. 12 наведеної постанови «погроза при вимаганні має місце тоді, коли винна особа, висловлюючи її в будь-якій формі (словами, жестами, демонстрацією зброї тощо), бажає, щоб у потерпілого склалося враження, що якщо він протидіятиме винній особі або не виконає її вимог, то ця погроза буде реалізована. Це стосується і випадків, коли винна особа погрожує застосуванням предметів, які завідомо для неї не можуть бути використані для реалізації погроз (зіпсована зброя, макет зброї тощо), але потерпілий сприймає ці предмети як такі, що являють собою небезпеку для життя чи здоров'я».

Наведене дає підставу для висновку щодо відсутності єдиного розуміння правової сутності (природи) предмета злочину та його співвідношення з об'єктом складу злочину.

Окремі науковці не розмежовували «предмет злочину» та «об'єкт злочину», визначаючи поняття об'єкта злочину через предмет впливу (предмет злочину). Так, у лекціях із Загальної частини кримінального права, підготовлених Г.Є. Колоколовим, містився окремий розділ, який мав назву «Предмет чи об'єкт злочину» [2, с. 136]. Схожий підхід має місце й у наукових працях В.Д. Спасовича [3, с. 94], О. Ф. Кістяківського, П. П. Пусторослева [4, с. 20] та інших дослідників. Зокрема, О.Ф. Кістяківський зазначав, що об'єктом злочину є предмет, на який спрямований чи над яким вчиняється злочин [5, с. 308].

Пізніше Б.С. Нікіфоров, стверджуючи, що предмет злочину є складовою частиною об'єкта складу злочину, пропонував не виділяти його як окрему ознаку і не піддавати його самостійному дослідженню [6, с. 130, 132]. Із наведеними поглядами навряд чи можна погодитися, а тому вважаємо, що вони справедливо зазнали критики в доктрині кримінального права.

Необхідно зазначити, що більшість науковців, які присвятили свої дослідження питанням об'єкта та предмета злочину, вважають, що об'єкт складу злочину і предмет злочину – різні правові поняття. Водночас щодо їх співвідношення та місця в структурі складу злочину єдність поглядів у кримінально-правовій науці відсутня.

Деякі дослідники розглядали предмет злочину як обов'язкову ознаку такого елементу складу злочину, як об'єкт. Приміром, А.А. Герцензон зазначав, що поряд із поняттям об'єкта злочину необхідно виділяти й предмет злочину, в якому об'єкт знаходить свій конкретний та безпосередній прояв [7, с. 291]. На думку М.І. Загороднікова, предмет злочину – це ті речі матеріального світу, впливаючи на які суб'єкт завдає шкоди об'єктові [8, с. 44]. Схожу, проте уточнюючу позицію висловив А.В. Наумов, який визначив, що поняття предмета злочину слід розглядати як матеріальний предмет зовнішнього світу, на який безпосередньо впливає суб'єкт злочину, здійснюючи злочинне посягання на об'єкт [9, с. 173]. Наведені позиції, на наш погляд, є найбільш виваженими.

Інші автори розглядали предмет злочину як факультативну ознаку об'єктивної сторони складу злочину. Зокрема А.Н. Трайнін стверджував, що предмет злочину – це ті речі, у зв'язку з якими чи з приводу яких вчиняється злочин, однак, на відміну від об'єкта злочину, предмету не заподіюється шкода. Науковець розглядав предмет злочину не у зв'язку з об'єктом складу злочину, а як факультативну ознаку об'єктивної сторони складу злочину [10, с. 178].

Щодо співвідношення предмета злочину та об'єкта злочину, своєрідну позицію висловив А.А. Піонтковський, зазначивши, що про предмет злочину слід говорити, коли, на відміну від об'єкта злочину, на предмет не здійснюється посягання. В інших випадках матеріальна річ є не предметом, а є безпосереднім об'єктом посягання. Фактично вчений ототожнював об'єкт та предмет злочину, стверджуючи, що якщо предмет – це те, на що впливає суб'єкт злочину, то залишати цей предмет у межах вчення про об'єкт злочину і не називати його власне об'єктом злочину є необґрунтованим [11, с. 140].

Окремі дослідники розглядали предмет злочину як елемент суспільних відносин, на які посягає злочин і яким спричиняється шкода (створюється загроза її заподіяння). Г.П. Новосьолов предмет злочину визначає як різного роду матеріальні чи нематеріальні блага, що здатні задовольняти потреби людей, злочинний вплив на які (чи незаконний обіг яких) спричиняє чи здатен спричинити шкоду [12, с. 53].

Слід зазначити, що якої б позиції не дотримувалися автори, ключовим висновком дослідження є констатація нерозривного зв'язку предмета злочину з об'єктом складу злочину.

Щодо сутності власне предмету злочину, то доцільно зауважити, що на сьогодні більшість науковців предмет злочину розглядають у межах об'єкта складу злочину, розуміючи під ним річ матеріального світу. Водночас необхідно звернути увагу, що аналіз наукових позицій, висловлених у літературі останнім часом, свідчить про тенденцію розширення обсягу класичного розуміння предмета злочину як речей та інших предметів матеріального світу шляхом визнання предметами електричної енергії, атмосферного простору, авторських і суміжних прав, інформації тощо. С.І. Улезько, підтримуючи позицію щодо розуміння предмету злочину як матеріальної речі об'єктивно існуючого світу, у зв'язку і з приводу якої вчиняється злочин, пропонує розширити обсяг предмета злочину та віднести до нього, крім речей, також матеріалізовані результати діяльності людини – різного роду роботи, послуги, майнові права, тощо [13, с. 180].

Доцільно зауважити, що предмети конкретних складів злочинів, передбачених статтями (частинами статей) Особливої частини КК, характеризуються специфічними ознаками, що відрізняють їх один від одного. Водночас їм властиві й загальні ознаки, що характеризують будь-який предмет злочину. У зв'язку із цим, незважаючи на багатоманітність предметів, щодо яких або з приводу яких може вчинятися злочин, поняття (розуміння сутності) предмета злочину повинно бути єдиним у кримінальному праві. Саме тому доцільним буде з'ясувати ознаки, що характеризують предмет злочину, на підставі яких сформулювати визначення предмета злочину. Слід зазначити, що предмет конкретного злочину характеризується певними ознаками, які в сукупності з іншими ознаками елементів складу злочину характеризують специфічні властивості саме конкретного складу злочину.

Відповідно до тлумачного словника української мови «предмет»: 1) будь-яке конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття; 2) логічне поняття, що становить зміст думки, пізнання і т. ін.; в) те, на що спрямована пізнавальна, творча, практична діяльність кого-, чого-небудь; 4) коло знань, що становить окрему дисципліну викладання [14].

Наведене тлумачення розуміння предмету злочину дає можливість вважати, що предмет злочину – будь-яке конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття, на яке спрямоване діяння конкретного суб'єкта.

1. Предмет злочину – це конкретне матеріальне явище, тобто явище матеріального світу, що сприймається органами чуття, а тому є об'єктивним явищем. У зв'язку із цим, незважаючи на багатоманітність предметів конкретних складів злочинів, обсяг поняття предмета доцільно обмежувати лише матеріальними предметами – об'єктивними речами (предметами), які складають реальність, оскільки існують в об'єктивній дійсності.

Більшості криміналістів наприкінці XIX – на початку XX століть було притаманне розуміння предмету злочину як речі матеріального світу. А.Н. Круглевський одним із перших звернув увагу на необхідність відмежування об'єкту захисту (об'єкта злочину) і об'єкту діяння (предмета злочину), зазначивши, що об'єкт діяння – це завжди предмет чуттєвого сприйняття (особа, майно). На відміну від нього, об'єкт захисту – це ті фактичні відносини, змінити які намагався суб'єкт злочину, приймаючи рішення про його вчинення [15, с. 13].

Виділення предмета злочину як речі матеріального світу притаманне і для перших видань радянського періоду. У подальшому розвиток радянської кримінально-правової науки призвів до висновку про розширення речей матеріального світу, що можуть виступати як предмет злочину. Так, В.М. Кудрявцев вважав, що окрім речей і документів предметом злочину, можуть бути також і люди – суб'єкти суспільних відносин та їх діяння як матеріальний вираз таких відносин [16, с. 56].

Дотримуючись думки про речову природу предмета злочину, більшість дослідників категорично відмовляються від включення до числа предмета суб'єктів відносин – людей. Зокрема, Е.А. Фролов зазначав, що людина як суб'єкт суспільних відносин – завжди лише соціальна категорія, що об'єднує в собі низку тих чи інших суспільних зв'язків. На відміну від людини, предмет злочину може бути представлений як явище природи поза суспільними відносинами [17, с. 218]. Вважаємо наведену позицію доречною.

М.П. Бікмурзін зазначає, що річ – далеко не єдина форма існування матерії. У зв'язку із цим предметом злочину слід визнавати будь-які матеріальні об'єкти, в тому числі не речової природи, оскільки і вони можуть бути піддані впливу, враховані та зафіксовані (енергія, поля, гази, тощо) [18, с. 54]. З урахуванням зазначеного традиційне розуміння форми предмета як речі пережило свій час.

2. Слід зазначити, що для права, в тому числі й кримінального, має значення не лише об'єктивна характеристика предмета злочину, але й його соціальна, економічна, політична та інші характеристики. Конкретний суб'єкт злочину вчиняє суспільно небезпечне діяння щодо предмета злочину, певного матеріального (об'єктивного) явища (предмета). Діяння вчиняється з метою заволодіння (отримання, вилучення) предметом, його знищення або пошкодження чи його створення або використання тощо. Тому предмету злочину не завжди спричиняється шкода або він не завжди поставлений під загрозу спричинення такої шкоди. Водночас із метою доступу до предмета злочину суб'єкт вступає в певні суспільні відносини, і саме вплив на предмет (у будь-який його спосіб чи формі) змінює такі відносини. У зв'язку із чим не сама річ матеріального (об'єктивного) світу, а річ (предмет), що є елементом суспільних відносин, охороняється кримінальним правом, а тому вплив на таку річ (предмет) є посяганням на суспільні відносини, пов'язані з нею (ним). Саме тому матеріальну річ, яка визнається предметом злочину, не можна оцінювати лише з точки зору її фізичних якостей, а доцільно розглядати лише у зв'язку з певними суспільними відносинами як їх матеріальний (речовий) структурний елемент.

3. Оскільки суспільні відносини, що охороняються кримінальним правом і яким злочином може бути спричинена шкода, не завжди мають предметний характер, то можна стверджувати, що предмет злочину як річ матеріального (об'єктивного) світу не є обов'язковою складовою (структурною одиницею) частиною всіх суспільних відносин, а тому не є обов'язковою ознакою відповідного елементу складу злочину.

4. Крім того, оскільки злочин знаходить своє формальне (юридичне) вираження в складі злочину, то і предмет злочину повинен володіти формальною, юридичною визначеністю. Загальновищезначим є положення щодо того, що склад злочину являє собою сукупність юридичних (об'єктивних та суб'єктивних) ознак, що характеризують вчинене особою діяння як злочин. Саме тому і предмет злочину є юридичним поняттям, він володіє формальною, юридичною визначеністю, яка знаходить свій прояв у кримінально-правових нормах.

5. Предмет злочину як структурна одиниця (ознака елементу) складу злочину зазначається в диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК. Формальна визначеність, тобто точність, чіткість, стабільність передбачення предмета злочину знаходить свій прояв у його загальнообов'язковому характері для злочинів, що вчиняються з приводу або у зв'язку з предметом (річчю) матеріального світу.

Таким чином, у конкретному складі злочину предмет може виступати як обов'язкова ознака відповідного елементу складу конкретного злочину. Якщо предмет злочину безпосередньо передбачений у диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК, він підлягає встановленню та доведенню як обов'язкова ознака відповідного елементу складу злочину, відсутність якої виключає конкретний склад злочину. Якщо предмет злочину безпосередньо не зазначений у диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК, а лише слідує з його змісту, то суспільно небезпечний характер діяння полягає у впливі на будь-який предмет, що входить до структури суспільних відносин, які охороняються кримінально-правовою нормою і на які посягає злочин.

У тих випадках, коли диспозиція кримінально-правової норми є бланкетною, зміст та перелік предметів складу конкретного злочину необхідно встановлювати з урахуванням приписів інших нормативно-правових актів.

6. Принциповою характеристикою предмета злочину є з'ясування характеру (змісту) впливу суб'єкта злочину на предмет злочину. Так, А.Н. Трайнін вважав, що під час вчинення суб'єктом суспільно небезпечного посягання предмету злочину, на відміну від об'єкта злочину, шкода не спричиняється [10, с. 124]. Схожої точки зору дотримувалися й Н.І. Загородніков [8, с. 44] та А.А. Піонтковський [11, с. 141].

Іншу позицію висловила Т.Л. Сергєєва, зазначивши, що на відміну від об'єкта, якому завжди спричиняється шкода нематеріального характеру, предмету злочину шкода або не спричиняється зовсім (речі при крадіжці), або спричиняється матеріальна, фізична шкода (речі при пошкодженні) [19, с. 40]. Про можливість пошкодження предмета злочину, хоча й у вигляді виключення, зазначав М.Й. Коржанський, вказуючи, що на відміну від об'єкта, предмету спричиняється шкода лише як виключення [20, с. 101].

Більш широкий перелік форм впливу суб'єкта на предмет злочину наводить Є.А. Фролов, який вказує, що шкода об'єкту злочину може спричинятися шляхом його видалення, знищення, створення чи видозмінення предмета злочину [17, с. 222]. Вважаємо, що наведена позиція, яка є найбільш поширеною в сучасній кримінально-правовій літературі, найбільш повно відображає багатоманітність форм злочинного впливу суб'єкта злочину на об'єкт злочину та предмети матеріального світу, передбачені в кримінально-правових нормах.

7. Для того, щоб предмет злочину мав кримінально-правове значення, необхідно встановити його місце в системі ознак елементів складу злочину. Оскільки предмет злочину – це явище (річ)

матеріального (об'єктивного) світу, яке сприймається органами чуття, то можна прийти до висновку, що він відноситься до об'єктивних ознак складу злочину, які характеризують такий елемент складу злочину, як об'єкт. Крім того, як вірно зазначає В.Я. Тацій, вирішення питання про місце предмету злочину знаходиться в площині відмежування предмету злочину від предмету суспільних відносин, що є структурним елементом суспільних відносин [21, с. 82]. Так, предметом суспільних відносин є те, з приводу чого або у зв'язку із чим існують такі відносини, що є об'єктом складу злочину. Поряд із предметом суспільних відносин слід виділяти предмет злочину як самостійну факультативну ознаку об'єкта складу злочину. Кожен із цих предметів наділений притаманними йому ознаками, виконує свою соціальну роль, а також має різне правове значення.

Висновки. Проведене дослідження дає підставу для таких висновків:

1. Відсутність єдності термінології не сприяє однаковості розуміння та чіткому відмежуванню «об'єкта» та «предмета» злочину (складу злочину). Предмет злочину та об'єкт злочину (складу злочину) знаходяться в нерозривному зв'язку.

2. Предмети конкретних складів злочинів, передбачених статтями (частинами статей) Особливої частини КК, характеризуються специфічними притаманними їм ознаками, що відрізняють їх один від одного. Водночас таким предметам властиві й загальні ознаки, що характеризують будь-який предмет злочину. У зв'язку із цим, незважаючи на багатоманітність предметів, щодо яких або з приводу яких суб'єкт вчиняє злочин, поняття (розуміння сутності) предмета злочину повинно бути єдиним у кримінальному праві.

3. Обсяг поняття предмета доцільно обмежувати лише матеріальними предметами – об'єктивними речами (предметами), які складають реальність, оскільки існують в об'єктивній дійсності.

4. Матеріальну річ, яка визнається предметом злочину, не можна оцінювати лише з точки зору її фізичних якостей, а доцільно розглядати лише у зв'язку з певними суспільними відносинами як їх матеріальний (речовий) структурний елемент.

5. Предмет злочину як річ матеріального (об'єктивного) світу не є обов'язковим елементом (структурною одиницею) всіх суспільних відносин, а тому не є обов'язковою ознакою відповідного елементу складу злочину.

6. Предметом суспільних відносин є те, з приводу чого або у зв'язку із чим існують такі відносини, що є об'єктом складу злочину. Поряд із предметом суспільних відносин слід виділяти предмет злочину як самостійну факультативну ознаку об'єкта складу злочину. Кожен із цих предметів наділений притаманними йому ознаками, виконує свою соціальну роль, а також має різне правове значення.

Список використаних джерел:

1. Музика А.А. Про загальне поняття предмета злочину / А.А. Музика, Є.В. Лашук // Вісн. Асоц. крим. права України. – 2014. – № 1 (2) – С. 103.
2. Колоколов Г.Е. Общая часть уголовного права. Лекции / Г.Е. Колоколов. – М., 1897. – 256 с.
3. Спасович В.Д. Учебник уголовного права. Т. 1. / В.Д. Спасович. – Вып. 2. – Спб. : Тип. Ио-сафата Огрызко, 1863. – 428 с.
4. Пусторослев П.П. Русское уголовное право. Лекции по Особенной части. Вып. 1. / П.П. Пусторослев. – Юрьев, 1908. – 325 с.
5. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права. Часть Общая / А.Ф. Кистяковский. – Киев, 1882. – 930 с.
6. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М. : Госюриздат, 1960. – 229 с.
7. Герцензон А.А. Уголовное право. Общая часть / А.А. Герцензон. – М. : РИО ВЮА, 1948. – 496 с.
8. Загородников Н.И. Понятие объекта преступления в советском уголовном праве / Н.И. Загородников // Труды Военно-юрид. акад. Вып. XIII. – М., 1951. – С. 32.
9. Курс российского уголовного права. Общая часть / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.В. Наумова. – М. : «Спарк», 2001. – 767 с.
10. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. – 158 с.
11. Пионтковский А.А. Учение о преступлении / А.А. Пионтковский. – М. : Госюриздат, 1961. – 666 с.
12. Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г.П. Новоселов. – М. : Изд-во НОРМА, 2001. – 208 с.
13. Улезько С.И. Предмет преступления, предмет общественного отношения, предмет преступного воздействия / С.И. Новоселов // Матер. III Междунар. науч.-практ. конф-ции «Междунар. и нац. угол. зак-во: проблемы юрид. техники». – М. : «ЛексЭст», 2004. – 178.

14. Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/predmet>.
15. Круглевский А.Н. Имущественные преступления / А.Н. Круглевский. – СПб. : Типо-лит. С.-Петерб. одиноч. тюрьмы, 1913. – 234 с.
16. Кудрявцев В.Н. К вопросу о соотношении объекта и предмета преступления / В.Н. Кудрявцев // Сов. гос-во и право. – 1951. – № 8. – С. 51.
17. Фролов Е.А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления / Е.А. Фролов // Сб. учен. тр. Свердловск. юрид. ин-т. Вып. 10. – Свердловск, 1969. – С. 184–225.
18. Бикмурзин М.П. Предмет преступления: теоретико-правовой анализ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М.П. Бикмурзин ; ГОУ ВПО «Башкирский гос. ун-т». – Уфа, 2005. – 191 с.
19. Сергеева Т.Л. Уголовно-правовая охрана социалистической собственности в СССР / Т.Л. Сергеева. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 156 с.
20. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н.И. Коржанский. – М. : Акад. МВД СССР, 1980. – 248 с.
21. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві. – Х. : Право, 2016. – 256 с.

МИХАЙЛУЦА М. І.,
аспірант кафедри кримінального
та адміністративного права
(Одеський національний
морський університет)

УДК 341.326.12:355.4(477)

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ ТА ШПИГУНСТВА

У статті досліджено правову природу окремих злочинів проти основ національної безпеки, державної зради та шпигунства, розкрито елементи складу злочинів, та сформульовано певні пропозиції для удосконалення кримінального законодавства України.

Ключові слова: державна зрада, шпигунство, національна безпека, об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона, кримінальна відповідальність.

В статье исследована правовая природа конкретных преступлений против основ национальной безопасности, государственной измены и шпионажа, раскрыты элементы состава преступлений, и сформулировано несколько предложений для усовершенствования уголовного законодательства Украины.

Ключевые слова: государственная измена, шпионаж, национальная безопасность, объект, объективная сторона, субъект, субъективная сторона, уголовная ответственность.

The article examines the legal nature of specific crimes against the fundamentals of national security, treason and espionage, reveals the elements of the crimes and formulated several proposals for improving the criminal legislation of Ukraine.

Key words: treason, espionage, national safety, object, objective side, subject, subject side, criminal responsibility.

Вступ. Розвиток України як демократичної, соціальної, правової держави передбачає подальше вдосконалення чинного законодавства, зокрема кримінального.

Без належної кримінально-правової охорони певних соціальних цінностей не можливе нормальне функціонування держави та відповідних її інститутів. Без стабільності у суспільстві не можлива й ефективна протидія злочинності.

Оскільки злочини проти основ національної безпеки посягають на найбільш важливі цінності держави та суспільства, саме тому законодавець розмістив такі злочини у першому розділі Особливої частини КК України, звертаючи увагу, що такі злочини найбільш тяжчі з тих, що відомі кримінальній науці, як суспільно-небезпечні діяння, що спрямовані на підрив або ослаблення суспільного ладу України.

Постановка завдання. Ми вважаємо за доцільне з'ясувати правову природу об'єктивних та суб'єктивних ознак таких складів злочинів, як державна зрада та шпигунство, ст. ст. 111, 114 КК України та кримінальну відповідальність за скоєні злочини, а оскільки саме вони несуть вагому небезпеку та певні ризики щодо суспільних відносин, які охороняються державою, дуже важливо правильно кваліфікувати злочини та відмежувати один злочин від іншого. Особливості кожного елементу злочину дають змогу найбільш широко розкрити кримінально-правову природу, соціально-правовий зміст та ознаки складу злочину. Тому основною метою цієї статті є аналіз та визначення певних ознак об'єкта злочину, об'єктивної сторони злочинів, суб'єкта злочину та суб'єктивної сторони злочинів, порівняння та відмежування державної зради у формі шпигунства від шпигунства.

Результати дослідження. Варто зазначити, що у кримінально-правовій літературі питанню щодо злочинів «Проти основ національної безпеки» та кримінальній відповідальності присвячено чимало праць. Зокрема, дослідженням займалися такі провідні вчені, як О.Ф. Бантишев, І.В. Звонарьов, М.І. Коржанський, В.О. Навроцький, Г.П. Новосолов, В.Н. Рябчук, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, Р.Л. Чорний, О.В. Шамара, В.П. Смельянов.

Однак проблемами суб'єкта та об'єкта злочину, передбаченого ст.ст. 111 та 114 КК України займалися лише частково Г.З. Анашкін, О.Ф. Бантишев, С.В. Дяков, В.Н. Рябчук, Р.Л. Чорний та О.В. Шамара.

Відзначимо позиції О.Ф. Бантишева та О.В. Шамари, які вважають, що суспільна небезпека злочинів проти основ національної безпеки України, зокрема і державної зради, полягає, насамперед, у створенні, формуванні негативних, шкідливих, суспільно небезпечних зв'язків і відносин, за наявності й в умовах яких стає можливим заподіяння шкоди правоохоронним благам [1, с. 133].

Зазначимо, що родовим об'єктом злочинів, передбачених у цьому розділі, є суспільні відносини з охорони основ національної безпеки України: її конституційного ладу, суверенітету, територіальної недоторканності, обороноздатності. Іншими словами, родовим об'єктом цих злочинів є суспільні відносини, що забезпечують саме існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави, що передбачено ст. 1 Конституції України.

Характерною є і мета – заподіяння шкоди цьому об'єкту: особа діє з метою зміни чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, заподіяння шкоди суверенітету, обороноздатності України, зміни її території тощо.

Отже, можна визначити, що злочини проти основ національної безпеки України – це передбачені кримінальним законом умисні суспільно небезпечні дії, що посягають на конституційний лад, суверенітет і територіальну недоторканність України [2, с. 8]. До їх числа законодавець відносить державну зраду (ст. 111 КК України) та шпигунство (ст. 114 КК України), які розглянемо детальніше.

У кримінально-правовій літературі не існує єдності позицій з приводу визначення родового об'єкта злочину, передбаченого ст. 111 «Державна зрада» КК України. Так, одні автори стверджують, що родовим об'єктом відповідного злочину є національна безпека, державна безпека України, безпека держави у різних її сферах, головними складовими частинами якої є пріоритетні національні інтереси [5, с. 92]. Позиція вчених, виражена в іншому підході, є більш вдалою, об'єктом складу злочину «державна зрада» варто визнавати не національну безпеку у сфері державної безпеки, воєнної, інформаційної, економічної і науково-технологічної сферах, а скоріше за все, суспільні відносини, що забезпечують національну безпеку, оскільки злочин завжди спрямований на зміну суспільних відносин, а не на заподіяння шкоди чомусь іншому [3, с. 93].

Таким чином, відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України», національна безпека визначається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, протидії корупції, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження,

функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління у разі виникнення негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам [4, с. 1].

Тож, державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їхнім представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України [5, с. 111].

З об'єктивної сторони державна зрада може виявитися у таких формах: 1) перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту; 2) шпигунство; 3) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України.

Зауважимо, що перехід на бік ворога розглядається у двох вимірах: фізичний перехід (перехід на територію ворожої держави) та інтелектуальний перехід (надання допомоги ворожій державі або її представникам, будучи на території України). Другою формою здійснення державної зради є надання іноземній державі/організації/представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України. Варто зауважити, що за таких обставин не має значення, діяла особа на замовлення іноземної держави чи з власної ініціативи [6, с. 324].

Підривною визнається будь-яка діяльність, що пов'язана: зі спробою зміни системи вищих органів державної влади нелегітимним шляхом; із втручанням у міжнародну чи внутрішню політику; зі спробою зміни території чи зниженням обороноздатності України; з ужиттям заходів щодо посилення економічної залежності від інших держав тощо [6, с. 324]. Якщо розглядати шпигунство як третю форму організації державної зради, воно являє собою передачу або збирання з метою передачі іноземній державі, організації чи представникам відомостей, що становлять державну таємницю [7].

Зауважимо, що суб'єктивна сторона такого злочину, як державна зрада, характеризується виною в формі прямого умислу, за якого особа усвідомлює, що її діяння вчинюються на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, і бажає їх здійснити. Мотиви можуть бути різними (ненависть до України, користь та ін.), але на кваліфікацію це не впливає.

Суб'єктом злочину виступає громадянин України, який досяг 16 років [1, с. 117]. Заради вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 111 КК України необхідно додатково встановити, що «винна особа є громадянином України, оскільки тільки громадянин України як спеціальний суб'єкт може підлягати відповідальності за державну зраду».

Таким чином, покаранням за такий злочин, як державна зрада, є позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна або без такої [5, с. 111].

Загалом, для наявності складу державної зради «достатньо установити наявність посягання хоча б на одну з названих груп відносин, на одну зі сфер інтересів суспільства й держави» [1, с. 152].

Також існує заохочувальна норма, передбачена ч. 2 ст. 111 КК України, за якою звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації чи їх представників жодних дій не вчинив і добровільно заявив органам державної влади про свій зв'язок із ними та про отримане завдання.

Важливо, що обов'язковими умовами звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 111 є наявність трьох обставин: 1) отримання громадянином України злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації, їх представників; 2) невчинення жодних дій на виконання цього завдання; 3) добровільна заява органам державної влади про свій зв'язок з ними і про отримане завдання.

Вивчаючи окремі злочини проти основ національної безпеки України і виділяючи з них шпигунство, зауважимо на безпосередньому об'єкті цього злочину, а саме праві людини на належний стан національної безпеки України в інформаційній, а також політичній, економічній, воєнній і науково-технологічній сферах, тобто зовнішня безпека України [5, с. 114].

Тож, відомості, що становлять державну таємницю, – це інформація у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки й охорони правопорядку, розголошення якої може завдати шкоди національній безпеці України і які рішенням державних експертів із питань таємниць визнано державною таємницею, та включено до Зводу відомостей, що становлять державну таємницю (ЗВДТ) [8, с. 1].

Важливо, що зовнішньою (матеріальною) ознакою віднесення документа, виробу або іншого матеріального носія інформації до предметів, що містять відомості, які становлять державну таємницю, є наданий йому гриф секретності – реквізит матеріального носія таємної інформації, який

засвідчує ступінь її секретності («особливої важливості», «цілком таємно», «таємно») [8, с. 15]. Строк, протягом якого діє рішення про віднесення інформації до державної таємниці, встановлюється Державним експертом із питань таємниці, але не може перевищувати для зазначених видів інформації, відповідно, 30, 10 і 5 років [8, с. 13].

Відзначимо, що безпосереднім об'єктом цього злочину є зовнішня безпека України.

Предметом шпигунства є відомості, що становлять державну таємницю, які матеріалізовані у відповідному документі чи виробі.

З об'єктивної сторони, шпигунство виражається в передачі або збиранні з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю.

Зазначимо, що шпигунство може виражатися у двох формах: 1) передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю; 2) збиранні таких відомостей із метою передачі іноземній державі, її організаціям або їх представникам [7].

Таким чином, передача зазначених відомостей має місце у випадках, коли особа володіє ними і повідомляє (вручає) їх іноземній державі або її представнику (агенту). Способи передачі можуть бути різними (усна, письмова, безпосереднє ознайомлення з будь-якими матеріалами, передача по радіо, телефону, з використанням тайників та ін.). Для відповідальності не має значення, передаються Першоджерела (наприклад, оригінали документів, креслення, зразки пального), їх копії чи лише відомості про них (зліпки, макети, опис технічних систем, будь-яких об'єктів тощо). Тому будь-які дії, виражені як у формі передачі в буквальному розумінні цього слова, так і у створенні умов для ознайомлення агента іншої держави з ними, підпадають під поняття «передача» [7].

Тож, збирання відомостей, що становлять державну таємницю, – це будь-які випадки здобуття таких відомостей (наприклад, викрадення, особисте спостереження, фотографування, підслуховування телефонних розмов тощо).

Саме тому для відповідальності за ст. 114 важливо встановити, що відомості, які становлять державну таємницю, були передані чи збиралися для передачі саме іноземним державам, іноземним організаціям або їх представникам.

Таким чином, закінченим шпигунство вважається з моменту початку збирання вказаних відомостей або з моменту їх передачі.

Відзначимо, що суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, за яким особа усвідомлює, що відомості збираються або передаються іноземній державі, організації або їх представникам і що ці відомості є державною таємницею, яка не підлягає передачі. Мотиви злочину на кваліфікацію не впливають.

Тож, суб'єкт злочину – іноземець або особа без громадянства, які досягли 16-річного віку. Покарання за злочин: за ст. 114 – позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна або без такої [5, с. 114].

Зауважимо, що існує спеціальна підстава звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вже передала чи збрала з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомості, що становлять державну таємницю, а саме: сукупність трьох умов, з яких тільки дві повністю залежать від волі вказаної особи: а) особа припинила раніше розпочату шпигунську діяльність; б) вона добровільно повідомила органи державної влади України про вчинене нею на шкоду інтересам України; в) внаслідок виконання особою перших двох умов і вжитих органами державної влади України (можливо, за участю цієї ж особи) заходів було відвернено шкоду інтересам України [5, с. 114].

Варто мати на увазі, що шпигунство є закінченим злочином не з моменту встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками чи отримання завдання від іноземної розвідки, а з моменту вчинення певних конкретних дій на шкоду Україні.

Висновки. Провівши аналіз юридичних складів державної зради (у формі шпигунства) та шпигунства, ми дійшли висновку, що вказані вище склади злочинів варто розмежувати за суб'єктом злочину та умовами звільнення від кримінальної відповідальності.

За ст. 111 КК України державна зрада у формі шпигунства вважається закінченою з моменту вчинення відповідного діяння. А за ст. 114 КК України деталізує конкретні форми вчинення шпигунства, та, у свою чергу, з її норм шпигунство у формі збирання відомостей є вчиненням з моменту збирання в будь-якому місці хоча б частини відповідної інформації за наявності мети передати її іноземній державі/організації/представникам [7].

Якщо говорити про об'єкт злочину, він є тотожним у ст. 111 КК України та ст. 114 КК України – об'єктом є державна безпека України в інформаційній, а також політичній, економічній, воєнній і науково-технологічній сферах.

З об'єктивної сторони державна зрада у формі шпигунства та шпигунство збігаються.

Відзначимо, що важливою відмінністю цих злочинів є суб'єкт. Суб'єктом державної зради є громадяни України, який досяг 16 років. Суб'єктом шпигунства, у свою чергу, є виключно іноземець або особа без громадянства, яким виповнилось 16 років.

Спільною є спрямованість суб'єктивної сторони державної зради та шпигунства – прямий умисел, тобто бажання або допустимі наслідки.

Особливу увагу викликає питання щодо умов звільнення від кримінальної відповідальності, які мають певні відмінності у цих двох складах злочину.

У ч. 2 ст. 111 КК України визначено спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності, яка можливе лише за наявності трьох умов у сукупності: 1) суб'єктом злочину є такий громадянин України, який вступив у зв'язок з іноземною державою/організацією/представниками та отримав від них злочинне завдання; 2) громадянин не вчинив жодних дій на виконання отриманого злочинного завдання; 3) громадянин добровільно заявив органам влади України про зв'язок з іноземною державою/організацією/представниками та про злочинне завдання.

У свою чергу, ч. 2 ст. 114 КК України, передбачаючи спеціальну підставу звільнення від відповідальності, встановлює також три умови, з яких лише дві повністю залежать від волі суб'єкта злочину: 1) особа припинила розпочату шпигунську діяльність; 2) особа добровільно повідомила про своє діяння органам влади України; 3) внаслідок виконання двох вище вказаних умов та вжитих заходів органів влади України було відвернено шкоду [7].

Правильне визначення складу злочину є важливим та необхідним етапом для правозастосування, оскільки правильна кваліфікація злочинних діянь, яка досягається лише шляхом встановлення і ретельного вивчення усіх без виключення ознак складу окремого злочину та сприятиме протидії злочинності, може мінімізувати слідчі і судові помилки під час розслідування і розгляду справ та забезпечити відповідність вчиненого злочину і правильне призначення покарання.

Список використаних джерел:

1. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): [моногр.] / О.Ф. Бантишев, О.В. Шамара. – 3-е вид., перероб. та доп. – К. : 2014. – 198 с.
2. Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.]; За ред. проф. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
3. Кончук Н.С. Об'єкт складу злочину «державна зрада» / Н.С. Кончук. // Європейські перспективи. – 2015. – №4. – С. 89–95.
4. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. // ВВР України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 липня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
6. Александров Ю.В. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Ю.В. Александров. – К.: Правові джерела, 2008. – 894 с.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/109.php>.
8. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 р. // ВВР України. – 1994. – № 16. – Ст. 93.

НАЗАРЧУК В. В.,

аспірант сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю
(Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України)

УДК 343.32

СЛУЖБА ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ

Статтю присвячено розгляду поняття «служба цивільного захисту» та визначенню його ознак. Акцентовано на правовому статусі служби цивільного захисту та суб'єктах, що проходять таку службу.

Ключові слова: служба цивільного захисту, ознаки служби цивільного захисту, державна служба особливого характеру.

Статья посвящена рассмотрению понятия «служба гражданской защиты» и определению его признаков. Сделан акцент на правовом статусе службы гражданской защиты и субъектах, которые проходят такую службу.

Ключевые слова: служба гражданской защиты, признаки службы гражданской защиты, государственная служба особого характера.

The article is devoted to the consideration of the concept of “service of civil protection” and definition of its signs. Attention is focused on the legal status of the civil protection service and to the persons who are in the service of civil protection.

Key words: civil protection service, signs of civil protection service, state service of a special nature.

Вступ. У термінологічний апарат кримінального законодавства термін «служба цивільного захисту» введено Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 12 грудня 2015 р. Цим законом визнано злочином ухилення від проходження служби цивільного захисту в особливий період (крім відбудовного періоду) чи у разі проведення цільової мобілізації та встановлено покарання за вчинення цього злочину у вигляді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років (ст. 336–1 КК України).

Актуальність дослідження поняття «служба цивільного захисту» та виділення його ознак підтверджується потребами слідчо-судової практики мати виважене наукове тлумачення ознак злочину, передбаченого ст. 336–1 КК. Вивчення юридичної літератури, де кримінально-правові аспекти цього злочину ще не були предметом наукових досліджень, а також проведений аналіз матеріалів кримінального провадження підтверджують відсутність чітких наукових орієнтирів для правильної кваліфікації зазначеного злочину, зокрема, у частині розуміння поняття й ознак служби цивільного захисту.

Постановка завдання. Метою цієї статті є розгляд поняття «служба цивільного захисту» у контексті злочину, передбаченого ст. 336-1 КК України, та висвітлення авторської позиції щодо типових, визначальних ознак цього поняття.

Результати дослідження. Науковці правильно стверджують, що безпека населення і території у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій є одним із найважливіших завдань держави. Рівень національної безпеки не може бути достатнім, якщо в загальнодержавному масштабі не буде вирішене це завдання [1, с. 93]. У цьому контексті криміналізація ухилення від проходження служби цивільного захисту в особливий період (крім відбудовного періоду) чи у разі проведення цільової мобілізації є реалізацією одного з державних заходів проведення реформування системи цивільного захисту, що проводиться в нашій країні.

Визначення поняття служби цивільного захисту було надано в Законі України «Про правові засади цивільного захисту» від 24 червня 2004 р. (закон втратив чинність на підставі Кодексу від 2 жовтня 2012 р.), де у ст. 1 вказано, що це державна служба «особливого характеру, пов'язана із забезпеченням пожежної безпеки, запобіганням і реагуванням на інші надзвичайні ситуації техногенного, природного та військового характеру, ліквідацією їх наслідків, захистом населення і територій від їх негативного впливу» [2].

Продовження реформування державної системи цивільного захисту України пов'язано й з набранням чинності Кодексу цивільного захисту України, де питання про службу цивільного захисту, зокрема, вирішуються в ст. 90 розділу VII «Навчання осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та рятувальників, керівного складу, фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту, підготовка органів управління та сил цивільного захисту», у розділі IX «Комплектування органів управління та сил цивільного захисту, проходження служби цивільного захисту» (глава 22, ст. ст. 99–100, глава 23, ст. ст. 111–114) [3], а також у розділі X «Комплектування органів управління та сил цивільного захисту, проходження служби цивільного захисту» (глави 24–29) [4].

У ч. 1 ст. 101 Кодексу міститься дефініція служби цивільного захисту – це державна служба особливого характеру, покликана забезпечувати пожежну охорону, захист населення і територій від негативного впливу надзвичайних ситуацій, запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, ліквідацію їх наслідків у мирний час та в особливий період.

Порівняння наведених законодавчих визначень служби цивільного захисту дає змогу дійти висновку, що спостерігається зміна акцентів у наведених дефініціях. У Кодексі цивільного захисту України акцентовано на часовій ознаці такої служби – у мирний час та особливий період. Разом з тим у попередній редакції дефініції цього поняття про таку ознаку не йшлося. Крім того, ознакою поняття «служба цивільного захисту» є статус такої служби – це державна служба особливого характеру.

Згадується про службу цивільного захисту у пп. 48, 99, 110 п. 4 Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затвердженого Указом Президента України «Деякі питання Державної служби України з надзвичайних ситуацій» від 16 січня 2013 р. [5].

Пункт 9 визначає повноваження голови Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС). Зокрема, він:

- утворює в межах граничної чисельності осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців та працівників ДСНС України і коштів, передбачених на її утримання, ліквідовує, реорганізовує за погодженням із Кабінетом Міністрів України та Міністром територіальні органи ДСНС України як структурні підрозділи апарату та затверджує положення про них;

- забезпечує формування в установленому порядку кадрового резерву ДСНС України, організацію підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників ДСНС України та осіб, включених до кадрового резерву;

- вирішує в установленому порядку питання щодо заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців та працівників апарату ДСНС України, керівників та заступників керівників територіальних органів ДСНС України, керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери її управління; присвоює ранги державним службовцям апарату ДСНС України (якщо інше не передбачено законом);

- присвоює в установленому порядку спеціальні звання служби цивільного захисту до полковника служби цивільного захисту включно та класну кваліфікацію особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту ДСНС України; вносить у встановленому порядку Президенту України подання щодо присвоєння спеціальних звань вищого начальницького складу служби цивільного захисту;

- вносить у встановленому порядку подання щодо представлення осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців та працівників апарату ДСНС України, її територіальних органів до відзначення державними нагородами України;

- представляє в установленому порядку ДСНС України у відносинах з іншими державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями в Україні та за її межами;

- залучає осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців та працівників територіальних органів ДСНС України, а за домовленістю з керівниками – державних службовців та працівників міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій до розгляду питань, що належать до компетенції ДСНС України;

- дає в межах повноважень доручення, обов'язкові для виконання особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державними службовцями та працівниками апарату ДСНС України, її територіальних органів, органів та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту.

У ч. 1 п. 13 цього Положення регламентовано, що гранична чисельність осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців та працівників ДСНС України затверджується Кабінетом Міністрів України.

У п. 4 вказаного Указу Президента України встановлюється, що до прийняття законодавчих та інших нормативно-правових актів порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу Державної служби України з надзвичайних ситуацій та її територіальних органів в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі регламентується Положенням про порядок проходження служби особами рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту. Це Положення було затверджено постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок проходження служби особами рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту» від 21 липня 2005 р. № 629 [6].

У зв'язку з набранням чинності постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 11 липня 2013 р. № 593 [7], чинним є Положення про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу. У п. 2 цього документу вказано: «Служба цивільного захисту є державною службою особливого характеру, яка забезпечує пожежну охорону, захист населення і територій від негативного впливу надзвичайних ситуацій, вживає заходів до запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, ліквідації їх наслідків у мирний час та в особливий період».

Наведена норма дещо відрізняється від дефініції служби цивільного захисту, що міститься в Кодексі цивільного захисту, а саме є термінологічні відмінності у визначенні функцій такої служби. По-перше, у Кодексі вказується, що вона покликана забезпечувати у вказаний час і період «пожежну охорону, захист населення і територій від негативного впливу надзвичайних ситуацій, запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, ліквідацію їх наслідків». Разом з тим Кабінет Міністрів України в своїй постанові зазначає, що ця служба забезпечує «пожежну охорону, захист населення і територій від негативного впливу надзвичайних ситуацій».

Із граматичної точки зору словосполучення «покликана забезпечувати» складається зі слова «покликана» («покликання» означає: «1. Внутрішній потяг, здатність, схильність до певної справи 2. Призначення» [8]) і слова «забезпечує» («забезпечення – це «2. Охорона кого-, чого-небудь від небезпеки. 3. Гарантування чогось» [9]). Можна зазначити, що слова «покликана забезпечувати» визначають призначення служби цивільного захисту щодо пожежної охорони, гарантування захисту, запобігання, реагування на надзвичайні ситуації, ліквідацію їх наслідків.

У визначенні постанови Кабінету Міністрів України вже не вказується призначення, а одразу розкриваються завдання, що виконує ця служба.

По-друге, Кодекс функцію «забезпечення» пов'язує із більш широким колом завдань, ніж в іншій наведеній для порівняння дефініції служби цивільного захисту, де така функція обмежена лише пожежною охороною, захистом населення і територій від негативного впливу надзвичайних ситуацій. При цьому щодо запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, ліквідації їх наслідків у мирний час і в особливий період Кабінет Міністрів України обмежується таким завданням: «вживає заходів до запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, ліквідацію їх наслідків у такий час і період».

Як відомо, за змістом слово «забезпечення» є ширшим, ніж «вживання заходів», які можуть і не забезпечувати (не гарантувати) ефективність запобіжних або ліквідаційних заходів.

Таким чином, наведене дало змогу встановити обмежену за змістом дефініцію служби цивільного захисту в наведеній постанові Кабінету Міністрів України щодо функцій цієї служби порівняно з її визначенням у Кодексі про цивільний захист України. Враховуючи співвідношення та правове значення законодавчих і інших нормативно-правових актів, у подальшому доцільно застосовувати дефініцію служби цивільного захисту, надану в Кодексі.

Зважаючи на результати аналізу законодавчого визначення поняття «служба цивільного захисту», виділяємо такі його ознаки: 1) є державною службою особливого характеру; 2) її функціональне призначення – забезпечення пожежної охорони, захисту населення і територій від негативного впливу надзвичайних ситуацій, запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, ліквідацію їх наслідків; 3) час і період діяльності – у мирний час і особливий період.

Варто зазначити, що в нормативно-правових актах вживається як термін «служба цивільного захисту» (пп. 33, 67 п. 4 Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій [10]), так і «органи і підрозділи цивільного захисту» (пп. 15 п. 4 цього Положення).

Використання терміну «органи і підрозділи цивільного захисту», як і «служба цивільного захисту» здебільшого здійснюється зі вказівкою на «особовий склад» – осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту чи пенсіонерів, ветеранів такої служби.

У ч. 2 ст. 101 Кодексу цивільного захисту України регламентовано, що порядок проходження громадянами України служби цивільного захисту визначається цим Кодексом та положенням про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

На службу цивільного захисту приймаються на конкурсній та контрактній основі громадяни України з повною загальною середньою освітою, які відповідають кваліфікаційним вимогам і здатні за своїми особистими, діловими та моральними якостями, освітнім і професійним рівнем, станом здоров'я виконувати свій службовий обов'язок (ч. 1 ст. 102 Кодексу).

Не може бути прийнята на службу цивільного захисту особа, яка була засуджена за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку, або на яку протягом останнього року накладалось адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення (ч. 4 ст. 102 Кодексу цивільного захисту України).

Відповідно, в п.п. 3, 4 цього Положення про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2013 р. № 593, конкретизовано, що особами рядового і начальницького складу цієї служби є громадяни, які у добровільному порядку прийняті на службу цивільного захисту за контрактом і яким присвоєно відповідно до цього Положення спеціальне звання (п. 3). Особи рядового і начальницького складу належать до персоналу (кадрів) ДСНС. Статус особи рядового і начальницького складу підтверджується службовим посвідченням, форма та порядок видачі якого встановлюються ДСНС (п. 4).

З метою проходження служби цивільного захисту можуть бути укладені такі контракти: 1) про проходження служби цивільного захисту – з особою, яка призначається на посаду рядового і начальницького складу служби цивільного захисту в порядку, встановленому цим Положенням; 2) про навчання (проходження служби цивільного захисту) – з особою, яка зарахована до навчального закладу цивільного захисту і якій виповнилося 18 років, а у разі, коли особа на час зарахування не досягла зазначеного віку, – після його досягнення; 3) про перебування у резерві служби цивільного захисту – з особою, зарахованою до резерву служби цивільного захисту в порядку, встановленому вказаним Положенням.

Громадяни шляхом перебування у добровільному порядку в резерві служби цивільного захисту, який створюється ДСНС для доукомплектування органів і підрозділів цивільного захисту на час мобілізації за посадами, передбаченими штатами воєнного часу, в порядку, встановленому цим Положенням, можуть виконувати військовий обов'язок (п. 188) [11].

Таким чином, до обов'язкових ознак поняття «служба цивільного захисту» приєднуємо ще одну ознаку – «суб'єкти, що проходять службу цивільного захисту»: а) особи рядового і начальницького складу цієї служби, які призначені на такі посади за контрактом, б) особи, які за контрактом зараховані до навчального закладу цивільного захисту і в) особи, зараховані за контрактом до резерву служби цивільного захисту.

Ще дві ознаки служби цивільного захисту зафіксовані в п. 14 згаданого Положення: єдиначальність, яка полягає у наділенні керівника (начальника) у повному обсязі розпорядчою владою стосовно підлеглих і покладенні на нього персональної відповідальності перед державою за організацію діяльності очолюваного ним органу чи підрозділу цивільного захисту та кожної особи рядового і начальницького складу; наданні керівникові (начальникові) права одноособово приймати рішення, видавати накази чи розпорядження; забезпеченні виконання рішень, наказів чи розпоряджень керівника (начальника), з огляду на результати всебічної оцінки умов і обставин та вимоги законодавства, а також структурні елементи служби цивільного захисту – органи та підрозділи.

Самостійною ознакою служби цивільного захисту є ієрархічність (багаторівневість) структури цієї служби (її наявність, зокрема, підтверджується п.п. 52, 61 та ін. наведеного Положення).

Висновки. Підсумовуючи наведене, можемо визначити:

1. Встановлено відмінності дефініції служби цивільного захисту, наведеної в різних нормативно-правових актах. Науково обґрунтованим, на наш погляд, є визначення, що передбачено в Кодексі про цивільний захист України.

2. Обов'язковими ознаками поняття «служба цивільного захисту» є: 1) ця служба є державною службою особливого характеру, яка знаходиться в сфері управління Кабінету Міністрів України та інших державних органів; 2) її функціональне призначення – забезпечення пожежної охорони, захисту населення і територій від негативного впливу надзвичайних ситуацій, запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, ліквідацію їх наслідків; 3) час і період функціонування (діяльності) – у мирний час і особливий період; 4) єдиначальність; 5) ієрархічність; 6) елементами структури цієї служби є органи і підрозділи (зокрема, навчальні заклади цивільного захисту); 7) суб'єкти, що проходять службу цивільного захисту – це а) особи рядового і начальницького складу цієї служби, які призначені на такі посади за контрактом, б) особи, які за контрактом зараховані до навчального закладу цивільного захисту і в) особи, зараховані за контрактом до резерву служби цивільного захисту.

Наукове і практичне значення має продовження наукових пошуків щодо ознак злочину, передбаченого ст. 336–1 КК України, що сприятиме реформуванню державної системи цивільного захисту.

Список використаних джерел:

1. Квашук В. Система цивільного захисту та безпеки держави, проектно-орієнтоване управління: компетентнісний підхід / В. Квашук, Ю. Рак // Вісник ЛДУ БЖД. – № 7. – 2013. – С. 92–99.
2. Про правові засади цивільного захисту: Закон України від 24.06.2004 р. № 1859-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1859-15>.
3. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/page5>.
4. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5403-17/page6>.
5. Деякі питання Державної служби України з надзвичайних ситуацій : Указ Президента України від 16.01.2013 р. № 20/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/2013#n22>.
6. Про затвердження Положення про порядок проходження служби особами рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2005 р. № 629 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/629-2005-%D0%BF/page>.
7. Про затвердження Положення про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 593 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/593-2013-%D0%BF/page#n9>.
8. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Т. 3. – К.: Вид-во «Аконіт», 1998. – 928 с.
9. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко. – Т. 2.– К.: Вид-во «Аконіт», 1998. – 912 с.
10. Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій : постанова Кабінету Міністрів України від 16.12. 2015 р. № 1052 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-%D0%BF>.
11. Про затвердження Положення про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 593 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/593-2013-%D0%BF/page3>.

СПОДАРИК Н. І.,

здобувач

(Львівський університет бізнесу і права)

УДК 343.6: 343.85

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СТУДЕНТАМИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Розглянуто питання поняття правового забезпечення підрозділів Національної поліції України щодо запобігання насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи, що вчинюються студентами ВНЗ. Охарактеризовано окремі правові акти, які впливають на попередження насильницької злочинності. Запропоновано доповнення до окремих законодавчих актів із метою покращення запобіжної діяльності насильницької злочинності проти життя і здоров'я особи.

Ключові слова: підрозділи Національної поліції, правове забезпечення, правова основа, правові акти, насильницькі злочини, студенти.

Рассмотрен вопрос понятия правового обеспечения подразделений Национальной полиции Украины по предотвращению насильственных преступлений против жизни и здоровья лица, что совершаются студентами ВУЗов. Охарактеризованы отдельные правовые акты, которые влияют на предупреждение насильственной преступности. Предложено дополнение к отдельным законодательным актам с целью улучшения предохранительной деятельности насильственной преступности против жизни и здоровья лица.

Ключевые слова: подразделения Национальной полиции, правовое обеспечение, правовая основа, правовые акты, насильственные преступления, студенты.

The question of concept of the legal providing of subdivisions of the National police of Ukraine is considered in prevention of crimes of violence against life and health of person, that accomplished by the students of universities. Separate legal acts that influence and prevention of crime of violence are described. Adding is offered to the separate legislative acts with the purpose of improvement of preventive activity of violent criminality against life and health of person.

Key words: subdivisions of the National police, legal providing, legal framework, legal acts, crimes of violence, students.

Вступ. Аналіз злочинності в Україні свідчить, що ситуація залишається вкрай складною, із тенденціями до постійного (а в окремих регіонах – суттєвого) погіршення, такою, що вимагає вжиття комплексу невідкладних правових заходів із боку держави та всіх її інституцій. Регуляторна державна політика ставить завдання із недопущення розвитку таких антисоціальних явищ, як убивства, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, хуліганства тощо [1, с. 1]. Вирішення завдань підвищення ефективності діяльності підрозділів Національної поліції України щодо запобігання і протидії насильницькій злочинності проти життя і здоров'я особи, що вчиняються студентами ВНЗ, вимагає подальшого вдосконалення правових основ.

Основи правового забезпечення діяльності підрозділами Національної поліції щодо запобігання злочинності розробляли О.М. Бандурка, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, Г.О. Душейко, В.П. Євтушок, О.М. Джужа, І.П. Козаченко, В.Л. Регульський, І.Р. Шинкаренко та ін.

Так, О.М. Бандурка підкреслює, що правова основа діяльності підрозділів МВС в Україні складається із сукупності правових актів, які проголошують правові норми, що регламентують групи однорідних суспільних відносин між державою й особою у процесі діяльності щодо забезпечення безпеки людини і суспільства шляхом застосування спеціальних методів, сил і засобів, а також виконання спеціальних дій, якщо іншими заходами неможливо попередити чи усунути загрозу життєво важливим інтересам людини і суспільства [2, с. 61].

В.М. Плішкін правове забезпечення діяльності підрозділів МВС визначає як створення та підтримку в необхідних межах конструктивних організаційно-функціональних характеристик систем управління за допомогою впливу всього арсеналу юридичних засобів [3, с. 587].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження основних нормативних актів щодо забезпечення запобігання насильницьким злочинам проти життя та здоров'я особи, що вчиняються студентами ВНЗ, визначення заходів для покращення такої діяльності.

Результати дослідження. Згідно з Конституцією України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст.ст. 3, 27–29). Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Юридичну категорію «правове забезпечення» можна розглянути, виходячи зі смислового значення слова «забезпечення» [4, с. 73].

В.І. Даль пояснює термін «забезпечення» як забезпечення усім необхідним, захист від збитків, нестатку, від небезпеки, яка загрожує певній особі [5, с. 577]. У словнику російської мови С.І. Ожегова слово «забезпечити» означає зробити цілком можливим, дійсним, реально виконаним; захистити, оборонити [6, с. 427]. Згідно з визначенням Г.П. Князькової, цей термін визначає створення усіх необхідних умов для здійснення чого-небудь, гарантування чого-небудь [7, с. 724]. Саме у такому сенсі поняття «забезпечення» широко вживається у юридичній літературі, зокрема під час дослідження проблем попередження злочинів [8, с. 23–24].

Важливими для діяльності оперативних працівників є закріплені у Конституції України положення про забезпечення державою захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання за умови їх рівності перед законом та про правові засади, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ст.ст. 13, 19) [9].

Керуючись цими та іншими конституційними нормами, працівники ОВС захищають права і свободи громадян, власність у всіх її формах, інтереси суспільства та держави від протиправних посягань.

При цьому вони повинні неухильно дотримуватись конституційних норм, які встановлюють недоторканність особи, її житла, таємницю особистого та сімейного життя, листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, презумпцію невинуватості. Працівники підрозділів Національної поліції мають поважати гідність особи та проявляти до неї гуманне ставлення, захищати права людини незалежно від її соціального та майнового стану, расової і національної належності, громадянства, віку, мови, освіти, віросповідання, політичних та інших переконань. Будь-яка упередженість оперативних працівників стосовно особи є неприпустимою.

Запобігання насильницьким злочинам проти життя і здоров'я особи, що вчиняються студентами ВНЗ, у Національній поліції України здійснюється підрозділами карного розшуку, службою громадської безпеки та органами досудового розслідування. У їхній профільній діяльності вагоме місце щодо протидії злочинності має посідати запобігання злочинам спеціально-кримінологічними та правовими засобами. Досконалим є діяльність карного розшуку щодо запобігання насильницьким злочинам, оскільки для вирішення покладених завдань цьому підрозділу надано право мати гласних і негласних штатних і позаштатних працівників, використовувати конфіденційне співробітництво, а також право отримувати від юридичних чи фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформацію про злочини, що готуються або вчинені.

Оперативні працівники мають у своїй діяльності керуватися лише законом. Жодні виняткові обставини або розпорядження чи накази вищих посадових осіб не можуть бути підставою для здійснення оперативним працівником будь-яких злочинних дій [9, ст. 60].

У підходах до розгляду феномена запобігання злочинам шляхом здійснення превентивних заходів одним із визначальних, вихідних понять для формування його теоретичних основ, що дає підстави для дії підрозділам Національної поліції, є правова основа.

Розрізняють два основних напрями правового регулювання профілактики злочинів. Перший полягає у впливі за допомогою права на криміногенні фактори зовнішнього середовища, що прямо або опосередковано детермінують злочинну поведінку з метою їх усунення, тобто має «матеріальний» характер. Другий напрям полягає у юридичному закріпленні прав і обов'язків службових осіб та громадян – суб'єктів профілактики злочинів у здійсненні профілактичних заходів. Цей напрям правового регулювання прийнято називати «процесуальним». Але такий поділ напрямів правового регулювання є умовним, оскільки вони, як правило, взаємодоповнюють один одного [10, с. 29].

Із прийняттям Декларації про державний суверенітет та Акта про незалежність України 1991 р., а також Конституції України 1996 р., де було зазначено про розбудову Української держави як правової, значно підвищилася роль конституційно-правового регулювання в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Чинна Конституція визначає сучасну сутнісну характеристику терміна «забезпечення», пов'язуючи його безпосередньо з правами і свободами людини. Конституційний зміст терміна «забезпечення» визначає створення відповідних умов. При цьому воно охоплює три елементи, або

напрями, державної діяльності: сприяння реалізації шляхом позитивного впливу на формування гарантій; охорона шляхом ужиття заходів, зокрема юридичних; захист шляхом відновлення порушеного правомірного стану [11, с. 23].

Перераховані законодавчі, а також відповідні відомчі нормативно-правові акти, за точним визнанням О.М. Литвака, саме й представляють загальну систему нормативно-правового забезпечення запобігання злочинам, зокрема, органами внутрішніх справ [12, с.6].

Зокрема, це стосується розробки, прийняття і реалізації загальнодержавних та регіональних комплексних програм запобігання злочинам [13, с. 40–45].

Формування державної комплексної програми протидії злочинності є одним із рівнів усієї державної системи боротьби зі злочинністю. Здебільшого, як зазначають вітчизняні кримінологи (О.М. Бандурка, О.М. Литвинов, М.М. Ключев) програмування у сфері протидії злочинності належить до алгоритмізації методів, що застосовуються для вирішення відповідних завдань і забезпечення комплексної антикриміногенної дії [14, с. 95].

При цьому програмні документи (програми, плани), які містять перелік заходів впливу на злочинність та супутні їй явища, є за природою розпорядчими актами. Ще однією передумовою для здійснення програмування протидії злочинності в Україні на належному рівні є врахування рішень конгресів ООН із запобігання злочинності та з кримінального правосуддя (надалі – конгреси ООН). Вітчизняні вчені В.В. Голіна та М.Г. Колодяжний зазначають, що конгреси ООН із запобігання злочинності та з кримінального правосуддя становлять собою універсальні форуми, на яких не тільки підсумовують співробітництво держав світу у сфері боротьби зі злочинністю, а й пропонують нові стратегії запобігання різним її проявам [15, с. 169].

Загальні принципи й основи профілактичної правоохоронної діяльності, якими повинні керуватися підрозділи Національної поліції у своїй повсякденній роботі, що спрямована на недопущення вчинення злочинів, містяться у міжнародних правових актах і договорах, ратифікованих Україною. До них, зокрема, можна віднести:

- Загальну декларацію прав людини, що прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р.;

- Декларацію про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, що затверджена Резолюцією 3452 (XXX) Генеральної Асамблеї ООН 9 грудня 1975 р.;

- Декларацію принципів і програм дій ООН у сфері запобігання злочинності кримінальним правосуддям, що затверджена Резолюцією 46/52 Генеральної Асамблеї 18 грудня 1991 р., та ін.

Безпосередньою правовою основою діяльності органів внутрішніх справ є Кримінальний кодекс України, у якому зазначається два елемента запобігання злочинів: у ст. 14 «Готування до злочину» та припинення злочинів у ст. 15 «Замах на злочин». Працівники ОВС визначають згідно з КК України кваліфікацію убивств, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, згвалтування та інші насильницькі злочини, а також виявлення діянь, що встановлюють відповідальність за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут зброї, боєприпасів, вибухових речовин, наркотичних засобів та ін. (останні детермінують вказані злочини). Мають велике значення положення кримінального закону про відповідальність за злочини, вчинені у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних засобів (ст. 67 п. 13) тощо.

Відповідно до ч. 1 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України зазначені насильницькі злочини підслідні органам внутрішніх справ. Ч. 2 ст. 9 зазначає, що прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, які пом'якшують його покарання. Водночас під час здійснення кримінального провадження слідчі не встановлюють причин та умов вчинення злочину, як це було визначено ст. 23 КПК України 1961 р.

Як зазначає В.М. Тertiшник, причинами й умовами, що сприяють здійсненню злочинів, є обставини об'єктивної дійсності й особливості особистості обвинувачуваного та потерпілого, що зумовили й детермінували злочин, зробили можливим його здійснення. Вони складаються із сукупності взаємодіючих між собою обставин: 1) особливості об'єкта зазіхання і наявність криміногенних факторів; 2) антигромадська установка особистості обвинувачуваного і причини її формування; 3) конкретні життєві ситуації, що у взаємодії із внутрішніми властивостями особистості обвинувачуваного викликали злочин і сприяли його здійсненню [16, с. 354].

У подальшому вчений зазначає, що встановлення об'єктивної істини досягається шляхом повного і всебічного дослідження усіх обставин справи, які входять у предмет доказування та необхідні для розв'язання справи по суті.

На наш погляд, необхідно до ч. 2 ст. 9 КПК України після слів «обставини, які пом'якшують його покарання» додати такий текст: «виявити причини та умови, які сприяли вчиненню злочину».

Діяльність підрозділів Національної поліції щодо запобігання насильницьким злочинам проти життя і здоров'я особи та окремі питання стосовно усунення їх детермінантів регламентується Кодексом України про адміністративні правопорушення. Відповідно до ст. 255 КУпАП протокол про адміністративне правопорушення мають право складати уповноважені на те посадові особи органів внутрішніх справ за адміністративні правопорушення, які детермінують насильницькі злочини: ст. 173 (дрібне хуліганство), ст.ст. 176–179 (пов'язані з виготовленням, реалізацією та вживанням саморобних алкогольних напоїв тощо), ст.ст. 190–195 (порушення правил придбання, зберігання, реалізації, носіння, перевезення вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів).

За даними ГУВС у Львівській області, в 2013 р. зареєстровано 131 факт виявлення та вилучення з незаконного обігу зброї та боєприпасів, за якими відкрито кримінальні провадження (у 2012 р. – 229), складено 53 адміністративні протоколи щодо порушення правил реєстрації вогнепальної зброї, 36 адміністративних протоколів у сфері обігу алкогольних напоїв [17].

Загалом в Україні у 2012 р. складено 5 716 адміністративних протоколів, пов'язаних із порушенням правил торгівлі алкогольними напоями, виявлено 312 фактів порушень із стрільби з вогнепальної, пневматичної та іншої зброї [18, с. 56].

Основною метою діяльності підрозділів Національної поліції щодо запобігання злочинам є недопущення й усунення можливості їх здійснення. Це положення відображається у ст. 2 «Функції та основні завдання поліції» Закону України «Про Національну поліцію»: поліція виконує: профілактичну, адміністративну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу, охоронну функції. Поліція відповідно до своїх завдань зобов'язана виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення, брати участь у правовому вихованні населення, а також проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення злочинів.

Враховуючи, що значна кількість насильницьких злочинів вчиняється із застосуванням вогнепальної зброї, а незаконний обіг зброї є одним із детермінантів вказаних злочинів, на наш погляд, необхідно внести доповнення у п. 15 ст. 15 у такій редакції: «право перевірки осіб, які мають право на володіння і зберігання зброї та боєприпасів».

Сьогодні необхідним є прийняття окремого законодавчого акта щодо запобігання злочинності в Україні. Як зазначили О.М. Джужа, Ю.Ю. Орлов та інші науковці, ефективно запобігати злочинності можливо лише за умови вдосконалення нормативної бази. Проте нині не прийнято Закону України «Про профілактику правопорушень» або «Про запобігання злочинам» [19, с. 126]. На нашу думку та думку опитаних практичних працівників ОВС (85% погодилися), прийняття такого нормативно-правового акта сприяло б профілактичній діяльності ОВС та інших правоохоронних органів як суб'єктів профілактики.

На наш погляд, такий закон передбачить порядок здійснення державою контролю за виконанням вимог законодавства щодо профілактики правопорушень і відповідальність за невиконання або неналежне виконання обов'язків суб'єктами профілактики.

У п. 4 ст. 26 Закону України «Про вищу освіту» зазначається, що одним з основних завдань вищого навчального закладу є формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, уміння вільно мислити та самоорганізовуватись у сучасних умовах. Із метою залучення науково-педагогічного складу ВНЗ до профілактики правопорушень доцільно зазначений пункт доповнити таким текстом: «...керівництво та професорсько-викладацький персонал вищого навчального закладу вживає заходів щодо запобігання правопорушенням студентами».

Висновки. Актуальна потреба протидії небезпечним руйнівним явищам і процесам у житті будь-якого суспільства вимагає комплексного й системного підходу щодо вибору заходів правового впливу, спрямованих на подолання насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи. Необхідно зазначити, що українське законодавство потребує постійного вдосконалення щодо забезпечення діяльності підрозділів Національної поліції стосовно запобігання насильницьким злочинам проти життя і здоров'я особи шляхом внесення змін до Законів України «Про Національну поліцію України», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про вищу освіту» та прийняття окремого Закону України «Про профілактику правопорушень».

Список використаних джерел:

1. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 339 с.

2. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність : [підруч.] / О.М. Бандурка. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 336 с.
3. Плішкін В.М. Теорія управління органами внутрішніх справ : [підруч.] / В.М. Плішкін ; за ред. Ю.Ф. Кравченка. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 1999. – 702 с.
4. Калянов Д.П. Визначення поняття «інформаційно-правове забезпечення» / Д.П. Калянов, Д.А. Іванов // Південноукраїнський правничий часопис. – Одеса : ОІВС, 2000. – № 4. – С. 73–74.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. Т. 2 / В.И. Даль. – М. : Русский язык, 1978. – 779 с.
6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова // РАН ; Ин-т рус. языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.
7. Словарь русского языка : в 4-х т. / под ред. Г.П. Князькова, Т.Н. Поповцева, М.Н. Судоплатова. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. – Т. 2: К – О. – 1015 с.
8. Герасимов С.И. Концептуальные основы и научно-практические проблемы предупреждения преступности / С.И. Герасимов. – М. : МГУ, 2001. – 54 с.
9. Конституція України. – К. : Центр учб. літ-ри, 2013. – 60 с.
10. Профілактика злочинів : [підруч.] / [О.М. Джу́жа, В.В. Василевич, О.Ф. Гіда та ін.] ; за заг. ред. О.М. Джу́жи. – К. : Атіка, 2011. – 720 с.
11. Авер'янов В.Б. Конституція України : [наук.-практ. коментар] / В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін, Ю.П. Битяк, В.І. Борисова ; гол. редкол. В.Я. Тацій. – Харків : Право, 2003. – 806 с.
12. Литвак О.М. Злочинність, її причини та профілактика / О.М. Литвак. – К. : Україна, 1997. – 176 с.
13. Гладких В.И. Методологические основы разработки комплексных программ борьбы с преступностью в регионе / В.И. Гладких, А.В. Бабенко. – М. : Рос. следователь, 2005. – № 11. – С. 40–45.
14. Бандурка О.М. Стратегія і тактика протидії злочинності : [монографія] / О.М. Бандурка, О.М. Литвинов. – Харків : Ніка Нова, 2012. – 318 с.
15. Голіна В.В. Конгреси ООН: перспективи використання їх рекомендацій у плануванні та здійсненні заходів запобігання злочинності в Україні / В.В. Голіна, М.Г. Колодяжний // Проблеми законності. – 2010. – Вип. 108. – С. 169–177.
16. Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Загальна частина : [підруч.] / В.М. Тертишник. – К. : Алерта, 2014. – 440 с.
17. Аналітична довідка про стан злочинності за 2013 р. – Львів : ГУМВС України, 2014. – 38 с.
18. Адміністративні правопорушення в Україні у 2012 р. Статистичний бюлетень. – К. : Служба статистики України, 2013. – 235 с.
19. Джу́жа О.М. Аналіз загальнодержавних комплексних заходів запобігання злочинності в Україні / О.М. Джу́жа, Ю.Ю. Орлов // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 3. – С. 119–129.

ФОМЕНКО М. В.,

ад'юнкт

(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.41

**ЗМІСТ ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЯК СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО ДІЯННЯ
У СКЛАДІ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 170 КК УКРАЇНИ**

У статті проаналізовано питання щодо змісту перешкоджання як суспільно небезпечного діяння у складі злочину, передбаченого ст. 170 КК України. На підставі логіко-семантичного та морфологічного аналізу доводиться, що перешкоджання завжди є протиправним впливом на діяльність. Запропоновано поняття і визначено зміст перешкоджання законній діяльності профспілок, політичних партій, громадських організацій.

Ключові слова: соціальна діяльність, профспілка, політична партія, громадська організація, перешкоджання, суспільно небезпечне діяння, зміст.

В статье проанализированы вопросы, касающиеся содержания препятствования как общественно опасного деяния в составе преступления, предусмотренного ст. 170 УК Украины. На основании логико-семантического и морфологического анализа доказыва-ется, что препятствование всегда является противоправным влиянием на деятельность. Предложено понятие и определено содержание препятствования законной деятельности профсоюзов, политических партий, общественных организаций.

Ключевые слова: социальная деятельность, профсоюз, политическая партия, обще-ственная организация, препятствование, общественно опасное деяние, содержание.

The article is devoted to the problem of preclusion as a socially dangerous act in corpus delicti, provided in the Article 170 of the Criminal Code of Ukraine. Based on logic-semantic and morphologic analysis it ascertains that preclusion is always an illegal influence on activity. It proposes notion and defines content of preclusion of legal activities of labour unions, political parties, non-governmental organizations.

Key words: social activity, labour union, political party, non-governmental organization, preclusion, socially dangerous act, content.

Вступ. Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (ст. 170 Кримінального кодексу (надалі – КК) України) характеризується високим ступенем суспільної небезпечності. Поширення цього злочину підриває фундамент демократичного устрою українського суспільства, нівелює базові механізми захисту прав найманих працівників, розмиває інституційну основу громадянського суспільства. Водночас сучасна слідча і судова практика відчуває труднощі у застосуванні ст. 170 КК України через відсутність єдиного й чіткого розуміння змісту суспільно небезпечного діяння, яке виражається законодавчою категорією «перешкоджання», що диктує необхідність у здійсненні відповідного дослідження.

Кримінально-правові проблеми протидії злочинам проти виборчих, трудових та інших особистих прав громадян висвітлювались у роботах Р.С. Вереси, Н.О. Гуторової, С.К. Грищука, Я.О. Лантінова, С.Я. Лихової, М.І. Мірошника, В.І. Павликівського, С.Я. Тація, М.І. Хавронюка та інших науковців. Визнаючи істотний вклад цих учених у вирішення заявленої проблематики, слід усе ж вказати на брак наукової уваги саме до проблем об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 170 КК України, зокрема до змісту суспільно небезпечного діяння, що й зумовлює актуальність теми цієї статті.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика змісту суспільно небезпечного діяння щодо перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій.

Результати дослідження. Звертаючись безпосередньо до аналізу ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 170 КК України, зауважимо, що він сформульований законодавцем як формальний: єдиною обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є суспільно небезпечне діяння, що

виражається у *перешкодженні* законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій. Крім того, диспозиція вказаної статті є бланкетною, адже відсилає для з'ясування критеріїв законності діяльності вказаних різновидів об'єднань до конституційних та адміністративно-правових нормативних актів. Причому на саме діяння вказує лише термін «перешкодження». Утім, з'ясування його змісту, форм, проявів безвідносно об'єкта його спрямування, вектора «прикладення сили» не видається за можливе. Для належного опису і пояснення суспільно небезпечного діяння вважаємо за доцільне використати метод аналізу, який передбачає логічне розчленування досліджуваного явища на складники з подальшим його синтезом. Тобто пропонуємо з'ясувати окремо значення категорій «перешкодження», «законна діяльність професійних спілок, політичних партій, громадських організацій» із подальшою їх логіко-семантичною та юридико-догматичною інтегративною інтерпретацією у межах кримінально-правової норми.

У своєму монографічному дослідженні В.І. Павликівський також визначає перешкодження як діяння, що створює перепони чому-небудь. При цьому, як вказує учений, сам термін «перешкодження» не викликає особливих труднощів у розумінні [1, с. 203–204]. Ми не схильні поділяти однозначність суджень В.І. Павликівського щодо тлумачення категорії, яка використовується законодавцем на позначення суспільно небезпечного діяння у складі злочину, передбаченому ст. 170 КК України. Справді, маємо погодитись із тим, що саме таке визначення надається більшістю тлумачних словників. Але важливо зауважити на одній суттєвій обставині: викладене розуміння «перешкодження» тяжіє радше до значення російського терміна «препятствование», аніж до власного, що походить від кореневого слова «школа». Синонімізація «препятствования» та «перешкодження» спостерігається практично у всіх російсько-українських словниках. Маємо констатувати фактичну підміну змісту поняття, яке пов'язане зі шкодою, на зміст поняття, яке пов'язане із перепорою. І хоча ці поняття близькі за змістом, але, вочевидь, не рівнозначні. Тому, на нашу думку, слід вказати, що, на відміну від російського термінологічного аналога «препятствование» (створювати перепору, слугувати перепорою, не допускати чогось), «перешкода» набуває в україномовній інтерпретації дещо іншого змістовного відтінку. Зокрема, не йдеться про створення виключно перепони для чогось, що впливає із тлумачення категорії «препятствование». Більш вдалим відповідником останньої в українській мові є словосполучення «бути на заваді». У перешкодженні ж йдеться про заподіяння шкоди (російською – «вред»), а не лише перепони; кореневим словом є саме шкода.

Слід також звернутись і до деяких морфологічних і семантичних характеристик префіксу «пере-». У мовознавчій літературі зазначається, що він вказує на ознаку повторної дії, «через щось, когось» (курсив наш. – М.Ф.); словотвірна одиниця, що виокремлюється в іменнику зі значенням проміжку між тим, що названо мотивуючим іменником; словотвірна одиниця, що утворює дієслова доконаного виду зі значенням: з одного місця в інше або через що-небудь спрямувати дію [2]. Префікс «пере-» надає дієслову руху словотвірного значення «випередження одного об'єкта іншим». Також його вживають на означення часових меж у процесі розгортання динамічної ознаки [3, с. 363].

У поєднанні з коренем «шкод-» у терміні «перешкодження» префікс «пере-» впливає на зміст діяння, яке має розумітись як вплив на когось, щось через заподіяння шкоди. Отже, заподіяння шкоди є засобом досягнення віддаленої мети перешкодження. Таким чином, шкода не є самоціллю; вона постає інструментом, чинником впливу. Саме тому характер перешкодження пов'язується безпосередньо з його об'єктом, значною мірою визначається властивостями останнього, а також метою впливу. У розрізі предмета цього дослідження та виходячи із чинної диспозиції ст. 170 КК України, – із законною діяльністю конкретного об'єднання та бажанням винного її змінити, припинити. Таким чином, перешкодження такої діяльності має проявлятись у заподіянні шкоди, яка виражається через негативні зміни у змісті, спрямованості діяльності, що є наслідком порушення певних суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів, а також звуження можливостей виконати юридичні обов'язки. При цьому така шкода не є самоціллю, що відповідає самій природі професійних спілок, політичних партій, громадських організацій як форм асоціації громадян, заради задоволення, захисту інтересів, прав і свобод яких вони створюються та функціонують.

Звідси випливає важливий висновок: перешкодження завжди є протиправним, адже йдеться про заподіяння шкоди правам, свободам, законним інтересам. Створення ж перепон діяльності (зокрема, законній) професійних спілок, політичних партій, громадських організацій цілком може бути законним. Наприклад, судова заборона (встановлення обмеження щодо місця, часу) на проведення масових заходів політичною партією у зв'язку з існуванням загрози громадській безпеці та громадському порядку. Створення такої перепони у вигляді постанови адміністративного суду є законним у разі збереження законності діяльності політичної партії. За змістом же ст. 170 КК України йдеться саме про незаконне створення перепон діяльності вказаних видів об'єднань. Такі діяння цілком можуть бути описані за допомогою категорії «перешкодження» без додаткового використання прикметника «законна» щодо діяльності, стосовно якої таке перешкодження здійснюється.

Встановлюючи зміст перешкоджання у контексті складу злочину, передбаченого ст. 170 КК України, слід з'ясувати, що означає перешкоджати *діяльності*. За М. Вебером, основним змістом соціальної діяльності є так звана «проблема смислу» людських дій. Вона пов'язана із системою діяльності засобами структурування у культурній системі смислових орієнтацій, які охоплюють пізнавальні «відповіді», не обмежуючись ними [4, с. 126]. Ця аналітична схема є важливою для ідентифікації діяльності саме як об'єкта перешкоджання, тобто саме як діяльності профспілки, чи-то політичної партії, громадської організації, їх органів. Іншими словами: будь-яка соціальна діяльність має володіти набором індикаторів соціальної ідентифікації, тобто вказувати на належність її суб'єкта як носія та водночас соціальних смислів (ідей, образів, зокрема несамототожних – так званих симулякрів). Такими індикаторами можуть слугувати цілі та конкретні результати діяльності щодо їх досягнення. У цьому аспекті ключову роль відіграє зіставлення останніх зі *статутними завданнями* чи-то професійної спілки, чи-то політичної партії, громадської організації, їх органів. Вказані завдання, в які вкладається визначений соціальний смисл, вирізняють ці асоціації з-поміж інших соціальних суб'єктів, надаючи змогу їх ідентифікувати.

Цю обставину слід мати на увазі як під час тлумачення кримінально-правової норми, закріпленої у ст. 170 КК України, так і у процесі правотворчості, спрямованої на оптимізацію останньої, а також у процесі правозастосування, зокрема кваліфікації. Важливо усвідомити, що соціальними смислами, ідентифікованими саме з відповідними різновидами асоціацій, володіє виключно їхня *статутна діяльність*. Перешкоджання саме їй, а не будь-якій іншій діяльності профспілок, політичних партій, громадських організацій, їх органів характеризується суспільною небезпечністю у розрізі заподіяння шкоди тим суспільним відносинам, які охороняються кримінально-правовою нормою ст. 170 КК України.

Додатково варто звернути увагу на іншу юридично значущу обставину: як з об'єктивної сторони проявляє себе статутна діяльність? Для відповіді на це питання звернімося до аналітичних можливостей структурно-функціонального аналізу Т. Парсонса, який зробив вдалу спробу формування єдиного для соціальних наук теоретичного фундаменту дослідження соціальної дії і діяльності. У своїй всесвітньо відомій праці «Про структуру соціальної дії» (1937 р.) учений запропонував вельми продуктивний із гносеологічного погляду підхід, згідно з яким соціальна діяльність охоплює: а) суб'єктів (агентів, акторів), які визначають *мету* і соціальну зумовленість діяльності загалом; б) об'єкти, на які спрямована діяльність суб'єктів; в) засоби, що використовуються суб'єктами для досягнення цілей впливу на об'єкт; г) ситуацію як комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів, що стимулюють, ускладнюють, мотивують чи демотивують суб'єкта і його діяльність; д) процес, тобто заходи, які застосовуються суб'єктом для досягнення соціальної мети [5, с. 110–114].

Доробок Т. Парсонса у створенні універсальної теоретичної моделі соціальної діяльності беззаперечний. Однак, не заглиблюючись у її тонкощі, звернімо увагу на два моменти. Перший полягає у тому, що, за слушним зауваженням ученого, соціальна діяльність завжди є телеологічною [5, с. 112], тобто цілеспрямованою. Це означає залежність соціальної діяльності саме від статутних положень профспілки, політичної партії, громадської організації, їх органів. Другим важливим моментом є те, що ідентифікація соціальної діяльності профспілок, політичних партій, громадських організацій, їх органів має відбуватись у поєднанні (в єдності) з її об'єктивними проявами через відповідні структурні елементи механізму такої діяльності. Вище ці елементи названі. Проекція відповідних теоретичних положень на площину дослідження спрямованості суспільно небезпечного діяння як об'єктивної ознаки складу злочину, передбаченого ст. 170 КК України, дає можливість виокремити такі генералізовані об'єкти впливу з боку винного, що вказують на спрямованість (а не на спосіб) суспільно небезпечного діяння щодо перешкоджання діяльності профспілки, політичної партії, громадської організації, їх органів:

1) *суб'єкти* системи соціальної діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій чи їх органів, а саме:

а) члени профспілки, політичної партії чи громадської організації, наймані працівники за трудовим договором, контрактом або особи, які виконують певні дії в інтересах профспілки, політичної партії чи громадської організації на підставі цивільно-правової угоди (наприклад, особа, яка розповсюджує агітаційні матеріали політичної партії за разову грошову винагороду). Саме ці особи афіліуються із вказаними видами об'єднань через відчуження результатів праці; їхня діяльність у контексті досліджуваного перешкоджання є деперсоніфікованою. Найчастіше у слідчій практиці трапляються випадки так званого «тиску» – переслідування за місцем основної роботи членів профспілок, політичних партій, громадських організацій за їхню активну участь у вказаних об'єднаннях. Таке переслідування може виражатись у позбавленні преміювання, переведенні на іншу роботу, створенні без необхідності незручного графіку роботи конкретному працівникові, звільненні тощо. Не виключається і переслідування із застосуванням «адміністративного ресурсу»: створення адміністративних перепон (невидача дозволів, ліцензій та ін.), вибіркове (за принципом належності

до об'єднання) притягнення до адміністративної відповідальності, завідомо незаконні затримання, привід, домашній арешт або тримання під вартою, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови тощо. За наявності для того підстав подібні дії винного мають кваліфікуватися за сукупністю злочинів, передбачених ст. 170 та ст.ст. 364, 371, 372 або 375 КК України відповідно;

б) інші особи, які є суб'єктами правовідносин за участю профспілок, політичних партій, громадських організацій, їх органів. До таких осіб можуть належати працівники органів державної влади, місцевого самоврядування, а в окремих випадках – наймані працівники, інтереси яких представляє, захищає профспілка тощо;

в) інші особи, які є близькими для членів профспілок, політичних партій, громадських організацій, впливаючи на які, існує можливість опосередковано вплинути на діяльність зазначених об'єднань. Так, Головним слідчим управлінням Національної поліції за фактом вчиненого на території АРК незаконного проникнення у житло (і проведення там обшуків) батьків директора кримськотатарського телеканалу АТР (редакційна політика якого ґрунтується на інформаційному спротиві окупації АРК) та керівника громадської організації «Звільнення Криму» Л.Е. Іслямова розпочато кримінальне провадження за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 162 та ст. 170 КК України [6]. Вважаємо таку кваліфікацію цілком правильною. Має місце ідеальна сукупність вказаних злочинів: через порушення прав і свобод батьків керівника громадської організації та у зв'язку з його громадською діяльністю здійснюється перешкоджання діяльності громадської організації загалом;

г) інші особи, які не є членами профспілки, політичної партії чи громадської організації, але є їх прихильниками, соціальною опорою, тобто поділяють відповідні ідеї, виражають підтримку, зокрема у власній політичній, громадянській активності, діяльності;

2) *процес*, тобто конкретні заходи, які застосовуються (здійснюються) профспілкою, політичною партією, громадською організацією, їх органами як зміст соціальної діяльності. Іншими словами: перешкоджання може бути спрямоване не безпосередньо на суб'єктів, а на заходи, які організовуються колективно або ж які не мають чітко визначеної суб'єктної ідентифікації, здійснюються від імені та в інтересах об'єднання загалом, а саме: а) інформаційні заходи: перешкоджання поширенню інформації про діяльність професійних спілок, політичних партій, громадських організацій; дезінформація; несанкціоноване втручання у роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), що призвело до витоку, втрати, підробки, блокування інформації, яку використовує у своїй діяльності професійна спілка, політична партія, громадська організація тощо. За наявності для того підстав такі дії слід кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 170 та однією зі ст.ст. 361–363-1 КК України відповідно; б) організаційні заходи. Злочинні дії досліджуваного характеру проявляються у цьому аспекті у перешкодженні проведенню зустрічей із діловими партнерами, зборів тощо; в) правові (правореалізаційні) заходи, які полягають у вчиненні від імені профспілки, політичної партії, громадської організації чи їх органів дій, спрямованих на реалізацію суб'єктивних прав. Перешкоджання цим заходам, зокрема, може проявлятися у безпідставній відмові реєстрації змін керівного складу політичної партії, громадської організації, умисному ненаданні відповідей на звернення профспілок, політичних партій, громадських організацій, невиконанні прийнятих ними рішень, якщо таке виконання є обов'язковим згідно з чинним законодавством, тощо.

Таким чином, у розумінні перешкоджання статутній діяльності профспілок, політичних партій, громадських організацій, їх органів слід виходити із системного та соціального характеру цієї діяльності. Такі її риси зумовлюють і відповідний характер перешкоджання. Ідеться фактично про злочинну протидію розгортанню діяльності зазначених об'єднань. Функціонально вона (протидія) може бути спрямована як на окремих суб'єктів, афілійованих із профспілкою, політичною партією чи громадською організацією, так і на заходи (інформаційні, організаційні, правові), які організуються, проводяться, здійснюються профспілками, політичними партіями чи громадськими організаціями як юридичними особами і в яких виражається процедурний аспект їхньої діяльності. Іншими словами: *перешкоджання може здійснюватись через вплив на діяльність як таку або ж на її суб'єктів (на волю осіб).*

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що у характеристиці змісту перешкоджання має йтися насамперед про його спрямованість. Ця характеристика суспільно небезпечного діяння є близькою до його способу, однак не тотожна йому. Спрямованість виражає зовнішню направленість діянь на певний об'єкт. Доцільність оперування цією категорією зумовлена складністю самого об'єкта (у структурно-функціональному значенні) перешкоджання, яким є соціальна діяльність профспілок, політичних партій, громадських організацій, їх органів. Опис і пояснення цієї категорії має передбачати багатогранну будову тих об'єктивних явищ і процесів, на позначення яких вона використовується. І в цьому аспекті вирізнення спрямованості дій (щодо перешкоджання) на окремі складники соціальної діяльності видається необхідним для забезпечення коректності й адекватності зіставлення досліджуваних

конструктів. Таким чином, спрямованість виражає якість, а не спосіб суспільно небезпечного діяння. Способи ж, виходячи з диспозиції ст. 170 КК України, можуть бути різними та на кваліфікацію не впливають. Отже, у найбільш узагальненому вигляді *під перешкоджанням статутній діяльності профспілок, політичних партій, громадських організацій, їх органів слід розуміти спрямований на зміну чи припинення такої діяльності фізичний та/або інформаційний (зокрема, через видання правозастосовних, розпорядчих та інших правових актів, а також шляхом технічного втручання у комп'ютерні мережі) вплив на її суб'єктів та/або вчинювані ними заходи, внаслідок якого завдається безпосередня шкода правам, свободам та законним інтересам як самих суб'єктів такої діяльності, так і інших осіб, пов'язаних із ними чи їхньою діяльністю*. Перспективи подальших розробок вбачаються у визначенні юридичного моменту закінчення злочину, передбаченого ст. 170 КК України, з огляду на сформоване уявлення про зміст перешкоджання.

Список використаних джерел:

1. Павликівський В.І. Кримінально-правове забезпечення свободи слова та професійної діяльності журналістів в Україні : [монографія] / В.І. Павликівський. – Харків : Панов, 2016. – 488 с.
2. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный / Т.Ф. Ефремова. – М. : Русский язык, 2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.efremova.info/word/pere.html#.WQ8SHtSLSt9>.
3. Івасишина Т.А. Словотвірні дієслівні префікси в контексті синонімічних відношень / Т.А. Івасишина // *Studia Linguistica*. – 2010. – Вип. 4. – С. 360–364.
4. Вебер М. Социология религии / М. Вебер ; пер. М.И. Левиной // *Избранное. Образ общества*. – М. : Юрист, 1994. – С. 78–269.
5. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – СПб. : Академический Проект, 2000. – 880 с.
6. МВС України порушило дві кримінальні справи через обшуки в Криму // *Crimea SOS* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krymsos.com/ua/news/mvd-ukrainy-vozbudilo-dva-ugolovnykh-dela-iz-za-obyskov-v-krymu/>.

ЯСИНОВСЬКИЙ П. В.,
прокурор
(Краматорська місцева прокуратура
Донецької області)

УДК 343.3

ОБ'ЄКТ ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗАКОННИЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД ТА ЙОГО ВИДИ

Статтю присвячено розгляду спірних питань про об'єкт перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період, визначенню видів таких об'єктів. Застосовується концептуальний підхід до розуміння об'єкта злочину як суспільних відносин, що відповідає стратегії розвитку в Україні громадянського суспільства.

Ключові слова: об'єкт злочину, об'єкт перешкоджання законній діяльності військових формувань, основи національної безпеки України, класифікація злочинів.

Статья посвящена рассмотрению спорных вопросов про объект препятствования законной деятельности Вооруженных Сил Украины и иных воинских формирований в особый период, определению видов таких объектов. Применяется концептуальный подход относительно понимания объекта преступления как общественных отношений, соответствующий стратегии развития в Украине гражданского общества.

Ключевые слова: объект преступления, объект препятствования законной деятельности воинских формирований, основы национальной безопасности Украины, классификация преступлений.

The article is devoted to disputes about the object of impeding the legitimate activities of the Armed Forces of Ukraine and other military formations during the special period and the definition of the types of such objects. Applies a conceptual approach to the understanding of the object of crime as a social relationship, which corresponds to strategy of development in Ukraine of civil society.

Key words: object of crime, object of obstructing the lawful activity of military formations, basics of national security of Ukraine, classification of crimes.

Вступ. Законом України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» № 1183-VII від 8 квітня 2014 р. введено кримінальну відповідальність за перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114-1 КК України). За даними Генеральної прокуратури України, протягом 2015 р. до Єдиного реєстру досудових розслідувань була внесена інформація щодо 73 кримінальних правопорушень, попередньо кваліфікованих за зазначеною статтею [4], а в 2016 р. – 91 [5].

Об'єкт цього злочину та його види розглядалися В.Г. Кундеус, Д.О. Олейниковим, В.Я. Тацієм та іншими вченими, проте ці питання залишаються предметом наукової дискусії. Неоднакові позиції дослідників ставлять під сумнів точність визначення характеру і ступеня суспільної небезпечності криміналізованого діяння, правильність розташування норми про злочинне перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в Особливій частині КК України. Така ситуація може призводити до можливого незабезпечення прав і свобод осіб, котрі підозрюються або обвинувачуються у вчиненні цього злочину, а також до порушення принципів законності та права на справедливий суд стосовно таких осіб під час застосування до них інститутів звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання чи його відбування або взагалі не уможливило застосування окремих норм таких інститутів тощо.

Постановка завдання. Метою цієї статті є розгляд спірних питань щодо об'єкта злочину, передбаченого ст. 114-1 КК України, та його різновидів із формулюванням авторської позиції щодо них.

Результати дослідження. Визначимо концептуальні підходи, що мають методологічне значення і дозволяють розкрити предмет цього дослідження. Такі підходи стосуються, по-перше, розуміння об'єкта злочину як суспільних відносин, що відповідає, на наш погляд, стратегії розвитку в Україні

громадянського суспільства, а також, по-друге, визначення класифікації різновидів об'єкта злочину, як це точно підкреслюється у юридичній літературі, на підґрунті співвідношення таких філософських категорій, як загальне, особливе та окреме.

У науці кримінального права домінує визначення об'єкта злочину як найважливіших суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону, а також відома класифікація його різновидів за «вертикаллю» та «горизонталлю» із визначенням загального, родового, безпосереднього об'єктів. У свою чергу, безпосередній об'єкт у цій класифікації може бути основним та додатковим (необхідним (обов'язковим) або факультативним (необов'язковим)) [7, с. 11–20]. Таку класифікацію доцільно застосовувати і під час визначення різновидів об'єктів злочину, передбаченого ст. 114-1 КК України.

Щодо загального об'єкта цього злочину, то ним є уся сукупність найважливіших суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону. Його складником є родовий об'єкт перешкоджання законній діяльності військових формувань в особливий період, який неоднаково визначається дослідниками.

Так, у Висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 1 квітня 2014 р. визначено, що об'єктом цього злочину буде не національна безпека України як така, а законна діяльність Збройних Сил України та інших військових формувань, до якої належить, зокрема, й господарська діяльність. При цьому укладачі Висновку відсилають до ст. 14 Закону України «Про Збройні Сили України» та Закону України «Про господарську діяльність у Збройних Силах України» [12]. Здається, автори Висновку не звернули увагу на специфіку діяння, що криміналізується, – його вчинення в особливий період.

В.Г. Кундеус, розглядаючи безпосередній об'єкт цього злочину, вказує, що ним є національна безпека України, що дає підстави для твердження про аналогічне визнання і родового об'єкта перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та військових формувань [8].

Д.О. Олєйніков родовим об'єктом злочину, передбаченого ст. 114-1 КК України, визнає суспільні відносини, які забезпечують державну безпеку, конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, тобто основи національної безпеки України. Далі науковець явно виходить за межі поняття основ національної безпеки і водночас зводить характеристику злочинного посегання, вказуючи, що «ЗСУ є відповідним засобом забезпечення національної безпеки України, тому перешкоджання їхній діяльності створює загрозу спричинення шкоди національній безпеці України внаслідок блокування передбаченого законом механізму нейтралізації чи усунення загрози національній безпеці України» [10, с. 55].

Точніше визначає родовий об'єкт цього злочину В.Я. Тацій, який підкреслює, що ним є не національна безпека України загалом, а її основи, враховуючи, що йдеться про перешкоджання законній діяльності військових формувань в особливий період. Такі дії, на думку відомого вченого, завдають шкоди обороноздатності нашої країни. Із такою позицією слід погодитись із певним уточненням: наведене також стосується обороноздатності України в особливий період.

Таким чином, науковці по-різному визначають родовий об'єкт перешкоджання законній діяльності військових формувань. Крім того, спостерігається і різне ставлення дослідників щодо доцільності використання терміна «національна безпека» під час характеристики об'єкта злочину, зокрема, що розглядається. Так, у юридичній літературі висловлюється категорична думка, що з огляду на внутрішньополітичну ситуацію, яка склалася в Україні стосовно проблемності становлення єдиної української нації, є цілком логічним уживання не терміна «національна безпека», а терміна «безпека України» [6, с. 72].

Із такою позицією погодитись не можна. Єдина українська нація реально існує і вона є багатонаціональною. Відмова від терміна «національна безпека» не лише не вирішить проблему, а й ускладнить її, оскільки в умовах глобалізації й інтеграції суспільних процесів значення національних інтересів та національної безпеки, зокрема як елемента системи міжнародної безпеки, значно зростає.

Спостерігаються також різні підходи науковців до визначення змісту понять «національна безпека» й «основи національної безпеки». О.Г. Данілян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов визначають поняття національної безпеки як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, людства загалом від внутрішніх і зовнішніх загроз [3, с. 9]. Зміст цього поняття розкривається і у ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України», де зазначено, зокрема, що це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства. У наведеному Законі національними інтересами визнаються життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток.

Визначення поняття «національна безпека» за допомогою словосполучення «захищеність життєво важливих інтересів» є найбільш поширеним і закріпленим законом. Водночас такий підхід критикується у юридичній літературі і визнається науковцями безпекознавчою парадигмою радян-

ських часів, коли пріоритет надавався захисту щодо попередження, тому вчені рекомендують розглядати національну безпеку як інтегративну сукупність різних сфер життєдіяльності суспільства [9, с. 21]. Ця позиція здається науково обґрунтованою і може бути врахована для визначення родового об'єкта досліджуваного злочину.

Як правильно зазначають дослідники, національна безпека характеризує стан нації як цілісної системи, є багатоплановим і багатомірним явищем, яке передбачає економічні, соціальні, політичні, державні, військові (воєнні), екологічні та інші характеристики. Причому визначальними властивостями національної безпеки є життєво важливі інтереси суспільства і держави, гарантування державного суверенітету України.

Національну безпеку доцільно розглядати крізь призму її системних властивостей у різних сферах, зокрема, військовій. Військова безпека є ключовим елементом національної безпеки, якщо останню розглядати як системне явище.

Військова безпека становить найважливішу частину національної безпеки країни. У найбільш загальному вигляді сутність військової безпеки держави полягає у створенні умов, що виключають небезпеку військового нападу, у підтримці її обороноздатності на рівні, що забезпечує стримування імовірних противників від агресії, спираючись на військову силу, а також виключення або максимальне обмеження деструктивної появи військової сили всередині країни [1].

Саме ЗСУ та інші військові формування є тією військовою (воєнною) силою, яка має виключну здатність до збройного захисту суспільних інтересів від зовнішнього та внутрішнього посягання на територіальну цілісність, суверенітет держави. У такому розумінні застосування термінів «військова», «воєнна» щодо безпеки має тотожний зміст і не є помилковим. Більше того, необхідно зробити акцент на тому, що воєнна безпека – це стан захищеності суспільства від загроз воєнного характеру, від зовнішньої агресії проти суверенітету держави або від внутрішнього збройного посягання незаконних військових формувань, терористичних угруповань на територіальну цілісність держави, на основи конституційного устрою [2, с. 22, 23].

Про воєнну безпеку йдеться у сучасній Воєнній доктрині України без розкриття змісту цього поняття.

Щодо основ національної безпеки України як родового об'єкта злочинів із розділу 1 Особливої частини КК України, то аналіз різних позицій дослідників дозволяє зробити висновок, що переважно таким об'єктом визнаються суспільні відносини, що забезпечують існування України як держави. Це підтверджує системно-правовий, а також граматичний аналіз слова «основи» та понять «державна», «існування держави», «національна безпека», «основи національної безпеки України», «сфери життєдіяльності суспільства».

На нашу думку, родовим об'єктом перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань є суспільні відносини, що забезпечують основи національної безпеки України в різних сферах життєдіяльності суспільства та держави. Враховуючи, що у ст. 1 Конституції нашої держави проголошено, що Україна є суверенною, незалежною, демократичною, правовою державою, то йдеться про родовий об'єкт досліджуваного злочину як суспільні відносини, що забезпечують основи національної безпеки України у військовій та інших сферах життєдіяльності суспільства та держави як суверенної, незалежної, демократичної, правової.

Законодавець визнав злочином не будь-яке перешкоджання законній діяльності військових формувань, а лише те, що здійснюється в особливий період. Таке діяння посягає і завдає шкоди безпосередньому (основному безпосередньому) об'єкту цього злочину, який є складником його родового об'єкта. Такі суспільні відносини забезпечують основи національної безпеки України у військовій сфері в особливий період, це є безпосередній або основний безпосередній об'єкт злочину, передбачено ст. 114 КК України.

У свою чергу, військова сфера забезпечує обороноздатність нашої країни. В особливий період перешкоджання законній діяльності військових формувань створює загрозу або заподіює шкоду обороноздатності України, здатності військових формувань належним чином реагувати на внутрішні та зовнішні загрози в такий період. Згідно із пп. 4.3 п. 4 Стратегії національної безпеки України «забезпечення готовності держави, її економіки і суспільства до оборони та відбиття зовнішньої агресії у будь-яких формах і проявах (зокрема у формі гібридної війни), підвищення рівня обороноздатності держави є ключовим пріоритетом політики національної безпеки» [11].

Якщо розглядати ч. 1 цієї статті, то законодавець не конкретизує вид суспільно небезпечного наслідку злочинного діяння, визначаючи цей злочин із формальним складом. Тому визначати додатковий об'єкт перешкоджання законній діяльності військових формувань немає сенсу.

Інша ситуація щодо кваліфікованого складу цього злочину (ч. 2 вказаної статті). Тут йдеться про додатковий обов'язковий об'єкт, який є альтернативним. Ним є суспільні відносини, що забезпечують життя особи та/або інші суспільні відносини, заподіяна шкода яким оцінюється як тяжкі наслідки.

Висновки. Враховуючи наведене, зазначимо:

- 1) загальним об'єктом злочину, передбаченого ст. 114-1 КК України, є уся сукупність найважливіших суспільних відносин, що поставлені під охорону кримінального закону;
- 2) родовим об'єктом досліджуваного злочину у широкому розумінні є суспільні відносини, що забезпечують основи національної безпеки України у військовій та інших сферах життєдіяльності суспільства та держави як суверенної, незалежної, демократичної, правової. У вузькому – це основи національної безпеки України. Це підтверджує правильність розташування норми з ознаками злочинного перешкодження законній діяльності військових формувань в особливий період у розділі 1 Особливої частини КК України;
- 3) безпосереднім об'єктом злочинного перешкодження законній діяльності військових формувань в особливий період (ч. 1 ст. 114-1 КК) і основним безпосереднім об'єктом цього злочину з обставинами, що передбачені у ч. 2 зазначеної статті, є суспільні відносини, що забезпечують основи національної безпеки України у військовій сфері в особливий період;
- 4) у разі настання наслідків, які оцінюються як тяжкі, додатковим обов'язковим об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують життя особи, власність, довкілля або інші соціальні цінності, поставлені під охорону кримінального закону;
- 5) визначення об'єкта злочинного перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період та його різновиди дозволяє продовжити наукові розвідки щодо інших елементів складу цього злочину та проблем кваліфікації.

Список використаних джерел:

1. Барабанов В.А. Національна та військова безпека Росії на рубежі XX – XXI століть і ВПК / В.А. Барабанов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cozap.com.ua/text/13407/index-1.html>.
2. Військові злочини: кримінально-правова, криміналістична та кримінологічна характеристика : [кол. монографія] / за заг. ред. В.М. Стратонова, Є.Л. Стрельцова. – Херсон : Гельветика, 2015. – 340 с.
3. Даніліян О.Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації / О.Г. Даніліян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов. – Харків : Фоліо, 2002. – 296 с.
4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820.
5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – грудень 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820.
6. Корж І.Ф. Державна безпека: методологічні підходи до системи складових поняття / І.Ф. Корж // Правова інформатика. – № 36. – 2012. – С. 69–74.
7. Коржанский Н.И. Объект и предмет преступления по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Н.И. Коржанский. – М., 1979. – 36 с.
8. Кундеус В.Г. Правові підстави кримінальної відповідальності за перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань / В.Г. Кундеус [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=887%3A240914-10&catid=107%3A5-1014&Itemid=132&lang=ru.
9. Ліпкан В.А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : [навч. посіб.] / В.А. Ліпкан, Ю.Є. Максименко, В.М. Желіховський. – К. : КНТ, 2006. – 280 с.
10. Олейніков Д.О. Кримінально-правова характеристика злочину, передбаченого ст. 114-1 КК України / О.Д. Олейніков // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип. 27. – Т. 3. – С. 54–57.
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України № 287/2015 від 26.05.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
12. Проект Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50384.
13. Уголовное право : [учеб. для вузов] : в 2-х т. Т. 1. Общая часть / под ред. А.Н. Игнатова, Ю.А. Красикова. – М. : Изд. группа НОРМА – ИНФРА, 1999. – 639 с.

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ВОЙТЮК Р. В.,
аспірант наукової лабораторії із проблем
досудового розслідування
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.132.12

**ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕТЕКТИВА
НАЦІОНАЛЬНОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО БЮРО УКРАЇНИ**

У статті дано авторське визначення поняття гарантії діяльності детектива Національного антикорупційного бюро України, виокремлено основні ознаки гарантій, систематизовано їх за критеріями, визначено проблемні аспекти реалізації гарантії самостійності детектива Національного антикорупційного бюро України.

Ключові слова: детектив, Національне антикорупційне бюро України, гарантія, кримінальна процесуальна діяльність, досудове розслідування, механізм, форми процесуальних рішень.

В статье дано авторское определение понятия гарантий деятельности детектива Национального антикоррупционного бюро Украины, выделены их основные признаки, систематизированы по критериям, определены проблемные аспекты реализации гарантии самостоятельности детектива Национального антикоррупционного бюро Украины.

Ключевые слова: детектив, Национальное антикоррупционное бюро Украины, гарантия, уголовное процессуальная деятельность, досудебное расследование, механизм, формы процессуальных решений.

The main idea of the article is given definition Guarantees of detective NABU, singled main features guarantees their systematized the criteria identified aspects of detective NABU guarantee independence.

Key words: detective, National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, guarantee of criminal procedural activities, pre-trial investigation mechanism, forms of procedural decisions.

Вступ. Суть правових гарантій діяльності детектива Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ) полягає в юридичному забезпеченні його повноважень і функцій для реалізації головного завдання. Слушною є думка С.О. Касапоглу, що норми кримінального процесуального права потребують наявності певних гарантій для їх реалізації [1, с. 163]. Тобто норми права не можуть існувати без гарантій, які забезпечують їх функціонування.

Інститут гарантій та його окремі питання давно перебувають у полі зору науковців та були предметом наукових досліджень таких учених, як В.П. Бахін, Р.С. Белкін, Ю.М. Грошевий, В.С. Зеленецький, М.М. Михеєнко, С.М. Стахівський, В.М. Тертишник, М.Є. Шумило та ін. Разом із тим реалізація гарантії діяльності детективами НАБУ залишилася поза увагою дослідників у зв'язку з новизною зазначеного суб'єкта у кримінальному процесі, що й актуалізує зазначене дослідження.

Постановка завдання. Роль процесуальних гарантій діяльності детектива НАБУ полягає у реалізації вимог кримінального процесуального та антикорупційного законодавства, завдяки яким детективи НАБУ отримують можливість реалізувати свої права та обов'язки в умовах, сприятливих для попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до підслідності НАБУ, а також запобігання вчиненню нових [1, с. 163]. Зі сказаного можна зробити висновок, що завданням гарантій діяльності детектива НАБУ є забезпечення досягнення певного, раніше визначеного завдання, поставленого законодавцем перед детективами НАБУ.

Результати дослідження. Для систематизації та чіткого окреслення гарантій необхідно виділити їх ознаки: поширення гарантії на всі правовідносини, які виникають у діяльності детектива НАБУ; правова регламентація гарантій; спрямованість на досягнення завдань діяльності детективів

НАБУ; чітко визначений предмет і напрям впливу гарантій; законодавчо визначений суб'єкт його реалізації; уповноваженість на прийняття процесуального рішення щодо реалізації гарантій; наявність механізму реалізації гарантій, визначеного законодавцем; наявність санкції за недотримання гарантій, тобто заходи впливу, покарання за порушення вимог Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

Наявні гарантії можна систематизувати за декількома критеріями: гарантії, спрямовані на забезпечення прав учасників кримінального провадження; гарантії, спрямовані на забезпечення належного досудового розслідування; гарантії, спрямовані на забезпечення діяльності детектива НАБУ.

До гарантій, спрямованих на забезпечення прав учасників кримінального провадження можна віднести: повагу до людської гідності; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла чи іншого володіння особи; таємницю спілкування; невтручання у приватне життя; недоторканність права власності; презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини; свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; заборону двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й те саме правопорушення; забезпечення права на захист; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності.

До гарантій, спрямованих на забезпечення належного досудового розслідування належать: верховенство права, законність, рівність перед законом і судом, доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, змагальність сторін, публічність, диспозитивність, дотримання розумних строків.

До гарантій, спрямованих на забезпечення діяльності детектива НАБУ, належить гарантія самостійності. У КПК України лише декларативно закріплена самостійність детектива НАБУ. Реалізація зазначеної гарантії супроводжується рядом проблем, які зумовлені відсутністю її законодавчої регламентації, механізмів реалізації таких гарантій та неналежною законодавчою регламентацією наявних механізмів. Як уже зазначалось раніше, самостійність не закріплена як гарантія, однак їй притаманні всі ознаки гарантій.

Самостійність детектива НАБУ поширюється на всі правовідносини, які виникають під час реалізації функцій та повноважень за взаємодії з будь-якими учасниками кримінального провадження, що виникають під час досудового розслідування. Як зазначалось, правовою регламентацією зазначеної гарантії є ч. 5 ст. 40 КПК України, згідно з якою детектив НАБУ, здійснюючи свої повноваження «відповідно до вимог цього Кодексу, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, службові особи, інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення слідчого».

Треба зазначити, що покладення обов'язку на органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації виконувати законні вимоги і рішення детектива НАБУ є механізмом, який забезпечує реалізацію зазначеної гарантії. Разом із тим відсутність механізму санкцій за невиконання законних вимог та процесуальних рішень детектива НАБУ органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, службовими особами, іншими фізичними особами є проблемним аспектом, який потребує законодавчого втручання. На існування цієї проблеми вказують результати опитування детективів НАБУ.

Опитані детективи НАБУ вказали на необхідність запровадження законодавчого механізму покладення відповідальності за невиконання законних вимог та процесуальних рішень детектива НАБУ. Це питання потребує додаткового вивчення та буде розглянуто нами в подальших дослідженнях.

Ще одним механізмом, який забезпечує реалізацію гарантії самостійності детектива НАБУ, є право оскаржити будь-які рішення, дії чи бездіяльність прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (далі – САП), прийняті або вчинені у відповідному кримінальному провадженні. Детектив НАБУ є самостійною процесуальною фігурою, яка уповноважена приймати процесуальні рішення, вчиняти дії та нести за них юридичну відповідальність. Зазначене знаходить своє підтвердження в теоретичних напрацюваннях, на це вказують результати опитування та аналіз законодавчої регламентації повноважень зазначеного суб'єкта.

Так, на думку М.С. Строговича, гарантією самостійності є право оскаржувати вказівки прокурора [2, с. 171]. За результатами опитування детективів, слідчих та прокурорів, проведеного в рамках дослідження, встановлено, що детектив НАБУ є самостійним учасником кримінального провадження, а право оскарження вказівок прокурора є механізмом реалізації гарантії самостійності. Зазначене відображається і в законодавстві. Так, у ст. ст. 311–313 КПК України передбачено порядок оскарження детективом НАБУ рішень, дій чи бездіяльності прокурора САП. У ст. 311 КПК України передбачено право детектива НАБУ, який здійснює досудове розслідування, оскаржувати будь-які рішення, дії чи бездіяльність прокурора, прийняті або вчинені у відповідному досудовому провадженні. Така скарга подається до прокуратури вищого рівня щодо

прокуратури, у якій обіймає посаду прокурор, рішення, дія чи бездіяльність якого оскаржується.

Разом із тим механізм реалізації гарантії має свої складнощі та законодавчі неточності, які потребують вдосконалення. Зокрема, законодавцем чітко не окреслений предмет оскарження, що викликає труднощі у правозастосовній практиці, оскільки положення згаданої статті суперечать ч. 4 ст. 40 КПК України, яка передбачає обов'язок детектива НАБУ виконувати доручення та вказівки прокурора, що надаються у письмовій формі. Невиконання законних вказівок і доручень прокурора тягне за собою передбачену законом відповідальність. Таким чином, вказівки прокурора не можуть бути оскаржені, що суперечить змісту ст. 311 КПК України.

У теорії кримінального процесу та у правозастосовній практиці думки із цього приводу не мають єдності. Так, погляди опитаних детективів НАБУ на цю проблему розділилися. Частина вважає, що детектив НАБУ повинен мати змогу оскаржувати вказівки і доручення прокурора САП. На думку іншої частини детективів НАБУ, такі рішення оскарженню не підлягають. Вивчення матеріалів наглядових проваджень свідчить, що детективи роблять змогу оскарження таких вказівок, однак такі скарги не розглядаються вищими прокурорами. Більша частина детективів вбачає необхідним запровадження законодавчого врегулювання зазначеного питання. Ця позиція співпадає з позицією опитаних прокурорів САП.

З аналізу ст. 39 КПК України за ознакою предмета розгляду можна виокремити такі форми процесуальних рішень прокурора, які можуть бути адресовані детективу НАБУ. По-перше, доручення: про проведення досудового розслідування; про проведення у встановлений прокурором строк слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій; про виконання запиту (доручення) компетентного органу іноземної держави про міжнародну правову допомогу або перейняття кримінального провадження. По-друге, вказівки: щодо проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій; щодо усунення невідповідності вимогам міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, чи законам України щодо обґрунтованості документів органу досудового розслідування про видачу особи (екстрадицію). По-третє, так звані погоджувальні рішення, до яких, зокрема, можна віднести: скасування незаконних та необґрунтованих постанов; ініціювання перед керівником органу досудового розслідування питання про відсторонення детектива НАБУ від проведення досудового розслідування та призначення іншого детектива НАБУ за наявності підстав, передбачених Кодексом, для його відводу, або у разі неефективного досудового розслідування; погодження запиту органу досудового розслідування про міжнародну правову допомогу; передання кримінального провадження.

Варто зазначити, що законодавець не дає визначення поняття «рішення», «вказівки», «доручення» прокурора, тому проаналізуємо їх. Так, у тлумачному словнику «рішення» визначено як постанова, розпорядження якої-небудь організації, зборів і т. ін., продуманий намір вчинити що-небудь, спосіб вирішення, розв'язання чого-небудь [3, с. 581]. У кримінальному процесі «рішення прокурора» можна визначити як розпорядження уповноваженого суб'єкта кримінального провадження вчинити дію чи утриматись від її вчинення, що виражається у формі постанови та містить реквізити, визначені КПК України.

«Вказівка» визначається як керівна настанова або порада [4, с. 695]. У кримінальному процесуальному аспекті «вказівки прокурора» можна визначити як процесуальну форму прокурорського нагляду, спрямовану на досягнення ефективності досудового розслідування, дотримання прав учасників кримінального провадження та його завдань.

«Доручення» визначається як покладення на когось виконання чого-небудь, віддання когось, що-небудь у повне розпорядження когось [5, с. 381]. У кримінальному процесуальному аспекті «доручення прокурора» потрібно розглядати як покладення на детектива НАБУ обов'язку вчинити дію чи прийняти процесуальне рішення [6, с. 74].

Таким чином, доходимо висновку, що доручення мають обов'язковий характер, а вказівки швидше дорадчий. Тому детектив, реалізуючи гарантію самостійності, повинен бути наділений правом оскаржувати будь-які рішення, зокрема вказівки прокурора, які мають дорадчий характер, у разі незгоди з ними.

Крім того, погоджуємось з І.В. Гловюком щодо необхідності запровадження можливості оскарження детективом НАБУ будь-якого необґрунтованого рішення та такого, що матиме негативний вплив на ефективність та оперативність досудового розслідування, зокрема доручення. Саме у разі оскарження будь-яких рішень, зокрема доручень та вказівок до вищого прокурора, і реалізується повноваження останнього щодо нагляду за законністю досудового розслідування [7, с. 754].

Таким чином, у разі, якщо вищий прокурор прийме рішення про залишення в силі доручень і вказівок, тоді вони є обов'язковими для виконання. З огляду на це, пропонуємо ч. 4 ст. 40 КПК України викласти у такій редакції: «Слідчий зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються у письмовій формі. У разі незгоди слідчого з наданими вказівками та дорученнями

вони можуть бути оскаржені в порядку, визначеному цим Кодексом. Невиконання слідчим законних вказівок та доручень прокурора у разі залишення їх у силі вищим прокурором, наданих у порядку, передбаченому цим Кодексом, тягне за собою передбачену законом відповідальність».

Висновки. Таким чином, у результаті аналізу законодавства та теоретичних напрацювань виокремлено основні ознаки гарантій детектива НАБУ та систематизовано їх за критеріями. Обґрунтовано необхідність внесення змін до ч. 4 ст. 40 КПК України та запропоновано її авторську редакцію.

Список використаних джерел:

1. Касапоглу С.О. Процесуальні гарантії реалізації норм кримінального процесуального права / С.О. Касапоглу // Юридичний науковий електронний журнал. – 2017. – № 1. – С. 162–165.
2. Строгович М.С. Уголовный процесс : [учебник] / М.С. Строгович. – М. : Юрид. изд-во МКЮ СССР, 1941. – 312 с.
3. Словник української мови : в 11 т. – Т. 8. – 1977. – С. 581 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/mekhanizm>.
4. Словник української мови : в 11 т. – Т. 1. – 1970. – С. 695 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/mekhanizm>.
5. Словник української мови : в 11 т. – Т. 2. – 1971. – С. 381 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/mekhanizm>.
6. Удалова Л.Д. Кримінальний процес України. Загальна частина : [навчальний посібник] / Л.Д. Удалова. – К. : Кондор, 2005. – 152 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / відп. ред. : С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. – Х. : Одиссей, 2013. – 1104 с.

ГЕРЦИК Р. В.,

здобувач

(Донецький юридичний інститут

Міністерства внутрішніх справ України),

суддя судової палати у кримінальних справах

(Апеляційний суд Донецької області)

УДК 343.98

**ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ У СТРУКТУРІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ
ХАРАКТЕРИСТИКИ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ**

У статті розглянуто проблемні питання щодо визначення особливостей об'єкта кримінального правопорушення у структурі криміналістичної характеристики корисливо-насильницьких злочинів, зокрема щодо предмета злочинного посягання та особи потерпілого.

Ключові слова: криміналістична характеристика, структура криміналістичної характеристики, об'єкт кримінального правопорушення, особа потерпілого, корисливо-насильницькі кримінальні правопорушення, судовий розгляд, кримінальне провадження.

В статье рассмотрены проблемные вопросы определения особенностей объекта уголовного правонарушения в структуре криминалистической характеристики корыстно-насильственных преступлений, в частности относительно предмета преступного посягательства и личности потерпевшего.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, структура криминалистической характеристики, объект уголовного правонарушения, личность потерпевшего, корыстно-насильственные уголовные правонарушения, судебное разбирательство, уголовное производство.

In the scientific article subject to review issues to determine characteristics of the object of a criminal offense in the structure of criminological characteristics of mercenary-violent crimes, including the subject of a criminal assault and the person of the victim.

Key words: forensic characterization, Structure criminological characteristics, object of a crim-

inal offense, individual victim, mercenary-violent criminal offenses, hearing, criminal proceedings.

Вступ. Криміналістична характеристика корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень відображає типові ознаки, що характеризують цей масив кримінальних правопорушень, та специфічні ознаки, що дозволяють обмежити, виділити його з інших груп кримінальних правопорушень. У практичному сенсі це сприяє правильній криміналістичній оцінці конкретного кримінального правопорушення, віднесенню його до корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень, зумовлює правильне використання наукових рекомендацій відповідних криміналістичних методик розслідування як на досудовому розслідуванні, так і під час судового розгляду.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей об'єкта кримінального правопорушення у структурі криміналістичної характеристики корисливо-насильницьких злочинів, зокрема щодо предмета злочинного посягання та особи потерпілого. Окремі аспекти зазначеної проблеми розглядаються у роботах В.В. Тищенко, О.Р. Лужецької та ін.

Результати дослідження. До криміналістичної характеристики корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень як практичного інструментарію під час судового розгляду та окремої криміналістичної категорії необхідно відносити лише такі елементи, які несуть чітке інформаційне наповнення. На нашу думку, до таких елементів належать такі: 1) об'єкт кримінального правопорушення (предмет злочинного посягання та особа потерпілого); 2) суб'єкт кримінального правопорушення (особа злочинця або кримінальне формування); 3) спосіб та механізм вчинення корисливо-насильницького кримінального правопорушення; 4) обстановка вчинення; 5) наслідки корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень.

Дані про об'єкт корисливо-насильницького кримінального правопорушення – це відомості про предмет злочинного посягання й особу потерпілого. Маються на увазі насамперед дані про безпосередній об'єкт (предмет) злочинного посягання. Ідеться про предмет і об'єкт у криміналістичному сенсі, а не у кримінально-правовому, зокрема про дані про фізичну особу (потерпілого). Проте необхідно розглянути це питання з погляду кримінального права.

Питання щодо соціальної спрямованості корисливо-насильницьких злочинів вирішується неоднозначно. У кримінально-правовій теорії ці злочини відносяться до двохоб'єктних, при цьому висловлювалися різні судження стосовно пріоритетності охорони сфери суспільних відносин, якій першочергово заподіюється шкода. Криміналісти однак дійшли лише в тому, що у вчиненні корисливо-насильницьких злочинів одночасно порушуються кримінально-правові заборони в декількох суміжних сферах охорони суспільних відносин: власності, свободи, тілесної недоторканності, життя і здоров'я потерпілих [1, с. 27–28].

Дискусійним залишається визначення головного за соціальною значущістю блага та пов'язаних із ним суспільних відносин, які законодавець намагався поставити під кримінально-правову охорону, створюючи конкретну норму. Одна група науковців такими вважає відносини власності і доводить відповідну соціальну спрямованість зазначеної категорії злочинів [2, с. 70; 3, с. 28; 4, с. 24]. Підхід другої групи вчених базується на визнанні безумовного пріоритету людини як найвищої соціальної цінності, її життя і здоров'я, недоторканності й особистої безпеки, що охороняються кримінальним законом, а не власності [5, с. 150–151; 6, с. 413–414]. Компромісним стало визнання рівноцінності захисту перелічених соціальних благ, яким одночасно та неминуче спричиняється шкода. Закріплення такої позиції відбулося в теоретичній конструкції обов'язкового додаткового об'єкта злочинних посягань, котрий поряд з основним піддається руйнівному впливу [7, с. 5–6].

Тож одночасна спрямованість корисливо-насильницьких злочинів проти найважливіших об'єктів кримінально-правової охорони є типовою рисою цих злочинів, за якою вони вирізняються з-поміж інших злочинів.

Предметом корисливо-насильницьких злочинів є майно, що характеризується трьома основними ознаками: 1) фізичною, тобто сукупністю речей матеріального світу, які можна вилучити, привласнити, спожити, пошкодити, знищити; 2) економічною, або вартісною, грошовою; 3) юридичною: право на майно належить його власникові, фізичній чи юридичній особі, а для злочинця воно завжди є чужим [8, с. 155–156].

Отже, спільними об'єктами з погляду кримінального права тут завжди будуть майнові відносини (тобто чуже майно), а також життя і здоров'я громадян. З позиції криміналістики основною типовою рисою такого об'єкта у кримінальних провадженнях про корисливо-насильницькі кримінальні правопорушення є високий рівень добробуту потерпілого і не завжди законне джерело його походження. Особливо це стосується вимог. Найчастіше ці відомості про потерпілих стають відомі злочинцям через займану посаду або рід занять.

Для об'єктів посягання – юридичних осіб набуває значення рівень збереження матеріальних цінностей, а якщо точніше, то співвідношення стану охорони цінностей на обраному об'єкті і мож-

ливостей злочинців щодо заволодіння ними. Більшість таких об'єктів – це приватні підприємці і комерційні структури.

Відповідно до проведеного нами аналізу судової практики із судового розгляду корисливо-насилювальних кримінальних правопорушень встановлено, що безпосередніми предметами злочинного зазіхання у таких злочинах є: гроші або цінні папери – 51%; мобільні телефони, комп'ютерна та оргтехніка – 36%; коштовності, прикраси – 13%; транспортні засоби – 9%; фото-, відеоапаратура – 7%; одяг, взуття – 4%; вино-горілчані напої або продукти харчування – 3%; інші предмети – 3%.

Дослідження предмета посягання як одного з елементів криміналістичної характеристики корисливо-насилювальних кримінальних правопорушень має тактичне значення під час судового розгляду таких злочинів. Це зумовлюється тим, що дослідження предмета посягання корисливо-насилювальних кримінальних правопорушень зосереджує увагу судді на необхідності з'ясування, на заволодіння яким саме майном був спрямований умисел злочинців і хто з оточення знав про зберігання цього майна в потерпілого.

Під час розслідування та судового розгляду корисливо-насилювальних кримінальних правопорушень доволі часто саме особа потерпілого є одним з основних джерел отримання інформації, використання якої сприяє швидкому та об'єктивному встановленню всіх обставин вчиненого правопорушення. Особа потерпілого від корисливо-насилювального кримінального правопорушення становить криміналістичний інтерес тому, що є не лише джерелом доказової інформації (як суб'єкт, що повідомляє про обставини вчиненого правопорушення), а й фізичний об'єкт, який може мати на собі (тілі або одязі) або речах, які знаходяться при ньому, різні сліди, виявлення та криміналістичне дослідження яких дозволяє отримати певну інформацію під час розслідування та судового розгляду.

Обрання тактики проведення судових дій відбувається на основі інформаційної бази, зібраної на момент проведення судового розгляду, підготовки і проведення судових дій. Специфічну частину такої інформаційної бази судового провадження утворюють відомості про особу потерпілого (віктимологічні дані), встановлені під час досудового розслідування або судового розгляду злочинів. Віктимологічні дані у судовому розгляді можуть бути представлені як докази, встановлені у процесі досудового розслідування або судового розгляду. Такі дані у судовому провадженні можуть бути використані як орієнтаційна інформація, за допомогою якої перевіряються докази [9, с. 164].

Досліджуючи криміналістичну характеристику вимагання, пов'язаного із застосуванням насильства над потерпілим (один із видів корисливо-насилювальних кримінальних правопорушень), О.Р. Лужецька зазначає, що найбільш важливими є такі характеристики, як рід занять, місце роботи або навчання, взаємини з вимагачами, джерела і розміри доходів, спосіб життя, відомості про протиправну діяльність, конфлікти, ділові зв'язки [10, с. 37].

На думку В.В. Тищенко, серед даних, що характеризують особу потерпілого, необхідно виділити ті з них, які враховує злочинець у виборі жертви: наявність у неї певних цінностей, грошей, її статі, вік, фізичний і психічний стан, а також відношення і зв'язки, які існують між злочинцем та жертвою [11, с. 21].

Ця теза підтверджується прикладом зі слідчо-судової практики. Так, 21 квітня 2010 р. близько 00:00 особа-6, особа-5 та особа-8, проходячи по території станції «Нижняодніпровськ-Пристань» Придніпровської залізниці, розташованої в Амур-Нижняодніпровському районі м. Дніпра, побачили на «9-шляху» станції залізничні вагони з вантажем – «ломом чорного металу» – й охоронця цих вагонів – стрілка воєнізованої охорони СК-2 ст. «Дніпропетровськ» ДП «Придніпровська залізниця», озброєного табельною вогнепальною зброєю, яка знаходилася на його поясі (як потім було встановлено, револьвером системи «Наган», зразка 1895 р, калібру 7,62 мм, зарядженим бойовими припасами – сімома патронами).

Побачивши озброєного револьвером охоронця, злочинці домовилися між собою заволодіти вогнепальною зброєю і бойовими припасами, які були в охоронця. Здійснюючи свій намір, двоє з них напали на охоронця, який знаходився на вагоні № 63326169 із вантажем «лом чорних металів». Діючи узгоджено між собою, особа-8, застосовуючи насильство, небезпечне для життя і здоров'я особи, яка зазнала нападу, завдав охоронцю удару кулаком в обличчя, від чого той упав, а особа-6 схопив охоронця, який лежав, рукою за шию і став його душити. Одночасно особа-8 завдав охоронцю множинні удари кулаками в область голови і тулуба, у результаті чого умисно заподіяв останньому легкі тілесні ушкодження у вигляді синців, саден і рани, після чого особа-5 дав команду іншим злочинцям, які до цього часу придушили волю потерпілого до опору, щоб вони заволоділи вогнепальною зброєю охоронця і передали йому. Після чого особа-8 заволодів табельною вогнепальною нарізною зброєю – револьвером системи «Наган», випуску 1895 р., з бойовими припасами – 7 патронами калібру 7,62 мм, які були в барабані револьвера. Зазначені дії злочинців дозволили суду кваліфікувати їхні дії за ч. 3 ст. 262 Кримінального кодексу України [12].

Наголошуючи на важливості дослідження відомостей про особу потерпілого у кримінальному провадженні, О.І. Резнікова пише, що для підготовки і проведення судових дій не тільки сторона захисту

й обвинувачення має бути ознайомлена з віктимологічними даними, зібраними під час досудового розслідування, але й суд. Вбачається, що анкетні дані, дані про поведінку особи потерпілого під час злочину і шкоду, що заподіяна такій особі у результаті вчинення стосовно неї злочину, що містяться в обвинувальному акті, для суду є недостатніми з погляду ефективної підготовки і проведення судових дій. Суд має бути поінформованим про біологічні, соціальні та психологічні дані про особу потерпілого, його поведінку до і після злочинного посягання. Функцію з акумуляції віктимологічних даних та забезпечення суду інформацією ефективно здатна виконувати анкета потерпілого, що може міститись у матеріалах кримінального провадження, яка, за умови внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, має передаватись до суду на етапі закінчення досудового розслідування та направлення обвинувального акта до суду. Як додаткові матеріали для суду можуть бути корисними фотографії та відеозаписи з особистого архіву потерпілого, його щоденники, нотатки тощо [9, с. 169].

Висновки. Таким чином, різноманіття відомостей про особу потерпілого (соціальні, фізіологічні, психічні тощо), які використовуються у процесі розслідування та судового розгляду корисливо-насиленницьких кримінальних правопорушень, ще не говорить про їх власне криміналістичний характер і про те, що всі вони є предметом вивчення в методиці розслідування злочинів. Криміналістику цікавлять такі дані про особу потерпілого, які вказують на зв'язок із відомостями, що відносяться до інших елементів криміналістичної характеристики корисливо-насиленницьких кримінальних правопорушень (про суб'єкт, спосіб та механізм, обстановку та наслідки корисливо-насиленницьких кримінальних правопорушень).

Список використаних джерел:

1. Петров Д.В. Кримінологічна характеристика та запобігання грабежам і розбоям, що вчиняються неповнолітніми у громадських місцях : дис. ... канд. юрид. наук / Д.В. Петров ; Нац. академія прокуратури України. – К., 2015. – 255 с.
2. Коржанський М.Й. Предмет і об'єкт злочину : [монографія] / М.Й. Коржанський. – Донецьк / Ліра ЛТД, 2005. – 252 с.
3. Бажанов М.И. Ответственность за кражу личного имущества граждан и разбой по советскому уголовному законодательству : [учебник] / М.И. Бажанов. – Х. : Высшая школа, 1957. – 38 с.
4. Матышевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ним преступления / П.С. Матышевский. – К. : Юринком, 1996. – 240 с.
5. Зелінський А.Ф. Об'єкт злочину і структура особливої частини кримінального кодексу / А.Ф. Зелінський, В.М. Куц // Вісник університету внутрішніх справ. – 1997. – Вип. 2. – С. 148–154.
6. Криминология : [учебник] / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М. : Юрист, 2002. – 686 с.
7. Панов Н.И. Квалификация насильственных преступлений : [учебное пособие] / Н.И. Панов. – Х. : Юридический институт, 1986. – 52 с.
8. Кримінальне право України: Особлива частина : [підручник] / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за ред В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 624 с.
9. Резнікова О.І. Віктимологічне пізнання особи у криміналістиці : дис. ... канд. юрид. наук / О.І. Резнікова. – Х., 2015. – 265 с.
10. Лужецька О.Р. Криміналістична характеристика вимагання, пов'язаного із застосуванням насилля над потерпілим : дис. ... канд. юрид. наук / О.Р. Лужецька. – Ірпінь., 2015. – 217 с.
11. Тіщенко В.В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насиленницьких злочинів : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / В.В. Тіщенко. – Х., 2003. – 51 с.
12. Вирок Амур-Ніжнедніпровського районного суду м. Дніпра у справі № 1-59/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

МЕЛЬНИК Ю. О.,
молодший консультант
відділу податкових послуг
(АК «PricewaterhouseCoopers»)

УДК 347.99.85

ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ АГРЕСИВНОГО ПОДАТКОВОГО ПЛАНУВАННЯ

У статті проаналізовано зміст поняття «агресивне податкове планування». Визначено сутність правових обмежень агресивного податкового планування. Досліджено основні методи агресивного податкового планування та визначено правові обмеження їх застосування.

Ключові слова: агресивне податкове планування, правові обмеження податкового планування, BEPS, оподаткування.

В статье проанализировано содержание понятия «агрессивное налоговое планирование». Определена сущность правовых ограничений агрессивного налогового планирования. Исследованы основные методы агрессивного налогового планирования и определены правовые ограничения их применения.

Ключевые слова: агрессивное налоговое планирование, правовые ограничения налогового планирования, BEPS, налогообложение.

The content of the concept of “aggressive tax planning” is analyzed in the article. The essence of legal restrictions for aggressive tax planning is determined. The main methods of aggressive tax planning are investigated and legal limitations of their application are determined.

Key words: aggressive tax planning, legal restrictions of tax planning, BEPS, taxation.

Вступ. Транснаціоналізація світового господарства призводить до активного використання міжнародними корпораціями різноманітних інструментів збільшення прибутків. До найефективніших методів оптимізації фінансових результатів належить агресивне податкове планування, що являє собою процес зменшення податкових платежів корпорації за рахунок використання переваг розміщення суб'єктів групи в різних податкових юрисдикціях.

Агресивне податкове планування протягом останніх років перебуває у фокусі інтересів як окремих країн, так і міжнародних організацій, оскільки його використання дозволяє транснаціональним корпораціям (далі – ТНК) істотно зменшити обсяги сплачених ними податків, що протирічить інтересам усіх держав світу. Вирішення проблеми розвитку агресивного податкового планування полягає в розробленні та впровадженні правових обмежень цього процесу, передумовою чого є аналіз найпоширеніших методів зменшення податкового тиску, які використовуються міжнародними корпораціями. Це свідчить про актуальність обраної теми та доцільність її дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження методів агресивного планування ТНК і визначення напрямів удосконалення правових обмежень цього процесу.

Результати дослідження. Податкове планування – це комплекс не заборонених законом заходів, що використовуються підприємством для зменшення обсягів податкового навантаження. При цьому під законними інструментами мають на увазі не лише ті, що не заборонені законом, а й ті, щодо використання яких фіскальні органи держави не мають заперечень. Правові обмеження податкового планування – це встановлені в праві межі дозволеної поведінки платників податків, яких вони повинні дотримуватися, не порушуючи законні права інших суб'єктів. При цьому характерним є те, що власне правовими обмеженнями стають первинні правові засоби – заборони, покарання, призупинення, використання яких регламентується національними та міжнародними нормативно-правовими актами.

Однією з проблем застосування інструментів податкового планування на підприємствах є те, що зазвичай воно асоціюється з нелегальними схемами та порушенням закону. Але податкове плану-

вання за своєю природою відмінне від ухилення від сплати податків (tax evasion) і уникнення податків (tax avoidance) і має на меті використання не заборонених законом методів оптимізації податкового навантаження суб'єкта господарської діяльності.

Відповідно до ст. 212 Кримінального кодексу України ухилення від сплати податків (tax evasion) – умисне ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять у систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, учинене службовою особою підприємства, установи, організації незалежно від форми власності чи особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах [1].

Ухилення від сплати податків завжди являє собою протизаконну діяльність, з огляду на що застосування будь-яких інструментів, які протирічать законодавству, не належить до податкового планування через невідповідність одному з основних принципів – принципу законності.

Уникнення податків, на відміну від ухилення, являє собою мінімізацію податкових платежів шляхом використання правових колізій і протиріч у чинних нормативно-правових актах. Така діяльність не є протизаконною, проте вона не є такою, що однозначно дозволена законодавством. Тому ризики для підприємства в такому разі є достатньо високими. Компаративний аналіз механізмів зниження податкового навантаження представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Компаративний аналіз механізмів мінімізації податкових платежів

Критерій порівняння	Ухилення від сплати податків	Уникнення податків	Податкове планування
Рівень економічної вигоди	Максимальний	Середній або мінімальний	Середній
Рівень ризику	Максимальний	Середній	Мінімальний
Рівень кваліфікації персоналу, залученого до процесу	Не вимагає високої кваліфікації	Висока	Висока
Відповідальність (санкції) у разі виявлення порушення	Кримінальне провадження	Переважно податкові й адміністративні	Переважно податкові
Збиток, що завдається державі	Максимальний	Мінімальний	Може варіюватися від мінімального до максимального
Суб'єкти господарської діяльності, що використовують такі механізми	Індивідуальні підприємства та малий бізнес	Малий, середній і великий бізнес	Малий і середній бізнес, великий бізнес, міжнародні корпорації

Складено на основі [2, 3].

Податкове панування може бути поділене на пасивне й агресивне, при цьому найбільший вплив на міжнародні економічні відносини здійснює саме агресивне податкове планування, що полягає у використанні транснаціональними корпораціями переваг розміщення суб'єктів групи в різних податкових юрисдикціях. Через наявність численних угод про уникнення подвійного оподаткування між державами світу міжнародні корпорації мають можливість зменшити базу оподаткування для групи компаній.

Однією з базових схем, яка використовується міжнародними корпораціями, є *схема офшорної позики* (рис. 1) [4, с. 26]. Відповідно до схеми міжнародна корпорація (МК), багатонаціональна головна компанія якої розміщена в країні А, реєструє офшорну компанію, яка не обкладається податком, у державі D, роблячи великий внесок в акціонерний капітал. Крім того, міжнародна корпорація реєструє холдингову компанію В (ХК В) у країні В із мінімальним статутним капіталом. Холдингова компанія В отримує кредит від офшорної компанії на комерційних умовах.

Одночасно в країні С із мінімальним акціонерним капіталом засновується холдингова компанія С (ХК С) як стовідсотково дочірня компанія холдингової компанії В. Холдингова компанія С отримує процентний кредит від холдингової компанії В.

Холдингова компанія С укладає договір купівлі-продажу акцій із продавцями акцій цільової компанії й використовує отримані кошти для оплати покупної ціни. Оскільки холдингова компанія С не здійснює діяльності, яка б дозволила їй отримати доходи, використання її податкових пільг, пов'язаних зі сплатою відсотків за кредитом, може бути реалізоване через механізм місцевої податкової консолідації із цільовою компанією. При цьому передбачається, що цільова компанія має достатній оподаткований прибуток для покриття процентних відрахувань холдингової компанії С.

Відсотки за позикою від холдингової компанії В виплачуються або нараховуються з урахуванням локальних податкових знижок компанії С на сплату відсотків за кредитом. Відсотки включені в базу оподаткування податком на прибуток холдингової компанії В. При цьому передбачається, що країна С не стягує ніяких податків на виплату процентів. Холдингова компанія В виплачує відсотки за позикою в офшорній компанії й вимагає знизити на їх суму бази оподаткування в країні В. Таким чином, використання цієї схеми дозволяє мінімізувати оподаткування цільової компанії з використанням взаємозв'язків між суб'єктами міжнародної корпорації.

Для унеможливлення використання зазначеної схеми застосовується «правило тонкої капіталізації», що в Україні регулюється ст. 140.2 Податкового кодексу України. Так, для платника податку, у якого сума боргових зобов'язань, що виникли за операціями з пов'язаними особами-нерезидентами, перевищує суму власного капіталу більше ніж у 3,5 рази (для фінансових установ і компаній, що займаються виключно лізинговою діяльністю, – більше ніж у 10 разів), фінансовий результат до оподаткування збільшується на суму перевищення нарахованих у бухгалтерському обліку процентів за кредитами, позиками й іншими борговими зобов'язаннями, що виникли за операціями з пов'язаними особами-нерезидентами, вище ніж 50% від суми фінансового результату до оподаткування, фінансових витрат і суми амортизаційних відрахувань за даними фінансової звітності звітного податкового періоду, в якому здійснюється нарахування таких відсотків.

Сума боргових зобов'язань, що виникли за операціями з пов'язаними особами-нерезидентами, і власного капіталу визначається як середнє арифметичне значень боргових зобов'язань і власного капіталу на початок і кінець звітного податкового періоду з урахуванням відсотків [5, ст. 140.2].

Наступною схемою корпоративного агресивного податкового планування є схема гібридної позики (позики через гібридні фінансові інструменти) (рис. 2) [4, с. 32].

Холдингова компанія В (ХК В) заснована в державі В як дочірня компанія міжнародної корпорації (МК). Вклад міжнародної корпорації до статутного капіталу холдингової компанії складає 400 млн євро.

Холдингова компанія С створюється в країні С як дочірня компанія холдингу В. При цьому холдинг В вкладає мінімальну можливу суму власного капіталу в холдинг С. Окрім цього, холдинг С бере позику в холдингу В у розмірі 400 млн євро. Позика надається на гібридних умовах, які за

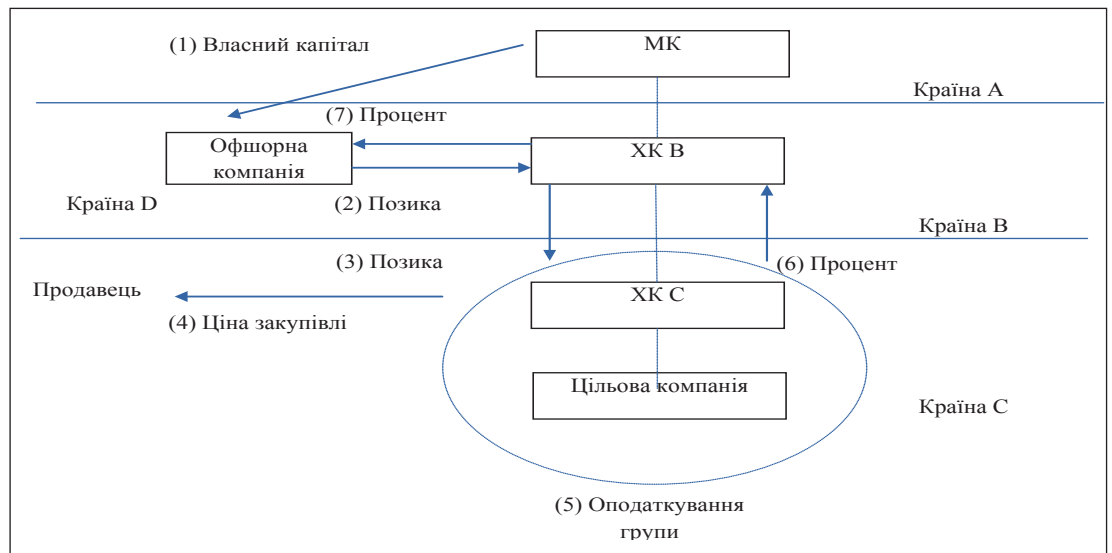

Рис. 1. Схема використання офшорної позики в агресивному податковому плануванні

законодавством країни В дозволяють розглядати цю операцію як інвестицію, а за законодавством країни С – як позику. У результаті країна С дозволяє зниження бази оподаткування на суму сплачених відсотків, а країна В не стягує податки з процентів, отриманих у результаті інвестування, розглядаючи їх як дивіденди.

Холдинг С отримує процентний кредит від зовнішнього банку в обсязі 600 млн євро. Кредит отримано на звичайних ринкових умовах, підкріплено гарантією, виданою міжнародною корпорацією. При цьому холдинг С сплачує гарантійний внесок міжнародній корпорації.

Холдинг С укладає договір купівлі-продажу акцій із продавцями акцій цільової компанії і платить закупівельну ціну в обсязі 1 млн євро. Відсотки за банківським кредитом нараховуються й виплачуються. Холдинг С вимагає зниження бази оподаткування на суму нарахованих/сплачених відсотків (зовнішній банк оподатковується за звичайними податковими правилами своєї країни). Крім того, холдинг С вимагає зменшення бази оподаткування на суму гарантійного внеску, сплаченого міжнародній корпорації.

Відсотки за гібридним кредитом від холдингу В нараховуються, а холдинг С вимагає зниження бази оподаткування в країні С на суму відсотків у міру нарахування. Холдинг В не обкладається податком на процентний дохід ні в державі В, ні в державі С.

Оскільки холдингова компанія С є чистою холдинговою компанією, використання її податкових вирахувань, пов'язаних зі сплатою відсотків за банківським кредитом і гібридним кредитом, може бути здійснене шляхом місцевої податкової консолідації з цільовою компанією. При цьому передбачається, що цільова компанія має достатній оподаткований прибуток для покриття процентних відрахувань холдингової компанії С. У тій мірі, в якій холдинг С здійснює фактичну виплату відсотків, що нараховуються холдингу В за гібридним кредитом, холдинг В генерує грошові кошти, які можуть бути використані для виплати дивідендів міжнародній корпорації. Такі дивіденди не обкладаються податком відповідно до податкових правил країни А й не будуть обкладатися податком відповідно до податкових правил держави В.

За умови здійснення міжнародною корпорацією інноваційної діяльності, з метою податкового планування може використовуватися механізм «патентної скриньки» (рис. 3) [4, с. 39].

Відповідно до цієї схеми міжнародна корпорація створює в країні В компанію В у формі стовідсоткової дочірньої компанії та передає їй усі свої права на інтелектуальну власність. Крім того, погоджено, що всі майбутні дослідження й розробки для міжнародної корпорації повинні здійснюватися та реєструватися компанією В. Передача наявних прав інтелектуальної власності відбувається безпосередньо як продаж (внесок за справедливою ринковою вартістю) або відповідно до угоди про спільне несення витрат (на комерційній основі відповідно до принципу «витягнутої руки») [4, с. 41].

Компанія В ліцензує права інтелектуальної власності на компанію С, компанію корпорації, що є резидентом країни С. Відповідно компанія С виплачує роялті компанії В і здійснює зменшення бази

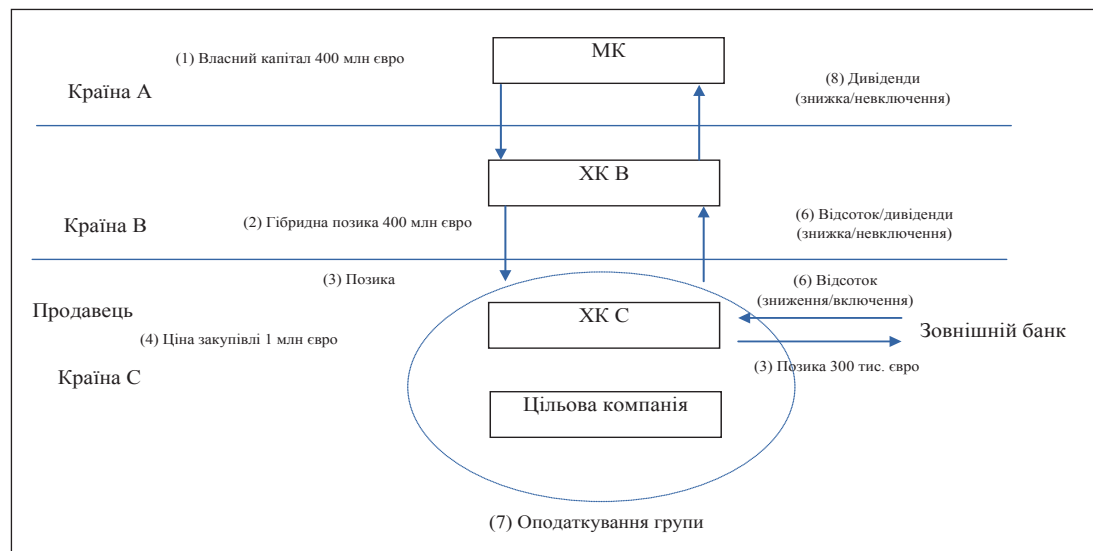

Рис. 2. Схема використання гібридної позики в агресивному податковому плануванні

оподаткування на суму вартості ліцензії, що належить до прав інтелектуальної власності міжнародної корпорації. Через режим «патентної скриньки» (що передбачає податкові пільги на здійснення інноваційних досліджень) [6, с. 194] у державі В роялті, отримані компанією В, підлягають пільговому оподаткуванню. Прибуток компанії В розподіляється у вигляді дивідендів у корпорації.

Наступна схема, що має назву дворівневої інтелектуальної власності, також досить часто використовується компаніями, що здійснюють інноваційну діяльність (рис. 4) [4, с. 44]. Міжнародна корпорація засновує дочірню компанію В1, яка зареєстрована в країні В, але управляється й контролюється з держави Е й тому є її податковим резидентом. При цьому країна Е не стягує ніяких корпоративних податків на прибуток. Міжнародна корпорація передає право власності на всі наявні й майбутні права інтелектуальної власності компанії В1.

Передача наявних прав інтелектуальної власності відбувається безпосередньо як продаж (внесок за справедливою ринковою вартістю за принципом «витягнутої руки») або відповідно до угоди про спільне несення витрат (на комерційній основі).

Передача майбутніх прав інтелектуальної власності відбувається відповідно до угоди про спільне несення витрат.

Обмеженням для використання цього механізму є «Modified Nexus Approach», який є елементом ініціативи 5 BEPS [7], відповідно до якого платники податків можуть використовувати режим інтелектуальної власності лише за умови доведення того, що ними були понесені видатки, які призвели до зростання доходів від інтелектуальної власності. Прикладом двосторонньої співпраці щодо унеможливлення використання цього інструменту є спільна позиція Великої Британії та Ні-

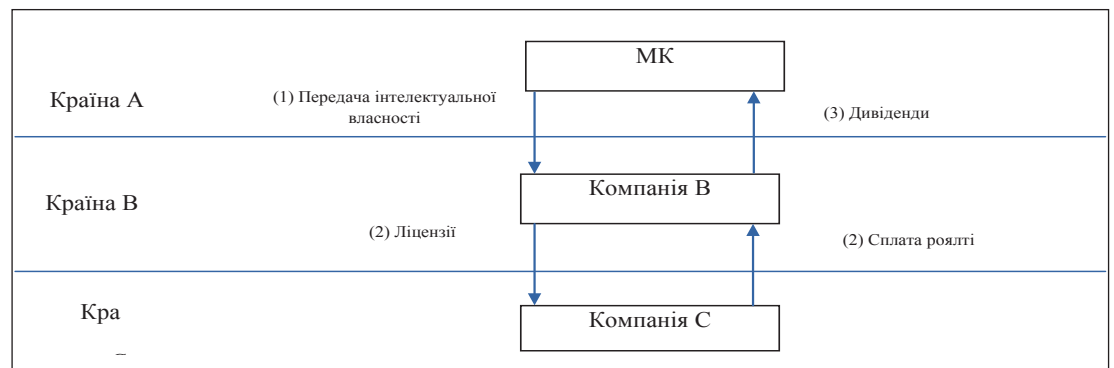

Рис. 3. Механізм «патентної скриньки» в агресивному податковому плануванні

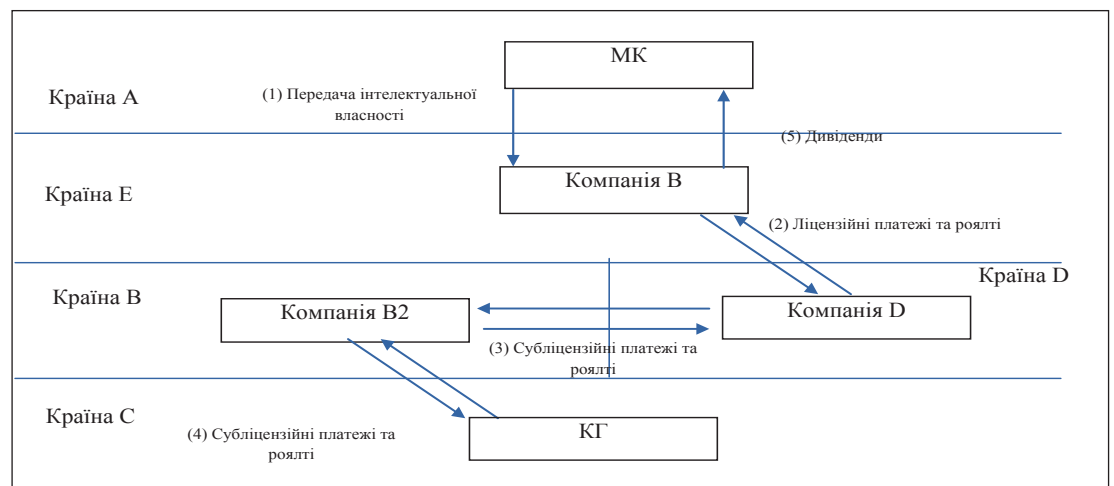

Рис. 4. Механізм дворівневої інтелектуальної власності як інструмент корпоративного податкового планування

меччини з преференційного режиму оподаткування інтелектуальної власності [8], що передбачає унеможливлення отримання доходів від інтелектуальної власності без несення відповідних витрат.

Компанія В1 засновує дочірню компанію D в країні D і дочірню компанію В2 податкового резидента в країні В. Компанія В1 передає ліцензію на всі права інтелектуальної власності компанії D в обмін на роялті. Компанія D має виключно субліцензовані права інтелектуальної власності. Більше того, компанія D не несе значних ризиків, пов'язаних із передачею роялті. Компанія D субліцензує права інтелектуальної власності на компанію В2 в обмін на роялті. При цьому необхідно відмітити, що ще одним обмеженням для використання цього механізму агресивного податкового планування є Beneficial ownership concept (концепція прибутковості капіталу) [9].

Компанія В2 субліцензує права інтелектуальної власності компанії групи (КГ), учасника корпорації, розміщеного в країні С, в обмін на роялті. Компанія В2 не виконує жодних функцій і не має ніяких активів, крім субліцензованих прав інтелектуальної власності. Більше того, компанія В2 несе незначні ризики щодо потоків роялті. При цьому весь прибуток компанії В1 розподіляється у вигляді дивідендів міжнародній корпорації.

Представлені схеми є основними, які використовуються міжнародними корпораціями для оптимізації податкового навантаження. Ініціатива ОЕСР спрямована зокрема й на те, щоб мінімізувати втрати країн від їх застосування, підтвердженням чого є двосторонні та багатосторонні угоди й уточнення до міжнародних договорів. Необхідно зазначити, що для України приєднання до BEPS потрібне також з огляду на те, що будучи приймаючою країною для ТНК, вона може брати участь в організації агресивного податкового планування, що негативно позначиться й на надходженнях до бюджету України.

Висновки. Попри те, що податкове планування передбачає використання не заборонених законом методів зменшення податкового тиску, наслідки його застосування для країн є негативними, оскільки цей процес веде до зменшення обсягів фінансових ресурсів, що мають використовуватися для виконання державою своїх функцій. Таким чином, проблема посилення правових обмежень податкового планування є вкрай актуальною. На наш погляд, правові обмеження податкового планування можна визначити як сукупність правових заходів, спрямованих на зменшення варіантів законної поведінки суб'єктів господарської діяльності щодо мінімізації податкового навантаження. Удосконалення нормативно-правових актів України та приєднання до міжнародних ініціатив дозволить сформувати комплекс правових заходів, застосування яких зменшить можливості для використання незаконних шляхів зниження податкового тиску.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (у редакції від 26.04.2017 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Атаманенко І. Ефективність методів податкового планування / І. Атаманенко // Збірник наукових праць Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи НБУ. – 2010. – С. 335–341.
3. Пітель С. Облікова політика як інструмент податкового планування / С. Пітель // Економічний аналіз. – 2010. – № 6. – С. 138–140.
4. Study on Structures of Aggressive Tax Planning and Indicators [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/taxation/gen_info/economic_analysis/tax_papers/taxation_paper_61.pdf.
5. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
6. Ушакова С. Режим «патентного ящика» в країнах ЄС і можливість його адаптації к російским условиям / С. Ушакова // Наука. Инновации. Образование. – 2014. – № 16. – С. 190–204.
7. Action 5: Agreement on Modified Nexus Approach for IP Regimes [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.oecd.org/ctp/beps-action-5-agreement-on-modified-nexus-approach-for-ip-regimes.pdf>.
8. UK and Germany agree on joint proposal regarding preferential IP regimes: good news for UK patent box? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pwc.com/us/en/tax-services/publications/insights/assets/pwc-uk-germany-joint-proposal-preferential-ip-regimes.pdf>.
9. Clarification of the meaning of the “Beneficial ownership” in the OECD Model Tax Convention [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/tax/treaties/47643872.pdf>.

ОВЧАРЕНКО Н. М.,

студентка

*(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)***РЄЗНІК О. М.,**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри адміністративного,
господарського права

та фінансово-економічної безпеки

*(Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету)*

УДК 342.-342.6

**ЗАПОЗИЧЕННЯ ДОСВІДУ ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ У СФЕРІ МЕДИЦИНИ ДЛЯ УКРАЇНИ
НА ПРИКЛАДІ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ: США, ЯПОНІЇ ТА НІМЕЧЧИНИ**

Статтю присвячено особливостям подолання корупції в медичній сфері як чинника забезпечення державної безпеки на прикладі таких провідних країн світу, як Сполучені Штати Америки, Японія та Німеччина. Досліджено визначення поняття «медична корупція», запровадження дієвих інститутів подолання та недопущення проявів даного явища в нашій країні.

Ключові слова: медична корупція, антикорупційна політика, корупційні правопорушення в медичній сфері.

Статья посвящена особенностям преодоления коррупции в медицинской сфере как фактору обеспечения государственной безопасности на примере таких ведущих стран мира, как США, Япония и Германия. Исследовано определение понятия «медицинская коррупция», внедрение действенных институтов преодоления и недопущения проявления данного явления в нашей стране.

Ключевые слова: медицинская коррупция, антикоррупционная политика, коррупционные правонарушения в медицинской сфере.

The article deals with the peculiarities of combating corruption in the medical field as a factor of national security on the example of leading countries like the United States, Japan and Germany. Investigated the definition of “medical corruption”, the introduction of effective institutions to overcome and prevent manifestations of this phenomenon in our country.

Key words: medical corruption, the anti-corruption in the medical field.

Вступ. Корупція як негативний соціальний чинник суспільного життя є суттєвою перешкодою розбудові правової держави та громадянського суспільства в Україні, заважає демократичним перетворенням, зводить нанівець важливі реформаторські починання, не сприяє позитивному іміджу України в міжнародних відносинах.

Подальший прогрес суспільства неможливий без радикального подолання рівня корупції в усіх сферах життя суспільства, яка набула тотальних ознак і становить одну з головних загроз не лише для державного управління, а й, власне, незалежності України, адже держава поступово перетворюється на гіпертрофовану мафіозну структуру, що паразитує на громадянах та ресурсах країни, включаючи, насамперед, людські. Ця боротьба має здійснюватись, насамперед, суспільством, представники якого, власне, й мають прийняти закон і програму щодо подолання корупції.

Постановка завдання. Мета цієї статті полягає у встановленні понятійного апарату «медична корупція», дослідження протидії корупційним проявам у медичній сфері на прикладі провідних країн світу. Завданнями наукової праці є висвітлення поняття «медична корупція», дослідження боротьби правопорушень у даній сфері в США, Японії та Німеччині.

Результати дослідження. Антикорупційна політика має вкрай важливий соціальний аспект, оскільки є сукупністю послідовних заходів держави та суспільства, через які реалізуються суспільні інтереси щодо обмеження корупції та споріднених із нею злочинів. Вона знаходить своє відображення у законодавстві, виробленні й застосуванні спільних принципів та механізмів протидії корупції, узагальненні досвіду антикорупційної діяльності й науковому підході до вирішення проблеми і спрямована на обмеження корупції, забезпечення захисту суспільних інтересів від владних зловживань в економічній, політичній та соціальній сферах.

Згідно зі світовим Індексом сприйняття корупції (CPI) станом на 2016 р. Україна отримала 29 балів (максимальна позначка – 100 можливих). Порівняно з 2015 р., наша країна на 2 позиції піднялася, але це недостатньо для країни, в якій ведеться активна політика щодо не тільки подолання, але й попередження корупції.

Головною перешкодою на шляху покращення позиції України у світовому рейтингу боротьби з корупцією є відсутність дієвої судової системи та фактична безкарність суб'єктів корупційних діянь, які не дають Україні зробити потужний ривок уперед і, таким чином, подолати 30-бальний бар'єр. Хоч поступово і запроваджуються антикорупційні реформи, але це є недостатнім кроком в даному напрямку, оскільки у всесвітньому рейтингу CPI Україна цього року посідає 131 місце зі 176 країн [1].

Поняття «корупція» закріплене в багатьох міжнародних нормативно-правових актах (рис. 1). Корупція є постійним супутником державних інститутів влади. Як соціально-негативне явище в суспільстві корупція існувала відтоді, як було сформувано управлінський апарат, і була притаманна всім державам у будь-які періоди їх розвитку.

Під час розвитку суспільства корупція розвивається, відповідаючи провідним процесам в економіці, політиці, інших галузях соціального життя. Особливо очевидний цей процес нині, коли світове співтовариство інтенсивно інтегрується, а глобалізація стала природною ознакою не тільки міждержавних відносин і економічної діяльності, але й життя, якщо не кожного представника людства, то всіх соціальних груп, категорій населення поза залежністю від території їхнього проживання.

Суб'єкт, який сформулював визначення	Визначення
Дев'ятий конгрес ООН (Каїр, 1995 р.) [2, с. 17]	Корупція – це зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях.
Міждисциплінарна робоча група Ради Європи	Корупція – це хабарництво та будь-яка інша поведінка осіб, яким доручено виконання певних обов'язків у державному або приватному секторі, яка призводить до порушення обов'язків, покладених на них як на державну посадову особу або на приватного співробітника чи незалежного агента, або ж до відносин іншого типу, націлених на отримання будь-яких незаконних вигод для себе чи інших.
Секретаріат ООН [3, с. 12]	Корупція – це сукупність трьох класифікаційних груп кримінальних діянь: 1. Крадіжка, розкрадання й присвоєння державної власності посадовими особами. 2. Зловживання службовим становищем для одержання невинуватених особистих вигод. 3. Конфлікт інтересів між громадянським обов'язком і особистою користю.
Юридичний словник Г. Блека	Корупція – діяння, що вчиняється з наміром надати деякі переваги, які несумісні з офіційними обов'язками посадової особи і правами інших осіб; діяння посадової особи, яка неправомірно використовує своє становище чи статус для одержання будь-якої переваги для себе або іншої особи в цілях, які суперечать обов'язкам і правам інших осіб
Transparency International [4]	Корупція – це така поведінка посадових осіб державного сектору як державних службовців, так і політиків, наслідком якої вони самі або їхні близькі неправомірно й незаконно збагачуються через зловживання переданими їм державними повноваженнями.

Рис. 1. Міжнародні нормативні акти, в яких закріплено визначення «корупція»

Корупція в даній сфері не є виключно українським феноменом. Так, згідно з даними ВООЗ, у більшості країн світу сфера охорони здоров'я вважається найбільш корумпованим інститутом державного апарату. Щорічно у всьому світі витрати на охорону здоров'я становлять 4,1 трлн доларів, при цьому від 10 до 25% витрат на державні закупівлі зникають у зв'язку з корупцією в галузі [5].

Сполучені Штати Америки також не є виключенням, у країні також зафіксовані випадки корупційних правопорушень, про що свідчать дані страхування «Medicare» – на фактах корупції затримані близько 243 осіб на суму, яка приблизно дорівнює 712 млн доларів [6].

На думку С. Нестеренка, серед корупційних правопорушень найбільш поширеними в американській медицині є дії, які можуть тягнути за собою великі штрафи та іноді навіть кримінальну відповідальність [7]:

- завищення рахунків за медичні послуги;
- проведення процедур за відсутності клінічних показань;
- відкати (так звані *kickbacks*);
- зловживання у відносинах з індустрією.

Незважаючи на наведений вище перелік корупційних правопорушень в Сполучених Штатах Америки, у країні діє досить вагома система протидії корупції. В США система охорони здоров'я заснована на принципі страхування – медичного страхування, – ця система забезпечує прозорість оплати та всіх платіжних операцій, які проводяться лікарями і перераховуються на заклад охорони здоров'я.

Таким чином, можна дійти висновку, що формою соціального захисту інтересів населення в системі охорони здоров'я є медичне страхування, що виражається в гарантії оплати медичної допомоги під час виникнення страхового випадку шляхом накопичених страховиком коштів. Воно виступає гарантом безплатного надання певного обсягу медичних послуг під час настання страхового випадку (порушення здоров'я) [8].

Система медичного страхування в США також допомагає запобігти такому корупційному діянню, як «призначення непотрібних процедур». Здійснюється це таким чином: лікар надає свої рекомендації, які проходять авторизацію у страховій компанії. Далі здійснюється аналіз доцільності процедур і тільки потім – їх погодження. І, як наслідок, ті рекомендації, які мають сумнівну ефективність, виключають з переліку.

Дещо іншу спрямованість має регулювання сфери охорони здоров'я в Японії. У цій країні на перше місце становлять пріоритет постійного вдосконалення медицини. Це проявляється в інвестиційній діяльності – в Японії на сьогодні витрати на охорону здоров'я становлять 8,1% ВВП. Також не обходять стороною внески в технічне обладнання: у країні не існує багатотомних паперових рукописів, обслуговування пацієнтів ґрунтується на новітніх досягненнях техніки і комп'ютерних технологіях, що полегшує працю медичних працівників та є більш прогресивним методом ведення звітності.

Безумовно, ще однією перевагою в даній країні є доступність медичних послуг, яка виступає головним чинником продовження життєвого віку населення. В Японії створена державна система охорони здоров'я, яка базується на отриманні необхідної кваліфікованої допомоги незалежно від доходу, витрати перекриваються обов'язковим медичним страхуванням (сягає 70%).

Тому доцільним для України було б запровадження досвіду США та Японії у сфері медичного страхування шляхом введення обов'язкового медичного страхування. За допомогою системи страхової медицини вирішуються численні питання гарантованості доступності медичних послуг для широких верств населення, залучення додаткових ресурсів у сферу охорони здоров'я.

Щодо медичного страхування, Україна робила перші кроки запровадження даної системи. У Верховній Раді України було зареєстровано два альтернативних законопроекти – у липні 2016 р., з різницею у 4 дні. Хоч в Україні і намагаються створити систему загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування (на основі законопроекту «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування» від 8 серпня 2016 р.), перегляд та запровадження іноземного досвіду стали б дієвим способом, оскільки наведені держави уже пройшли шлях становлення та розвитку даної новачки.

Ще однією перевагою в системі охорони здоров'я США є те, що на веб-сайті Medicare (USA) відображаються фінансові звіти заробітної плати лікарів за останній рік (включається лише «Medicare»; приватні страхові компанії не враховуються). Знайти лікаря можна за іменем або національним ідентифікаційним номером, National Provider Identifier (NPI) [7]. Тому поширення набула б і в Україні функція висвітлення фінансової звітності для лікарів. Кожному пересічному громадянину була б доступна дана інформація, яка б забезпечувала поінформованість пересічних громадян про статки лікарів.

Розбіжністю між Німеччиною та Україною в сфері охорони здоров'я є те, що в Україні зусилля в основному застосовуються по боротьбі з наслідками корупції (її виявленими проявами), а в Німеччині більше зусиль спрямовано на попередження корупції [9].

У Німеччині у 2015 р. почалися законодавчі процедури по федеральному закону про боротьбу з корупцією в сфері охорони здоров'я. Буде внесено на розгляд нові види кримінальних злочинів за давання й отримання неправомірної вигоди у даному секторі. У цьому напрямі з оборотом у багато мільярдів євро та зі складною взаємодією між медичними працівниками, медичними страховими агентами та фармацевтичною промисловістю існує безліч можливостей для недобросовісної поведінки, навіть у такій країні, як Німеччина, яка займає порівняно високе місце в міжнародному індексі сприйняття корупції [10].

Набуває актуальності запозичення досвіду Німеччини в питанні нормативно-правового регулювання на місцевому рівні випадків боротьби з корупцією в сфері охорони здоров'я. У подальшому це забезпечить процес децентралізації по областях в Україні, що є важливим пріоритетом діяльності в даній сфері задля уникнення та протидії корупційним діям безпосередньо на місцях.

Аналіз міжнародного досвіду боротьби з корупцією свідчить про те, що за сучасних умов прояви корупції стали тими чинниками, що створюють реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку більшості країн світу, негативно впливають на всі сторони суспільного життя.

Тому Україна потребує запровадження системи заходів, спрямованих на подолання і протидію корупції, що дасть змогу:

- 1) одержувати доступну і високоякісну медичну допомогу згідно з потребами населення;
- 2) суттєво зменшити навантаження на державний бюджет, а також спланувати ефективне виконання місцевого бюджету;
- 3) уникнути призначення сумнівних медичних процедур, витрат;
- 4) зменшити частку тіншової медицини в сфері медичного забезпечення;
- 5) покращити матеріальну мотивацію працівників медичних установ.

Таким чином, в Україні фактично відсутня якісна система охорони здоров'я, яка б забезпечувала широкий доступ громадян до діяльності лікарів, забезпечення медичного страхування та створення нормативно-правової бази, націленої на уникнення та протидію корупції у сфері охорони здоров'я та надання якісних медичних послуг.

Аналізуючи інформацію, наведену на рис. 2., доходимо висновку, що, незважаючи на поширеність корупції в медичній сфері, яка має тенденцію до спаду, ще потрібно вдосконалювати та розширювати діяльність з приводу її подолання.

Подальші кроки можуть забезпечити ефективну протидію та уникнення проявів медичної корупції в Україні:

1. Стандартизувати лікування шляхом введення стандартів для кожного клінічного випадку, яким буде передбачено подальші дії лікаря. Таким чином, даний протокол слугуватиме правовим захистом не тільки пацієнта, але й лікаря – у разі, коли пацієнт діятиме неправомірно, але захоче перекласти відповідальність із власних плечей на руки лікаря.
2. Активне громадянське суспільство має ефект імунізації проти корупції. Воно формується незліченними волонтерами, задіяними на цивільному рівні в різноманітних асоціаціях. Це суспільство

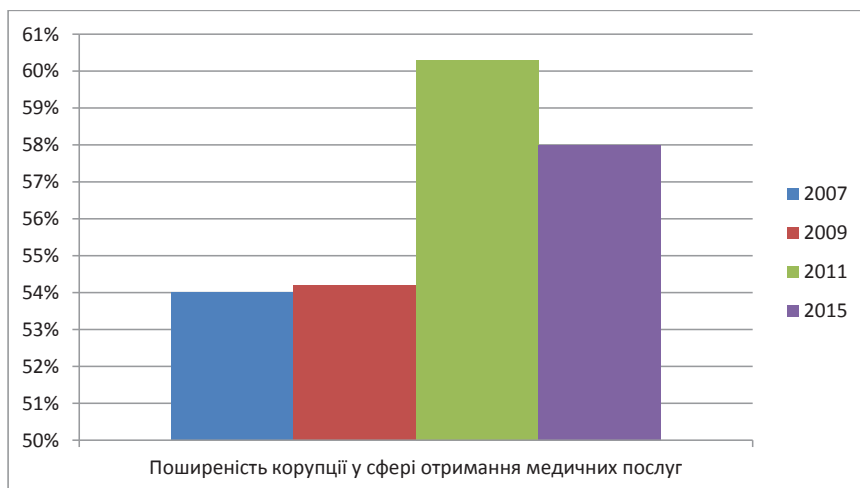

Рис. 2. Відсоткове відношення стану корупції в медичній сфері за 2007, 2009, 2011 та 2015 рр. (на основі даних джерела [11])

стежить за тим, що робить держава та лікарі, а також критикує їх діяльність. Це сприяє створенню стримувань і противаг, активної участі, а також допомагає запобігти поширенню мережі корумпованих зв'язків.

В Україні нині діє незліченна кількість таких волонтерських організацій, які забезпечують не тільки моральну підтримку хворих, але й всіляко намагаються забезпечити закладами охорони здоров'я лікувальними препаратами, апаратурою та людськими ресурсами.

3. Варто забезпечити проведення на постійній основі інформаційних кампаній, які будуть орієнтовані на різні соціальні групи та сприятимуть усунення толерантного ставлення до корупції у медичній сфері, підвищуватимуть рівень співпраці влади та громадян у даному напрямку шляхом проведення активної громадської політики щодо недопущення проявів корупційних діянь або їх призупинення.

4. Створення незалежного контролюючого органу, який, можливо, буде відокремленим підрозділом НАБУ, забезпечуватиме контроль за діяльністю у медичній сфері та попереджатиме прояви корупції. Його головне завдання – цільове використання бюджетних та інших коштів. Зазначений орган повинен мати гарантії незалежної діяльності із забезпеченням широкої участі в ній представників громадянського суспільства.

Відповідно до ст.ст. 5 та 6 Конвенції ООН проти корупції держави, учасниці мають розробляти і здійснювати ефективну скоординовану політику щодо протидії корупції та утворити з цією метою спеціально уповноважений орган (органи). Відповідні рекомендації надані Україні Групою держав проти корупції (GRECO), Організацією економічної співпраці та розвитку (ОЕСР) та експертами ЄС [12].

5. Реформування системи оплати праці медичних працівників шляхом підвищення рівня посадових окладів (з урахуванням рівня оплати праці на аналогічних посадах у приватному секторі). Цей крок сприятиме викорененню традиції «брати гроші з пацієнтів», позбавить лікарів залежності від додаткових доходів або «подарунків». Таким чином, буде подолано так звану «низову» корупцію як один з елементів медичної корупції в Україні.

Враховуючи нинішній стан української медицини, реформа галузі може виявитися тривалою і непростою. Але варто пам'ятати, що усі розвинені країни світу проходили схожим шляхом, отже, наша Україна може скористатися з їхніх напрацювань, залучаючи іноземних експертів, та стати на одну сходинку з найрозвиненішими країнами у сфері охорони здоров'я.

Висновки. Можна дійти головного висновку, що Україні варто максимально використати механізми протидії корупції в досліджуваних країнах із метою знизити рівень корупції в Україні, виявити головний чинник породження даного явища та створити умови, що не загрожують суспільному розвитку та забезпечують гарантію надання якісних та доступних медичних послуг у країні.

Таким чином, медична сфера має бути налагодженою шляхом здійснення реформ, які виявляться своєчасними та дієвими. Ще однією запорукою успіху реформування є чіткий розподіл прав та обов'язків між пацієнтом та лікарем, що проявлятиметься у вільному виборі лікаря, до якого буде цілковита довіра, впевненість у професіоналізмі та встановлення рівносторонньої відповідальності за своє здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Безкарність та недієве правосуддя тримають Україну на корупційному дні (Transparency International Україна) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ti-ukraine.org/news/bezkarnist-ta-nediieve-pravosuddia-trymaiut-ukrainu-na-koruptsiinomu-dni/>.
2. Практичні методи боротьби з корупцією // Рекомендації Секретаріату ООН. – Каїр, 1995. – 17 с.
3. Запобігання і протидія проявам корупції як елемент модернізації системи державної служби // Івано-Франківський центр науки, інновацій та інформатизації. – Івано-Франківськ: 2012. – 237 с.
4. Як аналітичним центрам не допускати корупцію? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://policy-analysis.org/wp-content/uploads/2015/02/Anticor-guidelines-for-think-tanks.pdf>.
5. Пашков В. Правовий господарський порядок у забезпеченні антикорупційної діяльності у сфері охорони здоров'я / В. Пашков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.apteka.ua/article/39950>.
6. National Medicare fraud takedown results in charges against 243 individuals for approximately \$712 million in false billing [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hhs.gov/about/news/2015/06/18/National-Medicare-fraud-takedown-results-in-charges-against-243-individuals-for-approximately-712-million-in-false-billing.html>.
7. Нестеренко С. Корупція в медицині: як з нею борються в США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sergiynesterenko.com/?p=321>.

8. Медична реформа в Україні, або як 25 років гребти веслом на березі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tribuna.pl.ua/news/medichna-reforma-v-ukrayini-abo-yak-25-rokiv-gresti-veslom-na-berezi/>.

9. Борьба с коррупцией – пример Германии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://biz.censor.net.ua/columns/13491/borba_s_korrupsieyi_primer_germanii.

10. Внутрішній звіт про антикорупційні заходи в Європі: сфери діяльності, досвід, інструмент [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/document/248851491/CSP%20EESC%20AntiCorruption_ukr.pdf.

11. Стан корупції в Україні // Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf.

12. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 46. – Ст. 2047.

Трибуна зарубіжного вченого

ПРОСКУРНЯК О. Г.,
аспірант кафедри філософії
і теорії права
(Черновицький національний університет
імені Юрія Федьковича)

УДК 340.12

**ПРОБЛЕМЫ ДОСТУПА К СОВРЕМЕННОМУ ЮРИДИЧЕСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ
(НА ПРИМЕРЕ США, ВЕЛИКОБРИТАНИИ, ФРГ)**

На примере США, Великобритании и ФРГ в статье исследованы содержание и структура современной юридической деятельности и юридической профессии, раскрыты исторические этапы их развития, определены понятия «юридическая профессия», «юрист», «юридификация общества», проанализированы факторы роста социального престижа юридической профессии, особенности их проявления в различных странах.

Ключевые слова: юридическая деятельность, юридическая профессия, юрист, юридификация общества.

На прикладі США, Великобританії та ФРН у статті досліджені зміст та структура сучасної юридичної діяльності та юридичної професії, розкриті історичні етапи їх розвитку, визначенні поняття «юридична професія», «юрист», «юридифікація суспільства», проаналізовані фактори зростання соціального престижу юридичної професії, особливості її прояву у різних державах.

Ключові слова: юридична діяльність, юридична професія, юрист, юридифікація суспільства.

The article discloses content and structure of the modern legal activity and the legal profession by the example of the USA, the UK and Germany. Also were disclosed the historical stages of development, defined the concept of “legal profession”, “lawyer”, “juridification of society”, analyzes factors increase the social prestige of the legal profession, especially its manifestations in different countries.

Key words: legal activity, legal profession, lawyer, juridification of society.

Введение. Современный мир невозможно представить без юристов, которые служат гарантами реализации и защиты прав человека и гражданина, обеспечивая в то же время функционирование общества и государства. Осуществление этих важных функций прямо зависит от социального престижа юридической профессии в современном обществе. Опыт США, Великобритании ФРГ в этом плане показательный, заслуживает глубокого изучения, обобщения и распространения.

Отдельные аспекты исследуемой проблемы рассматривались в работах Э. Бланкенбурга, В. Денисенка, Е. Мишиной, О. Минченко, А. Романова, В. Святоцкой, Л. Фридмана, Ю. Шемшученко и др. Единственным украинским монографическим исследованием этой проблемы является работа В. Бигуна [1].

Постановка задания. Целью статьи является исследование содержания основных тенденций развития современной юридической профессии на примере США, Великобритании и ФРГ. В рамках реализации этой цели решаются следующие задачи: определить понятия «юридическая профессия», «юрист», «юридификация общества», раскрыть факторы роста социального престижа юридической профессии, проанализировать особенности юридической профессии в различных правовых системах.

Результаты исследования. Термин профессия заимствован в XIX в. с французского языка. Хотя французское “profession”, в свою очередь, происходит от латинского “professio”, образованного от глагола “profiteri” – «говорить публично». Первоначально профессия обозначала «публичное

(официальное) объявление о своей специальности». В современном понимании профессия – это вид трудовой деятельности человека, владеющего комплексом теоретических знаний и практических навыков, приобретенных в результате специальной подготовки и опыта работы. Название профессии определяется содержанием и характером работы или служебных функций, применяемыми орудиями или средствами труда. Многие профессии делятся на специальности.

К числу «традиционных» профессий относятся право, медицина, богословие и военное дело. Античной Грецией управляли купцы и юристы, республиканским Римом – военные и юристы. Священник, юрист, врач в XV в. занимали высшие места в иерархии престижности профессий средневековья. Эпоха великих географических открытий обусловила рост популярности морских профессий. Развитие торговли и коммерции выдвинуло на первые места по доходам купцов и банкиров. Но в англосаксонской правовой системе, учитывая общее право, самой престижной снова стала профессия юриста. Ее популярности способствовала и тесная связь с торговлей и землевладением. К XIX в. юристы возглавили рейтинг самых престижных профессий Великобритании. В XIX в. юристы и журналисты стали профессиями, из которых формируется интеллектуальная элита, которая стремится к совершенствованию жизни в обществе и государстве.

Согласно прогнозам футурологов, научно-технический прогресс, социальные и климатические изменения уже в течение следующего десятилетия превратят рынок профессий до неузнаваемости. Именно такой вывод содержится в докладе “Shape of Jobs to Come”, подготовленном исследовательской компанией Fast Future для правительства Великобритании. Но и в нем юристам отводится место в первой двадцатке профессий.

С 1947 г. Национальный центр изучения общественного мнения США регулярно проводит исследования престижности различных профессий. Престижность каждой из 90 профессий оценивается респондентами за 5 позиций: лучшая, хорошая, средняя, немного хуже средней, худшая (в диапазоне от 1 до 100 баллов). По сравнительным данным 1949, 1960, 1972 и 1982 гг., офицер полиции с 48 баллами занимал место между офис-менеджером и музыкантом, а судья и адвокат разделили третье место в иерархии, получив по 76 баллов и обогнав врача (74), дантиста (74) и банкира (72).

Юрист (лат. “Jus”, нем. “Jurist”, англ. “Jurist”) – это практик в области права, специалист по правоведению. Сегодня понятие «юрист» объединяет всех людей, занятых разнородной профессиональной юридической деятельностью, – судей, адвокатов, прокуроров, следователей, нотариусов, юрисконсульты и т. д. В связи с появлением труда профессионалов-юристов утвердился и термин юридический [13, с. 491].

Юридическая профессия в Европе основана в III в. до н. э. в Римской республике. Ее расцвет пришелся на имперское правление Юстиниана I (527–565 гг.) В Пандектах содержатся выдержки из произведений 39 юристов. Известно еще около 50 имен юристов имперского периода.

Первыми юристами были римские жрецы – понтифики. Постепенно право становилось светским явлением, отделялось от религиозных традиций и направлялось на решение конфликтов, связанных не только с религиозной жизнью.

В средние века, начиная с XII в., право связано с деятельностью университетских ученых-юристов. Право Европы провозглашается правом университетов. Первый в истории Европы университет – Болонский – был первоначально создан исключительно для подготовки юристов. Каждый из позже основанных университетов – Сорбонна, Оксфорд, Кембридж и другие – тоже обязательно включал факультет права.

В плане популярности профессии юриста наследницей Рима стала Англия. Уже в XV в. каждый состоятельный человек пользовался услугами собственного юриста, которому платил солидные деньги. Дело в том, что система землевладения в Англии всегда была очень сложной, поэтому в суде можно было оспаривать права владения кого угодно, за исключением разве что короля.

Современная юридическая профессия смогла реализовать два взаимодополняющих принципа: единства и дифференциации. Развитие интеграционных процессов в обществе детерминировало необходимость существования общих философских и институциональных основ юридической профессии. В то же время каждая правовая система под влиянием социальных традиций сохранила свою специфику в структуре и смысле юридической профессии. В этой связи особый интерес представляет опыт ФРГ. Там профессия юриста всегда давала наилучшие шансы для получения государственной должности. Более 50% немецких юристов занято в публично-правовой сфере. Стало традицией, что на должность руководителя соответствующего департамента или управления назначается человек с юридическим образованием. По мнению немецких исследователей, причины такого привилегированного положения юристов в бюрократической системе следует искать в «эпохе либерализма», когда государство рассматривалось как «производитель и страж общих юридических норм», из-за чего чиновники с юридическим образованием считались наиболее подготовленными [8, с. 104].

Судьи (их в Германии более 21 тыс., в т. ч. всего 500 федеральных) рассматриваются как чиновники особого рода. Их статус регулируется законом о судьях, где воспроизводятся многие положения общего законодательства о чиновниках. Но ряд предписаний этого закона распространяется не только на судей, но и на других высших представителей юстиции. Все эти лица не имеют права бастовать. Они ограничены в высказываниях, в дополнительной профессиональной деятельности.

Адвокаты тоже подчинены требованиям законодательства. К основным нормативно-правовым актам, регулирующим деятельность адвокатуры Германии, относятся: «Профессиональное положение об адвокатах», «Федеральное положение об адвокатуре», «Положение об адвокатах-специалистах», «Закон об оплате адвокатской деятельности» и др.

Динамика численности немецкой адвокатуры следующая. Согласно данным Общества немецких адвокатов, в 1961 г. было 13 787 адвокатов, в 1981 г. – 30 510, в 1999 г. – 76 000, в 2007 г. – более 110 000 (при 80 млн населения). В 2015 г. число адвокатов составило 163 545 [11, с. 176].

Значительные особенности имеет юридическая профессия в семье общего (англо-американского) права. Они формировались в процессе длительного исторического развития под влиянием политических, экономических, духовных факторов. Если романо-германская правовая семья формировалась рациональным путем, то англо-американская – природно-эволюционным, в ходе развития судебной практики. Практическая деятельность юристов стала главной детерминантой развития права, а практика, прагматизм были и остаются основными чертами юридической деятельности.

Престиж английских юристов поддерживает, прежде всего, авторитет суда, судей. В течение длительного времени они поддерживали парламент в борьбе с королевским абсолютизмом. Сегодня судьи играют важную роль противовеса к абсолютизации власти парламента. Кроме того, они обеспечивают эффективность государственной системы бесплатной юридической помощи, законодательно закрепленной Законом о доступе к правосудию (1999 г.).

В Англии насчитывается примерно 3 000 профессиональных судей всех категорий. Еще 30 000 человек задействованы в магистратских судах. Эти так называемые мировые судьи не являются профессиональными судьями и не имеют юридического образования.

Разделение частнопрактикующих юристов на “barrister” и “solicitor” в Великобритании состоялось еще в 1340 г. Принципиальное отличие между их функциями заключается в том, что солиситоры преимущественно занимаются непосредственно работой с населением (договоры, завешания и т.п.), а специализация барристеров – это судебные процессы. Только барристеры могут выступать в высших судах, тогда как солиситоры только готовят документы для них.

Этот раздел – уникальная черта Англии и Уэльса. В других странах британского содружества она отсутствует. В Великобритании насчитывается около 11 500 барристеров (70% из них работает в Лондоне) и 96 000 солиситоров. Это примерно 1 718 адвокатов на 10 000 населения [9, с. 189]. Не раз предпринимались попытки преодолеть профессиональную раздробленность английского адвокатуры (как говорят на Западе, «балканизацию адвокатской профессии»), но и сегодня сближения не происходит. Они продолжают отличаться традициями, правилами профессиональной деятельности, функциями, организацией [10, с. 285].

Наиболее массовая юридическая профессия – в США. Не только в плане удельного веса в американской кадровой структуре, а по сравнению с другими странами. Если проанализировать массовость юридической профессии в отдельных штатах, то в 2013 г. лидером был Нью-Йорк с общим количеством юристов в 166 317 человек, далее Калифорния – 163 163, Техас – 826 007, Флорида – 68 464, Иллинойс – 62 496, Пенсильвания – 49 697, Массачусетс – 43 003, Нью-Джерси – 40 993 и т.д.

Количество юристов в США регулируется рыночным механизмом. В государстве, где множество юридических школ с различными требованиями к вступлению, практически каждый выпускник колледжа при большом желании и наличии денег может вступить в юридическую школу. Новоиспеченные юристы ежегодно получают разрешение на практику. В последнее время предметом дискуссий стал вопрос: не много ли в США юристов? Лоуренс Фридман по этому поводу пишет: «Культура выросла в этой стране, которая каким-то образом зависит от толпы адвокатов. Наша система предпринимательства не может существовать без адвокатов, наша социальная система тоже странным образом зависит от адвокатуры. Были бы мы лучше, если бы у нас было поменьше адвокатов? Это не вопрос. Без адвокатов это совсем другое общество в совершенно другом мире» [12, с. 205].

В отчете Президентского совета по вопросам конкуренции за 1998 г. отмечалось, что, по статистике, в США юристов в процентном отношении к населению значительно больше, чем в других странах (при том, что с 1998 до 2013 гг. количество юристов в США выросло на 282 000 человек). Так, например, в Соединенных Штатах на каждые 10 тыс. жителей приходится 28 юристов, в Германии – 11, в Англии – 8, а в Японии – всего 1 юрист.

Рынок правовых услуг – источник существенных доходов. Добавленная стоимость сектора юридических услуг в структуре национального дохода в 1986 г. составила почти 54 млрд долларов и растет с каждым годом. Это больше, чем в стальной промышленности (30 млрд долларов), текстильной промышленности (38 млрд долларов) и даже автомобильной промышленности (50 млрд долларов). При этом сумма ежегодных расходов на правовые услуги в стране на рубеже XX – XXI вв. составляла около 120 млрд долларов.

Подавляющее количество юристов в США – это частным образом практикующие адвокаты, которые входят в состав юридических фирм разного размера. Значительно меньшую часть составляют те юристы, которые выполняют функции штатных юрисконсультов на различных предприятиях, а также обслуживают правительственные учреждения.

Чрезвычайно престижной и одновременно ответственной юридической профессией является профессия судьи. Это обусловлено рядом факторов. Как показывают опросы американских судей, сила судебной системы США возникает из ее исторических корней в общем праве Англии, в силу которых судейская должность в американских колониях была изначально уважаемой. Во-вторых, в США судьи создают право (*Judges make law*). В-третьих, высокий судейский престиж гарантирует Конституция США. Судьи всех уровней сохраняют свои должности в соответствии с принципом «пока ведут себя безупречно». У американских судей нет специализации. Каждый из них рассматривает как гражданские, так и уголовные дела.

Лица, занимающиеся частной практикой, составляют самую многочисленную категорию юристов. К ней относятся примерно 72% всех юристов страны. Трудно говорить о частной практике как о чем-то едином из-за разнообразия условий работы и организационных структур, которые входят в общее понятие «частная юридическая практика».

Большую группу образуют юристы государственных учреждений. Это штатные сотрудники юридических служб законодательных органов, ведомств исполнительной власти, местных учреждений, сотрудники и руководители органов государственного обвинения. Наибольшей государственной «юридической фирмой» является министерство юстиции, которым руководит «главный юрист» правительства – генеральный атторней США.

Важным фактором роста социального престижа юридической профессии и юридического образования является «юридификация» современного общества. Она отражает общую для развитых стран тенденцию к расширению предмета правового регулирования, к увеличению количества и специализации законов, других источников позитивного права. Этот процесс имеет как положительные, так и отрицательные последствия. Положительные связаны с выполнением государством социальной функции, большим обеспечением гарантий прав человека, увеличением свободы личности. Негативными последствиями являются уменьшение эффективности права, чрезмерное усложнение правового регулирования. Английский исследователь Р. Сасскинд пишет: «Для управления создано слишком много законов, наши нынешние методы управления правовыми средствами основаны на бумажных и печатных технологиях, не способны решать проблемы с объемом и сложностью права, которое управляет нами» [5, с. 133–135].

Выводы. Подводя итоги исследования, можно сформулировать следующие обобщения.

1. Юридическая профессия принадлежит к числу самых востребованных, популярных, высокооплачиваемых профессий современности.
2. Наблюдается устойчивая тенденция роста социального престижа юридической профессии, ее роли во всех сферах общественной жизни.
3. Эта тенденция обусловлена объективными факторами развития современного общества.

Список использованных источников:

1. Бігун В. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі / В. Бігун. – Київ: Видавнича організація «Юстиніан», 2006. – 272 с.
2. Бланкенбург Э. Юристы и правовые инновации в Германии и США (Сравнительный анализ) / Пер. с англ. – Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 100–108.
3. Гловацкий І. Адвокатура зарубіжних країн (Англія, Німеччина, Франція) [навчально-практичний посібник] / І. Гловацький. – К.: Атіка, 2007. – 588 с.
4. Давид Р., Жоффре-Спинози: Основные правовые системы современности / Пер. с фр. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 400 с.
5. Денисенко В. Легитимность как характеристика сущности права. Введение в теорию / В. Денисенко. – М.: Юрлитинформ, 2014. – С. 133–135.
6. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно- правовой подход / Пер. с фр. – М.: Волтерс Клувер, 2011. – 584 с.

7. Мишина Е. Каково это – быть юристом? / Е. Мишина. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2010. – 280 с.
8. Мінченко О. Юридична освіта у США, ФРН та Австрії: порівняльно-правове дослідження / О. Мінченко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління. – 2011. – № 1. – С. 103–107.
9. Романов А. Право и правовая система Великобритании: [Учебное пособие] / А. Романов. – М.: ФОРУМ, 2010. – 288 с.
10. Романов А. Правовая система Англии: [Учеб. пособие] / А. Романов. – 2-е изд. – М.: Дело, 2002. – 344 с.
11. Святоцька В. Інститут адвокатури Німеччини: заснування, становлення, організація та діяльність / В. Святоцька // Право України. – 2016. – №1. – С. 174–181.
12. Фридмэн Л. Введение в американское право. – Пер. с англ. – М.: Изд. Группа «Прогресс», «Универс», 1993. – 456 с.
13. Шемшученко Ю. Юрист // Юридична енциклопедія. –Т. 6. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана», 2004. – С. 491.

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:**ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ЗУЄВА В. О., ПРУДНИКОВ Д. П. ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	3
КАТКОВА Т. Г. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ РОБОТІВ: ВИГАДКА ЧИ РЕАЛЬНОСТЬ?.....	7
ПОЛАТАЙКО І. В. ВТІЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАСАД ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ АНГЛІЇ	11
СИДОРЧУК Ю. М. ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	16
ТЕРЛЕЦЬКИЙ Д. С. СУБ'ЄКТИ ПРАВА НА КОНСТИТУЦІЙНУ СКАРГУ В УКРАЇНІ.....	20
ТКАЧЕНКО В. І. ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВІ ЗВ'ЯЗКИ В ГЕНЕЗИСІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІНВЕРСІЯ ІДЕЙ.....	26
ФЕДОРЕНКО В. В. ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВИХОВНОЇ РОБОТИ.....	34
ХОПТА С. Ф. ПРОФЕСІЙНИЙ ДОСВІД СУДДІ ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ	39
ШЕВЧУК Л. В. КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ДЕРЖАВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ.....	44

ЦИВІЛІСТИКА

ДЗЮБА І. В., ЗЄЛЄНІНА М. В. ОПІКА ТА ПІКЛУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ОПІКУНІВ ТА ПІКЛУВАЛЬНИКІВ.....	48
КОРШАКОВА О. М. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОМЕННИХ ІМЕН В УКРАЇНІ.....	52
МАЗУР В. В. ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СЕРВІТУТНИХ ВІДНОСИН У СТРУКТУРІ МЕХАНІЗМУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	56
МИКИТИН В. І. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ УСИНОВЛЕННЯ ДІТЕЙ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНИ... ..	62
НІВНЯ М. І. ПРАВО НА ЗБІЛЬШЕННЯ ОБ'ЄКТА ПРИМУСОВОГО ВІДЧУЖЕННЯ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ СУСПІЛЬНОЮ НЕОБХІДНІСТЮ.....	67
ПІЧКО Р. С. СТРАХОВИЙ ІНТЕРЕС ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ СТРАХУВАННЯ.....	70
ПРУЖАНСЬКА Т. П. ОСОБЛИВІСТЬ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ СПРАВ У РІЗНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	75
СЕНЮТА В. О. НАРОДЖЕННЯ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ВЕНЕЦІЙСЬКИЙ ФЕНОМЕН.....	79
УРАЗОВА А. А. ОТКАЗ ОТ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ИХ ДОСРОЧНОГО ПРЕКРАЩЕНИЯ	82

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ЗАМРИГА А. В. ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОНТРАКТАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ.....	87

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ВИШНОВЕЦЬКА С. В., ДРОБОВИЧ Т. М. ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ МОЛОДІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	92
СОЛОВЕЙ А. А. ЦІННІСНИЙ ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ.....	97

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС,
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО**

БРАГА І. Ю. ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПАСПОРТНО-РЕЄСТРАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ.....	102
ГОЛОДНИК Ю. А. ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА.....	106
ГУБАНОВА Т. О. ОКРЕМІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ВИБОРЧИХ ВІДНОСИН.....	110
КАПЛЯ О. М. ПРИНЦИП ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ В КОНТЕКСТІ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА.....	114
МАРТИНЮК О. Г. КЕРІВНИК ПРОКУРАТУРИ У ВІДНОСИНАХ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	119
НАКОНЕЧНА Г. Я., ШНАЙДЕР М. Р. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРАНСПОРТНОГО ПОДАТКУ В УКРАЇНІ.....	124
НЕЧАЄВ В. Е. ПОНЯТТЯ ПРОЦЕДУРИ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ, ЩО НАДАЮТЬСЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ.....	128
ОНОПРИЄНКО С. Г. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ.....	131
ПАСТЕРНАК В. М. РОЛЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	134
САВЧЕНКО Ю. І. СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ КОНТРОЛЬ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ПОДАТКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	138
СЕЛЕЗНЬОВА О. М., РУДАНЕЦЬ В. В. КОНЦЕПТИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ТА ОЗНАК ПРАВОПОРУШЕННЯ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ.....	142
ТАЦИШИН І. Б., МАЗУР А. В. ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВА НА ВІДШКОДУВАННЯ ФОНДОМ ГАРАНТУВАННЯ ВКЛАДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ КОШТІВ ЗА ВКЛАДАМИ.....	146

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

АНДРУЩЕНКО Л. В. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ШЛЯХІВ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ.....	151

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА,
КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

АЛЕКСЄЄВ І. С. ПРОБАЦІЯ ЯК ФАКТОР ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ.....	156

БАБАНИНА В. В. СПІВВІДНОШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ.....	160
БЕРИЛО О. Г. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕНАДАННЯ ДОПОМОГИ ХВОРОМУ МЕДИЧНИМ ПРАЦІВНИКОМ У ПЕРІОД ІЗ IX СТ. ДО СЕРЕДИНИ XVIII СТ.....	165
ГРИНЕНКО І. О. ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ В ІСТОРІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАВОВІЙ ДОКТРИНИ.....	170
ЛЬЧЕНКО С. Ю. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ЖЕБРАЦТВА.....	176
КАРХУТ Р. В. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПИТАНЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВТРУЧАННЯ В ДІЯЛЬНІСТЬ СУДОВИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ ТА РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА.....	181
КУЛИК К. Д. СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ РОЗБЕЩЕННЮ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ.....	187
МАКОДЗЬОБ А. В. ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ.....	194
МИХАЙЛУЦА М. І. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРИРОДА ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ ТА ШПИГУНСТВА.....	199
НАЗАРЧУК В. В. СЛУЖБА ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ: ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ.....	204
СПОДАРИК Н. І. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ СТУДЕНТАМИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	209
ФОМЕНКО М. В. ЗМІСТ ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЯК СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНОГО ДІЯННЯ У СКЛАДІ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 170 КК УКРАЇНИ.....	214
ЯСИНОВСЬКИЙ П. В. ОБ'ЄКТ ПЕРЕШКОДЖАННЯ ЗАКОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ В ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД ТА ЙОГО ВИДИ.....	219
КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА	
ВОЙТЮК Р. В. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕТЕКТИВА НАЦІОНАЛЬНОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО БЮРО УКРАЇНИ.....	223
ГЕРЦИК Р. В. ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ У СТРУКТУРІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОРИСЛИВО-НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ.....	226
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
МЕЛЬНИК Ю. О. ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ АГРЕСИВНОГО ПОДАТКОВОГО ПЛАНУВАННЯ.....	230
ОВЧАРЕНКО Н. М., РЄЗНІК О. М. ЗАПОЗИЧЕННЯ ДОСВІДУ ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ У СФЕРІ МЕДИЦИНИ ДЛЯ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ: США, ЯПОНІЇ ТА НІМЕЧЧИНИ.....	236
ТРИБУНА ЗАРУБІЖНОГО ВЧЕНОГО	
ПРОСКУРНЯК О. Г. ПРОБЛЕМИ ДОСТУПА К СОВРЕМЕННОМУ ЮРИДИЧЕСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ (НА ПРИМЕРЕ США, ВЕЛИКОБРИТАНИИ, ФРН).....	242

ПРАВО 3 ч. 2 • 2017
І СУСПІЛЬСТВО

Науковий
журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 07.06.2017 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 27,40. Ум. друк. арк. 29,06. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпропетровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42